

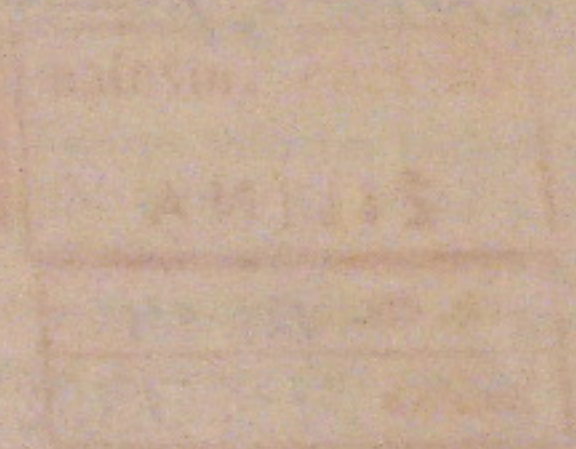
SLOVENSKE
PEDAGOGICKE
NAKLADATELSTVO

BRATISLAVA

1970

FRANTIŠEK KARŠAI

**JAN AMOS
KOMENSKÝ
A SLOVENSKO**

32 Komenského J. A. 322 (457.6)

Okresná knižnica

ZILINA

vrst. čís. 121.811

Značka 37-051 1929

[UVOD]

Otázka vzťahu J. A. Komenského k Slovensku má z hľadiska výskumu jeho života a diela osobitné postavenie. Nebolo by správne vidieť tento vzťah syna Moravského Slovácka len ako pedagogický alebo literárny, len ako politický alebo náboženský atď. Treba ho skúmať komplexne, so všetkými atribútmi, a treba pritom mať na očiach celú Komenského osobnosť, jeho idey a ciele, jeho celoživotný boj za vzdelanie človeka, za uskutočnenie krásnych a vznešených ideálov národného oslobodenia i obnovy sveta bez násillia, ako ich vyslovil vo Všeobecnej porade o náprave vecí ľudských. A z tohto stanoviska treba si položiť otázku, prečo sa Slovensko stalo stredobodom Komenského záujmov.

V 17. storočí sa stala Európa vriacim kotlom ustavičných povstaní a vojen. Turci ovládli juh, zatiaľ čo západ a sever niesol bremeno tridsaťročnej vojny a severovýchod nedoriešil sporné otázky poľsko-ukrajinsko-rusko-tatársko-sedmohradské. V tejto spletitej politickej situácii územie Slovenska nemalo len geograficky výhodnú polohu, ale aj politicky sa tu pomery formovali odlišne od českých krajín. Temer ustavičná aktivita odbojných uhorských magnátov, najmä v prvej polovici 17. storočia, a prítomnosť Turkov prinútili Habsburgovcov uplatňovať v Uhorsku povelnejšiu politiku z hľadiska náboženskej znášanlivosti. Tak sa tu dočasne utvorili priaznivejšie pomery pre existenciu protestantov, ako to bolo v Čechách a na Morave. Slovensko sa stalo akýmsi územím azylu. Hrnulo sa sem bohaté uhorské meštianstvo i šľachta z území okupovaných Turkami, usadzovali sa tu utečenci z Čiech a Moravy, najmä po nešťastnej bitke na Bielej hore, ale pre mnohých bolo Slovensko i mostom, po ktorom prechádzali exulanti do Poľska, Ruska, Sedmohradska a iných častí východnej Európy.

Politické, a najmä vojenské možnosti Sedmohradská už dávno pú-
tali pozornosť Komenského i českých bratov; ale bolo treba ešte dlho
čakať, kým dozreli podmienky a Komenský sa rozhodol zapojiť Sed-
mohradsko do svojej celkovej politicko-diplomatickej koncepcie. Bolo
pritom dôležité, aby sa mal o koho oprieť. Predpoklady na to sa za-
čali utvárať ešte v predchádzajúcich storočiach, predovšetkým na
Slovensku. Nemálo k tomu prispela husitská a bratrická tradícia,
udomácanie reformácie na Slovensku hneď v jej začiatkoch, a to
nielen v jej luterskej podobe, ale i v jej kalvínskej orientácii, hoc aj
vo forme kryptokalvinizmu, čo vyvolalo toľko bojov a svárov v ra-
niach samotných luterských protestantov, ale spoločensky malo veľký
význam pre neskoršiu náklonnosť mnohých luteránov na Slovensku
ku Komenskému. Závažnú rolu v tomto politicko-ideologickom vý-
vine dostali náboženské sekty, v prvom rade českí bratia, ba aj ďal-
šie, ako napr. novokrstenci. Politicko-náboženskú situáciu na Slo-
vensku Komenský dobre poznal a vedel, že vo svojich snahách bude
sa môcť oprieť o mnohých ideových stúpencov, ak nielen ich túžby,
ale i svoje spojiť s politickými cieľmi v Sedmohradsku panujúceho
rodu Rákócziovcov. Prezieraný Komenský mal so Slovenskom kone-
zie ešte za mladí, čo neskôr nielen využil, ale i náležite rozšíril. Kde
nedošlo k osobným stretnutiam, tam účinne prenikal Komenský svo-
jimi knihami, a to nielen učebnicami.

V celkovom obraze Komenského vzťahov k Slovensku za jeho ži-
vota sa ukazujú tri etapy:

1. vzťahy k Slovensku pred príchodom do Uhorska v roku 1650,
2. vzťahy počas blatnopotockého pobytu v rokoch 1650–1654,
3. vzťahy po odchode z Uhorska do konca jeho života v roku 1670.

Vo všetkých troch etapách budeme sledovať globálny odraz jeho
činnosti a pôsobenia na Slovensko, čo je o to dôležitejšie pre dejiny
slovenskej pedagogiky, že sa tu položili základy k našej bohatej ko-
muniologickej tradícii.

Ako u nás v 17. storočí vzrušovalo Komenského meno drobné učí-
teľstvo, siahajúce po jeho učebniciach, aby skúsilo novú metódu vy-
učovania jazykov, tak nespokojní cirkevní prominenti protestant-
ského vierovyznania, cítiaci protireformačný tlak viedenskej štátnej

moci, so sympatiami sa družili k protihabsburským podujatiam Ko-
menského. Táto náklonnosť k politickým snahám Komenského sa
utvárala a udržiavala v radoch samotných luteránov za ustavičného
protirečenia, keďže tu boli oprávnené obavy z kryptokalvinizmu.
Našou úlohou bude poukázať na význam politických pohybov v de-
jinách, ktoré vyvolal na Slovensku práve Komenský mimo svojho
pedagogického poslania, hoci vždy úzko spájal svoju pedagogickú
činnosť s politickou aktivitou. Tak sa snúbi v Komenskom muž poli-
tického činu s hlásateľom nových ideí humánnej výchovy a nových
metód vyučovania.

Pri našom poznávaní vzťahov Komenského k Slovensku nebude
bez zaujímavosti sledovať, ako sa vyvíjali, najmä ku koncu života
Komenského, a čo sa zachovalo ako trvalá hodnota do ďalších desať-
ročí a storočí. Osobitne si treba všimnúť, že politicko-ideologické
dôsledky jeho činnosti možno sledovať i po roku 1660; jeho meno sa
spomínalo nielen v štátno-politických a cirkevných súdnych proce-
soch, ale aj v spojitosti s prenikaním puritanizmu do sústavy spoloč-
enského riadenia vnútri kalvínskych cirkevných organizácií. V 17.
storočí, keď sa všetko politické a spoločenské dianie mohlo uskutoč-
ňovať iba pod egidou náboženstva, tým väčší spoločenský význam
majú pre nás pedagogické a politické úsilia Komenského, keďže ich
progressívny charakter bol práve v tom, že narušali feudálny spoloč-
enský poriadok.

Oveľa trvalejšie ako politické je pedagogické dedičstvo Komen-
ského v kultúrnych dejinách Slovenska. Jeho novátorské myslenie
vedelo zaujať popredných slovenských pedagógov i literátov a mó-
žeme povedať, že počnúc tridsiatymi rokmi 17. storočia sa sústavne
stretávame s jeho menom u nás až po dnešok. Nebol iba prameňom
poznávania, ale v ťažkých časoch národného života bol zdrojom úte-
chy, odvahy k činom, ako to bolo v druhej polovici 19. storočia, v ča-
soch najtuhšej maďarizácie a boja slovenského národa za národný
jazyk, za národnú existenciu – proti národnej smrti. Slovenské učí-
teľstvo čerpalo vtedy z Komenského odkazu tú istú silu, ktorú kedysi
sám Komenský vlieval do exulantov a opusteného národa českého.

Devätnáste storočie znamená na Slovensku obnovu Komenského

ideálov, čo našlo odraz nielen v štúdiu Komenského diel, ale aj v didaktickej renesancii jeho vyučovacích snáh u slovenských učiteľov. No nemenej dôležité je, že zásluhou vynikajúceho slovenského bádateľa Jána Kvačalu na Slovensku, v Čechách a na Morave sa aktívne vizuje komeniologický výskum, ktorý neustáva ani v 20. storočí a má zásluhu na odhalení celej veľkej osobnosti J. A. Komenského a jeho významu pre pokrok a rozvoj kultúry národov v celosvetovom meradle. Z tohto hľadiska zaradilo aj UNESCO do svojho programu na rok 1970, ktorý je jubilejným rokom tristoého výročia smrti Komenského, celosvetové oslavy. Na týchto oslavách chceli by sme mať takisto svoj malý podiel, a to práve touto prácou. Syntetické dielo o vzťahoch Komenského k Slovensku a o význame jeho vplyvu na súčasné školstvo a pedagogiku zatiaľ nevyšlo. Ani táto práca si nevytyčuje takýto cieľ. Potrebovali by sme na to viac čiastkových štúdií, bez ktorých sa syntetické dielo napísať nedá. No i za takýchto okolností chceli by sme sa pokúsiť o niekoľko pohľadov, ktoré azda dajú podnet na prehĺbené štúdium doteraz menej povšimnutých faktorov v slovenskom komeniologickom bádani. Už teraz je evidentné, že to môžu byť problémy kryptokalvinizmu na Slovensku, problémy puritanizmu, pietizmu i problémy osvietenského obdobia atď.

Pri uvádzaní čitateľa do jednotlivých kapitol knihy dovoľujeme si vysloviť želanie, aby dnešné slovenské učiteľstvo, ktoré je nositeľom pedagogického odkazu Komenského v našej socialistickej škole, ďalej rozvíjalo a zveľaďovalo to najšľachetnejšie, čo nám Komenský zanechal – výchovu k ľudskosti, výchovu úcty človeka k človeku, odhodlanie bojovať za pravdu, spravodlivosť, za slobodu, mier a porozumenie medzi národmi na celom svete.

191
Krajina, ktorá nám dala Komenského

Málokto z popredných českých mysliteľov stojí tak blízko k Slovákom svojim pôvodom i rodom ako Učiteľ národov Jan Amos Komenský. Dnes je už všeobecne známe, že jeho rodové meno bolo Segeš a jeho predkovia sa prisťahovali na Moravské Slovácko zo Slovenska¹. Slovenský pôvod Komenského predkov bol v minulom storočí známy všetkým popredným slovenským dejateľom, preto nečudo, že čítame články z pera našich spisovateľov, básnikov, pedagógov i politikov, v ktorých píšú o Komenskom ako o veľkom Slovákov. No mienka o slovenskom pôvode Komenského siaha i do 18. storočia. V *Novi ecclesiastico-scholastici Annales*, vytlačených v roku 1794 v Banskej Bystrici,² nepodpísaný recenzent Tešedíkovho vydania Komenského *Oratio de cultura ingeniorum* opravuje Tešedíka v tom zmysle, že vlastou nášho Komenského stala sa Komna, obec blízko Brumavie na Morave, a nie je správne, ako uvádza Tešedík na začiatku Reči (str. 5), že bol Huno Brodensis – *Moravus*.³

Z recenzentovej pripomienky na adresu Tešedíka zrejme vyplýva, že Komenského považoval za Slováka – ináč by ho nebol označil ako „nášho“ a neupozorňoval by zároveň, že nebol „Huno Brodensis – *Moravus*“. I zo štylizácie vety, v ktorej sa hovorí, že vlastou nášho Komenského „stala sa Komna“ – čo znamená, že sa sem prisťahoval on alebo jeho predkovia – jasne vyplýva názor pisateľa. Bez ohľadu na celý rad chýb (napr. Komnu situuje do blízkosti Brumavie – dnešného Brumova⁴), pozoruhodný je recenzentov názor, ktorý svedčí, že na Slovensku už v 18. storočí pokladali Komen-

ského za Slováka. Ťažko predpokladať, že by to bol iba subjektívny dohad nomenovaného autora recenzie, ide tu skôr o tradíciu, podľa ktorej na Slovensku v starších časoch vskutku považovali Komenského za Slováka. Kde sú však korene tejto zaujímavej tradície? Podklady sa k nej ešte dodnes nenašli. No jej začiatky presúvame už z 19. do 18. storočia práve na základe uvedeného prameňa.

Pravda, táto úvaha nemá za cieľ vnášať azda pochybnosti o národnej príslušnosti J. A. Komenského a o jeho hlbokom národnom presvedčení, ktorému dal výraz pri každej príležitosti, najmä v exile. Jeho prítomnosť na popredných panovníckych dvoroch 17. storočia istavilne pripomínala mocnárom tohto obdobia existenciu ujarmeneho českého národa a štátu. A Komenský bol živým nositeľom neuhasínajúcej českej národnej pochodne od hraníc Anglicka až po Sedmehradsko. Nám ide skôr o to, dokumentovať cit spolupatričnosti s Komenským a cez Komenského s národom českým.

Historický most tu tvorilo Moravské Slovácko, rodný kraj Komenského, ležiaci – priam symbolicky – v srdci Veľkomoravskej ríše, prvého spoločného štátu Čechov a Slovákov.

Kraj, v ktorom Komenský vyrastal – na obidvoch brehoch rieky Moravy i z obidvoch strán Karpát – stal sa mu blízkym a dôverným. Pri pohľade na západ, videl svoju vlasť, ktorá dala život jeho vrele milovanej matke, Jednote bratskej, pri pohľade na východ črtal sa mu kraj, z ktorého prišli jeho prarodičia a ktorý sa stal útočiskom jeho moravských i českých spolubratov v najťažších časoch protivestiev Jednoty. Nemožno umlčať v mysli presvedčenie, že Komenský od mladí chodil na Slovensko, poznal ho z vlastnej skúsenosti, poznal jeho ľud, jeho zmysľanie i každodenné lopotenie. Je pravda, že Komenský sa nikde vo svojich spisoch nezmiňuje o cestách na západné Slovensko z čias mladosti. Kto však pozná jeho mapu Moravy,⁵ musí sa s údivom zastaviť nad dôkladnosťou a presnosťou, s akou zakreslil nielen svoju vlasť – Moravu, ale i príslahlé územia východne od Moravy, v celej oblasti pravého brehu Váhu. Komenský nevenoval takú pozornosť ani oblastiam východných Čiech príslahlým k západným hraniciam Moravy. Bol by tak učinil bez vnútorného presvedčenia širšej spoločenskej potreby, k čomu ho viazali

osudy Jednoty bratskej? Sú tam zakreslené všetky hlavné sídla moravskej exulantskej Jednoty na západnom Slovensku. Okrem iných čítame tu mená: Saštín, Senica, Holič, Sobotište, Skalica, zámok Branč, Vrbové, Nové Mesto (nad Váhom), Lieskové, Trenčín, Drietoma, Srnie, Ilava, Lednica, Púchov, Bystrica, ba na ľavom brehu Váhu zakreslil i Trenčianske Teplice a hrad Beckov. Pri pohľade na mapu takmer sa nám žiada ukázať cesty prechodu moravských exulantov na Slovensko, tak jasne a presne sú vyznačené i s tokom riek horské doliny v Karpatoch. Skalica leží otvorene pri rieke Morave, odtiaľ bolo neďaleko do Senca a Sobotišťa. Sem mali exulanti najbližšie. Od Uhorského Brodu a Nivnice neboli však ďaleko ani Lieskové, Drietoma, Trenčín. Z Brumova bolo neďaleko do Ilavy, severnejšej Lednice, ukrytej medzi horami, a do Púchova.

Nuž, bol by mohol Komenský tak presne kartograficky zakresliť slovenské útočiská Jednoty, keby ich sám nebol nikdy navštívil? Isteže nie. Veď nemal nijakú vyhovujúcu predlohu, okrem terénu, ktorý musel precestovať, aby ho spoznal a citlivým kartografickým okom zakreslil. Mapa Moravy od Fabritia, kráľovského medikusa z Viedne, zo 16. storočia bola v tomto prípade nepoužiteľná.

Komenský sám v latinskej dedikácii na mape pánovi Ladislavovi Velenovi zo Žerotína píše: „Vyskytujú sa mnohé zemepisné mapy našej vlasti v rozličných vydaniach, najjasnejší pane, avšak všetky sú veľmi chybné...“⁶

Z tohto poznatku nutne plynie, že Komenský od mladí poznal krajinu, ktorá ho neskôr sama prijala ako exulanta a umožnila mu rozvinúť tu nielen činnosť pedagogickú, ale v prvom rade politickú, spojenú s náboženskou starostlivosťou o spolubratov z Jednoty, usadených na Slovensku, kam ich usmernila synoda v Doubravici roku 1625.⁷

Už sama geografická poloha Moravského Slovácka predurčila kraj Komenského k historickej úlohe kľúčového spojenia Slovenska s Moravou a českými krajinami. Rieka Morava od vekov otvárala cestu nielen kupcom putujúcim od juhu na sever a opačne s nákladom súkna, drahých kovov i jantaru, ale bola aj cestou ťaženia vojsk, ako aj cestou kultúrnych prúdení. Morava je tou šťastnou krajinou, v kto-

rej našli svoj domov plody hmotnej i duchovnej kultúry Východu i Západu. Kým však Komenský vzišiel z tejto zeme, musela jeho rodná Morava oblieť rúcho humanizmu, renesancie, obrodíť sa v reformácii a priniesť najťažšie obeť protireformácii.

Spoločenská obnova Európy a jej odraz v našich krajinách

Smelý nástup rodiacej sa buržoázie v 14.–16. storočí, vyvolaný meniacimi sa hospodárskymi pomermi, rozvíjajúcim sa obchodom s blízkym východom, najmä v Taliansku, nástupom politicky silnejúcich miest, vedených zámožnými rodmi, zbohatnutých obchodom, túžba človeka objavovať nové krajiny, získať nové, dovtedy nedotknuté surovinné zdroje, čo by podnietilo ďalší rozmach obchodu a utvorilo podmienky pre nový politický nástup laicizujúceho sa európskeho spoločenstva, malo za následok vznik nových myšlienkových prúdov konkretizovaných v humanizme a renesancii. Racionalizmus, naturalizmus, esteticizmus a individualizmus sú hlavnými znakmi európskej spoločnosti v období jej prerodu. Celé to mohutné kvasenie a vrenie bolo súčasťou hlásiaceho sa nástupu novoveku, ktorý sa, pravda, nezaobíšiel bez konfliktov a bez boja so starým svetom. Feudalizmus, či už svetský alebo cirkevný, nechcel dobrovoľne odísť z divadelnej scény. Jeho zápas o existenciu s renesančnou mladosťou Európy bol nezmieriteľný a krutý. Jeho hranice sa zapaľovali v celej Európe. Ich plamene však pomaly, ale nezadržateľne strávil toho, kto ich zakladal. Tento proces premeny trval stáročia, a preto bol neraz taký bolestný, ako to poznáme napr. i na dejinách Jednoty českých bratov.

Kým v Taliansku, vo vlasti antickej kultúry, má zrod humanizmu a renesancie národné domovské právo, a proti pohanským prvkom

tohto hnutia nieto veľa odporu, lebo sa v ňom vidí obnova ducha antickej Itálie, zatiaľ jej obmena v západnej Európe a severne od Alp spája svoje túžby s obnovou starého kresťanstva. A tu sa humanizmus a renesancia stávajú plodovou bunkou reformácie v úli prebúdajúceho sa novoveku. Vzdelanci chcú poznať spisy antickej filozofie a spisovateľov v gréckej a latinskej pôvodine. Najmä gréčtina sa s obľubou pestuje a číta. Preto má neobyčajný úspech grécke vydanie Nového zákona Erazmom Rotterdamským (1516), ktorého si Jednota bratská vysoko vážila a bola s ním v osobnom kontakte. Navštívili ho Mikuláš Klaudián a Vavrínek Votík, odovzdali mu svoju Obranu so žiadosťou, aby sa k nej vyjadril. Pochválil ju, ale písomne sa nevyjadril z obavy pred neprijemnosťami z podozrenia, že je v spojení s pikardmi.⁸

No pestovanie klasiky čoskoro dostáva novú tvárnosť a vedie k prekladom do národných rečí. A toto je už pokrokový prvok reformačného hnutia, lebo sa preklenul most medzi klasickou kultúrou a domácimi duchovnými potrebami a otvorila sa cesta k jazyku ľudu. Tak sa stal Martin Luther zakladateľom nového hornonemeckého spisovného jazyka, keď preložil Nový zákon a neskôr celú bibliu do nemčiny, a tým otvoril bránu nielen k jazykovému zjednoteniu nemeckého ľudu, ale súčasne posunul proces formovania nemeckého národa, dovtedy rozdeleného na množstvo drobných kmeňových štátnych útvarov.

Podobnú úlohu zohrala u nás Kralická biblia (1579–1593) ako vzor jazykovej čistoty a normotvorný základ spoločného spisovného jazyka Čechov i Slovákov. Na jej preklade spolupracoval aj Slovák Pavel Jesenský z rodu turčianskych Jesseniovcov.⁹ Kralická biblia bola na Slovensku medzi protestantmi všeobecne rozšírená a mala veľký podiel na zblížovaní Čechov a Slovákov. Iste aj ona urovnávala cestu pre neskoršie usadenie českobratských exulantov na Slovensku. Reformácia sa takto stala dôležitým činiteľom pri formovaní národnosti a berie tým na seba i politickú tvárnosť.

Epochálnym pomocníkom reformácie v oblasti duchovného rozvoja jednotlivca sa stal vynález kníhtlače. V krajinách reformácie prichádza kníhtlač ako najúčinnější pomocník pri rozširovaní jej ideológie.

Knihy Starého a Nového zákona dostávajú sa k najširším vrstvám ľudu. Sloboda subjektívneho výkladu biblických textov, hlásaná reformátormi, má za následok nielen vznik nových cirkevných organizácií, ale i množstva siekt,¹⁰ ktoré si nevedeli vydobyť štátnu toleranciu a od svojich prvých začiatkov boli terčom prenasledovania. Voľnosť výkladu biblie v protiklade k dogmatickej prísnosti Ríma, ale predovšetkým laicizujúci pohľad na poslanie samého kazateľa — uznávalo sa iba „všeobecné kňazstvo“ a nie vyvolenosť — skrýva v sebe bezpochyby demokratizujúce prvky tak eklatantne sa prejavujúce napr. i v organizácii Jednoty českobratskej. Toto všetko malo aj svoj politický dosah. Preto napr. Zwingli uznával za najvyššiu cirkevnú správnu moc svetskú politickú moc zvolenú v slobodných voľbách ľudu. K štátnopolitickým otázkam sa vyjadril aj Ján Kalvín. Vystúpil na ochranu štátu proti neúmernému cirkevnému tlaku, na druhej strane však odsudzoval komunizujúce snahy novovznikajúcich siekt. Podľa Kalvína cirkevná organizácia má vždy rešpektovať vládnú formu i napriek tomu, že sa veľmi často — najmä v absolutizme — svetská moc zneužíva.

O rozličných vládných formách píše Kalvín v spise *Institutiones Religionis Christianae* (Ustanovenia kresťanského náboženstva) a v dodatku *Ordonances ecclésiastiques de l'église de Genève* (Cirkevný poriadok ženevskej cirkevnej obce 1542), kde s poľutovaním spomína, že vládca namiesto toho, aby bol skutočným otcom svojej vlasti, pastierom svojho ľudu, ochrancom mieru a spravodlivosti, neraz robí z poddaných sluhov, ľud olúpi o majetok, pošliapava všetko božské a ľudské, dáva vraždiť nevinných atď. Kalvín hovorí, že i v takýchto prípadoch hlavnou cnosťou je poslušnosť! Výnimočne sa človek oslobodzuje od poslušnosti iba v tom prípade, keby príkazy svetských predstavených protirečili prikázaniu božím.

Kalvín dobre vedel, že v tejto myšlienke sa skrýva veľké nebezpečenstvo v časoch ustavičných nepokojov vyvolaných reformáciou, a preto sa poistil príkazom, že činy panovníkov treba ponechať na posúdenie Bohu.¹¹ No jeho upozorňovanie bolo málo účinné, lebo revolučne vystupujúci reformátori i politici sa poväčšine odvolávali práve na túto Kalvínovu myšlienku a konali pod jej egidou. Tu sú

korene mnohých povstaní a revolučných udalostí, ako to bolo napr. u Holanďanov, ktorí na jednej strane udatne bojovali proti Albovi, ale sami upaľovali arminiánov. Puritáni, aby si uchovali náboženskú slobodu, zachraňovali sa útekom do Ameriky, sami však prenasledovali baptistov a kvakerov. Kalvinizmus vyniesol politické víťazstvo Cromwellovi, opierajúcemu sa o levellerov, a ten istý Kalvínov duch dával silu na zachovanie holandskej republiky.¹²

Nemenej príťažlivý bol kalvinizmus i Jednote českých bratov. Z ideologickej stránky jej vyhovoval oveľa viac než luteranizmus, ktorý sa čoskoro vzdal svojej revolučnosti. Rozpory medzi Lutherom a Melanctonom, sympatizujúcim s učením Kalvína, našli odraz i medzi radovými príslušníkmi luteranizmu vo forme kryptokalvinizmu (filipisti).¹³ Kryptokalvinizmus mal svojich stúpencov i u nás, a najmä spomedzi nich vyšli niektorí politickí prívrženci Komenského na Slovensku.

Kalvíново učenie o morálnosti odporu proti nespravodlivému vládarovi našlo svoj odraz aj v politickom a diplomatickom programe Komenského boja proti Habsburgovcom, ktorý bude ťažiskom našej úvahy v druhej kapitole so špecifickým aspektom na jeho vzťahy k Slovensku.

* * *

Reformačné hnutie podmienené Jánom Husom bolo v 15. storočí na Slovensku dobre známe. Ideologicky sa s ním slovenskí študenti oboznamovali na pražskej univerzite, kde viacerí študovali spolu s Jánom Husom (napr. študenti z Bošian, zo Strehovej, z Lubice, Košíc, Kežmarku, Necpál, Trnavy atď.). Hus obraňoval svoje tézy aj pred delegáciami z Bratislavy, Trnavy a Košíc.¹⁴ Niektorí zasa boli poslucháčmi majstra Jána Husa na tunajšej univerzite, ako napr. Ján Vavrincov z Račíc, ktorý obraňoval Husovo učenie o predestinácii, zatiaľ čo šľachtic Stibor z Považia neprijal nové učenie, ale zasa Lukáš z Nového Mesta nad Váhom stal sa kazateľom revolučného krídla táborského.¹⁵ V tom čase pôsobil v Prahe aj Matej zo Zvolena, najprv

Okresná knižnica
ŽILINA

ako študent, neskôr ako prednášateľ na pražskej univerzite. Bol aj literárne činný.¹⁶

Už v prvej polovici 15. storočia sa objavuje traktátový boj proti husitstvu, ako to ilustruje *Epistola ad Hussitas* (List husitom) od Pavla z Dolan (1418), ktorá sa dostáva na Spiš v tridsiatych rokoch 15. storočia ako pomôcka v boji proti husitstvu.¹⁷ Takto prenikajúca husitská ideológia zaiste vytvorila vhodné predpoklady pre neskoršie prijatie reformácie na Slovensku.

Pre poznanie reformného husitstva a jeho kultúry oveľa závažnejšie boli výpravy husitských vojsk na Slovensko v rokoch 1428–1435 a neskoršie bratricke hnutie, ktoré sa najvýraznejšie prejavilo práve na Slovensku.¹⁸ Prinášali k nám myšlienky nového sociálneho a hospodárskeho poriadku, blízku zrozumiteľnú reč, prenikajúcu do bohoslužobného jazyka a verejného života. Vtedy sa zásluhou husitov čeština stala spisovným jazykom Slovákov.¹⁹

Po potlačení husitského hnutia mnohí českí bojovníci ostali na Slovensku, tu sa usadili a ďalej upevňovali duchovnú kultúru českej reformácie. Takýmto činom boli predchodcami neskorších českobratrských exulantov, ktorí si zvolili za novú vlasť naše Slovensko.

K starším písomným pamiatkam v českej reči patrí na Slovensku okrem listov a listín prekladová literatúra právnických kníh. Václav Pangrác prekladá pre mesto Žilinu v roku 1473 magdeburské právo (saské zrkadlo) – jeho preklad je známy pod menom *Žilinská kniha*, neskôr vznikla *Kniha rajecká* (1485) a *Mestská kniha Partizánskej Lupče* (1505) – diela neznámych prekladateľov, dnes už stratené.²⁰

Vzájomné styky medzi Slovenskom, Moravou a Čechmi boli teda intenzívne už pred reformáciou, k čomu prispela nielen jazyková príbuznosť, ale aj existencia štátnych útvarov pod vládou spoločného panovníka. Treba však podotknúť, že v tom istom čase kultúrne konexie Slovenska boli oveľa širšie, mali celoeurópsky charakter, boli vybudované na ekonomických záujmoch (obchod, dovoz, vývoz, tranzit), a tak nečudo, že i študentov zo Slovenska nachádzame na popredných európskych univerziách: okrem Prahy aj v Padove, Ríme, Krakove, vo Viedni. V druhej polovici 15. storočia má i Bratislava svoju univerzitu, zvanú *Academia Istropolitana*, ktorá bola dôstoj-

ným reprezentantom k nám prenikajúceho humanizmu a renesancie. Po nástupe reformácie, rýchlo sa šíriacej hneď vo svojich začiatkoch na Slovensko, záujem o štúdium sa obracia poväčšine na Wittenberg.

Zatiaľ, čo sa na Slovensku pod vplyvom husitstva v 15. storočí pozornosť zacieľuje na nové sociálne, ale aj ideologické prúdy a pripravuje sa báza pre nástup reformácie, v Čechách vzniká za panovania Jiřího z Poděbrad okolo roku 1457 v Kunvalde *Jednota bratská*, ktorú založili nasledovníci Petra Chelčického. Nová organizácia bola založená na utopických myšlienkach Chelčického, ktorý okrem iného zavrhol násilie i moc, odmietal úrady, obchodovanie, ale bol nezmieriteľný aj k panujúcej reakcii.²¹ Od svojho prvého začiatku ju ustavične znepokojovali a prenasledovali. Sprvoti vkladali príslušníci *Jednoty bratskej* svoje nádeje do nepotvrdeného arcibiskupa pražského Jána Rokycanu, ktorý mal rozhodujúci vplyv na kráľa Jiřího z Poděbrad, ako Komenský hovorí: „Měl ho zcela v hrsti“.²² Rokycana im stále sľuboval pomoc, uisťujúc českých bratov, že nič lepšieho nenachádza, než aby sa oddelili od kališníkov i pápežencov. Českí bratia, nadšení jeho postojom, chceli si ho zvoliť za najvyššieho predstaveného, hovoriac: „... tebe jako vůdce, tebe jako učitele, tebe jako otce budeme uznávat, ctít a následovat“.²³ Rokycana sa však od nich odvrátil, ponuku odmietol, no vymohol pre nich u kráľa litické panstvo, kde sa mohli usadiť a spoločne podľa svojich predstáv žiť. „Boli medzi nimi mnohí učení muži z Prahy, bakalári i majstri, urodzení i neučení“, píše Komenský, „ba prišli medzi nich i kališnícki kňazi, ktorí sa zriekli povier a prijali apoštolskú prostotu života“.²⁴

Sám Rokycana mal neskôr podiel na zaujatom postoji kráľa k *Jednote*, ako aj na vydaní kráľovskej vyhlášky, „aby nikde v Čechách a na Moravě nebyli ti neblázni lidé trpěny“. Šírili sa totiž o českých bratoch ohováračské správy, že pripravujú vzburu ako kedysi Táboriti.²⁵

Začalo sa nové ukrývanie v horách a lesoch a českým bratom sa

dostalo posmešného názvu „jamníci“ (speluncales), t. j. tí, čo bývajú v jamách, zemľankách.²⁶

Organizačné upevnenie Jednoty bolo už v tom čase nanajvyššie potrebné, a preto si už v týchto neblahých podmienkach stanovili určitý poriadok, hlasovaním si zvolili starších, aby im zverili správu Jednoty a sľúbili im poslušnosť.²⁷ Otvorená ostala však otázka nadväznosti a odovzdania kazateľského úradu a zmocňovania nových kazateľov úradom. Problém mal ďalekosiahly význam pre ďalší vývin Jednoty, lebo tu sa rozhodovalo o budúcom právnom postavení Jednoty v politickom a štátnom útvare. Bratia sa rozhodli. Na synode v roku 1467 si zvolili troch biskupov, o posvätenie ktorých požiadali Štefana, biskupa valdencov, ktorých časť žila po vyhnaní z Itálie a Francúzska na moravsko-rakúskych hraniciach. Valdenci schválili odtrhnutie Jednoty od kališníkov i rímskej cirkvi a vyhovelili ich žiadosti posvätiť biskupov. Stali sa nimi Matej Kunvaldský, Tomáš Přeloučský a Eliáš Chřenovský.²⁸

Českých bratov táto udalosť natoľko povzbudila, že začali vyjednávať s valdencami, ktorí boli známi pod menom pikardi, o splnutí „v jeden lid a jednu církev“.²⁹ Úmysel bol však prezradený, čo malo za následok nové prenasledovanie valdencov. Biskupa Štefana im roku 1467 vo Viedni upálili a ostatní sa rozutekali. Mnohí z nich odišli do Braniborska a neskôr prišli na Moravu, menovite do Fulneku.³⁰ Ich príchod do Fulneku nie je udalosť náhodilá. Fulnek bol totiž jedným z najpoprednejších sídiel Jednoty na severnej Morave. Keď sa valdenci uchýlili do Fulneku a hľadali tu ochranu, to má priamu súvislosť s ich presvedčením o spolupatričnosti s Jednotou. Veď aj J. A. Komenský si zvolil za prvé sídlo svojho kazateľského a učiteľského účinkovania práve Fulnek. Po týchto udalostiach i českí bratia boli nazývaní pikardmi a aj úradne ich takto označovali.³¹

Toto spoločenstvo Jednoty bratskej s valdencami vyplynulo celkom zákonite z ideologickej blízkosti oboch učení a zo spoločných cieľov. Tak našla Jednota svoje náboženské, ale i sociálne zakotvenie u valdencov a vždy sa hlásila k jej pokračovateľom. Príslušnosť k pikardii spôsobila Jednote ďalšie utrpenia. Kráľ Jiří prikázal na sneme v roku 1468 pikardov väzniť, trestať, aby sa obmedzilo odpadlivosť.

Po smrti kráľa Jiřího z Poděbrad nastúpil na český trón Vladislav II. Jagelovský (1471–1516). Za jeho vlády sa striedali roky pokoja s občasnými výpadmi proti Jednote. Medzi horlivcami „prikládal polínka“ Jednote aj Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. Vo štvrtej knihe listov kráľovi píše: „Nejvíce mne tísní to, že tato bezbožnost, jež se za krále Jiřího a za Rokycany, kteří přece byli obžalováni z kacířství, neodvažovala ani muknouti, zakořeňuje se nyní za krále katolického a rozkládá své větve tak široko, že se stěží dá vykořeniti a vyrvati silami lidskými“.³²

Po takýchto a podobných útokoch začali mať predstavení Jednoty obavy z vyhnanstva. Aby predišli prekvapeniam, už vtedy uvažovali, čo majú podniknúť. Preto vyslali štyroch mužov, a to Lukáša Pražského, Mareša Kokovca, Martina Kabátnika a Kašpara z Marky do cudziny, každého inam, hľadať Iud, ku ktorému by sa mohli pripojiť. Po návrate všetci štyria hovorili o všeobecnej skazenosti, nerestiach a poverách.³³

Jednota vtedy už musela riešiť svoje vnútorné vzťahy, aby mohla obstáť v spoločenských podmienkach vôbec. Jednota Řehora totiž prísne zakazovala prisahu, obchodovanie, účasť na vojne, i spravodlivej, žiadala od novopristúpených, aby vystúpili z mestskej rady a šľachtu nútila na predaj majetku. Keď sa po vnútorných sporoch staroverci odtrhli, mladi pod vedením Lukáša Pražského odstránili obmedzenia a určili presné predpisy na vykonávanie povolania „kresťanským“ spôsobom. Tým sa Jednota otvorila všetkým vrstvám národa.³⁴

Prísny poriadok a disciplína boli Jednote na úžitok v ťažkých časoch ich spoločenstva v tom, že sa neprenáhľali v rozhodnutiach, ale dohodli sa vyčekať, kým sa objavia noví učители a obnovitelia cirkvi, ku ktorým sa budú môcť pripojiť. Príležitosť na to sa čoskoro naskytla, lebo hneď začiatok 16. storočia je obdobím búrlivého nástupu reformátorov, v prvom rade Martina Luthera a Jána Kalvína.

Vo svojom historickom vývoji Jednota bratská mala s oboma reformátormi osobné konexie. Začiatky stykov s Lutherom zdali sa byť pre Jednotu priazlivé, lebo Luther si ich cirkevný poriadok veľmi pochvaľoval, predovšetkým vnútornú disciplínu. No neskôr sa von-

koncom nedohodli v otázkach dogmatických, ako bola problematika všadeprítomnosti, učenie o večeri Pána a dogma o ospravedlnení púneboli vo všetkom za jedno (napr. v otázke predestinácie), a cestu k nemu otvárali styky so Štrasburskými teológmi v roku 1540. Načo budeme ešte ilustrovať na príklade sporov Lešna s Pernom.³⁵

Rôznorodosť postoja vo vnútri samotnej Jednoty sa prejavila aj vo vzdelávaní mládeže, keď jedných posielali na štúdiá do Wittenbergu, a iných, najmä z Moravy, do Heidelbergu (tu študoval neskôr aj Komenský). Usmernenie na Heidelberg malo hlboký vplyv na zblíženie Jednoty s kalvinizmom.

* * *

Ako sme ukázali v predchádzajúcej stati, Jednota českých bratov skoro po svojom založení hľadá možnosti právneho zakotvenia a tolerovanie zo strany štátu, aby bola zaručená možnosť jej ďalšieho vývinu a existencie. Uvedený cieľ sledovali kedysi i vyjednávania s Rokycanom. V 15. storočí sa jej v tomto smere nie veľmi darilo. Skôr by sme mohli povedať, že riešenia, ktoré hľadali, boli viac citovo-náboženského charakteru ako politicky reálne. Najmarkantnejšie bolo tápanie vo vzťahu k valdencom, hoci ideové spojenie s nimi bolo by Jednote vyhovovalo, no bez výhrad by sa ani s nimi neboli dohodli.

V Čechách sa 16. storočie vyznačovalo konfesijnou rozbitosťou: z troch hlavných konfesíí (rímskokatolícka, utrakvistická a českobrat-ská) dve boli štátom uznané, no českobrat-ská nie. Dokonca Vladislavov výnos, prijatý na sneme v Prahe v roku 1508, nielenže netoleruje českých bratov na celom území kráľovstva, ale zákaz Jednoty sa vnáša aj do Zemských dosiek. Jednota hľadala cestu k utrakvistom, ktorí boli ideologicky tak blízko k luteránom, že vlastne oni boli českými evanjelikmi. Politickým cieľom Jána Augustu bolo pričleniť Jednotu k utrakvistom a zriadiť jednotnú evanjelickú národnú cirkev českú, avšak ostal s týmto programom osamotený.³⁶

Naproti tomu programom Jána Blahoslava bolo získať u panovníka uznanie a toleranciu pre Jednotu. Hoci v tých časoch Jednota bratská mala už vplyvných ochrancov v radoch českej šľachty, nepodarilo sa to.

[Nastúpenie Ferdinanda I. habsburského na český trón a neskôr aj na trón uhorský³⁷ malo ďalekosiahle politické dôsledky, pretože sa tým nastolila trvalá vláda Habsburgovcov v našich krajinách, ktorá sa skončila rozpadom Rakúsko-Uhorska v roku 1918. Štátny útvar, ktorý vznikol – habsburská monarchia – opieral sa vo svojej politike o pápežský Rím, čím sa určila aj jej vnútroštátna politika v náboženských otázkach. Keďže v reformácii a protestantizme videli Habsburgovci ohrozenie svojej politickej pozície, ich prvoradou vnútro-politickou úlohou bolo bojovať všetkými prostriedkami proti novému hnutiu, čo dôsledne uskutočňovali, najmä proti sektám štátom neuznaným, medzi ktoré patrila i Jednota bratská. Protireformácia a obmedzovanie stavovských privilégií, smerujúce k centralistickému štátu a absolútnej monarchii, a nakoniec požiadavka panovníka, aby stavy poskytli vojsko na podporu boja Karla V., brata Ferdinanda I., proti protestantom v Nemecku,³⁸ vyvolali odpor, čo našlo svoje zvýraznenie v protihabsburskom odboji v Čechách v r. 1546–47. Vtedy sa postavenie Jednoty veľmi zhoršilo, lebo i ona sa postavila proti panovníkovi. Po šmalkaldskej vojne v roku 1547, v ktorej luteránsky zväz nemecký panovník porazil, Jednotu pre jej protihabsburský postoj ťažko potrestal, a tak mnohí jej členovia museli odísť do exilu. Ich cesta viedla na Moravu, do Pruska a do Poľska.³⁹

Boj o náboženskú slobodu však pokračoval. V podstate bol to mocenský boj opozície proti Habsburgovcom. Opozícia vypracovala roku 1575 návrh tzv. českej konfesie, podobný augsburskému vierovyznaniu. K nej mali byť pričlenení i českí bratia (bolo, pravda, vyjadrené len v úvode návrhu⁴⁰), no nepodarilo sa vydobýť od Maximiliána II. jej potvrdenie, a tak politický program opozície padol. Zákonného uznania sa dostalo protestantom až v Rudolfovom majestáte (1609), v ktorom sa vyznavačom českej konfesie zaručila úplná náboženská sloboda i samostatné cirkevné zriadenie.⁴¹ Fakticky vtedy bola Jednota bratská prvýkrát uznaná štátom, no vliala sa úplne do českej

konfesie. Bol jej ponechaný cirkevný poriadok, najvyššia správa so seniormi a povolávanie kazateľov. V spoločnom konzistóriu s utrakvistami a ostatnými evanjelikmi mali aj českí bratia svoje zastúpenie.⁴²

Treba však poznamenať, že zjednotenie vnútorne nezblížilo utrakvistov s Jednotou bratskou, oba smery ostali si cudzie, čo bolo neraz prameňom sporu nielen medzi stranami (utrakvisti sa totiž nikdy nezmierili s privilegovaným postavením Jednoty a brojili proti nej), ale aj vnútri samej Jednoty. Typický je v tomto smere neskorší spor Martiniusa, exulantského kazateľa v Perne (Sasko), s Komenským a Leleenskými.⁴³

Rozpory vnútri Jednoty takého charakteru, ako boli medzi Martiniusom a Komenským, mali svoju širšiu bázu. Prejavili sa v tom, že Jednota v Čechách sa viac približovala k evanjelikom augsburského vyznania (a tým aj k utrakvistom) – k nim patrili aj Martinius – naproti tomu príslušníci Jednoty na Morave sa prikláňali k progresívnejšiemu kalvinizmu. V podstate to boli rozpory zásadného charakteru, veď určovali v ďalšom historickom vývoji životaschopnosť Jednoty.

Ak si máme ujasniť predstavu o postavení Jednoty, musíme ešte poukázať na to, že z hľadiska vnútornej správy Jednota na Morave nepodliehala českému konzistóriu. Bratia na Morave sa necítili byť viazaní zmluvami uzavretými v Čechách a išli svojou cestou, najmä po odtrhnutí Moravy uhorským kráľom Matejom v roku 1609. Jozef Jireček o tom píše: „Byl to poměr podivný, že se jedna a táž společnost náboženská v jednom a témže státu v každé zemi jinou vrchní správou řídila. V Čechách Bratři s Evangeliky byly za jedno, v Moravě jedni i druzi samostatnou korporací. Ale takový byl stav věcí skutečných.“⁴⁴

Poznať tieto rozdiely je pre nás nutné z toho dôvodu, aby sme pochopili vývojové smerovanie moravskej Jednoty ku kalvinizmu, keďže moravskí exulanti po príchode na Slovensko dali sa pod ochranu tunajších kalvinských zborov a iba jednotlivci prešli k luteranizmu, poväčšine tam, kde boli osamotení, a, zdá sa, tí, ktorí prišli z Čiech. Z tohto hľadiska sa dá pochopiť aj Komenského orientácia ako prí-

slušníka moravskej vetvy Jednoty, ku ktorej sa ideologicky družili i Leleenski, čo sa prejavilo i v sporoch s Pernom.

Všeobecnú politickú situáciu začali zhoršovať útoky katolíkov proti Majestátu. Dozrieval čas bielohorskej katastrofy. Pražská defenestrácia bola iba epizódou v toku udalostí, v ktorých pre protestantské Čechy mal zachrániť situáciu Fridrich Falcký, kandidát Jednoty.

8. november 1620 vrátil vládu do rúk Habsburgovca Ferdinanda II. a kráľovské dekréty, ktoré začali vychádzať, poznali iba jeden cieľ – zlikvidovať odpor protestantov, či už evanjelicko-utrakvistický alebo českobrabský nevynímajúc ani iné sekty žijúce v Čechách a na Morave (napr. novokrstencov).

13. decembra 1621 vypovedali evanjelických kňazov. Prahu mali opustiť do troch dní, z ostatných častí kráľovstva mali odísť za osem dní, a to všetko pod hrozbou trestu smrti.⁴⁵ Nariadením z 29. októbra 1622 vyhostenie stihlo i nemecké evanjelické kňazstvo. V roku 1624 z celého kráľovstva bez výnimky navždy vypovedali všetkých evanjelických kňazov i kazateľov a do šiestich týždňov museli odísť za hranice. Tento príkaz bol ešte zostrený roku 1625. Patent z 27. decembra 1624 vypovedal všetko nekatolícke kňazstvo i z Moravy.⁴⁶ K opakovaným nariadeniam dochádza zrejme z toho dôvodu, že sa ukrývanie stalo všeobecným javom. Pravda, s vysťahovalcami šli i laici. Mnohí z nich odišli do Holandska, kam sa uchýlil aj Fridrich Falcký, zať anglického kráľa Jakuba I.,⁴⁷ potom do Anglicka, Dánska, Bavorska, veľký prúd šiel do Sasku, kde sa ich strediskom stalo Perno, a do Žitavy. No nebolo výnimkou, že českí evanjelicko-utrakvistickí exulanti dostali sa aj do Poľska, Uhorska a Sedmohradska.⁴⁸

Ďalšie cisárske patenty vyšli v roku 1627 pre Čechy a roku 1628 pre Moravu s rovnakým obsahom. Odvolávali sa na prastarý rozkaz kráľa Karla IV., že sa v krajine okrem katolíckeho náboženstva žiadne iné nestrpi. Preto sa obyvatelia všetkých stavov majú stať katolíckmi najneskôr do šiestich mesiacov, alebo do ďalších šiestich mesiacov musia predať majetok a opustiť krajinu. Uvedené nariadenia sa vzťahovali na privilegované vrstvy obyvateľstva, t. j. na stav mestský, rytiersky a panský.⁴⁹

Organizácia a disciplína v Jednote bratskej sa overila v týchto ťažkých časoch, keď bolo treba pripraviť odchod niekoľko tisíc ľudí do nových sídlisk. Kým evanjelici odchádzali náhodile, Jednota pripravila presný plán a vopred vysondovala a dohodla možnosti usídlenia svojich členov v cudzine. O tom svedčí napr. synoda v Doubravici roku 1625 a krásny doklad toho máme i v slovách Komenického, napísaných v Ohlásení na spis proti Jednote Bratrské od M. Samuela Martinia etc., léta 1635,⁵⁰ kde okrem iného píše: „Když tedy exilium nastávalo, kněžím v létu 1625 a 1626, patronům léta 1627: vidělo se za dobré obmyslití místo jisté, kam bychom společně ustupovali k společnému v exilium Pánu Bohu a sobě vespolek slaužení. I vyslali jsme, jednau i podruhé, k spolubratřím svým do koruny Polské a obdrželi to radau a pomoci jejich, že se nám vrchnosti jejich zamlauvali, zvláště vysoce urozený p. pan Rafael hrabě z Lešna, vývoda Belský etc., kterýž svá dvě města, Lešno a Vlodavu, za útočiště nám vykázal. Ale že Bratřím moravským i daleko i pro nebezpečenství vojenská nepřipadno to bylo, vyslali sme také do Uher k některým vrchnostem schránky hledati, a zvláště k J. M. panu p. Jiřímu Rákocziimu, nyní Sedmohradskému knížeti, od něhož také milostivá resoluci obdržána, a nám na panství Pauchovském a Lednickém ukázáno místo, a puštěna k služeb Božích konání svoboda“.

Tak sa utvorili predpoklady pre vysťahovanie príslušníkov moravskej vetvy Jednoty na Slovensko. Kalvínska rodina Rákócziovcov podala Jednote pomocnú ruku ešte vtedy, keď pri moci boli Bethlenovci, no zanedlho ujali sa správy Sedmohradska sami (Juraj Rákóczi I. nastúpil na trón sedmohradského kniežatstva roku 1630).

* * *

Na ucelenie historického obrazu treba ešte stručne ukázať, akou cestou sa uberal politický a kultúrny vývoj Slovenska v 16. storočí, s ohľadom na vzájomné kultúrne ovplyvňovanie sa našich národov, ako aj na sformovanie podmienok českobratského exulantstva na Slovensku začiatkom 17. storočia.

Husitská a bratrská tradícia žila medzi slovenským ľudom a semená radikalizovania ľudových mäs boli rozosiata.⁵¹ Už prvé desaťročia 16. storočia poskytli príležitosť na ich vystúpenie. Dôžovho povstania sa zúčastnilo i slovenské roľníctvo, ako aj drobné meštianstvo, a tak malo podiel na vyvolaní triedneho hnevu uhorských feudálov, čo našlo zvýraznenie vo Verböczyho „Tripartitu“, nariaďujúceho nevoľnícky spôsob feudálneho útlaku roľníctva i drobného meštianstva.⁵²

V banských mestách vzniká banické hnutie proti patriciátu, ktoré má hospodárske, ale i sociálne príčiny. Zo starších banických náboženských spolkov, tzv. „Bratstiev“, laicizáciou vznikajú svojpomocné organizácie (bratské pokladnice) na podporu baníkov.⁵³

Na potlačení všetkých ľudových hnutí sa zúčastnili nielen feudáli, ale aj mestský patriciát. Ján Zápoľský, bohatý uhorský feudál, siahol aj po uhorskej kráľovskej korune.

Zvrat v politických, hospodárskych i spoločenských pomeroch Uhorska vyvolala zničujúca porážka uhorského a pripojeného českého vojska pri Moháči v roku 1526, po ktorej nasledovali nájazdy Turkov do strednej Európy. Priamym dôsledkom Moháča bolo utvorenie Habsburskej monarchie, ktorá pod personálnou úniou Habsburgovcov mala čeliť tureckému nebezpečenstvu. No čoskoro z habsburského Uhorska ostalo pod správou Viedne iba Slovensko a časť Zадunajska. Význam Slovenska tým neobyčajne vzrástol. Slovensko sa stalo azylom utečencov nielen z Čiech, Moravy, valašských kolonistov⁵⁴ (hľadajúcich útočište pred protireformačným prenasledovaním), ale i uhorských utečencov, hnaných z juhu Turkami. Mnohi z nich prinášali so sebou hnuťný majetok. Tak sa stalo Slovensko nástupišťom proti Turkom, ale aj cieľom tureckých vpádov, stalo sa zásobárňou vojsk, čo hrozne vyčerpávalo mestá i vidiek. Prirodzene, všetko to malo za následok nesmierne zbedačovanie ľudu miest i vidieka. Okrem toho Slovensko bolo i dejišťom odboja sedmohradských a uhorských feudálov proti Habsburgovcom, najmä v 17. storočí.

Ferdinand I., kráľ český, rakúsky a uhorský, nevenoval však Turkom patričnú pozornosť (následky toho veľmi skoro pocítil pri tureckých výpadoch až k Viedni), tým viac mal na zreteli aspirácie

Jána Zápoľského a hľadal prostriedky na pevné pripútanie ošklbajúceho Uhorska ku svojej ríši.

Ferdinand I., ako aj jeho nástupcovia, uskutočňovali v Uhorsku podobnú mocenskú politiku ako v Čechách a v Rakúsku. Museli však rešpektovať osobitné postavenie Uhorska v monarchii, ktoré bolo podmienené prítomnosťou Turkov a ustavičným mocenským bojom s uhorskými a sedmohradskými feudálmi.

Na Slovensku sa utvorila podobná opozícia proti Habsburgovcom, ako sme ju poznali v Čechách. Ideologicky sa takisto opierala o reformáciu, mala však väčšie úspechy.

Reformácia prenikla k nám vo svojej luteránskej podobe hneď v prvých začiatkoch svojho vzniku v Nemecku. Kalvinizmus našiel pôdu na východnom a južnom Slovensku a v Sedmohradsku. Podiel na príprave priaznivej pôdy pre udomácnenie protestantskej reformácie na Slovensku malo bezo sporu aj husitské a bratricke hnutie. Teda semeno tu zasiat bolo, ujalo sa však až potom, keď k nám prenikol smer ideologicky vyhovujúci v prvom rade nemeckému meštianstvu, sídliaťmu prevažne v mestách, lebo ono videlo v reformácii priamy signál a impulz zo starej vlasti, s ktorou udržiavalo trvalé spojenie, pre svoju nábožensko-politickú aktivizáciu. Až neskôr sa k nej pridala šľachta. Sprvoti videla v nej iba nemecký ideologický import, ohrozujúci jej feudálne panstvo; reformácia v pôvodnej, lúdovej podobe videla sa jej príliš radikálna,⁵⁵ začala jej vyhovovať iba neskoršia umiernená forma, ktorá sa vzdala revolučného radikalizmu (vývojová forma luteranizmu sformovaná po potlačení Múnzerovho povstania v Nemecku). Túto potom využila v boji proti Habsburgovcom v záujme svojich mocenských cieľov v Uhorsku, ako to ukázali v 17. storočí povstania Štefana Bočkaya, Gabriela Bethlena, Juraja Rákócziho I. Takýmto činom Habsburgovci boli nútení upraviť svoju politiku voči Uhorsku, a kým v Čechách a na Morave boli zamestnaní protireformáciou, v Uhorsku sa utvorili priaznivejšie podmienky zakorenenia a rozvoja protestantizmu.

Z kultúrneho hľadiska mala reformácia na Slovensku prvoradý význam. Našla svoj odraz v školstve i v literárnej činnosti. Od toho času boli na Slovensku školy dvoch konfesií. V mestách, kde sa re-

formácia udomácnila, aj školstvo zmenilo svoj ideologický ráz a stalo sa nástrojom luteránskej konfesionalnej ortodoxie.⁵⁶

Na latinských mestských školách, neskôr pomenovaných aj gymnáziami, vyučovali zväčša aj akademicky vzdelaní učitelia, ktorí v tom čase študovali zväčša vo Wittenbergu. No stretávame na čele škôl aj mužov z českých krajín. Z domácich odchovancov slávu bardejovskej školy založil Leonard Stöckel, žiak Luthera a Melanchtona. Od neho pochádzajú najstaršie školské zákony na Slovensku (1540). Medzi významných mužov 16. storočia v našom školstve patrí bezpochyby rektor kežmarskej, neskôr prešovskej mestskej školy Lukáš Fabinus, rodom z Popradu. Jeho zásluhou vznikla prvá učebnica latinského jazyka *Exempla declinationum et coniugationum* (Vzory skloňovania a časovania — 1573), napísaná pre domáce potreby prešovskej školy, v ktorej sa duch lúdovej reformácie prejavil v metodickej stavbe; vychádza v nej totiž z jazyka materinského. Jeho kniha je prepracovaním Donátovej gramatiky.⁵⁷ Školský poriadok banskobystrickej školy vyšiel z pera Pavla Halvepapia a bohatú zbierku humanistických básní vydal roku 1599 v Klössovej tlačiarňi v Bardejove Ján Bocatius, rektor prešovskej a neskôr košickej školy, poeta laureatus caesareus (cisársky venčený básnik), pôvodom Lužický Srb. V jeho básnickej zbierke sa odrážajú už problémy každodenného života. Bocatius sa riadil v škole heslom „non scholae, sed vitae discimus“ (nie pre školu, ale pre život sa učíme).⁵⁸

Koncom 16. storočia pôsobil na levočskej a neskôr na kežmarskej škole pozoruhodný exulant z Moravy Ján Mylius. Pochádzal z Jihlavy. V Levoči vypracoval študijný poriadok (1589) veľmi progresívneho obsahu, na aký doteraz inde na Slovensku v 16. storočí nemáme doklad.⁵⁹ Jeho škola mala mať osem tried (oddelení) a pre každú plánoval osobitného učiteľa. Medzi učebnými predmetmi zvláštnu pozornosť venoval počtom. Žiaci sa učili aritmetické úkony, zlomky, trojčlenku a spolkový počet.⁶⁰ Mylius nemal na Spiši pokoja. Jeho účinkovanie spadá práve do obdobia vnútorných cirkevných bojov luteránov proti kryptokalvinizmu. Sám pochádzajúc z moravskej vetvy Jednoty bratskej bol obvinený z kryptokalvinizmu, nuž uchýlil sa najprv do Kežmarku, neskôr však opustil Slovensko, odišiel

do Elblagu – neskoršieho pôsobiska Jana Amosa Komenského, kde svorne žili vedľa seba obe veľké vetvy reformácie.⁶¹ V Elblagu mal mimoriadne úspechy. Natoľko pozdvihol úroveň tamojšej školy, že vo vyšších triedach mala akademický kurz.⁶² Do Elblagu chodili za ním študovať mladíci až zo Slovenska.⁶³

Luteránom sa pri všetkej snahe nepodarilo vykoreniť kryptokalvinizmus zo svojich radov a stretávame sa s ním u nás i v 17. storočí; v tom čase má už hlbší historický význam pre formovanie vzťahov tujších luteránov, najmä kazateľov, k J. A. Komenskému a jeho politickej činnosti.

Zo slovenských školských pracovníkov v Čechách na prelome 16.–17. storočia najväčšie uznanie si získal Vavrinec Benedikt z Nedožier. Študoval na pražskej univerzite a po účinkovaní na partikulárnych školách, keď vydal svoje dielo *Gramaticae bohemicae libri duo* (1603), stal sa profesorom artistickej fakulty pražskej univerzity (1604). Zastával aj akademické funkcie. Bol popredným školským reformátorom. Vedel, že nedostatky v príprave budúcich študentov pre univerzitné štúdiá treba hľadať už na partikulárnych školách. Tejto problematike venoval spis *Penitioris scholae structura* (Sústava nižšej školy – 1607). Vo svojej sústave nižšej školy ukázal sa ako popredný teoretik v otázkach školskej reformy všeobecno-vzdelávacej školy. Jeho nové požiadavky vo výchove, v učebnej náplni škôl i didaktickej práci sú smelé, pribojné, modernizujúce, budované na prírodných vedách a materinskom jazyku. Svoju hlbokú lásku k materinskému jazyku krásnymi slovami vyjadril v úvode svojej *Gramaticy české*, kde napomína svojich rodných bratov na Slovensku, aby nezabudli na pestovanie svojho rodného jazyka.

Jeho zásluhou sa uskutočnili podľa vzoru parížskeho profesora Petra Rama a za spolupráce s Bacháckom z Nauměřic rozsiahle opravné opatrenia na pražskej univerzite, ktorá v tom čase trpela na mnohé neduhy nielen v práci učiteľov, ale aj vo výchove, v organizácii chodu univerzity, v disciplíne atď. Svoje opravné myšlienky uložil v spise *Oratio therapeutica* (Reč nápravná, 1612). Jeho nápravné opatrenia nemali, žiaľ, dlhého trvania a po jeho smrti sa

univerzita dostala opäť do starého neblahého stavu rozháranosti a neporiadku.⁶⁴

Banskoštiavnický rodák Pavel Kyrmezer zhodou okolností pôsobil v Komenského rodnom kraji. V Strážnici bol mestským pisárom a rektorom školy, pôsobil i v Uhorskom Brode, kde aj zomrel (1589). Kyrmezer, nespokojná duša, mal dramatický život, naplnený spornými osobnými aj ideologickými, a to aj s Jednotou bratskou.⁶⁵ Zdá sa, že aj drámy, ktoré písal na biblické námety, a ktoré sa hrali nielen v školách, ale aj pred širšou verejnosťou, ba aj v uzavretých šľachtických kruhoch, boli výrazom polemiky s tými, ktorí ho nepochopili. A. Pražák spomína v tejto súvislosti udalosť, ktorá sa odohrala pri predvedení jeho školskej drámy *Tobiáš* v roku 1581 na zámku v Uhorskom Brode pri šľachtickej svadbe. Prítomný Jeroným Šlik bol hrou ako kalvín pohoršený a odviedol mnohých pánov z predstavenia s vyhlásením, že „s Písmom svätým nesmí byťi takto zacházeno, aby se z něho tropily zábavné svatební hříčky“.⁶⁶ Takmer o sto rokov neskôr podobný odmietavý postoj zaujal k divadelným hrám Komenského János Tolnai-Dali v Blatnom Potoku s poznámkou, že takéto hračky treba prenechať jezuitom.

Kyrmezer svojou rečou, myslením a využívaním ľudových prvkov (príslovia a porekadlá) citlivo reagoval na utrpenie ľudu a pokúsil sa ho zobrazíť vo svojich divadelných hrách.⁶⁷ Takýmto činom stal sa Kyrmezer interpretom zmýšľania drobného človeka svojej doby a svojou ľudovosťou sa zaradil k progresívnym spisovateľom 16. storočia.

Slovenského tvorivého ducha v 16. storočí reprezentovali v Čechách v literárnej oblasti i Martin Rakovský, jeho bratia Matej a Mikuláš, Gabriel Jodokus, Ján Silván, Jur. Tesák–Mošovský, Daniel Basilius z Partizánskej Lupče, Peter Fradelius z Banskej Štiavnice a iní. K popredným Slovákom, pôsobiacim v Prahe, patrí vedec, lekár-chirurg, profesor a neskôr rektor pražskej univerzity Ján Jesenius-Jesenský, popravený na Staromestskom námestí (1621) pre účasť na českom stavovskom odboji proti Habsburgovcom. Svojou literárnou činnosťou z odboru lekárstva – *Institutiones chirurgicae*

(Ustanovenia chirurgické), De homine (O človeku), De morbis (O chorobách), Adversus pestem (Proti moru), Anatomiae historia a iné – všetky boli vytlačené v zahraničí, vo Wittenbergu, v Giessene, Hamburgu – preslávil sa ďaleko za hranicami svojej vlasti. Popri literárnej činnosti bol nemenej odvážnym experimentátorom, veď k jeho menu sa viaže prvá pitva v Čechách (1600).⁶⁸ Svojou rečou De restauranda antiquissima Pragensi academia (O reforme starobylej pražskej akadémie, Praha 1619) čestne sa zaradil k Benediktovi z Nedožier, a tým do radu Slovákov, ktorí pomáhali riešiť obnovu najstaršej českej akadémie – pražskej univerzity.⁶⁹

V týchto časoch prichádzali do Čiech poprední slovenskí intelektuáli a vykonávali tu záslužnú kultúrno-historickú prácu, čím prispeli ku kultúrnemu zblížovaniu našich národov, a naopak, sme svedkami prenikania plodov českého tvorivého ducha k nám, na Slovensko. Spojovacím mostom bola opäť reformácia. I napriek značným kvalitatívnym rozdielom reformačné hnutia v Čechách, na Morave a na Slovensku sú si natoľko podobné a blízke, že sa česká náboženská literatúra, poznačená znakom ľudovosti, mohla k nám šíriť a mohla nájsť konzumentov práve v radoch širokých ľudových mas, do ktorých reformačia na Slovensku veľmi skoro prenikla. Blízkosť jazyka, a najmä skutočnosť, že v týchto časoch spisovným jazykom na Slovensku bola čeština, poskytovala priaznivé predpoklady na rýchle šírenie sa reformačnej literatúry českej k nám, na Slovensko. Napríklad exulanti prinášali so sebou Husovu Postillu, Hájkovu kroniku, Kralickú bibliu, kancionále, modlitebníky, agendy atď., ba prenášali sem aj svoje archívne a knihovné pamiatky, i nedokončené, a zavše ich tu aj vydali.⁷⁰ K obohacovaniu literatúry a rozširovaniu literárnych diel podstatne prispievali aj tlačiarne na Slovensku, ktoré tlačili nové, ale aj pretláčali mnohé české knihy (tlačili ich aj tlačiarne v Budíne, Debrecíne, vo Viedni, Lešne atď.). Svoj podiel na šírení českej tlače mala aj exulantská tlačiareň v Trenčíne a neskôr v Žiline, ktorá bola súkromným majetkom Vokálovcov. Táto pomerne veľká produkcia knih mohla sa rozvinúť iba tak, že tu čitateľ bol a vyžadovali si to jeho duchovné potreby.⁷¹

No zásadný podiel na rozširovaní reformačnej literatúry na Slo-

vensku mali utečenci z Čiech a Moravy; jeden prúd v pobielohorských časoch sa hromadne sfahoval na Slovensko. Pod ochranou Gabriela Bethlena, spojenca zimného kráľa, pokojne sa mohli na Slovensku usadzovať, tým skôr, ako sme už vyššie povedali, že ich vzali pod svoju ochranu i Rákócziovci. Usadzovali sa na majetkoch Vizkeletyovcov, Szunyoghovcov i luteránskych Thurzovcov,⁷² ale aj na iných, predovšetkým však na západnom Slovensku, ako to ešte ukážeme.

K rozdielnej politickej situácii medzi českými krajinami a Uhorskom mohlo dôjsť po Bielej hore, a to až v takej miere, že na Slovensku našli moravskí a českí utečenci azyl, najmä preto, že uhorské stavy vedeli vydobyť ešte prostredníctvom Bocskayho (viedenským mierom roku 1606, čo malo bezpochyby vplyv i na vydanie Rudolfovho majestátu v Čechách roku 1609)⁷³ pre protestantov náboženskú slobodu. Kráľ Matej ju v roku 1608 rozšíril o povolenie voliť si superintendentov, čím sa položili základy pevnej organizácie kalvínskej a luteránskej cirkvi v Uhorsku. Tieto slobody si uhorské stavy ubránili aj voči Ferdinandovi II. po Bielej hore, hoci ich sympatie k českému stavovskému povstaniu Ferdinand veľmi dobre poznal; veď si dovolili odmietnuť kráľovi vojenskú pomoc z Uhorska pre boj proti Čechom. Zástupcovia žúp prišli na snem ešte v roku 1619 s takými inštrukciami, ako to poznáme z poverenia trencianskeho vyslanca, že v prípade, „keby kráľ žiadal, aby uhorské vojská nastúpili proti českým alebo hociktorej spojeneckej države, nech na žiadny pád nedajú svoj súhlas“.⁷⁴ Nuž do takýchto politických a spoločenských pomerov prichádzali exulanti na Slovensko, ktoré sa stalo ich druhým domovom a odkiaľ Komenský, o niekoľko rokov neskôr, rozvinul za pomoci svojich stúpcov jednu zo svojich protihabsburských akcií.

Ak sledujeme nové sídliská exulantov na Slovensku, nájdeme ich v najhojnejšom počte práve v tých obciach a mestečkách západného Slovenska, ktoré sú jednak blízko moravských hraníc, a potom tam, kde sa nachádzali majetky popredných uhorských veľmožov, ako Rákócziovcov, Bethlenovcov, Illésházyovcov, Nyáryovcov, na ktorých našli exulanti priamo vrchnostenskú ochranu.⁷⁵

Skalica, Saštín, Sobotište, Senica, Bratislava, Branč, Drietoma, Trenčín, Púchov a Lednica sú ich najvyhľadávanejšími miestami. Sem prichádzali vo väčších skupinách i s rodinami a majetkom. Tak napr. do Púchova prišiel Ján Efron, švager Komenského, do Lednice zase Mikuláš Drábik, chiliastický rojko a revelacionistický vizionár, ktorý bol príčinou toľkých nešťastí Komenského, v Saštíne žil Michal Helvicius, ktorý bol biskupom reformovaných cirkví na Morave.⁷⁶

No nie všetci sa usadzovali rovnako. Stopy tých, čo sa oddelili od väčších skupín a usadili sa samostatne na iných miestach Slovenska, ako napr. v Žiline, v Liptovskom Hrádku, Kežmarku a inde, sa považujú za stratili, lebo v novom prostredí ich pohltili luteráni alebo kalvíni.⁷⁷ Svoju ucelenosť zachovala menšia skupina v Markušovciach na Spiši, v stredisku spišského kryptokalvinizmu,⁷⁸ na majetku rodiny Máriássyovcov, s ktorými mal Komenský hojné styky (tu pôsobil ako kazateľ Cedar a Molitor, ale ich stopy nachádzame ešte ďalej na východ, napr. v Brezovičke nad Torysou, kde sa usadil Ján Mathaeides so svojou rodinou a stal sa tu luteránskym kazateľom. Jeho syn Ján sa stal rektorom prešovskej mestskej školy roku 1651, keď sa medzi Komenského stúpcami v Prešove objavili úsilia pozvať Komenského na uprázdnený rektorský stolec. Z evanjelických Čechov Jakub Jakobeus smeroval čím bližšie k Rákócziovcom, ktorých rodinné sídlo bolo v juhozemplínskom Blatnom Potoku, usadil sa v Kučine pri Vranove, neskôr bol kazateľom v Soli a nakoniec zakotvil v Prešove.⁷⁹

Je prirodzené, že sa exulanti držali zväčša blízko hraníc svojej vlasti, očakávajúc obrat v politickej situácii a živiač u seba i u svojich nádej na návrat, tak ako sme boli svedkami u pernských utečencov, ktorí pri vpáde Sasov do Čiech v roku 1631 sa pripojili k prenikajúcej armáde, vrátili sa do Čiech, ale po jej ústupe museli opäť do exilu.⁸⁰ Konečne prechody cez Malé Karpaty veľmi dobre poznali, a to im umožňovalo občas sa ilegálne „pozrieť“ domov, prípadne speňažiť ešte niečo z majetku, ktorý museli zanechať a nemohli so sebou priviezť.

Zemepáni veľmi radi prijímali exulantov Jednoty a dávali im po-

volenie na usídlenie, lebo ich predchádzala z domova povest dobrých a usilovných remeselníkov, čo bolo prínosom pre hospodárstvo na ich panstve. Tak sa o nich zmieňuje napr. Matej Bel v diele *Notitia Comitatus Trenciniensis* (Vedomosti o Trenčianskej župe),⁸¹ že vyrábali súkno, ktoré bolo také dobré ako holandské. Takisto Ondrej Recz z Pilína, správca lednického statku rodiny Rákócziovcov, ich charakterizuje ako počestných, zbožných a žijúcich v mieri.⁸² Rozkvet skalických čechov, najmä súkennického a tkáčskeho, založeného roku 1642 (z 5 fundátorov 3 boli emigranti), datuje sa od príchodu exulantov.⁸³

Bratia ostali aj v exile hlboko citiacimi patriotmi, ustavične spomínali na svoju vlasť, a preto nečudo, že ich citové spojenie so starým domovom našlo odraz aj v piesňovej tvorbe. Ich vlastenecké cítěnie najlepšie ilustrujú piesne, ktoré sa nám zachovali. Daniel Pribiš, hrhovský kazateľ na Spiši, pripojil k prekladu Lutherovho Katechizmu (vytlačení v Levoči roku 1634) zbierku básní duchovnej lyriky, v ktorej je aj nasledujúca pieseň exulantov:

Ach, ach milí křestané:

žehnej tě Bůh, království naše milé české,
hle, již v tobě panuje pokolení vlašské,
cizozemci tvoji pání, Čechové vyhnaní,
synové od svojej matky sem-tam rozmetaní.⁸⁴

Clivo sa z nej ozýva žiaľ nad nešťastím českej vlasti, ktorú uchvátili cudzinci a synov českého národa vyhnaní do sveta.

Nemenej zaujímavú pieseň uverejnil Karol Salva v úvode svojho jubilejného slovenského vydania Komenského Informatória (1892), ktorú však niektorí autori nepokladajú za pôvodnú. Utečenci v nej spievajú o svojej starej vlasti, pozdravujú Slovensko, kraj pod Tatrami, s vďakou za to, že ich prichýlilo v najťažšej hodine národa českého:

Krásna je to řeka,
řeka Vltava,
kde jsou naše domy
i vlast laskavá.

Což nám do řeky,
co nám do města?
Ach, nám vykázaná
k vyhnanství cesta.

Hezké jest to město,
to město Praha,
v kterém bydlí naše
rodina drahá.

Nevzali jsme sebou
nic, po všem veta,
jen bibli Kralickou
Labyrint světa.

Tatry, vy přijměte
nás v té ouzkości,
u vás chceme žiti
i složit kosti.⁸⁵

Existenčné podmienky utečencov na Slovensku boli uspokojivé. Podobne ako českí bratia, pristahovali sa na juhozápadné Slovensko aj novokrstenci z južnej Moravy (časť ich odišla do Sedmohradska) a založili tu známu habánsku kultúru. Ale mnohí z Jednoty, ako aj Habáni, chceli si udržať ideologickú čistotu, a preto sa nezlúčili ani s luteránmi, ani s kalvínmi. Časom sa táto skutočnosť stala predmetom kritiky, a keď nový panovník Ferdinand III. potvrdil roku 1638 protestantom v Uhorsku staré stavovské výsady, medzi nimi i výsady z rokov 1606 a 1608, Zbory Jednoty bratskej v Uhorsku sa rozhodli pre zlúčenie s uhorskými kalvínmi, čo sa stalo na synode vo Vlčanoch (predtým Farkašd, okr. Šaľa) v roku 1647.⁸⁶ Jednota si zachovala samosprávu cirkevných obcí i staré zvyklosti, ale podliehala dozoru kalvínskych duchovných.⁸⁷ Tieto opatrenia z hľadiska Jednoty boli nutné, lebo ich rady pomaly redli, nádej na štátne uznanie nebola nijaká, v českých krajinách sa habsburská moc upevňovala, začala sa plánovitá protireformácia za pomoci jezuitov i v Uhorsku, takmer v srdci bratských sídlisk, v Trnave založil Peter Pázmany v roku 1635 jezuitské studium generale a dal sa očakávať všeobecný nástup proti protestantom. Po smrti Juraja Rákócziho II. sa veľmi zhoršili pomery pre Jednotu, pretože jeho vdova Žófia Báthory konvertovala a na svoje majetky uviedla jezuitov.⁸⁸

K rozhodujúcemu náporu však došlo až v roku 1671, po odhalení Wesselényiho sprisahania; tento nápor už Jednota nevydržala a v Uhorsku padli všetky jej zbory. Starostlivosť o jednotlivcov prevzala reformovaná cirkev v Uhorsku a udržala ju až do vydania tolerančného patentu Jozefa II. Potomkovia moravských a českých exulantov nadväzovali na bratskú tradíciu, ako sa to prejavilo u usad-

líkov nielen na západnom a južnom Slovensku, ale aj hlboko v maďarskom území, na východ od Miškovca.⁸⁹

* * *

Aby sme pochopili historické podmienky českobratského exulantstva, a najmä jeho usmernenie na Slovensko, bolo treba ukázať, že dejiny Jednoty bratskej boli podmienené celkovým historickým vývojom Európy na prechode zo stredoveku do novoveku. Pritom je veľmi dôležité všimnúť si, že Jednota bratská a jej exulanti, najmä jej moravská vetva, keď si zvolila za sídlo naše Slovensko, učinila tak na základe stáročiami vybudovanej tradície vzájomného kultúrneho vplyvu, podmieneného i politickými faktormi, najmä v obdobiach personálnej únie Čiech a Uhorska. Takýmto činom exulanti neprichádzali k nám ako neznámi ľudia, ale skôr ako taki, ktorí hľadajú ochranu a pomoc, a vedeli, že tu ju nájdu, lebo spoločensko-politické podmienky, vydané v mocenských bojoch uhorských magnátov s Habsburgovcami, boli tu priaznivejšie pre vývoj a existenciu protestantizmu.

Mali sme sa oboznámiť s týmito podmienkami preto, aby sme lepšie porozumeli Komenského politickým zámerom na Slovensku v nasledujúcich desaťročiach, ktoré sú organicky späté s jeho tunajším pedagogickým pôsobením a tvoria nerozlučnú jednotu. Pritom, ako uvidíme, zázemie pre Komenského činnosť tvorili nielen exulanti, ale aj mnohí tunajší protestanti, sympatizujúci s protihabsburskou politickou koncepciou Jana Amosa Komenského.

- [1] František Vyskočil, K novému archivnímu nálezu o Janu Amosu Komenském, *Museum J. A. Komenského v Uh. Brodě*, Zpráva za první pololetí 1965, 29–31. Fr. Vyskočil v článku podává úvahu o nálezě dokumentu v poznanském archíve, ktorý preštudoval doc. dr. Antonín Skarka a objavil v ňom vlastnoručný zápis Komenského, vzťahujúci sa k rodovému menu jeho predkov. Fr. Vyskočil píše „V dokumentech jde o poznámky k většímu a rozsáhlejšímu dílu Jan Amos Komenský připravoval již v pokročilem věku další své nové dílo O reformě školství, které však nikdy nebylo dokončeno, Panorthosia patriae (Všenáprava vlasti). Kromě různých poznámek k dílu začal psát i věnování budoucího díla, které připisoval zemi moravské, na kterou často ve svých spisech i korespondenci vzpomíná. Věnování zní: „Milé matce mé vlasti, zemi moravské, jeden z věrných synů jejích Jan Amos (napsal Ko, chtěl psát Komenský, ale hned to škrtnl a psal dále) *Segeš Nivnický*, po otci zvaný Komenský atd.“... Nález potvrzuje starší výsledky badání bojkovského děkana Jelínka z roku 1910, že původní jméno Komenských v Komni bylo *Segeš*...“ O těchto otázkách píše doc. dr. Skarka aj v *Rudom práve* z 27. 9. 1964 a v časopise *Kostnické jiskry*, roč. 49, č. 39, 12. 11. 1964. Pozri tiež N. Černý v správě Rozřešení sporu o rodiště J. A. Komenského, časopis *Komenský*, roč. 89, č. 6, február 1965, 363–364.
- [2] *Novi ecclesiastico-scholastici Annales evangelicorum august. et Helvet. confessionis in terris austracis. Alterius cursus anni, Tomus II. anni 1794. Trimestre II. Neosolii 1794, pag. 47.*
- [3] S uvedenou recenziou sa bližšie zaoberáme v III. kapitole.
- [4] Komenský nazýva Brumov — Braumow, pozri Komenského mapu Moravy.
- [5] Prvé vydanie Komenského mapy Moravy je z roku 1627 a vyšla z officíny Mikuláša Vischera s povolením belgickej federácie.

- [6] K tejto práci sa použila faksimília mapy Moravy J. A. Komenského, ktorú vydala Ústredná správa geodézie a kartografie ako bibliofilskú tlač v roku 1957 podľa pôvodiny uloženéj v Národnom technickom múzeu v Prahe. Na Slovensku existuje dnes jediný známy exemplár Komenského mapy Moravy, uchovaný v knižnici gréckokatolíckej eparchie v Prešove. Je čiernobiela, nekolorovaná a bola zhotovená v tlačiarňi Guillelma Blauewa v Amsterdame bez uvedenia roku vydania. K zhodnoteniu tejto mapy sa ešte vrátíme na príslušnom mieste.
- [7] Jana Amosa Komenského Ohlášení, v úvode Jos. Müller, VII. Praha 1898, *Historia revelationum 1659, 15 a n.* a J. V. Novák — J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, Praha 1932, 87.
- [8] J. A. Komenský v *Stručnej histórii cirkve slovanskej*, Praha 1941, 49, bod 70., o tom píše, že „...žádných bludů nepostihl; ale vydati o těchto věcech svědectví nezdá prý se mu ani osobně bezpečným, ani pro Bratří potřebným“.
- [9] A. Pražák, *Dějiny slovenské literatury I*, Praha 1950, 83. Pražák uvádza, že P. Jesenského spomenul aj Gašpar Károlyi, prekladateľ biblie do maďarčiny.
- [10] Rudolf Košťál, *Reformácia z odstupu*. *Kultúrny život*, roč. XXI, č. 48.
- [11] Sándor Jancsó, *Kálvin János élete és egyházpolitikája*, Nagy-Enyed 1894, 67–70.
- [12] Sándor Jancsó, c. d., 106.
- [13] Győző Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen I.*, Budapest 1922, 127.
- [14] A. Pražák, c. d., 355, poznámka č. 21.
- [15] *Dejiny Slovenska I*, Bratislava 1961, 207.
- [16] J. Mišianik a spol., *Dejiny staršej slovenskej literatury*, Bratislava 1958, 73.

- [17] J. Mištaník v c. d., str. 73, nazval ho Stěpán z Dolan, A. Pražák, c. d., 84.
- [18] Dejiny Slovenska I, 214.
- [19] Eugen Pauliny, Dejiny spisovnej slovenčiny I, Bratislava 1966, 29 a n.
- [20] Eugen Pauliny, c. d., 35–36.
- [21] Václav Husa, Dějiny Československa, Praha 1961, 100.
- [22] Jan Amos Komenský, Stručná historie církve slovanské, Praha 1941, 37.
- [23] J. A. Komenský, c. d., 39.
- [24] J. A. Komenský, c. d., 40.
- [25] J. A. Komenský, c. d., 41.
- [26] J. A. Komenský, c. d., 43.
- Anton Friedrich Büsching, Nachricht von dem Ursprung und Fortgange und hauptsächlich von der gegenwärtigen Verfassung der Brüder-Unität, Halle 1781, 7.
- [27] J. A. Komenský, c. d., 43.
- [28] J. A. Komenský, c. d., 44–45.
- Valdenci boli protipápežská náboženská spoločnosť. Ich zakladateľom bol Petrus Valdus (Valdez) v 12. storočí. Bol bohatým obchodníkom v Lyone. Duševné uspokojenie nenašiel v bohatstve, obrátil sa k Písmu a požiadal svojho priateľa, kňaza Štefana Ansu, aby preložil Písmo do národného jazyka. V roku 1179 sa už lyonský Nový zákon spomína. Pod vplyvom čítania Písma rozdal svoj majetok chudobným a šiel medzi ľud hlásať učenie starých kresťanov v národnom jazyku. Čoskoro získal prívržencov. Ich prvé pomenovanie bolo „lyonskí chudobní“. Lyonský biskup zakázal im apoštolovanie, lebo cirkev nedovoľuje laikom vysvetľovať Písmo. Lateránsky koncil (1179) ich vyhlásil za heretikov. Putujúci kazatelia valdencov mali mimoriadny vplyv na ľud, medzi ktorým bola všeobecná nespokojnosť a ich kázne ešte viac povzbudzovali k odporu. Valdus sa musel zachrániť útekem z vlasti a koncom sto-

ročia zomrel v Cechách. Od prvých začiatkov boli valdenci po celé stáročia prenasledovaní. Pod vplyvom Olivetana, Farel a Kalvína prijali cirkevný poriadok reformátorov a prvý francúzsky reformátsky preklad biblie pripravil pre nich Olivetan v roku 1535. Keď Ľudovít XIV. nemilosrdne proti nim vystúpil, mnohí sa vysťahovali do Svajčiarska, Nemecka, Rakúska, ba ešte aj ďalej na východ. (A Pallas Nagy lexikona, Budapest 1897, XVI. zv., 597–598.)

- [29] J. A. Komenský, c. d., 45.
- [30] J. A. Komenský, c. d., 45.
- [31] J. A. Komenského Ohlášení, úvod XVII.
- [32] J. A. Komenský, Stručná historie církve slovanské, 47. V tom istom spise (str. 34) Komenský to ťažko pociťuje, že sa našli ľudia, ktorí natoľko vplývali i na Žižku, že sa pridal ku kališníkovi a prenasledoval pikardov ohňom i mečom, podobne ako aj prívržencov pápeža. „Tak bylo všechno všudy plno zmatků“, píše Komenský.
- [33] J. A. Komenský, c. d., 47.
- [34] Masarykův slovník naučný, díl III., Praha 1927, 738–741, heslo „Jednota bratrská“.
- [35] Em. Janoušek, Konfesse Jednoty bratrské od oddělení „Malé stránky“ k prvním jejím stykům s Lutherem, Časopis Matice moravské, roč. 47, 1923, 15–52.
- [36] J. A. Komenského Ohlášení, úvod XIX.
- [37] V roku 1527 korunoval ho za českého kráľa olomoucký biskup Stanislav Thurzo, pôvodom Slováč. A. Pražák, c. d., 107.
- [38] Friedel Pick, Denkschrift des Rektors Johannes Jessenius von Gross-Jessen an den Generallandtag von 1619 über Erneuerung der Prager Universität, Praha 1920, 17.
- [39] Václav Husa, Dějiny Československa, Praha 1961, 118.
- [40] J. A. Komenského Ohlášení, úvod XX.

- [41] J. A. Komenského Ohlášení, úvod XXI.
- [42] J. A. Komenský, Stručná historie cirkve slovanske, 83.
- [43] Tento spor je podrobne riešený v Jana Amosa Komenského Ohlášení, 1633 (znovuvydané v Prahe 1898). Úvod k pražskému vydaniu napísal Josef Müller. S týmito i ďalšími spormi sa zaoberá aj štúdia Josefa Jirečka, Literatura exulantův českých, Časopis muzea království českého, 1874/48, 196–235, ako aj jej pokračovanie Niektoré dodatky k „Literatufe exulantův českých“, c. d., 484–492.
- [44] J. Jireček, c. d., 196. Jireček sa tu v celom rade faktov odvoláva práve na Komenského Ohlášení, z ktorého sme už viac ráz citovali.
- [45] J. Jireček, c. d., 199.
- [46] J. Jireček, c. d., 199–200. Pozri tiež Historia persecutionum, 185–196. D'Elvert, Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des dreissigjährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im XVII. Jahrh. Brünn 1867, 281.
- [47] Géza Kúr, Cseh–magyar református történeti kapcsolatok, Komárom 1937, 15.
- [48] J. Jireček, c. d., 201–204.
- [49] J. Jireček, c. d., 207.
- [50] J. A. Komenského Ohlášení, 186 (citované z pražského vydania).
- [51] J. S. Klein, Nachrichten II, 67–69, uvádza príklad, že ešte roku 1564 veľkofiľský Briccius Kokavský pokrstil svojho syna menom Jána Husa. Klein čerpal túto správu z Bricciiovho denníka (dnes už neznámy), kde Briccius odôvodňuje svoje rozhodnutie poukazom na zvyklosť v inej kresťanskej cirkvi krstíť deti menom Františka Xavera, Františka Serafinského, Jána Nepomuckého, pretože by potom nemohol krstíť on menom veľkých mužov reformácie ako boli Ján Hus, Filip Melanchton, Martin Luther atď.
- [52] Dejiny Slovenska (tézy), Bratislava 1956, 55.

- [53] Dejiny Slovenska (tézy), 56.
- [54] A. Pražák, Dejiny slovenskej literatury I, 171.
- [55] Dejiny Slovenska I, 284.
- [56] Cečetka – Vajtek, Dejiny školstva a pedagogiky na Slovensku do I. svetovej vojny, Bratislava 1986, 9.
- [57] O tom bližšie pozri: František Karla, Lukáš Falinus – Popradský (pedagogické názory rektora prešovskej mestskej školy v 16. storočí), v Sborníku Filologické fakulty Vysoké školy pedagogické v Prešove, časť I, pedagogicko-metodická, Bratislava 1957, 55–73.
- [58] O pedagogických názoroch Jána Bocatia pozri: František Karla, Ján Bocatius (1568–1621) pedagóg humanista, Létopis Inštitutu za serbski ludospyt, Rjad A, Rečespyt a literatura, č. 7, Budyšin 1969.
- [59] O študijných poriadkoch na Slovensku obšírne píše F. Vajtek v knihe Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v 16. storočí, Bratislava 1955.
- [60] Cečetka – Vajtek, c. d., 12–13.
- [61] Jana Amosa Komenského Vlastní životopis ze spisu Pokračování v bratrském napominání Samuela Marcella o mírnění horlivosti Jáskou (preklad J. Hendricha), Praha, sine, 61.
- [62] Cečetka – Vajtek, c. d., 12. Michal Dion. Doleschal v knihe Die wichtigsten Schicksale der evangelischen Kirche A. B. in Ungarn, Leipzig 1828, 252 a n. dotýka sa sporov okolo kryptokalvinizmu a okrem iného uvádza: Koniec 16. storočia je na Spisi poznačený neuhasínajúcimi spormi medzi luteránmi o zjavnom a skrytom kalvinizme. Každé aj to najmenej podozrenie z úchytky sa naširoko pretriasalo na cirkevných synodách z obavy pred prenikajúcimi názormi Kalvína, ktorého učenie o večerí Pána bolo pre ľudský rozum prijateľnejšie ako učenie Lutherovo. Pri sympatiách ku kalvinizmu, ktoré v Uhorsku zo dňa na deň rástlo, hrozilo luteránskej cirkvi a celej jej organizácii nebezpečenstvo rozpadu. Luteráni mobilizovali všetky sily na potlačenie kalvinizmu. Vtedy (1593) Severin Scul-

teť obvinil na synode v Prešove Jána Myliusa z kryptokalvinizmu. Na jeho obranu vystúpil jedine Anton Platner, kazateľ levočský, ale i on sám si neskôr vyslúžil obvinenie z úst Jána Rhaana z úchylkárstva. Myliusa, hoci sa bránil a podpísal formulu kordie pentapolitany, vyhlásil Sculteti za kryptokalvinistu a oznámil to Levočanom listom zo dňa 26. októbra 1593. Podobný spor prebiehal so Sebastianom Lamiusom, zvaným aj Ambrosius, keľmarským kazateľom. Ako kryptokalvinista bol známy aj Mathias Thorakonymus. Na podporu boja proti kalvinizmu pozval Gregor Horváth-Stanšič, slobodný pán z Hradca, Alberta Grawera, ortodoxného luterána, z Nemecka na Spiš a zamestnal ho vo svojej vyššej škole v Stražkach (pri Spišskej Belej), kde kedysi pôsobil aj Eliáš Láni. Otázku kryptokalvinizmu na Spiši obšírne opisuje Gy. Bruckner v práci *A reformáció és ellenreformáció a Szepességén*, 126–149. Dáta o kryptokalvinizme, ako aj o Myliusovi, prináša i Ján Kvačala v práci *Dejiny reformácie na Slovensku*, Lipt. Sv. Mikuláš 1935, 125 a n.

- [63] Győző Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességén*, 508, spomína Samuela Fröhlicha a Martina Szamszeltusa.
- [64] Obsiahle práce o činnosti Benedikta napísal prof. J. Čečetka.
- [65] A. Pražák, c. d., 156.
J. Mišianik a spol., *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, 129.
- [66] A. Pražák, c. d., 153.
- [67] J. Mišianik a spol., c. d., 129.
- [68] J. Mišianik a spol., c. d., 133.
Friedel Pick, *Denkschrift des Rektors Johann Jessenius von Gross Jessen über die Erneuerung der Prager Universität*, Praha 1920, 32.
- [69] Friedel Pieck, c. d.
- [70] A. Pražák, c. d., 175. Pozri aj L. Hosák, *Po stopách emigrace na Slovensku*. Uh. Skalice, *Časopis Matice Moravské*, 1923/47, 199.
- [71] O. Odložilík, *Bratři na Slovensku*. *Časopis Matice Moravské*, roč. 55, 1931, 330.

[72] O. Kér, c. d., 23.

[73] O. Kér, c. d., 12.

[74] V. Frankl, *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1909, 434.
O. Kér, c. d., 13.

[75] Zaujímavý archívny materiál uvrejoval L. Hosák v článku *Po stopách emigrace na Slovensku*, Uh. Skalice, *Časopis Matice Moravské*, 1923/47, 197–201. Uvádza mená exulantov i mesta odkiaľ prišli. Sú viacerí medzi nimi aj z východných Čiech, nielen z Moravy. Podobne Josef Šátek v knihe *Náboženské poměry v Skalici od reformace do josefinizmu*, Trnava, 1946. Pozri aj J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku*.

[76] Tak sa podpísal Helvicus v liste správnosti holandskej cirkevi v Londýne z 1. júna 1625, kde sa prítváral na svojho priateľa Zigmunda Valiho, býv. profesora horejského jezuitskeho školy na škole v Otomouci. O. Odložilík, c. d., 331.

O tom, že česko-moravskí exulanti boli dobre známi nielen Jurajovi Rákócziemu I., ale aj jeho dvoru, svedčí spis Isvána Tórnayho, Rákócziho kňaza, *Wittenbergensis Academiae Consolatium ad exules Bohemos et Moravos* (1632), ktorý mal poskytnúť útechu prenasledovaným utečencom. A. Pražák, c. d., 175.

[77] O. Odložilík, c. d., 331.

[78] Gy. Bruckner, c. d., 494, spomína, že hlavnú zásluhu na uvedení kryptokalvinizmu v Markušovciach má Zigmund Máriássy. Tuto skutočnosť treba dať do priamej súvislosti s otázkou, prečo si jediná skupina exulantov zvolila za sídlisko práve Markušovce. Nebude bez zaujímavosti uviesť, že na markušovskej škole vydal rektor Václav Raligius roku 1637 učebnicu *Sententiae Evangeliorum dominicalium in usum scholarum collectae, hemistichis latinis, nec non rhythmis bohemicis colligatae*, tlačou L. Brewera v Levoči. Zvláštnosťou učebnice je, že je písaná latinsko-česky a je venovaná liakom markušovskej školy Imrichovi, Boldižarovi a Samuelovi Máriássyovcom. Kniha je príručkou náboženskej etiky.

[79] J. Mišianik a spol., c. d., 99. Jakobeus sa pôvodne chcel usadiť v Trenčíne pod ochranou Illésházyovcov, osud však ho odviaľ

s Fridrichom Falckým na západ do Holandska a Anglicka, skoro sa však vrátil a usadil sa na východnom Slovensku. Medzi luteránskymi exulantmi treba ešte spomenúť Juraja Tranovského, ktorý prišiel roku 1629 z Moravy a žil pod ochranou Gašpara Illésházyho a Juraja Thurzu na Orave, potom v Lipt. Sv. Mikuláši.

J. Jireček, c. d., 216–217.

- [80] Rukopis v knižnici Matice slovenskej. Skupiny, ktoré prišli až do Sedmohradka, dostali od Gabriela Bethlena zákonným článkom XXIII z roku 1622 slobodu vierovyznania, čo im potvrdil aj Juraj Rákóczi I. zákonným článkom XXIX z roku 1631. Uvedené zákonné články zabezpečovali im aj slobodu vykonávať akékoľvek remeslá. Svoj tovar nesmeli však prinášať na trhy saských miest v Sedmohradsku. Pozri Zsilinszky, A Magyar országyűlések valósággyi tárgyalásai, II, 248. Pozri aj G. Kúr, c. d., 22–23.
- [81] O. Odložilík, c. d., 340–341. Spomienka Reeza je vytlačená v liste uverejnenom v diele J. H. Hesselsa, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, zv. III. 1841, 1314–15.
- [82] L. Hosák, c. d., 199.
- [83] J. Mišianik a spol., c. d., 123. Presný jazykový prepis citovanej piesne prináša Ján Kvačala v diele Dejiny reformácie na Slovensku, 13–14.
- [84] J. A. Komenského Informatórium školy materskej. K oslave trisťstých narodenín pôvodcových v slovenskom preklade vydal Slavo Čebratý. V Ružomberku. Tlačou Karla Salvu. Nákladom vlastným. 1892, 4.
- [85] Stanislav Souček v štúdiu Domnělá píseň pražských vyhnanců na Slovensko a její slovenské příbuzenstvo (Spisy Filosofické fakulty Masarykovy university v Brně, č. 4, 1923) popiera pravosť českého pôvodu tejto piesne a hľadá jej slovenské príbuzenstvo v neskorších rokoch. Píše, že táto pieseň s nadpisom Vyhnanci (1620) bola vytlačená prvýkrát v Časopise Českého Musea, VI., 1832, 390, spolu s inými Zpievankami čili Písněmi světskými lidu slovenského v Uhrách ako ukážka „nového, k tisku již hotového vydání slovenských národních zpěvů“, t. j. „Národních zpíevaníek čili písní světských Slováků v Uhrách“, zozbieraných Kollárom a

potom vydaných roku 1834 a 1835. Aj v tom prípade, keby Souček mal pravdu, podčiarkujem fakt, že začiatkom 19. storočia citovaná pieseň na Slovensku existovala, čo tiež hovorí o dobovej nadväznosti na českú tradíciu u nás. Pozri tiež G. Kúr, c. d., 24.

- [86] L. Rácz, Comenius Sárospatakon, Budapest 1931, 39. Pozri tiež G. Kúr, c. d., 24.
- [87] Juraj Rákóczi I. udelil roku 1646 českým bratom žijúcim na jeho púchovských majetkoch privilégia, ktoré potvrdila roku 1650 i jeho vdova Zuzana Lórántfy (Sas A., Comenius és a Rákócziak, Magyar Figyelő, roč. III., 1935, 177).
- [88] Andor Sas, c. d., 177.
- [89] Jozef L. Holuby, Jako sa pripojili bratrské sbory skalický, púchovský a iné v Horních Uhrách rozstruseno sa nachodíace zlomky bratskej cirkve k vyznaniu helvetskému r. 1647. Cirkevné listy, 1889 III., 52 n.
- Rudolf Řičan, Dějiny Jednoty v přehledu. Jednota Bratská 1457–1957, Sborník k pětistému výročí založení. Praha 1956, 99.

Hospodársky a politický obraz Slovenska
v prvej polovici 17. storočia

J. A. Komenský vo svojej potockej reči *De cultura ingeniorum oratio* (Reč o vzdelávaní ducha), ktorú predniesol vo väčšej posluchárni blatnopotockej školy dňa 24. novembra 1650, dotýka sa medziiným aj otázky východisk z neutešenej hospodárskej situácie krajiny. Vzdelávanie ducha činí primárnym a od vzdelanosti očakáva nápravu v hospodárskom položení národa. Citlivo a taktne upozorňuje na možnosti materiálne, pracovné, ako aj na nevyužité rezervy vo vzdelávaní, ktorých aktivizácia by zmenila nielen tvár krajiny, ale utvorila by aj predpoklady pre všestrannejší a bohatší život v Uhorsku.

Kým v tejto potockej reči sa Komenský javí ako mierny radca a ukazovateľ ciest nápravy, zatiaľ v neskoršom spise *Gentis felicitas* (Šťastie národa, 1659) čítame už aj tvrdšie kritické slová. Konštatuje, že „domáci ľudia sa zriedka učia remeselnícke umenie, najmä jemnejšie, ako je zámočnicke, sklárske, papiernické, typografické, maliarske, vôbec každú jemnejšiu remeselnícku prácu. Ani poľnohospodárstvo sa nespravuje dosť rozumne, takže nielen mestá, dediny a mnohé budovy, ale aj polia, lesy, vinice (ak ich porovnáme s krajinami vzdelanejších národov) poskytujú biedny obraz“.¹

Komenský z vlastnej skúsenosti dobre poznal vysoko vyspelé hospodárstvo, najmä v krajinách západnej Európy, a preto sa pozastavil nad zaostalosťou krajiny, v ktorej sa prírodné bohatstvo a úrodná pôda mohli využiť oveľa lepšie. Komenský však nemohol ešte poznať príčiny tohto stavu, ktorý mu bol nápadný, do očí bijúci už na zá-

klade empirického porovnávania, ale súvislosti mu unikali. V prvom rade bol tu nástup druhého nevoľníctva, čiže nové upevňovanie feudálnych výrobných a spoločenských vzťahov, vyvolané vojnami proti Turkom, ktorých hlavnú farchu nieslo poddané roľníctvo a obyvatelstvá miest. Situáciu zhoršovali i protihabsburské povstania uhorských a sedmohradských stavov, ktoré sa odohrávali poväčšine na území Slovenska. Takto sústavne vyčerpávané hospodárstvo nemohlo udržať krok s európskym vývinom,² ďaleko za ním zaostáva a muselo vyvolať udivenie u každého, kto poznal hospodárstvo štátnych vzťahom. So zaostávaním Uhorska v ekonomickom vývine úzko súvisel i oneskorený vývin sociálny, a predovšetkým v tom spočívali korene biedy národov Uhorska, ktorá ich gniavila od raného feudalizmu po celé storočia.

Významnejší vývin na poli tovarovej výroby smerom k utvoreniu kapitalistického spôsobu výroby vykazuje jedine Sedmohradsko v prvej polovici 17. storočia, keď sa tu objavujú začiatky protekcionizmu, merkantilistickej hospodárskej politiky na podporu kapitalistického vývinu (monopol na med, vosk, obchod s dobytkom atď.). V Sedmohradsku bol tento vývin možný jedine preto, lebo hospodárska politika, ktorú sledoval Bethlen, umožnila vybudovať ekonomicky a politicky samostatnejšie kniežatstvo v oblasti Uhorska, kým ostatné časti, teda i oblasť Slovenska, sa pokladali z aspektu vládnúcej dynastie za koloniálne územie rakúskych dŕžav.³

V Uhorsku postavenie poddaného ľudu zhoršovalo zakladanie a rozširovanie majerového hospodárenia šľachty, lebo v ňom sa objavovali nové formy vykorisťovania. Dopyt po obilí a živočíšnych produktoch bol ustavične veľký, keďže si to vynucovalo zásobovanie vojsk oboch bojujúcich strán. Šľachta mala tu možnosť kapitálového obratu, a preto forsírovala upevňovanie majerového hospodárenia. Hospodársky úpadok miest sa prejavil v prvom rade v úpadku remesiel. Remeselnícka výroba vykazuje klesajúcu tendenciu, hoci sa v niektorých mestách počet remesiel rozmnožil, ale iba v dôsledku špecializácie výroby.⁴ Úpadok cechovej remeselníckej výroby v meste mal za následok výkony niektorých remesiel na vidieku vo forme

domácej remeselnej výroby. Na slovenskom vidieku sa napr. rozhojnila výroba plátna a súkna (Spiš, Orava, Turiec, Liptov).

V banských mestách bola kritická situácia z hľadiska sociálneho a hospodárskeho postavenia robotníctva, ktoré sa v prvej polovici 17. storočia takmer sústavne búrilo, štrajkovalo,⁵ pričom ťažba medi a železa mala veľký význam pre vedenie vojny a majitelia baní výborne na tom zarábali.

Nemalý podiel na hospodárskom živote Slovenska mal obchod, ktorý sa sústreďoval prevažne v mestách. V 17. storočí hlavnými centrami obchodu na Slovensku boli mestá Bratislava, Trnava, Košice, Prešov, Levoča, hoci viac ako miestny význam mali v obchode Trenčín, Žilina, Kežmarok, Humenné. Víno, dobytok, obilie, ovocie (sušené), výrobky z dreva, pálenej hliny, vosku, domáceho plátna atď. boli hľadanými produktmi na domácom i tranzitnom trhu.

Ale najviac toto všetko doliehalo na obyvateľstvo vidieka – poddaný ľud. Poddanské bremená rástli spolu s robotami, sloboda sťahovania poddaného bola taká obmedzená, že de facto bola zrušená, poddaný sa stal nevoľníkom. Poddanstvo bolo často zdecimované morom. Jeho usadlosti pustošili na juhu vpády Turkov, na severe pohyb žoldnierskych vojsk cisárskych alebo povstaleckých. Poddaný opúšťal svoj domov, hľadal záchranu pustého života útekom do iných krajov. Neúnosnou farchou stali sa i dane a bezplatná pracovná povinnosť, pomoc vojskám (záprahy) atď.⁶

Preto nie div, že poddaný ľud, podobne ako baníci, búrili sa proti vrchnosti a feudálnemu panstvu. Veľké rozmery dosiahlo v rokoch 1631–1632 povstanie vedené Petrom Császárom, ktoré malo sociálne korene. Zmierlivosť povstalcov, ich viera v sľuby a ich nádeje na pomoc a pochopenie u cisára viedli k tomu, že sa dali zlákať na vyjednávanie, pričom ľstou lapili Petra Császára a ukrutne popravili v Košiciach (1632). Táto zrada šľachty radikalizovala masy povstalcov, ktorí v počte asi desaťtisíc prenikli aj do banských miest. Uhorská šľachta nevedela si s povstalcami rady a vyžiadala si pomoc sedmohradského kniežata. Vojsko Juraja Rákócziho I. (1632) ich porazilo, pričom Rákóczi mal na likvidácii osobný záujem, obával sa totiž, aby nepokoje neprenikli zo Zemplínskej a Abovskej župy do Sedmohrad-

ská. Toto povstanie bolo jedným z najväčších v 17. storočí a prebiehalo na celom území východného Slovenska (Zemplín, Šariš, Spiš, Abov).⁷

Komenský vo svojej charakteristike súvekých hospodárskych pomerov v Uhorsku bystro postrehol ich celkovo nízku úroveň, no treba poznamenať, že nebolo to inak ani v ostatných štátoch strednej a východnej Európy, pretože druhé nevoľníctvo sa rozmohlo vo viacerých štátoch, ktoré boli vzdialené od ciest a centier nového ekonomického rozmachu Západu.

V politickom vývine Uhorska v 17. storočí závažnú úlohu zohrali stavovské povstania, pretože mali bezprostredný a rozhodujúci vplyv na formovanie spoločenského postavenia tunajších exulantov, ako aj na vývin politicko-ideologickej atmosféry na Slovensku. V predchádzajúcej kapitole sme ukázali, ako ďaleko siahali dôsledky Bočkayovho povstania a viedenského mieru, ktorý pri sporoch medzi Rudolfom a Matejom priamo ovplyvnil vydanie Rudolfovho majestátu, a tým prispel k víťazstvu protestantskej časti obyvateľstva českých krajín. Treba však poznamenať, že v Čechách boli sily, ktoré odsudzovali legalitu Bočkayovho povstania, zle pochopili a hodnotili jeho priebeh, ako to vyplýva z vyhlásenia Václava Budovca z Budovianskeho vierovyznania, avšak jeho povstanie je proti vôli božej a kresťanskú pravdu najmä voči vládnej moci treba obhajovať skôr trpezlivosťou a modlitbami ako zbraňami, aby sa nestalo, že kým Juda a Izrael proti sebe bojujú, zatiaľ Asýrčan – Turek diktuje mier.⁸ V slovách Budovca celkom zreteľne poznáť Kalvínovo učenie o poslušnosti voči panovníkovi, použil v nich tú partiu, ktorá obsahovala Kalvínovo ospravedlnenie pred vládcom.⁹ Ale o niekoľko rokov neskôr, keď dozrievali podmienky českého stavovského povstania, siahol Budovec k druhej časti Kalvínovho učenia – o oprávnenosti odporu proti panovníkovi, keď v liste Žerotinovi zo dňa 17. apríla 1619 okrem iného píše: ... keď sa ríše a štáty pri obrane svojej slobody nepostavia na odpor proti panovníkovi, ale proti jeho zlomyseľným prostriedkom, potom ani my sa neprehrešíme, keď podľa vášho príkladu povstaneme proti tým, ktorí sami chcú vládnuť a nechcú do-

voliť vládnuť...¹⁰ Budovec svojim priznaním a vyznaním ospravedlňuje uhorské protihabsburské stavovské povstania a súčasne eticky zdôvodňuje spravodlivosť boja českého národa. Úzka súvislosť medzi oboma odbojmi našla svoje zvýraznenie vo vojenských podujatiach Gabriela Bethlena v rokoch 1618–1622, keď česko-moravské stavy priamo požiadali Bethlena o pomoc. Bethlenove pozície sústavne podkopával Peter Pázmány trúsením správ o aspiráciách sedmohradského kniežata na uhorskú korunu, čo mnohí aj uverili, medzi nimi i poľsky kráľ Zigmund III. O tejto otázke došlo medzi Zigmundom a Bethlenom k výmene listov, kde Bethlen odmieta osôcovanie a vysvetľuje príčiny svojho povstania.¹¹

Vyšiel z príkladu povstania Čiech a Moravy proti Ferdinandovi pre zneužívanie panovníckej moci, poukázal na konfiskácie majetkov, perzekúcie, násilnú rekatolizáciu. Takto gnavené krajiny habsburskej ríše sa spojili na svoju obranu, a preto prišiel so zbraňou do Uhorska. Zdôrazňuje, že tu nie je reč o ovládnutí krajiny alebo o získaní kráľovskej koruny. Jeho príchod nemá za cieľ vykántriť niektoré vierovyznanie, ale zabezpečiť slobodu všetkým.

Prirodzene, Bethlen sa postavil na obranu stavovských práv, ale aj na obranu svojich práv, a keď hovorí o slobode, myslí tým slobodu privilegovaných vrstiev feudálnej spoločnosti, a nie tých, ktorí na nich robotovali.

Keď Bethlen obsadil celé Slovensko spolu s Bratislavou (14. októbra 1619) a vyslal Ferencu Rhédeyho s osemtisíc žoldniermi na pomoc Čechom, dojednal s Ferdinandom II. zastavenie bojov na deväť mesiacov s podmienkou, aby sa platnosť dohody rozšírila i na české krajiny. Ferdinand však dohodu nedodrжал a Čechov znova napadol.

Podľa spomínanej dohody Bethlen zvolal do Banskej Bystrice snem (1620), na ktorom sa zúčastnili aj vyslanci českých, moravských a rakúskych stavov, nespokojných s habsburskou politikou, a uzavreli spojenectvo s Bethlenom. Medzi zástupcami Čiech a Moravy bol aj Ján Jessenius Jesenský, čo zaplatil životom na Staromestskom námestí (1621). Kráľovskí poverenci nechoeli o Čechoch ani počuť, a preto vopred vyhlásili rokovanie snemu za neplatné a opustili Banskú

Bystricu. Ako reakciu na čin kráľovských poverencov snem vyhlásil Bethlena za kráľa, ale on sa korunovať nedal. Bethlen síce pokračoval v boji proti Viedni, avšak jeho pomoc prišla do Čiech veľmi neskoro, a tak nemohol už zabrániť katastrofe na Bielej hore. Sám dvakrát chopil zbrane proti Ferdinandovi ako spojenec protihabsburských mocností (1623 a 1626). Prvé povstanie skončilo mierom viedenským, druhé bratislavským.

Bethlen ponúkol Ferdinandovi spojenectvo proti Turkom s podmienkou, že dostane za manželku jednu z Ferdinandových dcér. Po odmietnutí obrátil sa Bethlen na braniborského kurfirsta a oženil sa s jeho dcérou Katarínou. Tým sa Bethlen ešte užšie spojil s európskymi protestantskými mocnosťami, bojujúcimi počas tridsaťročnej vojny proti Habsburgovcom. Ako spojenec švédskeho kráľa Gustáva Adolfa pokúsil sa získať aj poľskú korunu.

Plán ďalšieho protihabsburského boja Gabriela Bethlena zmarila jeho náhla smrť v roku 1629.

Jeho nástupca Juraj Rákóczi I. nadväzoval na Bethlenovu politiku. K jeho menu sa viaže smutne známe, nevyberanými prostriedkami uskutočnené potlačenie roľníckej vzbury na východnom Slovensku, vedenej Petrom Császárom (1631–1632). Diplomatically sa spojil s Francúzmi a Švédmi, ale dôvod na obnovenie boja sa mu naskytil až v roku 1644. Uhorské stavy, nespokojné s výbojnou politikou Viedne proti protestantom, privítali vpád Rákócziho na Slovensko, k čomu bol povzbudený aj vniknutím švédskych vojsk na Moravu. Cisár, tiesnený Švédmi a Rákócziom, uzavrel s ním v Linci mier v roku 1645, ktorým sa upravili niektoré majetkové pomery Rákócziovcov (napr. získali hrad Tokaj) a rozšírila sa sloboda vierovyznania pre protestantov v Uhorsku aj na poddaných.¹²

Vývin udalostí pozorne sledovali exulanti či už na Slovensku, alebo v Sedmohradsku, ale aj J. A. Komenský v zahraničí. Veľa očakávali od sedmohradských povstaní, ktoré mali vo svojej podstate progresívny prvok v tom, že boli namierené proti habsburskému absolutizmu.¹³ Celý historický vývin v prvej polovici 17. storočia v Uhorsku formoval predpoklady pre vstup Komenského do služieb sedmo-

hradských kniežat, najmä potom, keď vestfálsky mier (1648) neprišiel pre Jednotu bratskú očakávané výsledky.

Z hľadiska našej tematiky pozoruhodný je záznam v matrike reformovanej cirkvi v Kečkeméte o politickej aktivite Mikuláša Drábika u Juraja Rákócziho I. a jeho manželky Zuzany Lórántfy z čias pred príchodom Komenského do Uhorska, kde sa okrem iného píše:¹⁴ „Mikuláš Drabicius, z Čiech vypovedaný kazateľ lednickej eklézie začína hlásať zjavenia, ktoré mal. V nich povedal veľmi závažné a veľké veci proti Rakúskemu domu. Tak predpovedal o Rákócziovskom dome, že šťastne vykoná niektoré veľké veci, niektoré však nešťastne. Nakoniec odišiel do Blatného Potoka k Jurajovi Rákócziho I. a jeho manželke Zuzane Lórántfy, aby im v mene Pána povedal, čo bolo o nich, o ich dome a ich potomkoch zjavené, ale so svojím úmyslom nepochodil, nebol prijatý... a jeho prorokovanie sa nakoniec obrátilo proti nemu.“

Ak je uvedený záznam autentický, hoci časove neskôr zaznačený, nemohol byť daný v roku 1636, ako to uvádza Kúr (pozri poznámku), ale najskôr roku 1638, pretože prvé „videnie“ mal Drábik 23. februára 1638.¹⁵ Táto poznámka hovorí o širšej známosti Drábikových revelácií v kalvínskych kruhoch v Uhorsku a o ich politickom zameraní dávno pred príchodom Komenského na dvor sedmohradských kniežat.¹⁶ To nás môže viesť k poznatku, že exulanti neboli pasívni a ľahostajní voči politickému daniu v Uhorsku. Prostredníctvom Drábikových revelácií chceli prehovoriť slovo k vládúcemu rodu Sedmohradska, ktorý mal v rukách nielen prostriedky politické, ale aj vojenské. No na aktivizovanie týchto prostriedkov mohol Rákócziovcov primáť v záujme českej veci iba Jan Amos Komenský, ktorý sa vo svojom uhorskom poslaní v prvom rade v tomto smere uberal.

Komenského osobné kontakty so Slovenskom pred príchodom do Uhorska

Obdobie do roku 1650 tvorí prvú etapu stykov Komenského so Slovenskom. Táto etapa má niektoré charakteristické črty, ktoré utvorili základňu pre bližší záujem Komenského o Slovensko.

V prvom rade boli tu historické podmienky paralelného vývinu českých krajín a Slovenska, v ktorých sa formovali slovensko-české vzťahy. Tieto bezpochyby boli Komenskému známe, lebo sám v histórii erudovaný človek dobre poznal historické tradície husitstva i bratrickeho hnutia a, prirodzene, i podmienky exulantstva smerujúceho na Slovensko.

Komenský pozorne sledoval politické udalosti v celoeurópskom meradle a reálne posúdil význam, vojenské a politické možnosti sedmohradského kniežatstva, a celkom konkrétne premietol význam sedmohradských a uhorských stavovských povstaní do svojich politických a diplomatických plánov protihabsburského boja za slobodu svojej vlasti aj národa. Hoci v prvých rokoch svojho exilu väčšiu pozornosť venoval ústredným európskym mocnostiam, a to Švédsku a Anglicku, a za ich pomoci hľadal východisko zo svojich politických „labyrintov“, predsa nadväzuje v prvej polovici 17. storočia osobné konexie i s tými oblasťami Uhorska, ktoré neboli pod tureckou zvrchovanosťou. Bola to oblasť Sedmohradská a Slovenska. V Sedmohradsku zakotvil Ján Alsted a Ján Fischer-Piscator, Komenského učiteľia z Herbornu, i absolvent herbornskej akadémie Ján Henrich Bisterfeld. Všetci traja prišli roku 1630 do Alby Julie, kam ich pozval ešte pred svojou smrťou Bethlen listom zo dňa 22. februára 1629, aby pozdvihli úroveň výchovy a vyučovania na tunajšej vyššej škole.¹⁷ Na Slovensku bola Komenského záujmová sieť hustejšia, keďže ho tu viazali exulantské zbory Jednoty bratskej. Z ich stredísk sa šírila povest Komenského mena i medzi ostatné, predovšetkým protestantské obyvateľstvo Slovenska. Ako prispeli uvedené faktory rozvoju osobných i listových kontaktov Komenského s Uhorskom,

a najmä so Slovenskom pred rokom 1650, ukážeme na konkrétnom materiáli.

Onedlho na to, čo prišli Alsted, Piscator a Bisterfeld do Sedmohradská, už v roku 1633 píše Komenský Alstedovi a posielala mu zároveň dve knihy, a to *Janua linguarum* a *Fyziku*. V liste vyjadruje hlbokú úctu a lásku svojmu učiteľovi, spomínajúc, s akým uznaním bola *Janua* prijatá učenými mužmi v Nemecku, Poľsku, Anglicku a už bola preložená do týchto a iných jazykov a uvedená všeobecne do škôl v Gdansku, Prusku a Poľsku.¹⁸ Alstedovou zásluhou sa čoskoro začali Komenského knihy v sedmohradských školách používať a učili sa z nich už v roku 1634 aj deti kniežacej rodiny Juraj Rákóczi ml. a Zigmund.¹⁹ Od roku 1638 sa Komenského knihy tlačili priamo v Sedmohradsku, ale pre Sedmohradsko tlačili Komenského učebnice aj v Bardejove a v Levoči (úprava Istvána Szilágyiho).

Vestibulum vydal Piscator roku 1643 vo Varadine, ku ktorému napísal Piscator aj predslov.

Dá sa predpokladať, že všetci traja učeni muži v Sedmohradsku mali podiel na vzniku myšlienky pozvať Komenského do Uhorska, hoci k prvým pokusom dochádza až po smrti J. Alsteda (1638), čo mohlo dať impulz k návšteve sedmohradského vyslanca u Komenského v Elblagu roku 1643 s úlohou získať ho pre služby v Uhorsku. Komenský podáva o tejto návšteve správu Gottfriedovi Hottonovi, amsterdamskému kazateľovi v liste z 28. septembra 1644, kde okrem iného píše: „Dostavil sa ku mne lanskeho roku vyslanec zo Sedmohradská, aby si ma veľkými sľubmi vyžiadal k nim, na miesto pána Alsteda a na reformu tamojších škôl. Odmietol som jedine z toho dôvodu, že som už viazaný inde“.²⁰

Komenský mal spočiatku aj k Bisterfeldovi dobré vzťahy. Bol by s ním rád spolupracoval, keď sa dozvedel o jeho úmysloch usadiť sa v Holandsku. Píše o tom Ludvikovi de Geer v liste zo 14. marca 1642,²¹ v ktorom rieši otázku svojho budúceho pracovného sídla. Ako dôvod uvádza hlboké zapálenie Bisterfelda pre pansofiu, preto by aj jemu Holandsko najlepšie vyhovovalo, ale definitívne sa usadil v Elblagu.

V oblasti Slovenska meno Jana Amosa Komenského bolo vše-

obecne známe v kruhoch Jednoty bratskej. Hoci nemáme správy z prvej polovice 17. storočia o osobných návštevách Komenského u tunajších zborov, predsa bol s nimi Komenský v kontakte, či už prostredníctvom poslov, ktorí prichádzali za ním, alebo prostredníctvom vzájomných listov, z ktorých sa nám niektoré zachovali.

No meno Komenského sa čoskoro rozšírilo i medzi ostatné obyvateľstvo Slovenska, predovšetkým protestantské, a to zásluhou Komenského spracovania anglického spisu Baylyho Praxis pietatis (Cvičenie v zbožnosti), ktorý už roku 1633 vytlačili v slovenskom preklade z angličtiny v levočskej tlačiarňi a rozširovali po celom Hornom Uhorsku.²²

Ešte účinnejšie prispelo k oboznámeniu sa s menom Komenského na Slovensku vydávanie jazykových učebníc Janua linguarum reserata a Januae linguarum vestibulum, ktoré začali prenikať do školského vyučovania na tunajších školách v štyridsiatych rokoch 17. storočia a v druhej polovici 17. storočia sa už u nás všeobecne používali. Na ozrejenie obrazu o prenikaní diel J. A. Komenského na Slovensko pred rokom 1650 môže nám slúžiť prehľad edícií Komenského učebníc z tunajších officín.²³

Bardejovská tlačiareň vydáva prvý náklad už roku 1641 v redakcii Jána Erdöbényiho s názvom Janua Linguarum bilinguis, Latina, Hungarica (u nás sa nezachovala).²⁴ Z roku 1643 sú známe dve vydania Komenského Januy v Bardejove s názvom Janua Linguae Latinae Reserata Aurea (latinsko-maďarská, tlačou Jakuba Klössa) a v tom istom roku vytlačil Klöss i dielo Januae Linguae Latinae Vestibulum.²⁵

V prvej polovici 17. storočia sa tlačí v Levoči Janua Linguae Latinae takisto v roku 1641 ako v Bardejove a podobne v roku 1643.²⁶ Z roku 1644 sú známe dve vydania Januy v Levoči. Jedno s názvom Janua Linguarum Reserata Aurea, Typis Laurentii Breweri, Anno 1644, druhé s názvom Janua Linguae Latinae reserata aurea uvedené ako editio Nona.²⁷ Desiate vydanie vyšlo v Levoči v roku 1645. Ďalšie levočské vydanie je z roku 1649 a má názov Janua Linguae Latinae reserata aurea. Typis Laurentii Breweri Anno 1649.²⁸ V roku 1648 a 1649 vychádzajú v Levoči Vestibula, a to Januae Linguarum

Reseratae Vestibulum. Typis Laurentii Breweri, 1648, a Januae Linguae Latinae Vestibulum. Typis Laurentii Breweri, M.DC. XLIX.²⁹ V prvej polovici 17. storočia treba uviesť ešte jedno vydanie Komenského Vestibula, ktoré vyšlo v Trenčíne pod názvom Januae linguarum Vestibulum, Trencheni, 1649 (latinsko-slovensko-nemecké).³⁰

Mohli by sme povedať, že Komenského knihy prispeli k nepriamemu, neosobnému poznávaniu Učiteľa národov u nášho ľudu, čo zaiste malo svoj spoločensko-ideový význam v tejto fáze vývinu vzťahov Komenského ku Slovensku. Ale súčasne s prenikaním jeho učebníc registrujeme i rozvoj osobných konexii, a to nielen formou listovou, ale aj návštevami zo Slovenska u Komenského predovšetkým v Elblagu.

Z listových pamiatok pred rokom 1650 pozoruhodné sú Komenského listy písané príslušníkom Jednoty bratskej na Slovensku. Zachovalo sa z nich päť, a to Jánovi Efronovi, Jánovi Saporovi, Petrovi Sekuriovi, Jánovi Chodniciovi a Jánovi Máriássymu, všetky z jedného a toho istého dňa 11. februára 1649. Priniesol ich Ján Molitor z Lešna, mladík, ktorý ešte 18. júna 1648 bol žiakom najvyššej triedy gymnázia v Elblagu a chcel si vziať za manželku Komenského dcéru Dorotu Kristínu. Komenský píše list svojmu švagrovi Jánovi Efronovi, českobraskému kazateľovi v Púchove a Jánovi Máriássymu do Markušoviec, aby si Molitor vyžiadal od Efrona a svojho poručníka Máriássyho súhlas na sobáš.³¹ Komenský bol totiž citovo veľmi úzko spätý s Molitorom, keďže bol synom Johanky Molitorovej, rodenej Laneciovej, o ktorú sa vo svojej mladosti uchádzal sám Komenský, ale bola ešte nedospelá, nuž sa s ňou oženiť nemohol. O týchto okolnostiach Komenský v liste píše: „... prijíti ho za syna neodpíram, i pro to rozpomínání se na někdejší tam časy a děda jeho milého k sobě právě otcovskou lásku, kterýž mne za syna mítí a dcerku Johanku (tohto matku) mně za manželku dáti chtěl, a v té obopolné nádeji mnoho let z obojí strany sme trvali, aniž tomu co jiného, kromě že když mne Pán Bůh místem opatřil, ona ještě nedospělá byla, překazilo; tu zajisté abych se manželkou jinak opatřil, sám dobrý tatík mi radil, nýbrž opatřiti pomohl, jen abych synov-

skou předce affekci k němu měl a domu jeho rád sloužil etc. I myslím tedy sobě, nedostalo-li se mně s domem Laneciovským se spojití, nechť se toho aspoň dítěti mému dostane...“ Ján Molitor stal za neskôr kazateľom Jednoty v Markušovciach, teda tu žila s ním aj Komenského dcéra.

Komenského záujem na udržiavani ustavičného kontaktu s Jednotou na Slovensku vyznieva i zo záveru tohto listu, keď vyslovuje želanie stretnúť sa s Efronom a milými bratmi zo Záhoria „pro zahrazení opět zdělaných mezer“, čím myslí zaplniť uprázdnené miesto seniora a troch konseniorov.³²

V liste Jánovi Máriássymu, patrónovi markušovskej obce Jednoty, píše Komenský pri príležitosti Molitorovej cesty, že mu zasiela i niektoré časti svojich najnovších didaktických prác.* K zhodnoteniu tejto časti listu sa ešte vrátíme pri rozbere pedagogického vplyvu Komenského u nás.

Nie menej zaujímavý je z hľadiska našej problematiky aj list Jánovi Sáporevi. Opäť spomína nutnosť ich vzájomného stretnutia „pro zahrazení zase zdělaných mezer“. Nás však ešte viac zaujala veta o žiadanej pomoci pre Molitora na upravenie jeho cesty do Skalice. Komenský píše: „Poradtež mu, jak by se tam za hory, do Skalice, dostati bezpečně mohl...“ (pozri pozn. č. 31). V spojitosti s Komenského mapou Moravy vyslovili sme názor, že presnosť a podrobnosť znázorneného terénu nás presviedča o autorovej dôkladnej znalosti slovenského kraja západne od Váhu až k moravským hraniciam. Možno neurobíme veľkú chybu, ak Komenského pamätlivosť na ťažkosť Molitorovej cesty „tam za hory, do Skalice“, pripíšeme jasnej predstave Komenského, kade musí Molitor prejsť, aby do Skalice bezpečne prišiel, čím Komenský sám dokumentuje, že ten kraj skutočne poznal z čias svojej mladosti.

Svojím obsahom sa od predchádzajúcich líši Komenského list Petrovi Sekuriovi, skalickému kazateľovi. Prísnyimi, ale otcovsky láskavými slovami napomína nespokojného, namysleného a nekritického mladého kníaza Jednoty a ukazuje mu cestu k náprave. Tento list je

* A. Patera, c. d., 150, list č. CXX.

pravým skvostom Komenského praktického pedagogického štýlu. štýlu pedagóga – humanistu.

V liste Chodniciovi Komenský rieši cirkevné záležitosti Jednoty, pripravujúc riešenie základného problému obsadenia uprázdnených hodnostárskych miest skalického zboru.

Z priebehu výmeny názorov v listoch, ako aj z osobných konzultácií zástupcov exulantov zo Slovenska u Komenského v Lešne, ktorých sa zúčastnili Hronovský, Laurin a Dares,³³ vidieť vývin súvislostí, ktoré viedli k príchodu Komenského na Slovensko v roku 1650.

V spojitosti s prenikaním Komenského mena na Slovensko prostredníctvom jeho diel a korešpondencie s tunajšími zborní Jednoty bratskej povedali sme, že súčasne dochádzalo aj k osobným zoznamiam ľudí zo Slovenska s Komenským predovšetkým v Elblagu. Keď Komenský vstúpil do švédskych služieb v roku 1642, usadil sa v meste Elblagu vo východnom Prusku, ktoré bolo v tom čase pod okupáciou Švédska. Do Elblagu a Kráľovca prichádzali študovať mladíci z celého Slovenska. Tak napr. v Kráľovci študoval (pred rokom 1648) Ján Rotarides, pôvodom z Liptova.³⁴ V Elblagu študovali deti exulantov, napr. Ján Molitor, Ján Sápore ml., David Cassius.³⁵ Komenský ich spomína vo svojich vyššie uvedených listoch. Sem prichádzali študovať aj mladíci zo Spiša a Šariša, najmä potom, keď cesta do nemeckých školských centier bola nebezpečná pre ustavičné nepokoje počas tridsaťročnej vojny. Ich orientácia na Elblag a Kráľovec mala aj ideologické príčiny. Vieme, že v týchto mestách boli silné obe hlavné protestantské cirkvi: luteránska i kalvínska. V Elblagu účinkoval napr. anglický puritán John Dury, neskorší priateľ Komenského, a v Kráľovci, na vyššej latinskej škole, popredný nemecký pedagóg Bartolomej Keckermann, ktorý sem prišiel z Heidelbergu. Boli tu teda všetky podmienky na utuženie kryptokalvinizmu u študentov, ktorí pochádzali z kraja, kde kryptokalvinizmus bol stále aktuálny, bedlivo pozorovaný a každý jeho prejav v hocijakej forme luteránskymi cirkevnými predstaviteľmi pranierovaný. Tento ideologický vplyv našiel neskôr svoj odraz aj v náklonnosti viacerých študentov ku Komenskému v čase jeho účinkovania v Uhorsku, ba i neskôr. O študentoch zo Spiša píše Ján Lipták v knihe Geschichte

des ev. Lyceums A. B. in Kesmark³⁶ nasledovne: „Po Davidovi Fröhlichovi študoval celý rad spišských žiakov na škole v Elbingu v Prusnia materinského jazyka“. Lipták pripisuje spišským študentom zaslúhu na tom, že sa k nám na Slovensko dostali veľmi skoro Komenského učebnice, ktoré doniesli so sebou práve študenti z Poľska. Cesty, po ktorých chodievali študenti od nás do Poľska, boli frekventované obchodné spoje. Z východného Slovenska po dosiahnutí Dunajca alebo Popradu cestovali i po rieke smerom na Vislu, cez Toruň do Gdanska. Zo západného Slovenska cez Tvrdošín do Krakova (stará obchodná cesta Fuggerovcov–Thurzovcov), alebo okľukou cez Sliezskeho smerom na Jablunkovský priesmyk. Z Krakova do Gdanska tzv. pruskou cestou („droga pruska“) do Torune a odtiaľ po Visle do Gdanska,³⁷ námornou cestou do Elblagu a Kráľovca.

K stretnutiam a osobným zoznámeniam s Komenským nedochádzalo náhodne. Komenský bol už vtedy svetoznámy pedagogickou osobnosťou, najmä vďaka početným vydaniam Januá a Vestibül. Študenti mali možnosť poznať ho aj z verejných prednášok. Komenský v liste Tobiášovi Andrae, groninskému profesorovi gréčtiny, píše z Elblagu dňa 16. augusta 1644, že na žiadosť mestského senátu prijal niekoľko hodín verejného vyučovania bez hocakého záväzku. Vysvetľoval Januu rerum – pretože mnohí žiadali jej vydanie, jednak preto, aby vylákal viacej cudzích úsudkov.³⁸ Tým sa naskytla študentom zo Slovenska príležitosť priamo sa oboznámiť s pedagogicko-didaktickou činnosťou Komenského v Elblagu.

Cenným archívnym dokumentom týchto osobných stykov študentov zo Slovenska s Komenským je autobiografický spis Tobiáša Weisa, evanjelického kazateľa v Poprade, datovaný v januári 1669 pod názvom „Beschreibung der Geburt und des Lebenslauffs Tobiae Weis, Pfarrers in Deutschendorf, so mit eigener Hand ist aufgezeichnet worden. Im Jahr und Tage, wie unten folgen wird. Anno Christi 1669, mense Janu“ (Opis narodenia a behu života Tobiáša Weisa, farára v Poprade, napísaného vlastnou rukou. V deň a rok, ako nižšie nasleduje. V roku Krista 1669, v mesiaci januári).³⁹

Na Komenského sa vzťahuje pasáž, v ktorej T. Weis opisal svoje

putovanie do Kráľovca v roku 1645. Cestu vykonal ako študent v spoločnosti troch krajanov Jána Regiusa, Juraja Curianiho a Martina Madarásza. Juraj Curiani zohral neskôr historickú úlohu v Prešove na základe svojich vzťahov ku Komenskému.⁴⁰

Juraj Curiani, pôvodom zo Strby, ukončil latinskú školu v Prešove a ako vynikajúceho študenta ho mesto vyslalo študovať do Kráľovca ešte pred rokom 1642. Dokladom toho je žiadosť Juraja Curianiho zo 6. mája 1642, v ktorej žiada magistrát mesta Prešova o podporu, aby mohol ďalej prehľbovať a rozširovať svoje vedomosti.⁴¹

Tobiáš Weis píše, že cestou do Kráľovca sa zastavili na šesť dní v Gdansku, odpočinuli si a oboznámili sa s historickými pamätihodnosťami mesta. V ceste pokračovali po mori a ich najbližšou zastávkou bol Elblag, kde sa všetci zdržali jeden deň. Tobiáš Weis chcel prešovský štipendista, niesol listy pre Jana Serpiliusa a Juraj Curiani, Tobiáš Weis o tomto stretnutí s Komenským doslovne takto píše: „... Herr Georgius Curiani, Briefe hatte an den sonst berühmten und Gelehrten Mann Joann A. Comenium, welcher damals zu Elbing privatim lebete, haben wir denselben zugesprochen, seine Person gesehen und von unterschiedlichen Sachen mit ihm geredet...“ (... pán Juraj Curiani mal listy pre slávneho a učeného muža Jana A. Komenského, ktorý vtedy súkromne žil v Elblagu, prihovorili sme sa mu, jeho osobu sme videli a rozprávali sme s ním o rozličných veciach...)*

Azda niet výraznejšieho a krajšieho dokumentu z tých čias, ako uvedené slová Tobiáša Weisa o osobných i písomných stykoch Komenského s ľuďmi zo Slovenska. Curianiho poslanie doručil listy Učiteľovi národov dalo vhodnú príležitosť aj ostatným trom, aby tohto veľkého muža navštívili a osobne sa s ním zoznámili. Neskôr sa stal Curiani horlivým stúpencom Komenského a bol jedným z iniciátorov myšlienky pozvať Komenského na uprázdnený rektorský stolec prešovskej mestskej školy roku 1651. Vážnosť, s akou si T. Weis spomína vo svojom životopise na stretnutie po 24 rokoch, teda po uply-

* H. Prokert, Eine Begegnung mit Comenius. Carpathenland 1934, 101.

nutí takmer štvrtstoročia, neklamne hovorí o hlbokých dojmoch, ktoré si mladíci odtiaľ odniesli.

Skoda, že Weisova správa je neúplná z dvoch hľadísk: neuvádza, čo bolo predmetom ich rozhovoru s Komenským, a ani to, od koho boli listy, ktoré Curiani niesol Komenskému do Elblagu.

No napriek uvedeným neúplnostiam Weisov záznam je pre nás mimoriadne cenný, lebo dokazuje, že Komenský mal styky so Slovenskom už za svojho pobytu v Elblagu. Predovšetkým správa o listoch doručovaných Curianim vynáša do popredia spojitost Komenského s Andrejom Klobušickým, hospodárskym správcom šarišských majetkov rodiny Rákócziovcov, ktorý mal svoj dom v Prešove (miesto dnešnej parcely na ul. Slovenskej republiky rád č. 22), často sa tu zdržiaval a mohol využiť služby študentov na sprostredkovanie korespondencie. Samozrejmosť, s akou sa uchýlil Komenský pri svojej prvej návšteve v Prešove u Klobušického cestou do Blatného Potoka, dáva tušieť, že tito dvaja muži sa poznali už z predchádzajúcich rokov.

Okruh ľudí, ktorí pochádzali zo Slovenska a stretli Komenského ešte pred jeho príchodom do Uhorska, bol zaiste širší, ako ho my uvádzame. Vieme napr., že mnohí študovali v Toruni, Gdansku, Kráľovci, v čase Komenského v Elblagu. Mená všetkých sa nemohli zachovať. Ale po návrate zo štúdií upozornili na seba svojou náklonnosťou ku Komenskému Juraj Curiani, Matej Zimmermann, Ján Sartorius a Ján Mathaeides. Stali sa stredobodom pozornosti nielen počas Komenského pobytu v Blatnom Potoku, ale i neskôr, keď sa Komenského boj proti Habsburgovcom rozvinul najmä prostredníctvom knihy *Lux in tenebris* (Svetlo v temnotách).

Puritanizmus a independentizmus ako protifeudálne ideológie v Uhorsku

Prvá polovica 17. storočia v Uhorsku je poznačená ďalším vývinom reformácie, smerujúcim k demokratizácii vnútornej správy. Evanjelickí protestanti sa zdanlivo stabilizujú zriaďovaním superintendentii (žilinská synoda v roku 1610) a upevnením vnútrocirkevného režimu, ale nezbavili sa celkom kryptokalvinských tendencií, ktoré sa občas vynárajú na povrch a ortodoxný luteranizmus musí s nimi tuho bojovať. Kryptokalvinizmus znamená v tom čase oveľa väčšie politicko-spoločenské nebezpečenstvo pre feudálne zriadenie, keďže v južnom Zemplíne, s centrom v Blatnom Potoku a v oblasti Sedmohradska, klíči v radoch kalvínskej cirkvi nové hnutie, ktoré naleptáva feudalizmus v jeho základoch a vyvoláva na sedmohradskom vládnúcom kniežacom dvore, ako aj v radoch vysokej kalvínskej cirkevnej hierarchie, veľké obavy z revolúcie. Toto nové hnutie sa nazýva puritanizmus, prinesený z Anglicka, s formou presbyteriálnou a independentizmom.

Prvé demokratizujúce tendencie priniesli do Sedmohradska unitári a anabaptisti vyhnaní protireformačnými opatreniami Habsburgovcov z krajov českých i rakúskych, s ktorými sa sem prisťahovali aj skupiny českých bratov. Českých bratov vzal ešte Gabriel Bethlen pod svoju ochranu, a ako sme už povedali, dostali privilégia hospodárske i náboženské, ktoré potvrdil aj Juraj Rákóczi I. Iný bol osud unitárov a anabaptistov. Kým s katolikmi si knieža a kalvínska cirkevná hierarchia veľa starostí nerobila, lebo ich bolo málo a vo svojom náboženskom učení nemali nič burcujúceho — boli už pacifikovaní, zatiaľ proti unitárom a anabaptistom podnecovali Juraja Rákócziho I. biskup Keserői Dayka, sedmohradský superintendent István Gelei Katona a György Csulai, radcovia kniežata.⁴² Tito spoznali politický dosah demokratických prvkov v živote oboch siekt a podobne ako Pál Medgyesi, dvorný kňaz kniežata a neskorší odporca Komenského v Blatnom Potoku, vystupovali proti iným vierovyzna-

niam s fanatickou zaslepenosťou. Unitárov a anabaptistov po stovkách vládili do Váradu, Székelyhídu, na hrad Déva a pod hrozbou straty majetku a života, ako aj iných trestov, nútili ich prestúpiť na kalvinizmus.⁴³ V týchto časoch sa kalvínski biskupi a ostatné kňazstvo dostali v Sedmohradsku k takej moci, akú mala katolícka hierarchia, najmä jezuiti, u Habsburgovcov.

Podobná feudálno-politická, mocensky zničujúca bezohľadnosť anglikánskej kňazskej hierarchie voči nižším ľudovým vrstvám, drobnému meštianstvu i najnižšiemu radovému kňazstvu, dala vznik kalvínsky orientovanému puritanizmu, v ktorom zvýraznilo svoje politické požiadavky revolučne pribojné meštianstvo v Anglicku. Puritáni chceli očistiť (lat. purus – čistý) anglikánsku cirkev od feudálno-spoločenských pozostatkov zdedených z rímskej cirkvi. Tu v prvom rade zaútočili proti biskupskej mocenskej autorite a proti patronátu zemepána. Vystúpili s požiadavkou odstrániť ich vládu a do riadiacich orgánov cirkevných žiadali demokratickými voľbami zvoliť svojich zástupcov do tzv. presbyterií; boli to tzv. rady starších.⁴⁴ Anglické meštianstvo svojím programom dalo najavo svoj odpor proti vládnym formám feudálneho spoločenského zriadenia, bojovalo za zrušenie hierarchického cirkevného zriadenia a za širokú účasť laikov v riadení cirkevných obcí.

Dalšie spoločenské radikalizovanie v rámci puritanizmu znamená vystúpenie independentov (ich organizátormi boli John Robinson v Leydene roku 1610 a Henry Jacob v Londýne roku 1616),⁴⁵ ktorí žiadali upraviť vnútornú organizáciu cirkevného života nezávislosťou (independentia) jednotlivých cirkevných obcí navzájom i od štátu. U independentov sa dostali k slovu všetci, i najchudobnejší veriaci, a rovnoprávne rokovali v zhromaždení bez ohľadu na stavovskú príslušnosť. Presbyteriáni, ktorí sa nechceli odtrhnúť od štátnej cirkvi, odčlenili sa od independentov, a tak vznikajú prvé frakcie puritanizmu. Puritánske hnutie nadobudlo v Anglicku v prvej polovici 17. storočia radikálnu politickú formu, pravda, za sústavných vnútorných cirkevno-správnych sporov i v radoch independentov a utvorilo sa tak ľavé plebejsko-maloroľnícke krídlo „levellerov“ (zrovnoprávnených). V politických cieľoch ešte ďalej zachádzala skupina „degge-

rov“, čiže „čistých levellerov“, ktorých cieľom bolo vyhlásiť všetky pozemky za verejný majetok. V týchto fázach spoločenskej premeny vyvolané puritanizmom v Anglicku nadobúdajú najradikálnejšiu formu kalvínskej meštianskej reformácie. Nahromadenie rozporných síl proti vládnucej feudálnej vrstve svetskej i cirkevnej vyústilo v revolúciu, na čelo ktorej sa postavil Oliver Cromwell, vodca independentov. Opierajúc sa najmä o levellerov, vybudoval armádu, ktorou doviedol revolúciu k víťazstvu. Kráľ Karol I. bol popravený a Cromwell zriadil republiku (1649).

Ideológom hnutia bol Gerard Winstanley, ktorý svoje utopické, socializujúce myšlienky v službách meštianskej revolúcie spojil s biblickým chiliasmom.⁴⁶ Teologický systém puritánsko-independentných zásad spracoval Viliam Amesius, ktorý bol popredným teológom anglikánskeho puritanizmu a patril k progresívne zmýšľajúcim filozofom doby.⁴⁷

Anglický puritanizmus so svojím presbyteriálnym zriadením a jeho frakcia – independentizmus – našiel cestu aj do zahraničia. Rozšíril sa do Ameriky a v Európe sa ujal predovšetkým v dvoch štátoch, a to v Holandsku a v Uhorsku, pravda, tu iba v oblastiach obývaných kalvinmi, v prvom rade v Sedmohradsku a na hornom Potisi,⁴⁸ na východnom Slovensku v Zemplíne, kde už hraničí s oblasťami luteránskymi. Jeho revolučná ideológia bola však prifažlivá aj medzi luteránmi kryptokalvínskeho zamerania, ako to ešte ukážeme na synodálnom procese proti Jánovi Sartoriovi. V Nemecku sa pod vplyvom holandského puritanizmu rozvinula ideologická obdoba pietizmu; jeho myšlienky našli pôdu u nás na Slovensku predovšetkým medzi evanjelikmi augsburského vierovyznania v 18. storočí. Do Uhorska puritanizmus preniká už začiatkom 17. storočia. V roku 1616 vzniklo prvé presbyterium v Pápe (západné Maďarsko) ešte s biskupským a zemepanským súhlasom, keď z vôle celého zhromaždenia do presbyteria zvolili v rovnakom počte zástupcov šľachty i mešťanov.⁴⁹ Coskoro si však cirkevné i štátne orgány uvedomujú nebezpečenstvo, ktoré sa pre nich v puritanizme skrýva, a v roku 1631 nyirbátorská synoda zakazuje kalvínskym študentom z Uhorska študovať na vysokých školách v Belgicku, Holandsku a predovšetkým v An-

glicku, kde sa mohli bezprostredne oboznámiť s presbyteriálnym zriadením a s ideológiou puritanizmu.⁵⁰

K popredným predstaviteľom puritanizmu v Uhorsku patrili János Tolnai, Pál Medgyesi a János Apáczai-Csere. No sympatizoval s nimi i Bisterfeld. Tolnai, Medgyesi a Bisterfeld sú priamo spätí s Komenského účinkovaním v Blatnom Potoku a majú priamy podiel na formovaní osobných konexí Komenského s Rákócziovcami.

Aby sme pochopili, ako sa vyvíjali ich vzťahy a čím boli motivované najmä ich rozpory s Komenským, treba sa aspoň stručne oboznámiť s ideologickým formovaním ich osobnosti v zahraničí a ich činnosťou v podmienkach sedmohradského feudálneho hierarchického štátneho útvaru.

János Tolnai-Dáli (1606–1660) pochádzal zo Sedmohradska, študoval v Holandsku a Anglicku (1631–1638). Tu sa oboznámil s filozofiou Bacona Verulámskeho a prostredníctvom Stoughtona,⁵¹ anglického kazateľa, Samuela Hartliba,⁵² a Joachima Hübnera⁵³ sa oboznámil aj s Komenského didaktickými prácami, ako aj s pansofickými ideami. Počas svojho pobytu v Anglicku stal sa horlivým stúpencom puritanizmu a independentizmu. Stoughton vyzval Tolnaiho pri odchode z Anglicka, aby vo svojej vlasti rozširoval Komenského pansofické myšlienky. Po návrate z Anglicka sa stal rektorom blatnopotockej školy (1639). Od začiatku chcel radikálne riešiť reformu kalvínskej cirkevnej správy v duchu puritanizmu a independentizmu, ba svoje reformné úsilie rozšíril aj na tunajšiu školu. Podstata jeho reformných úsilí v blatnopotockej škole spočívala v odstránení Keckermannovej logiky, vtedy všeobecne používanej na kalvínskych školách v Uhorsku, veď ho pokladali za veľkú filozofickú autoritu,⁵⁴ ktorú nahradil ponajprv Bisterfeldovou a neskôr Ramusovou logikou.⁵⁵ Tým vyhnal zo školy Aristotelovu filozofiu, poprel existenciu metafyziky ako vedy a nahradil ju Ramusovou dialektikou. Teda zaviedol do vyučovania sčasti ten istý smer, aký o niečo neskôr udomácnil v Alba Julii János Apáczai-Csere – stúpenec Descartesa.⁵⁶ Tolnai podľa tradície mal vystúpiť aj na obranu maďarského (ako materinského) jazyka vo vyučovaní.⁵⁷ Prirodzene, Tolnai sa dostal veľmi skoro do sporu s kalvínskym knazstvom, svetskou šľachtickou

mocou, ale aj s učiteľmi svojej školy. Už v roku 1642 ho pozbavili učiteľstva a v roku 1646 aj knazského úradu.⁵⁸

Tolnaiho odporcovia našli plnú podporu u Juraja Rákócziho I. ako vládnúceho kniežata, pretože i v Sedmohradsku bola vybudovaná cirkevno-svetská hierarchia feudálnej vlády. Keď z Anglicka prichádzali správy o revolúcii, a najmä o poprave kráľa, vtedy už bez základní starého kalvinizmu. Demokratické prvky puritanizmu boli ich úhlavným nepriateľom, lebo dávali moc do rúk širokých vrstiev ľudu, čo mohlo viesť aj k slobode poddanstva a zrušeniu nevoľníctva.⁵⁹ Preto taký ostrý zákrok proti Tolnaimu.

No Tolnai nebol vo svojom boji sám. Aj Pál Medgyesi študoval v Anglicku a naočkoval sa puritánskymi ideami. Tu preložil knihu Praxis pietatis Lewisa Baylyho, ktorú prvýkrát vydal v roku 1636 a do roku 1678 dosiahla ešte šesť vydaní.⁶⁰ Medgyesi bol sice dvorným kazateľom Rákócziovcov a ako kalvínsky kazateľ vyznačoval sa náboženským fanatizmom, bez milosti potieral a prenasledoval všetky ostatné vierovyznania, ako sme už na to boli poukázali, no otvorene hlásal, že ľud (samozrejme kalvínskeho vierovyznania) treba uspôsobiť, aby v správe svojich vlastných náboženských záležitostí sa stal platným činiteľom, pretože iba potom sa budú môcť zriadiť presbyteriá. V tomto s ním súhlasil aj Bisterfeld, profesor v Alba Julii a dôverný priateľ nielen kniežata Juraja Rákócziho I., ale i jeho synov Juraja II. a jeho mladšieho brata Zigmunda.⁶¹

I v samotnej kniežacej rodine nastal ideový zlom. Juraj Rákóczi II. už ako vládár bojoval všetkými prostriedkami proti každému prejavu puritanizmu, na čom mal zásluhu predovšetkým István Gelei Katona, ktorý ho sústavne informoval o anglických udalostiach.⁶² Preto musel Medgyesi, otvorený stúpenec puritanizmu, v roku 1649 opustiť Sedmohradsko; pripojil sa teda k Zigmundovi Rákóczimu a jeho matke Zuzane Lórántfy a odišiel do Blatného Potoka.⁶³ Sem sa totiž presťahovala i matka – knázná so svojim mladším synom Zigmundom po vyhrotení rodinných sporov vyplývajúcich z majetkových problémov, lebo Juraj Rákóczi I. závetom prenechal svojmu synovi – nástupcovi na kniežací trón – Jurajovi II. – iba sedmohradské majetky a ostatné

príriel svojjej manželke Zuzane Lórántfy a synovi Zigmundovi. Ideove Zuzana Lórántfy a Zigmund sympatizovali s puritanizmom, nebránili jeho šíreniu, a preto sa začali k blatnopotockému kniežatiemu dvoru prikláňať všetci, ktorí v nich videli záštitu v boji proti puritanizmu. K nim patrili aj Andrej Klobušický, Zigmunda vychoval v otcovskom dome Bisterfeld a István Keresztúri, obaja prívrženci puritanizmu. Ich zásluhou čítal Zigmund spisy Bacona, Campanelli, Komenského, ba aj knihy anglických puritánov.⁶⁴ Zigmund i jeho matka prišli puritanizmu a podporovali ho. Obaja boli presvedčení, že v záujme budúcnosti kalvínskej cirkvi v Uhorsku i ľud sa má zúčastňovať na správe cirkevných záležitostí a cirkev nemajú riadiť konzistória pozostávajúce z kňazov, sudcov a radcov, ale presbyteriá slobodne volené ľuďmi.⁶⁵ Keďže boj za presbyteriálne zriadenie má závažný triedno-politický význam, lebo v podstate je pokusom o spoločenské zrovnoprávenie nevoľníkov a nižších ľudových vrstiev s vyššími triednymi spoločenskými zložkami, čím rozkladá feudálne spoločenské zriadenie, v tomto smere spoločensko-ideový postoj blatnopotockých Rákócziovcov treba kvalifikovať v historických podmienkach Uhorska v 17. storočí ako progresívny. Vtedy bol rehabilitovaný aj J. Tolnai a pozvaný opäť za rektora blatnopotockej školy, kde odvtedy slobodne mohol hlásať myšlienky puritanizmu a independentizmu. Takýmto činom majetkové a ideové rozpory medzi Blatným Potokom a Albou Juliou utvorili priaznivé podmienky pre zakorenenie puritanizmu a independentizmu na východnom Slovensku v župe Zemplínskej.

Do tohto procesu zľudovenia vo vnútri kalvínskej cirkevnej organizácie rušivo zasiahol Jan Amos Komenský svojím spisom *Independentia aeternarum confusionum origo* (Nezávislosť — pôvod večných svárov — 1648), ktorý sa dostal do Uhorska, konkrétne do Blatného Potoka, roku 1650, tesne pred jeho definitívnym príchodom na tunajšiu školu. Ale prv, než by sme pristúpili k interpretácii spisu a jeho spoločenských dôsledkov pre Komenského, treba sa oboznámiť s okolnosťami príchodu Komenského k nám, čím sa začína druhá etapa stykov Komenského so Slovenskom.

Rákócziovci v politickej koncepcii Komenského

Rok 1648 bol pre Komenského a pre Jednotu českých bratov rokom veľkých nádejí, ale aj rokom najhlbších sklamaní.

Tridsaťročná vojna sa chýlila ku koncu a Komenský očakával so svojimi spolubratmi v exile úspešné ukončenie dlhoročného boja proti Habsburgovcom. Ako prezieravý a politicky orientovaný človek sa Komenský opieral v posledných rokoch tridsaťročnej vojny o vojensky silných Švédov, lebo jedine od nich mohol očakávať splnenie svojich i národných túžob. V tom čase totiž žiadna iná mocnosť Európy nebola v takej výhodnej vojenskej pozícii, aby mohla prinútiť Habsburský panovnícky dvor ku kapitulácii a k ústupkom v prospech českého národa.

Ubezpečenie, ktoré získal Komenský u kancelára Oxenstiernu, naplnilo českých exulantov nádejou, že ich utrpenie a údel vyhnanstva sa bliži ku koncu. Tak malo dozrieť ovocie dlhoročnej námahy Komenského, jeho boja za slobodu českého národa a všetko to malo nájsť svoje zvýraznenie v textoch vestfálskej mierovej zmluvy v roku 1648.

V mierovej zmluve sa riešili politické a náboženské otázky. Žiaľ, v obidvoch prípadoch veľmi nepriaznivo pre český národ a českých exulantov, lebo pomery v strednej Európe boli upravené podľa stavu k 1. januáru 1624, keď moc Habsburgovcov nebola ešte otrásená.⁶⁶ Preto krajiny, ktoré boli súčasťou kráľovstva českého, ostali naďalej pod nadvládou Habsburgovcov a z hľadiska náboženského iba luteráni a kalvíni boli uznaní za rovnoprávných s katolíkami. Ostatné kresťanské cirkvi nedosiahli rovnoprávnosť. Nedosiahla ju teda ani Jednota českých bratov.

Posledný pokus o intervenciu pred konferenciou v Osnabrücku (24. 10. 1648) v záujme Čechov podnikol Komenský z Lešna, kam sa po opustení Švédov vrátil, listom Oxenstiernovi z 11. októbra 1648, teda trinásť dní pred osnabrückou konferenciou, v ktorom sa zúfalo dovoláva dodržania daného slova, vyzýva ho a zaprisaháva,

aby neopúšťal český národ. List obsahuje také hlboké a burcujúce myšlienky, že nacisti ho nedovolili uverejniť tlačou počas okupácie Čiech a Moravy v rokoch 1939–1945.⁶⁷ Teda ešte aj tristo rokov po Komenského smrti mal tento list nebezpečný politický dosah pre novodobých nepriateľov českého národa. Preto sa nazdávame, že má byť na tomto mieste citovaný v plnom znení, ako nasleduje:

„Najjasnejší pán, najľútnejší dobrodinec!

S akou radosťou počuli predtým moji krajanovia, postihnutí pre evanjelium, slová, ktoré teba jasnosť dala hlásať ústami mojimi aj iných, že nebudeme opustení, s takým smútkom počujú teraz, že sme opúšťaní, ba už opúšťaní pri mierovom rokovaní v Osnabrúcku. Ak sme z účasti na tomto vyhlásení, čo nám pomôže, že sme na Vás hľadeli ako na svojich osloboditeľov po Bohu. Čo pomôže obmäkčovať Vás našimi slzami, ak opäť vyjdete do rúk utláčateľov tých, ktorí sú už takmer zachránení a vo Vašich rukách je vrátiť im slobodu. Čo pomôže, že ste nám Vy pripomínali evanjelickú svornosť, sväto uzavretú medzi našimi predkami a taktiež sväto paterlenu krvou martýrov, ak nečinite opatrenia do budúcnosti, aby naše kráľovstvo mohlo sa vrátiť k vyznávaniu evanjelia? Áno, Vy, ktorým Boh dal možnosť učiniť takéto opatrenia. Veď Vy ste (čo vídi a žasne svet) onen magnet záračnej schopnosti, ktorý neprifahuje, ale všetko železo ňičí; však fyzikovia vedia, že magnet opatrený železom je dvakrát, trikrát i deťakrát účinnejší. Vedzte teda Vy, severania, že Vaše železo (hoci je silnejšie od všetkého železa podľa svedectva božieho, Jer, 15, 12) je posilňované zbraňami cirkvi, vzdychov a slz, takže vyzbrojené takmer nebeskou schopnosťou preniká všade, nikde neuhýba. Nenárokuje si právo to písať, aby som Ťa snáď poučal, najjasnejší pane, veď sa pamätám, že som z Tvojich úst počul slová zhodné s Dávidovými (Žalm 44, 7, 8), ale aby som našu bolesť z posledného zdesenia i medzi nádejou a strachom z úzkostlivého kolísania vyliat na prsta vládnej dobrotivosti. Pišem tieto riadky v mene mnohých a ich vzdychmi pohnutý k tomu, aby som znova padol k Tvojim kolénom a prostredníctvom Teba k najjasnejšej kráľovnej a celému svätému Direktóriu: prosím a zaprisahám Vás skrze rany Ježiša Krista, aby ste nás, postihnutých pre Krista, tak celkom neopúšťali. Pohliadnite na národ, na ktorý ako prvý medzi národmi európskymi ráčil pozrieť Kristus tým, že ho vyrval z temnôt Antikrista, a ktorý prv než ostatné národy prijal osvietenie, sám po celé storočie vydržal besnenie zúrivosti Antikrista. Taktiež nedávno, keď sa nepriatelia rozhodli vyvrátiť všetky jeden po druhom, náš národ bol prvý, ktorý zachytil útok s tým výsledkom, že vlastnou skazou poskytol ostatným príležitosť brániť sa.

Týchto niekoľko slov, ktoré pišem s vedomím len malého počtu osôb, avšak spoločným menom všetkých, ktorí ešte doteraz vyčkávajú pomoc a zľutovanie od Boha skrze Vás, nech je svedectvom o našich každodenných prosbách, ktoré za Vás vysielame k Bohu, o rukách, ktoré sa k Vám spínajú ktorému Vás najerúcenejšími prosbami čo najponíženejšie porúčam. Dané v Lešne 11. októbra 1648.

*Najjasnejšej Vašej slobutnosti
navždy oddaný J. Komenský⁶⁸*

List ostal bez účinku, a tak Komenský stál pred smutnou realitou, že protestantské Švédsko a osobne švédsky ministerský predseda Axel Oxenstierna pri mierových vyjednávaniach neubránil záujmy českého národa. Vyšli nazmar Komenského mnohoročné úsilie o získanie priazne a politickej podpory, boli udusené veľké nádeje vkladané do roku 1648.

No vôľa žiť a nezrádzať revolučný odkaz otcov z čias slávnych husitských bojov zvisla nad horkosťou duševných zápasov, vyvolaných obavami o existenciu a budúcnosť národa.

Komenský sa vtedy už ako senior Jednoty rozhodol, že sa bude plne venovať záležitostiam cirkevných zborov a školské otázky chce odložiť nabok ako vedľajšie.

Boli to však opätovne problémy reformovania škôl, ktoré v krátkom čase po vestfálskom mieri oživilí u českých bratov i u Komenského nádeje na možnosť pokračovať v boji. Ako veľmi lákavé sa ukazovali ponuky uhorského magnáta, sedmohradského kniežata Zigmunda Rákócziho a jeho matky Zuzany Lórántfy, ktorí pozývali Komenského do Blatného Potoka zreformovať tamojšiu školu. Ku kniežaciemu pozvaniu pripojil svoj vrele štylizovaný list aj János Tolnai, riaditeľ blatnopotockej školy, ktorý bol ešte z čias svojich štúdií obdivovateľom Komenského didaktiky i pansofie, ale nevedel ešte o jeho protipuritánskom postoji, ani o knihe *Independentia aeternarum confusionum origo*.

O tomto pozvaní Komenský píše v diele *Opera didactica omnia* na začiatku tretej časti pod názvom „De vocatione in Hungariam

brevis narratiuncula“ (Krátko rozprávanie o pozvaní do Uhorska) takto:

„Práve vtedy, keď som sa rozhodol, že si odpočiniem od námah na poli školskom a rozlúčiac sa s týmito vedľajšími zamestnaniami začnem nejakú vážnejšiu prácu, dostal som listy z Uhorska, a to od teológov, ale aj od výborného Žigmunda Rákócziho, v ktorých ma on tak v mene svojom, ako aj v mene svojej matky (vdovy po sedmohradskom kniežati) láskavo pozval na poradu vo veci zreformovania škôl a na rozvinutie mojich návrhov. So súhlasom a poverením mojich spolubratov, ba s ich vyslaním, vydal som sa na cestu, keďže tak veľa mojich vyhnaných moravských krajanov žilo roztrúsené v mestách jeho kniežacej výsosti a pod jeho ochranou, zdalo sa nevhodným, aby sme našu vďačnosť, keď sa na to nejaká príležitosť naskytá, aj my opätujú nepreukázali. Odišiel som teda v mesiaci máji roku 1650 do Blatného Potoka, odtiaľ však s jeho výsostami do Tokaja“.*

Okolnosti svojho pozvania Komenský opisuje aj v autobiografickom diele *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo* (Pokračovanie v bratskom napomínaní o miernení horlivosti láskou – 1669). Vyzdvihuje tu volanie cirkevných zborov na Slovensku, ktoré pisali do Lešna, že už dvadsaťdva rokov ich nikto ne navštívil a že Komenského už dvadsaťpäť rokov nevideli.

V spojitosti s týmto Komenský píše: „... keď sa mi nikto z bratov nestaval na odpor, videl som, že do Uhorska nie som len pozývaný, ale aj posielaný“.⁶⁹

V jarných mesiacoch roku 1650 sa Komenský vydal na cestu do Uhorska nielen v nádeji, že uvidí svojich spolubratov, ale črtali sa mu aj nové možnosti získať spojenca v boji za slobodu českého národa v sedmohradskom kniežati Jurajovi Rákóczi II., odbojnom uhorskom magnátovi, ktorého otec Juraj Rákóczi I. síce roku 1645 uzavrel s Habsburgovcami mier v Linci, no mnohí sa nazdávali, že tento mier, ako aj mnohé predchádzajúce, je iba dočasným riešením.

* Joannes Amos Comenius, *Opera didactica omnia*, Tomus II, Pars III–IV, Pragae 1957, 3 (citát uvádzame v preklade).

Komenský sa vydal na cestu na západné Slovensko priamo do Skalice, kam došiel 16. apríla, a tu strávil so svojimi spolubratmi veľkonočné sviatky. Vyriešil najpálčivejšie cirkevné záležitosti tu smrti Vavrinca Justina (1648) nemali tu seniora,⁷⁰ keďže od

Z nábožensko-politického hľadiska dôležitá bola Komenského návšteva v Trnave u kalvínskeho duchovného správcu Canisaea,⁷¹ kde sa zastavil, sprevádzaný Chodniciom, cestou zo Skalice do Púchova. Totiž bratské zbory na Záhori podliehali pod Canisaeov dozor po pripojení Jednoty k uhorským kalvinom na synode vo Farkašde (dnes Vlčany) v roku 1647. Tu sa dostalo Komenskému od Canisaea prvého povzbudenia vystúpiť na svojej ceste v Uhorsku proti independentom. Canisaeus žiadal Komenského o pomocnú ruku na udržanie ich cirkvi v mieri. Komenský sa ho však spýtal: „Co můžeme zemi?“, tu on – píše Komenský v *Continuatio admonitionis* (§ 100): „Budeš moci ty, a to svou cestou do Horních Uher, o níž jsem se dověděl. Neboť tam jest původ zla a počátek štěpení vinou některých mladších lidí, vracejících se z Anglie a doporučujících independentství. Jejich vůdce Jan Tolnai, stojící ve velké přízni u kněžny matky a u jejího syna Zigmunda, vštěpuje jim nenávisť k starému zřízení církve (prostřednictvím biskupů, starších a synod), ba již vštípil, takže tam věc církvi jest ve velkém nebezpečí. Tedy ty, až se dostaneš k němu a vladařům, budeš moci zrazovati před těmi novotami a doporučovati pokoj a pořádek“.⁷²

Ako ešte uvidíme, Komenský ochotne vyhovel Canisaeovej žiadosti, no nedocenil následky svojho postoja. Takýmto činom Komenského pobyt v Trnave dostal hlbší politický význam hneď v začiatkoch jeho príchodu do Uhorska, pretože prekročil rámec výhradne cirkevný a nadobudol cirkevno-politický charakter, tak významne sa prejavujúci v rozporoch vnútri kalvinizmu v Uhorsku.

Po troch dňoch pobytu v Trnave, kde ich veľmi priateľsky hostil Canisaeus, ani im nedovolil inde bývať a museli sa z hostinca presťahovať k nemu,⁷³ po priateľskej rozlúčke pokračovali v ceste do Púchova. Tu ich očakávali zhromaždení veriaci i kazatelia a Komen-

ský zotrval v ich kruhu šesť dní. I tu vybavil Komenský neriešené cirkevné otázky, ordinoval starších pre južné stolice a vymenoval Jána Radoša za správcu púchovskej cirkevnej obce.⁷⁴

Komenský oboznámil spolubratov v Púchove i s pozvaním, ktoré dostal od Zigmunda Rákócziho a jeho matky Zuzany Lórántfy, aby prišiel do Blatného Potoka prerokovať otázku reformy škôl. Keď však končil návštevu v Púchove a mal pokračovať v ceste do Zemplína, oznámil svojim najbližším, že sa rozhodol vrátiť sa do Lešna a do Blatného Potoka pošle iba list. Komenský o tomto svojom rozhodnutí vo svojej autobiografii nasledovne píše: „Když jsem tak vyřídil záležitosti v Dolních Uhrách (mezi spoluvyhnanci), jala mne touha vrátiti se ke svým pracím; že mohu dlouhou cestu do Horních Uher (na 60 německých mil) odložit na jiný čas a odtud naznačiti dopisem knížeti Zikmundovi i Tolnaiovi, proč k ní nemohlo nyní dojíti. Ten dopis jsem začal také psáti“.⁷⁵ Spolubratia sa usilovali ho od tohto kroku odvrátiť s argumentáciou, že už veľa rokov žijú pod ochranou kniežata Rákócziho a jeho matky a ešte dlho budú potrebovať ich priazeň. Preto, aby sa kňažná neurazila a poskytla im aj naďalej ešte vo väčšej miere svoju ochranu, presvedčili Komenského, aby sa na cestu predsa len vybral, svoje rozhodnutie zmenil, lebo „nemý list nikdy nedosiahne toľko ako živá prítomnosť“.⁷⁶ Medzi tými, ktorí ho na cestu nahovárali, bol aj Mikuláš Drábik, chiliastický vizionár, ktorý argumentoval svojimi „videniami“, že Rákóczi bude uhorským kráľom. Komenský ho za to prísne napomenul a vyčítavo položil otázku, či sa ešte vždy neprebudil zo svojich snov.⁷⁷ Komenský pod váhou argumentov vskutku sa vybral na cestu do Blatného Potoka v prvých májových dňoch roku 1650, sprevádzaný Pavlom Veterinom. Jeho cesta viedla Považím, ďalej cez Levoču, Prešov, Zemplínom (najskôr cez Sečovce) do Blatného Potoka.

Už táto prvá cesta územím Slovenska umožnila Komenskému zastaviť sa u tých bratských zborov a jednotlivo roztrúsene bývajúcich českých bratov, s ktorými bol Komenský v písomnom styku, alebo sa o nich dozvedel cestou, že sú tu usadení.

Myslíme tu najmä na veľkú českobratskú obec v Markušovciach

na Spiši. V predchádzajúcich statiach sme už poukázali na Komenského korešpondenciu s Jánom Máriássym, pánom Markušoviec a s nimi. Hoci nemáme k dispozícii archívne dokumenty o Komenského návšteve v Markušovciach, nazdávame sa, že neurobíme závažnú chybu, ak vyslovíme predpoklad, že Komenský, keď prechádzal cez Levoču a bol v takej blízkosti Markušoviec, nepremeškal príležitosť navštíviť Jána Máriássyho a markušovskú cirkevnú obec Jednoty.⁷⁸ Na markušovskej škole vyučovali učitelia poväčšine slovenských (Trstenej), Urbani a Urbanides (zo Zvolena), Hrabecký (z Turca), Notigius napísal pre túto školu aj učebnicu, vytlačenu u L. Brewera scholarum collectae, hemistichiiis latinis, nec non rhythmis bohemicis tinskými, jednak českými veršami). Učebnicu venoval svojim žiakom Imrichovi, Baltazárovi a Samuelovi Máriássyovcom. Zvláštnosťou učebnice je, že je písaná po latincky a česky, z čoho sa dá usúdiť, že na markušovskej škole sa deti učili aj v rodnom jazyku.⁸⁰

Ďalšou zastávkou Komenského mohla byť Brezovička nad Torysou (predtým Hamborek, historicky nazývaný aj Homburg alebo aj Hamburg), kade viedla hlavná a veľmi frekventovaná cesta zo Spiša do Šariša. Ak predpokladáme, že Komenský cestoval najbezpečnejšími cestami, potom tradícia, ktorá sa viaže k návšteve Komenského v Brezovičke u tamojšieho exulantského kazateľa Jána Mathaeidesa staršieho, ktorý tu vykonával kazateľský úrad pre evanjelikov augsburského vyznania a prišiel sem z Moravy, je viac ako pravdepodobná.⁸¹ Aj známosť Komenského so šľachtickými rodinami Kabai a Liszkai v Brezovičke, k čomu sa ešte neskôr vrátíme, nás utvrdzuje v správnosti domnienky o prechode Komenského cez Brezovičku. Odtiaľ pochádzal aj Ján Mathaeides mladší, rektor prešovskej mestskej školy, zvolený roku 1651, keď sa objavili tendencie pozvať na tento úrad Komenského.

Medzi významné zastávky Komenského na ceste do Blatného Po-

toka patrí jeho návšteva v Prešove u Andreja Klobušického, hospodárskeho správcu majetkov rodiny Rákócziovcov v oblasti Sáriša. Tu bol Komenský jeho osobným hosťom. Bezprostrednosť, s akou sa uchýlil Komenský pod prístrešie tohto popredného hospodárskeho, ale aj politicko-diplomatického dejateľa Rákócziho, dáva tušit, že Komenský neprišiel k neznámemu človekovi, ale skôr k priateľovi. Veľa hypotéz už bolo vyslovených o tom, kto bol tým vyslancom Rákócziho, ktorý navštívil Komenského v Elblagu v roku 1643 a odovzdal mu prvé pozvanie kniežata Juraja Rákócziho zreformovať blatnopotockú školu. Komenský hovorí o tejto návšteve v liste G. Hottonovi z 24. septembra 1644.⁸² Maďarský komeniológ Lajos Rácz ani Lajos Szádeczky-Kardos, významný znalec dejín Sedmohradska, na ktorého sa Rácz obrátil o pomoc, nevedel podať o tejto veci informácie, keďže v archívoch nenašiel meno nikoho, kto by bol vo funkcii vyslanca v rokoch 1643–1644 šiel do Elblagu.⁸³ László Makkai, známy pracovník v oblasti dejín maďarskej pedagogiky, tvrdí, že to bol János Veresegyházi Szentely, ktorý nielenže odovzdal Komenskému pozvanie kniežata, ale dlhší čas zotrval u Komenského, aby študoval jeho vyučovaciu metódu.⁸⁴ Zatiaľ je to tvrdenie iba čiastočne doložené z listu Istvána Geleiho Jurajovi Rákócziemu I. zo dňa 2. júla 1643, a to zo správy Veresegyháziho, v ktorej oznamuje Geleimu, že Komenský neprijal pozvanie, ale nijako z nej nevyplýva i poverenie vyjednávať v tomto smere s Komenským. Nazdávame sa, že je málo pravdepodobné, aby knieža bol zveril funkciu vyslanca mladučkému Veresegyházimu. Tým vyslancom mohol byť takisto Klobušický, čo tiež nie je archívne doložené, no nijako nenaruší okruh hypotéz v tejto otázke. Faktom ostáva, že bezprostrednosť a samozrejmosť, s akou sa Komenský uchýlil u Klobušického, dovoľuje nám predpokladať, že títo dvaja muži sa museli už predtým osobne poznať.

Komenský nebol ešte ani pri návšteve u Klobušického rozhodnutý Rákócziho pozvanie prijať, čo najlepšie dokumentujú slová samotného Komenského, prednesené v rozlúčkovej reči, keď po štyroch rokoch pôsobenia odchádzal z Blatného Potoka späť do Lešna. Z tých sa dozvedáme, že Andrej Klobušický mal nemalý podiel na tom, že

Komenský vôbec prijal pozvanie do Blatného Potoka.⁸⁵ V Prešove ho zaiste očakávali starí známi z Elblagu Juraj Curiani, ako aj ďalší stúpenci, Ján Sartorius a Ján Bühringer.

O Komenského pobyte u Klobušického v Prešove sa zachoval závažný archívny doklad — Klobušického list Rákócziemu, v ktorom okrem iného píše svojmu pánovi o príchode Komenského nasledovne: „Vaša Exelencia, pán Komenský prichádza k Vašej milosti, prosím ponížene Vašu milosť, nech preukáže svoju blahosklonnosť k nemu, a keď je možné, nech ho Vaša milosť tam uvedie; veru tak viem, prekvitala by blatnopotocká škola, keby sa tak stalo...“

Dané v Prešove 10. mája 1650“.⁸⁶ S odporúčajúcim listom Klobušického sa Komenský vybral na svoju prvú návštevu k Žigmundovi Rákócziemu a k jeho matke Zuzane Lórántfy. O svojom príchode do Blatného Potoka píše Komenský v autobiografii *Continuatio admonitionis fraternae* (Pokračovanie v bratskom napominaní). Jeho prvá cesta viedla k Jánosovi Tolnaimu, ktorý ho prijal vo svojom dome a požiadal Komenského, aby si ponajprv odpočinul, a u kniežata ho zahlási až na poludnie. Tak mal Komenský príležitosť pohovoriť si s Tolnaim o rozvrátenosti v anglickej cirkvi, vyjadril mu obavy a napomínal ho, aby sa nedovliekla odtiaľ nejaká nákaza. Tolnai ihneď pochopil, že Komenský je ochotný sa napraviť, ak v niečom zblúdil, súc poučený o lepšom.⁸⁷

Také boli prvé kroky Komenského boja proti independentizmu v Blatnom Potoku, čím nielen splnil Canisacove želanie, ale otvoril hneď pri svojom príchode cestu sporom s Tolnaim a Medgyesim, ktoré sa časom rozrástli do otvorených konfliktov. Komenského prijala kniežacia rodina vlúdne a s veľkou úctou. Nemohol však vyhovieť ich želaniu natrvalo ostať v Blatnom Potoku, pretože nemal súhlas lešnianskeho zboru a Ludvika de Geera, holandského patróna a dobrodincu Jednoty. Komenský vypracoval v Blatnom Potoku návrh na reformu tamojšej školy pod názvom *Illustris Patakinæ Scholæ* idea (Náčrt svetlej školy potockej) a vrátil sa do Lešna obdarený drahocennými darmi, zaopatrený na cestu a odprevádzaný osobným

kuriérom, ktorý sa mal postarať o jeho bezpečnosť, ako aj ukázať cestu do Lešna.⁸⁸ K závažnejšej dohode došlo medzi Komenským a Rákócziovcami o zriadení knihtlačiarne v Blatnom Potoku, pre ktorú mal Komenský nájsť zručného knihtlačiaru v zahraničí.⁸⁹ Komenský opustil Blatný Potok asi 21. mája 1650 a do Lešna prišiel 5. júna. V *Continuatio admonitionis* (Pokračovanie v bratskom napominaní) takto opisuje Komenský svoj návrat: „Vrátil se tedy ke svému do Lešna (právě v ten den, který mi byl určen, den před svato-dušními svátky), v radosti jsem s nimi prožil dny sváteční; pak svolav přední muže složil jsem účty ze svého jednání v Uhrách (s mnohými listy od cirkví, kazatelů a od kněžny) . . . O povolání do Uher nedalo se nic ustanoviti, nebude-li dříve jasno smýšlení pana de Geer“.⁹⁰

Listy, ktoré Komenský doniesol do Lešna od kňažnej, boli zo dňa 18. mája 1650. V jednom z nich, adresovanom Komenskému, v dodatku sa píše, že pre študentov sa zriadi „mensa publica“ a radi prijmu 10–12 mladíkov do alumnea z radov Jednoty.

Keď sa Komenský vrátil do Lešna, začali prichádzať urgujúce listy od Zuzany Lórántfy, ku ktorým sa ešte pripojil aj János Tolnai-Dáli (listy zo 4. a 5. júla 1650) a neskôr aj Žigmund Rákóczi (list z 1. augusta 1650) a Tolnai opäť 2. augusta 1650,⁹¹ na čo odpovedali seniori Jednoty z Lešna, že sú ochotní pustiť Komenského do Uhorska, hoci ešte súhlas patróna de Geera nedostali. Takto by veľmi umožnili Komenskému, aby ešte pred príchodom zimy mohol vykonať cestu do Blatného Potoka.

Počas letných mesiacov sa Komenský aj naďalej zaoberal otázkami independentizmu v Uhorsku. Na žiadosť niektorých „bratov uhorských“ (*Fratrum Hungarorum*) pripravil do tlače svoj spis *Independencia aeternarum confusionum origo* (Nezávislosť pôvod večných svárov), ktorý napísal ešte roku 1648 proti anglickým independentom, a zaslal anglickej národnej synode. Ten istý spis pripravil do tlače v Lešne pre Uhorsko a vyšiel roku 1650⁹² (k reedícii spisu došlo aj v Amsterdame roku 1661). Knižočka má 64 strán. Komenský ju poslal do Blatného Potoka v septembri, ešte pred svojím príchodom do Uhorska. Keď ho dostal do rúk Pál Medgyesi, ihneď ho odoslal

Bisterfeldovi s tým, že takýto indiferentizmus otvára cestu neviazanosti.⁹³

Spis bol priamou príčinou ochladenia vzťahov medzi Bisterfeldom, Tolnaim a Medgyesim na jednej a Komenským na druhej strane. Komenský sa tu kriticky dotkol organizácie reformovaných cirkvi a kriticky sa vyjadril aj o zboroch uhorských. Jakub Crossley, anglický vydavateľ listov Johna Worthingtona, ktorý dostal Komenského *Independentiu* od Samuela Hartliba, v poznámke k tejto knižočke píše: „Bola napísaná a poslaná do Anglicka roku 1648 za tým účelom, aby naliata olej na vodu počas cirkevných zmätkov, nevedno však, akým spôsobom by ju bolo možné predložiť verejnosti. Je to rozprava živá (*sensibile*) alebo skôr rečnícka, v ktorej spisovateľ poráňov a prívržencov biskupských. Prísne určil nutnosť podriadenosti a závislosti všade v celom svete a vysvetľuje svoje návrhy mnohými dôkazmi“.⁹⁴

No pre nás bude účelnejšie obrátiť sa priamo na Komenského a ukázať, v čom mohla byť príčina nepriaznivého prijatia spisu. Už v samotnom úvode Komenský dokazuje, že situácia v anglickej cirkvi v minulosti bola pozhnaná, kým v súčasnosti rozkolnietvo, vyvolané iba pre otázku cirkevnej správy, zarmucuje všetkých kresťanov. „Žasne zaiste svet, ako mohli niektorí z Vás prísť na myšlienky, aby odhodiac každú vonkajšiu správu cirkvi odvážili sa zaviesť anarchiu a pod menom independencie, ponechaj každé zhromaždenie, každého kazateľa alebo aj samotné ovečky na ľubovôľu svojho vlastného názoru“⁹⁵ píše v úvode Komenský.

V ďalšom texte Komenský dokazuje význam závislosti v prírode, umení, morálke a politike. Ona je všeobecne dokázateľná, lebo prina-leží k poriadku. Tam, kde podriadenosť chýba, tam sa všetko rozpadáva. I veci sú navzájom spojené, a tým navzájom závislé. „Ale keď sa niekto spýta, komu majú byť podriadené a od koho závislé čiastočné cirkvi (*particulares Ecclesiae*), ako aj ich kazatelia i učite-lia, dostane odpoveď: v politickej správe sú známe tri spôsoby vlády a závislosti, monarchická, aristokratická, demokratická . . . Podobne v starom zákone Boh ukázal trojaký spôsob cirkevnej správy . . . naj-

samprv ustanovil za najvyššieho obetujúceho arcikňaza Arona a podriadil jeho správe všetkých ostatných kňazov s levitmi i celý ľud vo veciach náboženských. Potom pristúpil k tomu zbor sedemdesiatich starších ako cirkevný senát, čiže trvalé konzistórium... Keby sa však nečne vo veciach veľmi vážnych zhromažďoval sa celý ľud cirkvi, aby sami uvažovali a rozhodovali o svojom spasení.⁹⁶ Keď sa však závislosť zaprie, potom vznikajú nezmyselnosti (absurdnosti), čo škodí štátu i cirkvi. Vo svojich úvahách dochádza Komenský aj k takým myšlienkam, čo by z toho vzišlo, keby sa pripustilo, že independenti môžu dokázať nepotrebnosť vzájomnej závislosti cirkvi, alebo nepotrebnosť závislosti od konzistórií alebo aj od biskupov. Komenský si dáva odpoveď citátom z biblie: „Podľa počtu miest tvojich sú bohovia tvoji, Júda, a podľa počtu ulíc postavili ste oltáre ohavnosti“ (Jer. 11. 13). Aplikujúc túto starozákonnú myšlienku na anglických independentov, prisne im vytyka: „Podľa počtu miest rozmnožilo si obe sekty, ó Anglicko, a podľa počtu ulíc svojich rozkolnícke zhromaždenia, ó Londýn... Teda vidíte, akú máte cirkev, ó independenti. Práve takú, akým býva telo hemžiace sa všade červami, kde koľko červov, toľko duší, z ktorých každá jedna pre seba pracuje usilujúc sa o vlastný vzrast, požíra život spoločného tela; potom ho rozjatrúje a naplnia hnilobou, bolesťou a smradom“.⁹⁷

V ďalšom opäť upozorňuje independentov na škodlivosť a ohavnosť ich počinania, ktorým trhajú jednotnosť cirkvi. Tieto ich snahy vyhlasuje nielen za hnusné, ale aj za hriešne. Komenský zhrnul dôvody independentov pre ich činy do štyroch bodov, a to:

1. že sú už nasýtení biskupským jarmom,
2. že z bezprostredného spojenia s Kristom chcú čerpať čistejšieho a bohatšieho ducha,
3. že niektorí sa ženú k tejto zvláštnosti z pýchy a samofüosti,
4. že mnohí sa družia k independentom, aby beztriestne mohli zavádzať a uskutočňovať rozkolníctvo a kacirstvo.⁹⁸

S týmito bodmi potom Komenský polemizuje a snaží sa ich vyvrátiť citátmi z biblie.

O nič menej ostrý hlas používa Komenský v príhovore k presby-

teriánom.⁹⁹ Oni totiž napadli tak independentov, ako aj privržencom biskupského zriadenia, súc pripravení vykoreniť oboje. Komenský o nich píše: „Ešte z niektorých vašich činov vysvitá, pokiaľ sme sa z neba oheň, ako si ho želali Jakub a Ján, už by bolo rozhodnuté o tých, ktorí by sa odvážili protirečiť vašim nariadeniam“.¹⁰⁰

Komenský potom rad radom vyvracia spôsob presbyteriálnej správy, nepovažujúc za rozumné, aby rokovaniam rady predsedali striedavo vždy iní, ale „i rozum ukazuje“, aby predsedal vždy jeden a ten istý. Lebo „ani v ľudskom tele alebo iných živočíchov nepredsedajú Preto sa Komenský spytuje, či sa sluší bojovať za takúto správu i za kresťanskú krv. Kládne tu Komenský presbyteriánom otázku, či si tak predstavujú vykonávať zákon Kristov?“¹⁰¹

Stúpencom biskupského zriadenia zasa pripomína, že biskupská hodnosť pochádza od ľudí a zneužitie tejto moci v minulosti i súčasnosti samými biskupmi malo za následok zrod odporu a odklonu od tohto úradu. Ako výsledok svojich úvah uvádza Komenský, že všetky formy vlády cirkevnej i svetskej sú dobré, ak sa nezneužívajú. Pravda, zneužitiu moci nemožno zabrániť, Komenský nepozná ešte prostriedky na to. Za najlepšiu považuje Komenský takú vládu formu, ktorá je zmiešaním všetkých troch (monarchie, aristokracie a demokracie). Keď sa ani to nedá uskutočniť, potom je mu východiskom trpezlivosť a láska. Nakoniec vyzýva Komenský všetkých, aby odhodili svoje zbrane a navrátili sa k predchádzajúcej jednote a láske slovami: „Odstúpte od vzájomného nepriateľstva, ktoré je dielom diablovým vo vás! Prijmite zase milosť vzájomnú, ktorú požaduje od vás ten, ktorý všetkých miluje rovnako, Kristus. Odučte sa od bojov, prekujte meče svoje na pluhy a oštepky svoje na kosáky“ (... Conflite gladios vestros in vomeres et lanceas vestras in falces).¹⁰³

Z citovaných textov Komenského Independentie dostatočne vysvitá jeho postoj k presbyterianizmu a independentizmu, a to nielen v Anglicku, ale analogicky aj v Uhorsku. Komenský síce všade vy-

svetľuje svoj postoj k uvedeným hnutiam ako postoj k otázkam cirkevnej organizácie, napriek tomu prenikli na povrch aj politické dôsledky týchto pohybov. Najmä tie časti (aj nami citované), kde hovorí o násilnom zvrátení verejného poriadku aj za cenu zátopy kresťanskej krvi iba preto, aby zvitazila ich forma cirkevného riadenia, dokladajú nám politickú stránku dosahu vecí. Z Komenského slov dá sa však usúdiť, že sám tak hlboko nedocenil politický význam independentizmu, aby sa bol dopracoval k poznaniu jeho revolučnosti. V puritanizme, presbyterianizme a independentizme vždy videl iba hnutia narušajúce jednotu protestantov, za ktorú sám neúnavne bojoval. K pochopeniu Komenského stanoviska treba pristupovať aj z jeho osobnej pozície. Treba vziať do úvahy, že bol členom Jednoty bratskej, ktorá mala veľmi prísny disciplinárny poriadok a sama udržiavala systém hierarchického riadenia, a že sa roku 1648 stal aj jej biskupom. Komenského sa veľmi hlboko dotýkala každá zmena obracajúca sa proti zaužívanému poriadku v riadení cirkvi. Život chápal so všetkými jeho zločkami. Cirkevná a politická zložka sa mu priamo prelínali aj so spoločenským životom mimo cirkevného zhromaždenia. Človeka, jeho život a konanie videl v globále, kde sa všetky zložky navzájom ovplyvňujú. Preto by sa Komenského postoj k independentizmu mal chápať tak, že v rozvrácaní cirkevného poriadku videl aj rozvracanie súčasného spoločenského poriadku, a to v skutočnosti aj tak bolo. Ale ďalekosiahly význam narušania a rozkladu feudálneho spoločenského poriadku puritanizmom, presbyterianizmom a independentizmom Komenský ešte poznať nemohol, a tak nevedel postihnúť ani ich progresívnu úlohu vo vývoji spoločenských zriadení 17. storočia. Túto stránku hnutia nepoznali ani Tolnai, Medgyesi, Bisterfeld, tým menej Zigmund Rákóczi a jeho matka Zuzana Lórántfy, ktorí podporou hnutia utvárali podmienky pre rozklad feudalizmu, čiže nevedome konali proti svojim stavovským záujmom. To, že sa celému hnutiu v Uhorsku pripisoval teologický charakter, malo neprijemné následky pre Komenského po jeho príchode do Blatného Potoka, lebo tolnaiovcí vytýkali Komenskému predovšetkým to, že sa mieša do cirkevných a teologických otázok kalvínov.

Bolo teda dosť príčin, pre ktoré sa ochladili vzťahy medzi tolnaiovcami a Komenským. Komenský doťahoval príliš ďaleko svoj boj proti independentom v Uhorsku, o čom sa bol dohodol ešte s Calivejšími prívržencami Komenského a zasadzoval sa za jeho pozvanie do Blatného Potoka, zrazu sa postavil proti nemu. O Tolnaiho úlohe vo veci pozvania Komenského do Uhorska a o neskoršom nepriateľstve píše Komenský v *Continuatio admonitionis* (§ 106) nasledovne: „Toho však nemohu zamlčeti: že ten, kto bol prvni príčinou mého povolání, ten že byl později shledán prvniím mým protivníkem i protivníkem lepších záměrů – Tolnai!

Buď že se bál o svůj věhlas nebo proto, že jsem dal (na radu svých přátel) vytisknouti svůj spisek o independentství, zřídla věčných zmatků (napsaný r. 1648 Angličanům)“.¹⁰⁴

Tento nepriaznivý citový vzťah Tolnaiho ku Komenskému trval po celý čas Komenského pobytu v Uhorsku a bol pôvodcom mnohých neprijemných chvíľ rozlaďujúcich Učiteľa národov.

Koncom októbra (asi 27. alebo 28.) v roku 1650 prišiel Komenský definitívne do Blatného Potoka. O svojom príchode v *Continuatio admonitionis* píše nasledovne: „Na naléhání svého průvodce, že prý jsem mohl; přišel jsem však do Potoka právě o den později, než odtud odešli. Ale byv vyzván, abych je následoval, dostihl jsem je v Tokaji a docílil jsem, že mi byli přidáni tři rádcové: Ondřej z Klobošic, osobní rádce kněžnín, František Veréczí, přední kazatel cirkve potocké, a rektor Jan Tolnai. Nicméně byli později přidáni ještě dva ze šlechty a rovněž dva z teologů, takže již bylo kurátorů školy potocké šest. Co jsem vykonal pod jejich dohledem, stojí v III. svazku *Didaktických děl*“.¹⁰⁵

Hneď od prvého začiatku svojho pobytu v Blatnom Potoku musel Komenský znášať invectivy zo strany Tolnaiho a jeho stúpencov. Tunajší puritáni podnikli všetko, aby narušili dobré vzťahy aj medzi kniežatom a Komenským. Markantným dokladom toho úsilia je list Pála Medgyesiho Zigmundovi Rákóczimu z 22. marca 1651, v ktorom píše: „Iba teraz som sa dozvedel, že bola vydaná malá knižočka

pod menom Komenského sub hoc titulo: Ad fratres presbyterianos, v ktorej sa píše, že hocijaký spôsob riadenia cirkvi je lepší ako presbyterský. Nezískame tak, veľkomožný pane, veľa s týmto človekom, nech je jeho znalosť latinčiny hocijako vynikajúca, keď on i vo svojej dobrej snahe také veľké škody čini pravému reformovanému náboženstvu. Zrejme, keď sa veci tak majú, spôsobil ich už toľko (škôd – pozn. aut.), koľko úžitku ani za veľa rokov nevykoná. Teraz už rozumiem, čo bola príčina toho, že mnohí túžobne očakávali a privolávali tohto človeka, hoci ho ešte ani nevideli, a potom čoskoro ho zase zavrhlí. Pán Nógrádi, ktorý nedávno prišiel, sa vyslovil o tom, a aj naši teológovia sa tomu tam hore veľmi divia, že tohto človeka dala Vaša milosť sem priviesť. Ver, keby sme toto boli vedeli, neboli by sme ho Vám, veľkomožný pane, odporúčali, ale skôr všetkými možnými spôsobmi odsúdili, ak sa tak veci majú... Veď Vaša milosť neprivedla ho sem vyučovať teológiu, a predsa nedá týmto veciam pokoj.¹⁰⁶

Medgyesi tu postavil svoj útok proti Komenskému na údajnom jeho diele Ad fratres presbyterianos, ktoré, ako sám hovorí v liste, nemal v ruke (ani nemohol mať, lebo taký spis Komenský nevydal), ale postačuje mu „fáma“, ktorá sa šíri, aby očiernil Komenského u kniežata. Maďarský komeňológ L. Rácz sa nazdáva, že Medgyesihov list je postavený na falošnej informácii a týka sa jednej kapitoly z Independentie (Cap. V. Ad Fratres, quibus Presbyteriale Regimen placet, Hypomnema, pozn. aut.).¹⁰⁷ No je tu rad nepresností, lebo Medgyesi Independentiu v ruke mal, teda ju mohol čítať a sám ju doručil Bisterfeldovi v septembri 1650.

Citát z Medgyesihov listu dokladám tu ako dôkazový materiál o tom, aký vášnivý bol odpor Tolnaiho, Medgyesihov a ich stúpencov proti Komenskému, aby sme lepšie pochopili Komenského úsilie dostať sa skoro z Blatného Potoka preč.

Komenského útok proti uhorským independentom nijako nesúvisel s jeho politickými plánmi a nádejami, ktoré sa viazali na jeho cestu k Rákócziovcom. Svojím bojom proti independentom Komenský bránil starú cirkevnú organizáciu, neuvedomujúc si, že tým brzdi naleptávanie feudalizmu. Do Uhorska odchádzal však s inými

politickými zámermi. Išlo mu o získanie nového spojenca pre boj proti Habsburgovcom, keď Švédci v roku 1648 sklamali. V tomto úsilí jeho súboj s independentmi veľa škody nenarobil, lebo politickí nositelia moci v Blatnom Potoku – Rákócziovci (Zigmund a jeho matka), hoci žičili presbyterianizmu a puritanizmu, nedali sa strhnúť osobnými útokmi tolnaiovcov proti Komenskému, práve naopak, usilovali sa ich odstraňovať a vždy ostali jeho ochrancami a mecenášmi. Vládnúce knieža Juraj Rákóczi II. zaujímal spočiatku rezervované stanovisko ku Komenskému. Bol s ním zajedno v boji proti puritanizmu a independentizmu, no k zblíženiu oboch dochádza až komenskými Komenského pobytu v Uhorsku a po roku 1654, keď sa Komenský stal diplomatickým spravodajcom sedmohradského kniežacieho dvora.

V súvislosti s Komenského účinkovaním v Uhorsku od počiatku významnú úlohu hral Mikuláš Drábik so svojimi reveláciami. Už sme boli povedali, že počas svojej návštevy v Púchove vyjaviť Drábik Komenskému svoje „videnia“, že Zigmund Rákóczi je určený bohom stať sa uhorským kráľom, a preto žiadal Komenského, aby sa do Blatného Potoka osobne vybral a bol nápomocný v uskutočnení „vôle božej“. Komenský spočiatku nedôveroval Drábikovi a pokúšal sa ho priviesť k tomu, aby sa priznal k ľudskej podstate svojich revelácií, ale bez úspechu.¹⁰⁸

Sám Komenský nasadil politický tón vo svojom rokovaní s Rákócziovcami, kde sa len dalo. Tak napr. v záverečných slovách dedikácie spisu Škola vševedná (1651) obracia sa k Zigmundovi, prihovárajúc sa mu: „Vstaň a prekroč tento Jordán, Ty i veškeren lid Tvůj s Tebou, do země, kterou dám synům izraelským. Nikdo Vám nebude moci odpirati; tak jako jsem byl s Mojžišem, budu i s Tebou a nenechám Tě a neopustím. Zmuž se a buď silen; neboť Ty rozdělíš toto dědictví lidu svému atd. Zmuž se a buď silen! Neboj se a nestrachuj, poněvadž s Tebou je Pán, Bůh Tvůj ve všem, do čehokoli vkročíš (Jos. 2, 2 atd.)“.¹⁰⁹

Hoci tu Komenský hovorí slovami biblie, jasne vyznieva z ich zmyslu drábikovská veštba, predpovedajúca kráľovskú budúcnosť Zigmundovi. Je to prvá nepriama výzva Komenského k Zigmundovi,

aby sa ujal protihabsburského boja, lebo víťazstvo je mu predpovedané.

Ako hlboko veril Komenský Drábikovým reveláciám, vidieť aj z informácie, ktorú poskytol Kloboušickému a Tolnaimu ihneď po svojom príchode do Blatného Potoka o veľkých plánoch, ktoré vraj boh má so Zigmundom Rákóczim. Kloboušický doručil túto správu aj Zigmundovi, naklonenému veriť týmto „predpovediam“.¹¹⁰

V medziach rozumnej reality udržiavala Zigmunda iba trpezlivosť a hlboko intelektuálne mysliača matka Zuzana Lórántfy, ktorá zamedzila všetky politické „neuváženosti“ svojho syna.

K politickej aktivizácii Rákócziovcov v Blatnom Potoku mala prispieť aj Drábikova návšteva v januári 1651. Drábik vyžiadala k nej súhlas od Komenského. Na radu Kloboušického bol tu však pod krytím menom. Svoje revelácie chcel osobne povedať Zigmundovi, ale k tomu sa nedostal; Zigmund ho neprijal, vyžiadala si iba latinské preklady revelácií a pred Tolnaim sa vyjadril: „Ut mensura mensurato suo, conveniunt omnia!“ (Ako zmerané so svojou mierou, tak sa všetko zhoduje).¹¹¹

Rok 1651 bol nielen pre Komenského, ale aj pre Rákócziovcov veľmi rušným rokom. Pripravovala sa totiž svadba Žigmunda Rákócziho s Henrietou Falckou, najmladšou dcérou Fridricha Falckého, českého kráľa. Henrietu vyhliadol za nevestu Žigmundovi Jonáš Mednyánsky, Komenského dobrý priateľ, ešte v roku 1650. Komenský pripisoval tejto voľbe prvoradý politický význam. Videl v nej cestu k splneniu revelácií, že Žigmund sa má stať uhorským kráľom. Jeho sobáš dával do súvislosti s osudom českého národa: dcéra českého kráľa sa vydáva za predestinovaného osloboditeľa ujarmených národov od habsburského panstva. Viedlo ho k tomu aj vedomie osobného podielu na tejto udalosti, keď ho Rákócziovci požiadali vykonať sobášny obrad, keďže nikto z uhorských biskupov neovládal nemecký jazyk. Žigmund nevedel po nemecky a nevesta zase nevedela ani po maďarsky, ani po latinsky.¹¹² Sobáš bol uzavretý 26. júna 1651. Nádeje, ktoré doň Komenský vkladal, vyjadril v spise *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (Tajná reč Nathana k Davidovi).¹¹³ V ňom sa pod menom starozákonného proroka Nathana pri-

hovára Zigmundovi ako k Davidovi, kráľovi židovskému. Komenský napomína Zigmunda, aby sa prebojoval vyššie, aby zlomil moc Habsburgovcov, ako aj panstvo Antikrista (pápeža), aby porazil Turkov a uskutočnil veľkú reformu ľudstva. Komenský píše, že sa presvedčil o odvahe kniežata, ktorý je schopný prenasledovať leva a medveďa a z ich papule vyrvať korist a zničiť bestiu (dom habsburský). Komenský je presvedčený, že ho do Blatného Potoka priviedla vyššia moc, aby bol nápomocný Zigmundovi pri jeho hrdinskom rozhodnutí.

Úlohou kniežata má byť získať zásluhy 1. v kruhu svojej rodiny, 2. u svojho ľudu, 3. u svojich susedov, 4. v Európe, 5. u Turkov, 6. na celej zeme.

Konkrétne: 1. Svoju rodinu vysoko vyzdvihne a učini ju kráľovskou rodinou. 2. Svoj ľud oslobodí od citového a mravného barbarstva, od jarma Antikrista a od tureckej závislosti. 3. Susedným národom poskytne pomoc, barbarstvo a služobnícke prikorie vykorení, jarmo Antikrista porazí (u Rakúšanov, Moravanov, Čechov, Slezanov, Poliakov, Rusínov). 4. Pomôže celej Európe, ktorá prežíva ťažké časy. 5. Poskytne možnosť, aby Turci spoznali Krista. 6. Poskytne možnosť, aby národy celého sveta sa podobne obrátili (ako Turci).

Na základe toho celý kresťanský svet očakáva od kniežata hrdinské činy – píše Komenský. Sám sľubuje dať národom Európy dielo *Consultatio Catholica* (De rerum humanarum emendatione Consultatio Catholica – Všeobecná porada o náprave vecí ľudských, pozn. aut.), ktoré hodlá preložiť do popredných jazykov a za pomoci kniežata vydať, čo sa však nestalo.

Rýchlo sa rozvíjali pred Komenského očami podmienky politického plánu obnovy boja za slobodu českého národa za pomoci Rákócziovcov a naplňali nielen jeho, ale českých exulantov vôbec novými nádejami po trpkom vestfálskom mieri. O to bolestnejšie sa Komenského dotkol náhly obrat v novomanželskom zväzku. Henrieta krátko po svadbe ochorela a už 28. septembra 1651 zomrela. Žigmund veľmi ťažko znášal stratu manželky. K strpčeniu Žigmundovho duševného rozpoloženia prispel aj Drábik novými reveláciami, v ktorých mu predpovedal stratu klenoty a zvestoval trest boží na Rákó-

cziiho synov, lebo neposlúchli. Komenský týmito slovami opisuje Zigmundov nárek v Lux e tenebris (str. 69): „Zigmund v slzách zvolal: Čo mám robiť, ja nešťastník? Z desatora som sa učil, že otca a matku treba si uctiť. Teraz však najvznešenejšia matka moja, kňažná, pod farchou materinskej kliatby mi zakazuje vstupovať do honajakého zahraničného vyjednávania proti rakúskemu domu. Akým spôsobom by som sa k tej veci mohol odvážiť? Potom dodal: Modlite sa za mňa!“

Zo slov Zigmunda celkom jasne vyplýva, že tlak zo strany Komenského a Drábika bol vždy veľký, ale rozvaha matky kňažnej nedovolila v súčasnej politickej situácii siahnuť k takýmto opatreniam. Naivnosť Drábikových odkazov najmarkantnejšie dokresľuje rada Zigmundovi, aby v prípade nedostatku peňazí dal v Trnave a Nitre hľadať poklady, a na čo mu nevystane, to zaplatí ľud.¹¹⁴ Drábik vidiac, že Zigmund verí v jeho revelácie, posielal i naďalej výhražné „zjavenia“, v ktorých sa okrem iného hovorí aj o tom, že boh tak naloží so synmi Rákócziho, ako s figovým stromom, ktorý neprináša plody.¹¹⁵ Zigmund pozval potom Drábika s ponukou usadiť sa na niektorom z jeho majetkov.¹¹⁶ Komenský však prezieravo odporúčal Drábikovi pozvanie neprijíť.

Zdravotný stav Zigmunda sa po smrti manželky rapidne zhoršoval. Možno i to bola subjektívna príčina, prečo mal taký rešpekt pred „božskými videniami“. Dňa 4. februára 1652 zomrel.

Komenského na Zigmundov pohreb do Alba Julie nepozvali (uskutočnil sa dňa 28. apríla 1652),¹¹⁷ čo sa ho nesmierne dotklo. Tam by sa mu totiž bola naskytla príležitosť osobne sa zoznámiť s panujúcim kniežaťom Jurajom Rákóczim II. Komenský v Lux e tenebris (str. 124) píše, že sa dozvedel o túžbe kniežaťa hovoriť s ním pri príležitosti pohrebu, nahovorili však matku kňažnú, aby ani Komenského ani ďalších nepozvala.

Komenský bol celkom otrasený, keď Drábik, nevediac o Zigmundovej smrti, poslal do Blatného Potoka nové „videnia“, pripomínajúc Zigmundovi ďalšie a novšie úlohy. Vtedy Tolnai upozornil Komenského, že Drábik ich podvádza, na čo Komenský nevedel slovom odpovedať.¹¹⁸ Bola to pre Komenského príležitosť „vytriezveť“ z revela-

cionizmu, nestalo sa tak, žiaľ, a Drábika vzal naďalej pod svoju ochranu.

Smrť Henriety a Zigmunda v základoch zmenila Komenského postoj k pobytu v Blatnom Potoku. Okrem nedostatku politickej perspektívy Komenského trápilo aj zhoršovanie sa vzťahov medzi ním a potockými učiteľmi. Komenského stihalo sklamanie za sklamaním. Ponajprv namiesto sedemtriednej pansofickej školy ho žiadali, aby pripravil plán trojtriednej latinskej školy. Padol teda plán pansofickej školy. Potom sa vynorili ťažkosti s učiteľmi. Neboli pripravení na plnenie úloh, nerešpektovali jeho vyučovacie metódy a metodické pokyny, používali zastarané vyučovacie metódy a palica bola najpoužívanejším disciplinujúcim prostriedkom. K tomu sa sústavne družili útoky tolnaiovcov, čo natoľko rozladilo Komenského, že podnikol prvé pokusy uvoľniť sa z Blatného Potoka. Svedectvo o tom vydáva Peter Figulus v liste z 23. novembra 1651.¹¹⁹ Figulus, za Komenského, mu z Lešna píše, že s radosťou očakáva návrat Komenského do Poľska, čo bude milé i patrónovi Ludvikovi de Geer. Tak sa zdá, píše Figulus, že v záujme vecí, pre ktorú šiel do Uhorska (boj za slobodu českého národa za pomoci Rákócziovcov), už beztak nemôže nič vykonať, školu už zriadil, a keď bude treba, môže jej poskytnúť pomoc aj z diaľky.

O ťažkostiach v Blatnom Potoku nerokoval Komenský len so svojimi najbližšími z rodiny a Jednoty českých bratov, ale hlboko ich analyzoval aj so samou kňažnou Zuzanou Lórántfy, ako aj s dôverníkom ich rodiny Andrejom Klobušickým. Presvedčivým svedectvom riešenia školských otázok z tých čias je list Komenského Klobušickému z 1. júna 1652.¹²⁰ Komenský v ňom píše o neutešenom stave na trojtriednej škole v Potoku po smrti Zigmunda Rákócziho, kde predovšetkým v latinských triedach nie sú ustanovení učelia, ale sa vyberajú z radov študentov, ktorí sa venujú najmä počúvaniu prednášok vo vyšších triedach a do svojich tried prichádzajú iba úchytkom, keď majú voľnú hodinu, a okrem toho nikdy nezotrávajú na svojom pôsobisku dlhšie ako jeden rok. Takto treba sústavne bojovať so začiatočníctvom, najmä z metodickej stránky, lebo len čo sa títo ľudia oboznámia s Komenského didaktickými požiadavkami

a naučia sa ich uplatňovať, odidu. Takto škola každoročne stojí pred tými istými ťažkosťami a nemôže sa dostať dopredu v zlepšení vyučovania. Učiteľstvo vyžaduje celého človeka, píše Komenský, a pri takejto fluktuácii nikto si nemôže osvojiť dôkladne novú metódu. Ale i pre lenivosť ducha sa to stáva, sťažuje sa Komenský, lebo v Potoku sa nikto nevenuje vedeckému životu. Mladíci sa ponáhľajú zo školy preč a štúdiá iba tak okúsia (ochutnajú) ako pes vody Nilu a odbehnú. Ďalej píše Komenský, že jeho metóda je celkom reálna a snaží sa o reálne vzdelanie. Nevychováva tľchubov, ale ľudí, ktorí sa rozumejú svojej veci. Nakoniec sľubuje, že sa pokúsi tri existujúce latinské triedy tak pozdvihnúť, aby bolo poznať, že zabezpečujú cestu k vyššiemu vzdelaniu.

* * *

Do tohto obdobia zhoršenia vzťahov v Blatnom Potoku a úsili Komenského uvoľniť sa zo služieb Rákócziovcov spadá úsilie prešovských stúpencom Komenského získať ho za rektora prešovskej mestskej školy.¹²¹

V popredí týchto snáh stáli Juraj Curiani a Ján Sartorius, známi stúpencomi revelacionizmu. Príležitosť na ich vystúpenie sa naskytila po odchode Jána Bühringera z rektorského miesta tunajšej školy roku 1651. Vtedy Juraj Curiani ako učiteľ prešovskej školy a Ján Sartorius ako nemecký kazateľ ev. cirkvi v Prešove sa snažili získať magistrát pre myšlienku pozvať Komenského na uprázdnený rektorský stolec. Magistrát však uprednostnil Jána Mathaeidesa, svojho štípendistu v Kráľovci. Podľa Kvačalu¹²² hlavnú rolu zohral tu Martin Madarász, prvý maďarský kazateľ v Prešove, ktorý vraj z vieroučných dôvodov (Komenský ako člen Jednoty inklinoval ku kalvínom) zabránil pozvaniu Komenského. Je isté, že Komenský mal čulé spojenie s Prešovom. Mesto osobne navštevoval počas svojho blatnopoťockého pobytu. Ako dôkaz toho nech nám slúži skutočnosť, že odtiaľ si vzal žiaka mestskej školy Michala Michaloviča Sečenského, neskôršie autora knihy Světloňoš český, do Blatného Potoka, kde mu poldruha roka pomáhal opisovať knihy. Stalo sa tak na odporúčanie

Jána Mathaeidesa, rektora školy.¹²³ Cenným dokumentom Komenského návštev v Prešove je jeho zápis v pamätníku Mateja Zimmermanna, prešovského teológa, z 20. mája 1652 s nasledujúcim textom: „Praeclaro et multa Eruditione eminenti Iuveni Viro D. Matthiae Zimmermanno Phae M^o et SS. Theologiae Candidato, vitam longaeuam cum multis vita dignis, animo sinceriss^o optat Joh. Amos Comenius Moravus, Eperjesini hospes. 20. Maii 52.“¹²⁴ (Skvelému a veľkou vzdelanosťou vynikajúcemu mladému mužovi p. Matejovi Zimmermannovi, magistrovi filozofie a kandidátovi najsvätejšej teológie, praje Jan Amos Komenský, hosť v Prešove 20. mája 1652).

Iste v dobrej pamäti bola tu aj príležitostná návšteva Komenského v Prešove, o ktorej píše J. Rezik v Gymnasiologii a J. S. Klein v Nachrichten,¹²⁵ pri ktorej Komenský nechcel navštíviť luteránske bohoslužby s tým odôvodnením, že viac svetla, jasnosti a zrozumiteľnosti nachádza v učení kalvínov ako v učení luteránov. Nuž Madarász mohol mať ideologické argumenty proti Komenskému. Obavy z možnosti šírenia kryptokalvinizmu tu mohli existovať, pretože aj Sartoria, ako sa ešte o tom presvedčíme, obvinili z kryptokalvinizmu, puritanizmu a independentizmu pre svoju náklonnosť ku Komenskému, čo mu vyslúžilo aj prirnenie „homo comenianus“. Curiani a Sartorius sa však neuspokojili s rozhodnutím magistrátu a všemožne chceli zabrániť príchodu Mathaeidesa. Ba ešte aj po jeho príchode, ako píše Klein v Nachrichten (I., 141), spôsobili mu veľa trpkých chvíľ.

V celej akcii Curianiho a Sartoria nemáme zodpovedanú otázku, či títo horliví, ba až fanatickí stúpencomi Komenského konali na vlastnú päsť, alebo s vedomím a súhlasom Komenského. Faktom však ostáva, že Sartorius podstúpil neskôr aj cirkevný synodálny súd pre šírenie Komenského knihy Lux in tenebris. Na druhej strane nemožno pripustiť myšlienku, že by Komenský bol prijal miesto, ktoré bolo ponúknuté synovi jeho spolubrata exulanta, Jánovi Mathaeidesovi mladšiemu z Brezovičky nad Torysou a s ktorým sa dokonca osobne poznal. Mathaeides mladší bol osobne spriaznený s Komenským. Odporúčal mu Sečenského do Blatného Potoka a zaviedol

v Prešove Komenského vyučovaciu metódu, čo Komenský osobitne spomína v *Continuatio admonitionis*.¹²⁶ Ale aj z politického hľadiska ťažko predpokladať, že by bol Prešov Komenskému vyhovoval, lebo mestský magistrát stál na strane cisára, teda na strane jeho najúhlavnejšieho nepriateľa, proti ktorému Komenský snoval siete odporu. To mohla byť tiež zábrana na strane magistrátu, prečo bez rizika nemohol zamestnať všeobecne známeho odporcu Viedne. Komenský, ak nemal výhliadky na ďalšiu účinnú politickú oporu, nemohol sa kladne postaviť k takémuto pozvaniu.

Náš záver z prešovských konexii Komenského je taký, že tu mal silnú skupinu stúpcov, ktorí sa v prvom rade politicky zaangažovali v záujme Komenského, kladne ohodnotili aj jeho pedagogické novátorstvo, no druhá časť meštianstva, reprezentovaná magistrátom a ortodoxným luteránskym krídlom, postavila sa proti jeho prípadnému pozvaniu. Napriek tomu prešovské ohnivko v politickej koncepcii Komenského v Uhorsku má prvoradý význam v celkových vzťahoch Komenského k Slovensku.

* * *

Smrť Žigmunda Rákócziho uzavrela prvú etapu politických snáh Komenského v spojitosti so sedmohradským dvorom. V tom čase sa Komenský zamerával v prvom rade na Žigmunda, ktorý v jeho a Drábikových plánoch stál v popredí ako osudom designovaný uhorský kráľ po víťazstve nad Habsburgovcami. Preto Komenský zacielenil svoj hlavný politický tlak na Žigmunda. S Albou Juliou, teda priamo s vládúcim kniežatom Jurajom II., nemal Komenský osobné styky. V Alba Julii vyhľadával listami predovšetkým Bisterfelda¹²⁷ a cez neho chcel nadviazať styk s Jurajom Rákóczim II. potom, keď dostal pokyn od Drábika, aby úlohu rodiny Rákócziovcov preniesol na Juraja II. Tu sa začína druhá etapa politických konexii Komenského s Rákócziovcami, ktorá mala oveľa hlbší význam vo svojich dôsledkoch, ako to bolo v prvej blatnopotockej etape.

Drábik totiž vyzval Komenského, aby revelácie zaslal Jurajovi II.

Komenský si mal uvážiť, akou cestou ich doručiť kniežatu. Radil sa s Klobušickým, a ten mu odporúčal využiť prítomnosť Jánoša Kekniežaťa v Blatnom Potoku. Komenský ho oboznámil so svojimi plánmi, zaslal do Sedmohradska odpis revelácií s listom pre radcov kniežaťa Juraja a Bisterfelda (listy z 20. mája 1652 a 22. mája 1652).¹²⁸ Nadviazanie stykov malo svoj úspech, lebo knieža Juraj prejavil záujem o revelácie a vyžiadal si od Klobušického a Komenského ich prípadné pokračovanie.¹²⁹ Situácia začala byť pre Komenského opäť nádejná.

Drábik sa poponáhľal druhýkrát do Blatného Potoka, aby svojou prítomnosťou dal väčší dôraz reveláciám. Ale tu ho kňažná nepriala a bol vyzvaný, aby predložil písomne, čo chce povedať. Drábik učinil, zopakoval svoje tvrdenie, že Rákócziovci sú predurčení, aby v spojení so severanmi porazili Babylón (Habsburgovcov). Kňažná nariadila komisionálne vypočuť Drábika; v komisii boli Klobušický, Verézi, Tolnai a bol prizvaný aj Komenský. Komisia i napriek Komenského výhradám vyhlásila Drábikove revelácie za nepravé. Potom ich dostal na posúdenie i Bisterfeld, zaujal k nim odmietavé stanovisko a o Drábikovi sa vyslovil veľmi nepriaznivo. V rozhovore s Komenským Bisterfeld vyhlásil, že u kniežaťa nemajú takéto predpovede nijakú cenu, knieža vie, čo má v týchto veciach urobiť, ak na to dá boh príležitosť. Potom dodal: „Ja držím knieža v rukách. Ak mu dnes poviem: nadišiel čas, zajtra vytiahne do poľa!“ Komenský pri týchto slovách onemel a odvetil iba toľko: „Dávaj pozor, aby si nezneužil túto veľkú moc!“¹³⁰

Po týchto udalostiach sa Drábik vrátil do Lednice, keď v Blatnom Potoku bol strávil deväť dní, od 11. septembra do 20. septembra 1652.

Koncom roku 1652 Drábik viackrát predpovedá, že rok 1653 bude osudným rokom Habsburgovcom, lebo budú povalení; ale nič také sa nestalo.

Komenský sa nijako netajil s úmyslami opustiť Blatný Potok a ako píše v *Continuatio admonitionis* (§ 108), požiadal starších Jednoty v Lešne, aby žiadali jeho návrat. Ich list, ktorý nasledoval, bol

napísaný rozhodným tónom a obsahoval aj tieto slová: „Věz, Vaše výsost, že Komenský jest u nás osobou patřící obecnosti, jeho nepřítomnost nelze dále snášeti.“ Kňazná sa chcela dozvedieť pravú príčinu Komenského nespokojnosti a hneď po prijatí listu dala k sebe pozvať kurátorov školy, rektora Tolnaiho i Komenského a vážnymi slovami sa vypytovala na jeho nespokojnosť. Odpoveď Komenského bola krátka, ale jadrná. Odcitoval ju v *Continuatio admonitionis* (§ 109) nasledovne: „Vždyť se tu neděje nic důstojného mé přítomnosti; spíše snáším usměšky se svými didaktickými snahami a budu snášeti větší, zůstanu-li děle.“ Když chtěli, abych to řekl otevřeněji, řekl jsem: „Celá má metoda směřuje k tomu, aby školská robota se změnila v hru a potěšení; tomu zde nechce nikdo rozuměti. S mládeží se zachází zcela otrocky, i se šlechtickou; učitelé zakládají svou vážnost na chmurné tváři, drsných slovech, ba i ranách, a chtějí raději býti obáváni než milováni. Tolikrát jsem veřejně i soukromně vytkl, že to není cesta správná, vždycky marně. Také jsem radil hned od začátku, aby byly zavedeny nějaké divadelní hry, máje jistou zkušenost, že není účinnějšího prostředku k vypuzení duševní malátnosti a k vzbuzení čilosti. Ale odpovídalo se, že tyto hříčky (provozování komedií na školách) jest ponechati jesuitům; já že jsem byl povolán k vážným věcem. Odpovídal jsem: Tyto hříčky vedou k vážným cílům; jesuité jsou tu vpravdě syny světa, důmyslnými ve svých věcech, my však vskutku syny světla, ve svých věcech neprozíravými. Oni lákají k sobě příjemnostmi své metody nadané hlavy celého světa a činí je cvičením toho druhu schopnými pro úkoly životní, zatím co my se svými jsme ustrnuli.“ Dodal jsem: „Kdybychom my v Polsku neměli na svých školách také tento druh cvičení, vše by vázlo; ale jím docílujeme, že nejen naši neposílají svých synů k jesuitům, nýbrž že od nich někteří přecházejí k nám.“ A když oni k tomu mlčeli, připojil jsem: „Shledávám, že jest pravda, co před dvěma léty mně řekl p. Bisterfeld (když mi poprvé posílal pozdrav ze Sedmíhradska): „Marně doufáš, več tu doufáš. V celém světě musí býti přijata lepší metoda a vševědné snahy dříve než v tomto národě; tak houževnatě se drží svých zvyků.“ Pravdu tohoto svědectví jsem již zakusil zde, kde jako zákon

se zachovává, dávati přednost způsobům navyklým před lepšími. A proto prosím o propuštění.“

Komenský posledný rok svojho pobytu v Blatnom Potoku venoval intenzívnej pedagogickej práci. Zvláštnu pozornosť venoval divadelným hrám, ich spracovaniu i nacvičeniu. Úspech bol neočakávaný. Prišli ich pozrieť aj jeho odporcovia, predovšetkým János Tolnai. Sám Komenský žil však už v očakávaní svojho odchodu.

Po poslednom úspešnom predstavení, na ktorom sa zúčastnila aj kňazná Zuzana Lórántfy, druhého júna 1654 predniesol Komenský svoju rozlúčkovú reč a odprevádzaný celou školou, šľachticmi a mnohými duchovnými až za mesto, opustil Blatný Potok.¹²¹

V *Historia revelationum* (Dejiny revelácií) Komenský odhalil svoje citové rozpoloženie a vysvetlil, ako v ňom dozrela túžba odísť. Tvrdí, že sa mu tu už všetko sprotivilo a hnaný strachom i túžbou po návrate, čestne sa ospravedlniac, odobral sa k svojim (*Historia revelationum*, 177).

Tak opustil Komenský miesto toľkých nádeji svojich i národných a osobne sa už tam nikdy nevrátil. No aj naďalej sledoval politickú činnosť sedmohradského kniežacieho dvora, vidiac v nej jednu z veľkých možností pre oslobodenie českého národa. Týmto bola inšpirovaná Komenského horúčkovitá diplomaticko-spravodajská činnosť v nasledujúcich rokoch, ktorá je obdivuhodná u muža toľkými sklamaniami prenasledovaného, avšak naplneného neuhasnajúcim optimizmom v záujme jediného cieľa: povaliť Habsburgovcov a oslobodiť národy od cudzej nadvlády.

Na svojej spiatočnej ceste cez Prešov a Levoču, kde sa už vtedy vyučovalo jeho metódou (*Continuatio admonitionis*, § 114), prišiel 16. júna k Drábikovi do Lednice, teda opäť k tomu Drábikovi, s ktorým tak hlboko zdieľal vieru v revelácie. V *Continuatio admonitionis* (§ 115) nezabudol Komenský zaznamenať zvláštnu udalosť: cestou chcel ešte navštíviť „hlúčky vyhnancov“, ale prišiel mu v ústrety neznámy muž, aby mu oznámil, že bol zradený a v meste N. N. má byť zajatý, ak týmto mestom prejde. Preto sa vrátil inou cestou domov do Lešna, kam došiel 30. júna 1654.

Slovensko ohnivkom v diplomaticko-spravodajskej činnosti Komenského

Komenského odchod z Uhorska je dôležitým medzníkom v jeho politickej činnosti. Zatiaľ, čo sa v Blatnom Potoku usiloval bezprostredne vplývať na Rákócziovcov, aby ich získal pre vojenské vystúpenie proti Habsburgovcom, po návrate do Lešna sa otvára tretia etapa jeho stykov s Uhorskom, ktorá sa vyznačuje diplomaticko-spravodajskou činnosťou a je pokračovaním predchádzajúcej etapy, pravda, kvalitatívne na inej úrovni. Je dôležité zdôrazniť, že Slovensko malo význačné postavenie v tejto fáze Komenského politickej aktivity.

Komenský, nadväzujúc na drábikovské revelácie, podľa ktorých Rákócziovci zvíťazia za pomoci severanov, od príchodu do Lešna venuje mimoriadnu pozornosť predovšetkým poľskej, švédskej a anglickej politike, o čom podáva ustavične správy do Sedmohradska. Zvlášť ho zaujíma švédsko-poľský spor, keďže k nemu chceli povedať svoje slovo i Rákócziovci, o ktorých bolo všeobecne známe, že majú záujem o poľskú korunu. A tak sedmohradská kniežacia rodina ostala pre Komenského naďalej prameňom nádejí v programe protihabsburských koalícií. Komenský udržiava písomné kontakty s poprednými osobnosťami takmer celej Európy. Má pramene správ z „prvej ruky“ a rýchlo ich odosiela Rákóczimu.

Vývin politickej situácie v severovýchodnej Európe poskytoval veľmi dobrú pôdu pre Komenského ďalekosiahle plány, ktoré majú svoje korene nielen v aktívnom boji za slobodu českého národa, ale aj v utópii Komenského všenápravy vecí ľudských. Myšlienka uzavretia spolku medzi vládami protestantských krajín Európy: Anglicka, Holandska, Dánska, Švédska a Sedmohradska proti Habsburgovcom a pápežskému dvoru, bola pre Komenského reálnym plánom vyrastajúcim z analýzy politickej situácie. V tejto refazi protestantských štátov bolo však treba paralyzovať katolícke Poľsko, ktoré bolo politickou i strategickou prekážkou v týchto plánoch. Preto v ambí-

ciách sedmohradských Rákócziovcov videl Komenský prvoradú príležitosť na rozvinutie svojich plánov a realizovanie cieľov.

Všetky Komenského snahy, a zrejme i Drábikove predpovede, museli byť budované na konkrétnych znalostiach diplomatických zámerov Rákócziho. Veď švédsko-sedmohradské styky sa rozvíjali už prostredníctvom Benedikta Skytteho, syna Jána Skytteho, kanclára univerzity v Upsale, muža spriazneného s Komenským, vyslanca švédskej kráľovnej Kristíny. B. Skytte pricestoval do Uhorska ako navštívil aj Portu v Carihrade. J. Kvačala hovorí, že Skytteho zbližovala s Komenským náklonnosť k mysticismu. Ináč ťažko by sme mohli pochopiť jeho návštevu v Lednici, kde pôsobil Drábik.¹³² Všade študoval politickú situáciu a poslal celý rad správ svojej kráľovnej Klobušickému, v ktorom ho žiada, aby všetky jemu adresované listy posielal Bisterfeldovi do Alby Julie. Bisterfeld totiž viedol u Rákócziovcov v Albe Julii zahraničnú a diplomatickú korešpondenciu.¹³³ Skytteho pošta sa zhromažďovala aj u Zigmunda Zimmermanna v Prešove, ktorého takisto žiada v citovanom liste, aby poštu odosiela Bisterfeldovi. Z diplomatických vzťahov Rákócziho z týchto čias i zo Skytteho korešpondencie je zrejme, že Juraj Rákóczi II. „bol už roku 1651 ochotný úzko spolupracovať so Švédmi aj za cenu napadnutia Poľska a počítal s tým, že únia protestantských panovníkov by bola schopná zlomiť prevahu katolíckych mocností“.¹³⁴

Ján Kvačala predpokladá, že myšlienka priviesť Rákócziho k tomu, aby vstúpil do spolku so severskými štátmi, mohla pochádzať od Komenského. Uskutočňovanie tejto myšlienky sa neskôr stalo hlavnou úlohou Konštantína Schauma, diplomatického pracovníka sedmohradského kniežacieho dvora.¹³⁵ Takýmto spôsobom Komenský spojil svoje ciele boja za slobodu českého národa so sedmohradskými politickými túžbami zmocniť sa poľskej koruny. Preto, keď v roku 1654 Komenský odchádzal z Blatného Potoka, mal jeho odchod už celkom iný charakter ako prvé pokusy o rozluku s Potokom v roku 1651–1652. Vtedy chcel rezignovať pre stratu hlavnej politickej opo-

ry, ktorú spôsobila smrť Zigmunda, teraz odchádzal plný nádeji a predsavzatí pričiniť sa o splnenie politických ambícií Juraja Rákócziho II. Pripomeňme si tu iba jednu vetu z listu Zuzany Lórántfy seniorom v Lešne z roku 1654, v ktorom oznamuje Komenského pustenie z blatnopotockých služieb „To jest: acz nieprzítomny, ma nam sluzić dalszemi pismami swemi i radami“.* Význam tohto listu a predovšetkým citovanej vety nemožno si vysvetľovať iba úzko pedagogicky, lebo jeho zmysel možno chápať i širšie, politicky, ako svedčí samotná činnosť Komenského v nasledujúcich rokoch. Komenský sa stal vskutku diplomatickým pracovníkom, poradcom, spravodajcom sedmohradského kniežacieho dvora, čo nám osvetľuje bohatá korešpondencia, tak starostlivo zozbieraná Jánom Kvačalom, Adoifom Paterom a Sándorom Szilágyim.

A tak Komenský po roku 1654 z Lešna spriadal nitky spojení medzi severskými štátmi, západnou Európou a Sedmohradskom. Mnohé z týchto spojovacích ciest viedli prostredníctvom Andreja Klobušického, Konštantína Schauma, Jána Sartoria, Zigmunda Zimmermanna, Jonáša Mednyánskeho¹³⁶ a bratov Jednoty na Slovensku, aj za sprostredkovania obchodníkov cestujúcich zo Slovenska do severských a západných štátov cez Slovensko.

Vyznať sa na politickej šachovnici 17. storočia bolo skutočne ťažké. Nedalo sa to ináč uskutočniť iba sústavným získavaním a posielaním správ, a ešte aj tak mohli uniknúť niektoré motívy diplomatov, ak si chceli ponechať iniciatívu a využiť moment prekvapenia. Majstrovsky si v tomto ohľade počínali Švédi. Už menej vynikal takýmito vlastnosťami Rákóczi, čo sa odrazilo v jeho nerozhodnosti, balancovaní medzi Švédmi a Poliakmi.

Komenskému iste neprišlo vhod zblížovanie sa Rákócziho s poľským kráľom Jánom Kazimírom, s ktorým začal v roku 1655 vyjednávať prostredníctvom svojich vyslancov na čele s Andrejom Klobušickým (22. mája 1655), lebo to dávalo vyhliadky na uzavretie

* A. Patera, Jana Amosa Komenského korespondence, Praha 1892, 174 – list Zuzany Lórántfy seniorom v Lešne z r. 1654. C. listu CXLVII.

poľsko-sedmohradského spojenectva. Do tohto obdobia spadá aj odstúpenie švédskej kráľovnej Kristiny v prospech Karola Gustáva.¹³⁷

V tomto roku (1655) požiadal Ján Kazimír Rákócziho, aby mu prizadol svojmu dávnejšiemu slubu. U Rákócziho sa striedali vyslanci všetkých zainteresovaných strán. Kozáci ho žiadali, aby zostal v ich spere s Poliakmi neutrálnym, Tatári zase intervenovali v prospech Poliakov. Rákóczi sa snažil strany urovnať, ale bez úspechu. Rákóczi pridať. Mal pred sebou iba jednu myšlienku, že medzi protestantskými mocnosťami môže dôjsť ku koalícii (idea Komenského), a preto na usmernení Rákócziho orientácie na Švédsko, ťažko vieme odhadnúť, no je isté, že po príchode do Lešna jeho korešpondencia smerujúca cez Slovensko do Sedmohradska bola veľmi čulá. Dokonca z listu Figula Hartlibovi vieme, že Komenský mal aj pravidelného posla, Jána Windischa, ktorý mesačne odchádzal do Uhorska a udržiaval spojenie medzi Komenským a poprednými sedmohradskými činiteľmi.¹³⁹

V záujme uzavretia koalície protestantských mocností a pre získanie priamych informácií o politickom a diplomatickom postoji severských a západných mocností vyslal Rákóczi koncom roku 1654 do týchto krajín svojho vyslanca Konštantína Schauma. Schaum bol pomerne mladým pracovníkom v diplomatických službách Sedmohradska. Mal svoje sídlo na Makovici, na Zborovskom hrade (pri Bardejove), teda na poľsko-uhorskom pohraničí a dobre poznal poľské politické pomery. Bola to prvá väčšia diplomatická úloha, ktorou Rákóczi poveril Schauma a jej výsledkom mala byť protestantská únia, v ktorej si chcel Rákóczi zabezpečiť čestné miesto.¹⁴⁰

Komenský bol veľmi úzko spätý s týmto diplomatickým poslaním Schaumovým. Na príkaz kniežata Schaum vyhľadal Komenského v Lešne a odovzdal mu Rákócziho písomnú žiadosť, aby Schaumovi pomáhal radami a ďalšími pokynmi.¹⁴¹ Po tejto zastávke u Komenského pokračoval Schaum úspešne a rýchle vo svojej ceste do Švédska a Anglicka, ktorú mu Komenský pripravoval a otváral prostred-

nieťvom svojich priateľov. Vo Švédsku ho prijal kráľ Karol Gustáv, ktorému odovzdal Rákócziho odkaz. Rákóczi v ňom vrele pozdravuje spojenectvo švédsko-anglické, ktoré bolo uzavreté v záujme slobody všetkých kresťanských (protestantských) národov. Vyjadruje svoju ochuť a želanie slúžiť tomuto cieľu, a preto prosí švédskeho kráľa, aby ho informoval o všetkých udalostiach. Nakoniec sa spytuje, či plánuje napadnúť Rusov a kozákov, lebo tito ho ustavične žiadajú o pomoc a chce rokovať v súlade so švédskymi záujmami.¹⁴² Kráľ vyjadril radosť nad úsilím kniežata pomôcť spoločnej veci a ubezpečil ho, že zo svojej strany bude všemožne podporovať a upevňovať nitičky ich spojenectva.

Schaum sa stretol aj s Oxenstiernom. Ich rozhovor sa zamerával konkrétne na otázky Poľska. Kancelár sa chcel dozvedieť, či Rákóczi uzavrel nejakú zmluvu s Jánom Kazimírom, avšak neprezradil Schaumovi, že švédsko pripravuje pre vpád do Poľska sa už začali. Schaum ubezpečil kancelára, že takáto zmluva nejestvuje, že zrak Rákócziho je obrátený k severským a západným kniežatám, a preto by chcel poznať ich zámery.¹⁴³ To sa mu však nepodarilo a Schaum bol zaiste prekvapený, keď sa o krátky čas po svojom odchode do počul o vpáde Švédov do Poľska (1655).

Schaum pokračoval v ceste do Anglicka, kde ho očakával Hartlib. Správa o jeho príchode dostal od Komenského. Dňa 23. apríla 1655 Hartlib píše Komenskému, že Schaum konečne došiel; pripravil mu cestu k rokovaniam s politickými činiteľmi, okrem iného i s lordom protektorom O. Cromwellom.¹⁴⁴ Schaum sa stretol s Cromwellom niekoľkokrát. Celkový tón týchto rokovaní bol diplomaticky srdečný, ale ich konečným výsledkom bolo iba želanie úspechu všetkým podujatiam, ktoré slúžia povzneseniu protestantizmu.

Medzitým Komenský usilovne sprostredkoval poštu medzi Schaumom a Sedmohradskom.

Už 6. novembra 1654 píše Schaum Rákócziho list, v ktorom ho informuje o politickej situácii v západnej Európe a uvádza správy, ktoré dostal od Komenského (*Sequentia ex novis Comenianis ad me missis* – Nasledujúce z nových Komenského správ mi poslaných).¹⁴⁵ Komenský informoval Schauma o boji drobného španielskeho du-

chovenstva Katalánie, zhrumadeného vo Valencii, proti jezuitom a podáva správu o postavení valdencov. V Schaumovom liste je zaujímavá druhá časť, ktorú napísal na základe Komenského správ zaslaných prostredníctvom prešovských povozníkov, prochádzajúcich na svojich cestách cez Lešno, *Ex novis dni Comenii ad me scriptis cum nundinis Eperiesiensibus* (Z nových listov pána Komenského, ktoré mi poslal s prešovskými kupcami). Obsahuje prognostikón politických udalostí „akéhosi“ doktora astronómie. Prognostikón je zaujímavé tým, že v plnej miere charakterizuje nielen túžby Komenského, ale aj ciele sedmohradskej zahraničnej politiky. Zodpovedá cieľom uhorského kráľovstva (oslobodenie od tureckého jarma a odtrhnutie od Viedne, zriadenie samostatného uhorského feudálneho kráľovstva), sleduje upevnenie viery v oslobodenie Čiech a ostatných krajín trpiacich pod nadvládou Habsburgovcov, predvída slobodu náboženského vierovyznania reformovaných národných cirkví. Predpokladá vnútornú vojnu v Poľsku, čo zaiste konvenovalo štátom zainteresovaným na poľských udalostiach. Predvída sa účasť Sedmohradska na vojne (oblečie železné brnenie) a pád nemeckého impéria. Korunou celej predpovede je všeobecné víťazstvo Švédska.

Je teraz aktuálna otázka, ako treba vidieť funkciu prognostikónu v diplomatickom hlásení? V prvom rade prognostikón malo mať politický dosah a účin. Sledovalo užšie primknutie sa Rákócziho ku Švédom. Kto mohol byť jeho autorom? Vieme, že v stredoveku (do 16. storočia) astronómia a astrológia boli spoločnou študijnou disciplínou na univerzitách.¹⁴⁶ Zostavovanie horoskopov bolo povinnosťou učiteľov astronómie a astrológie, ak o ne požiadali študenti. Ak teraz postavíme vedľa seba Drábikove revelácie a prognostikóny „učeného“ astronóma vo funkcii astrológa, môžeme nájsť ich spoločnú črtu v tom, že totiž obaja predpovedali vytúžené a vrele očakávané politické udalosti. Nemôžeme odpovedať na otázku, kto bol jeho autorom, ale bezpečne vieme od Komenského (*Lux e tenebris III, 208*), že Juraj Rákóczi II. zavrhol Drábikove revelácie ako vymyslené, nepravdivé, ale zato predsa len požiadal Komenského pri odchode z Uhorska, aby mu „videnia“ i naďalej posielal a postaral sa o pre-

kladateľa. Túto úlohu vzal na seba Jonáš Mednyánsky. V prípade prognostikónu nemohla to byť nová forma toho istého pôsobenia na Rákócziho? Nevymyslel ho Komenský a neukryl pod menom „akéhosi“ astronóma? Nevieme. Faktom ostáva, že v tomto prípade namiesto revelácií Rákóczi dostal prognostikón.

Neobyčajnú politickú aktivitu týchto čias dobre vystihuje i Kloboušického list Rákóczimu, datovaný v Bratislave dňa 23. marca 1655, v ktorom medziiným píše, že Schaum mu oznámil z Lešna svoj návrat v apríli, nevie však pochopiť, ako to môže tak skoro urobiť. Svedčí o tom i nasledujúca veta, v ktorej sa cituje Komenského hlásenie, že Angličania a Švédi prerokujú otázku konfederácie i so Svajčiarmi, a tak myšlienka aliancie protestantských krajín Európy sa rozširuje o ďalšiu krajinu.

Další Komenského list Kloboušickému pochádza z 20. mája 1655.¹⁴⁷ Podáva v ňom správu o politickej situácii a s veľkými obavami hľadi do budúcnosti, lebo Poľsko bolo zachvátené vojnou takmer z každej svetovej strany a odvšadiaľ prichádzajú nepriaznivé správy. Podľa Komenského slovo Poľsko je zvierané zovšadiaľ prívalom vojen tak, že všeobecný strach zo zrútenia sa zmocňuje takmer všetkých. Stanislav Arnold a Marian Żychowski v diele *Abriss der Geschichte Polens* (Warszawa, 1967, 63) nasledujúcimi slovami opisujú dejiny Poľska z tých čias: „Najzávažnejšou udalosťou pre Poľsko bol v tomto čase vpád Švédov z roku 1655, ktorý ohrozoval existenciu poľského štátu, keďže vtedy viaceré susedné krajiny Poľska, medziiným Švédsko, Braniborsko a Rusko, chceli medzi sebou štátne územie Poľska rozdeliť. Švédsky kráľ Karol Gustáv X. vpadol súčasne do Veľkopoľska, Pomoranska a Litvy, pričom veľkopoľská šľachta v dôsledku zrady magnátov zložila zbrane pred votrelcom. Aj litovskí magnáti zradili pod vedením Janusza Radziwilla. Švédi obsadili Varšavu, šľachta sa im masovo vzdávala. Na jeseň kapituloval aj Krakov. S výnimkou východných území Poľska bolo celé štátne územie Poľska obsadené Švédmi. Kráľ Ján Kazimír ušiel do Sliezska...“

Všetky hlásenia Komenského Kloboušickému z týchto čias sa nesú v znamení vojny v Poľsku. V liste zo dňa 22. júla 1655 píše:¹⁴⁸ „Celé naše Poľsko planie, dymí, povstáva, vojnami praská.“ Tu informuje

Kloboušického, že už dlhší čas schovával listy od Schauma pre neho a pre knieža, no neodvážil sa ich poslať z bezpečnostných dôvodov. Posiela však teraz najčerstvejšie správy, ktoré sú zo všetkých najcennejšie, lebo sa týkajú vývoja situácie v Poľsku, ktoré tak veľmi potreboval Rákóczi vzhľadom na svoje zamýšľané akcie. Komenský písal dôverné správy vo svojich listoch tajným alebo šifrovaným písmom a k tomuto listu pripojil tajné stránky, ktoré „uhlie vyjavi“ (t. zn., že zahrievaním sa písmo stalo viditeľným).

Dňa 6. septembra 1655 Komenský hlási Kloboušickému, že Kazimír uteká a Karol Gustáv ho krvavo prenasleduje.¹⁴⁹ Sťažuje sa, že od 1. júla nevie nič o Schaumovi, hoci mu sľúbil, že sa v priebehu mesiaca ohlásí u neho, ak bude mať tade cestu. Keďže odvtedy už ubehli dva mesiace, Komenský predpokladá, že Schaum sa už medzitol domov.¹⁵⁰ Komenský tu píše Kloboušickému, že Schaumov list poslal cez Prešov a dúfa, že bol doručený.¹⁵¹

Komenský prejavuje v týchto listoch nespokojnosť, že sa knieža nechystá s vojskami na poľskú stranu a tajným písmom píše: „Územie, ktoré iní stratia, je vaše“ (t. j. Rákócziho).

Medzi Rákóczim a švédskym kráľom sa kontakty prehlbovali, ale nedošlo ešte medzi nimi vtedy k uzavretiu zmluvy o vzájomnej pomoci. Karol Gustáv natoľko si bol istý svojim víťazstvom, že zdržiaval svojich spojencov od intervencie a nechcel sa s nimi deliť o víťazstvo.¹⁵² Ale v roku 1656 sa už dostavili švédski i poľski vyslanci na sedmohradský kniežaci dvor s úlohou získať si Rákócziho za spojenca. Vtedy sa knieža rozhodol pre Švédsko a podpísal 6. decembra zmluvu s Karolom Gustávom.¹⁵³

21. apríla 1656 je datovaný z hľadiska našej tematiky veľmi zaujímavý list Jonáša Mednyánskeho Jurajovi Rákóczimu II. Z neho sa totiž dozvedáme, že Komenského poslovia doručovali kniežatu správy aj prostredníctvom Mednyánskeho. Tu konkrétne hlási Rákóczimu, že Komenského človek (Comenius uram embere) priniesol správy, ktoré teraz zasiela jeho milosti. Komenský tajným písmom oznamuje Mednyánskemu, že sa uňho zastavil – na svojej ceste k elektorovi (pravdepodobne braniborskému, pozn. aut.) – hlavný nádvorník švédskej

kráľovnej a doručil mu jej pozvanie na návštevu: Zároveň sľúbil, že sa na spätočnej ceste znova uňho zastaví a vezme ho so sebou. Komenský využíva túto príležitosť a ponúka svoje diplomatické služby Rákóczi. Ak by totiž knieža chcelo „prostredníctvom neho poslať hlásenie švédskej kráľovnej“, je ochotný „fideliter“ to vykonať. Dalej oznamuje, že v máji vyšle ďalšieho posla, po ktorom mu Mednyánsky môže poslať svoje listy. I v tejto súvislosti sa ponúka, že by v prípade potreby mohol sprostredkovať zaslanie kniežaťovho odkazu za more, lebo aj tam vyšle svojho človeka. V ďalšej časti listu informuje Mednyánsky Rákócziho na základe Komenského hlásenia o čulej diplomatickej činnosti u Švajčiarov, Angličanov, Holanďanov, Svédov, Moskovčanov a kozákov.

Z hľadiska poznania Komenského kontaktov so Schaumom je závažný aj Komenského list Schaumovi z 31. januára 1656.¹⁵⁴ Vyčíta v ňom Schaumovi, že je to už piaty list, ktorý mu píše. Odvtedy, čo Schaum odišiel, nedostal od neho ani len najkratšiu správu. Komenský už začína pochybovať o úprimnosti jeho priateľstva, aplikujúc na danú situáciu príslovie „Zide z očí, zide z mysle“. Z listu však vysvitá aj okolnosť, že s Komenským si písal aj Ján Sartorius, jeho prešovský prívrženec, od ktorého v tomto prípade dostal správu o Schaumovi. Škoda, že intenzita Komenského stykov so Sartoriom nie je známa; ich bezprostredná korešpondencia sa nám nezachovala, ale písomný styk medzi nimi nesporne existoval, lebo aj cez Sartoria sa dostávali na Slovensko Komenského knihy *Lux in tenebris* (Svetlo v temnotách) a *Lux e tenebris* (Svetlo z temnôt), ba aj ďalšie. Komenský v liste dokresľuje obraz Schaumových úspechov u politických činiteľov v Anglicku. Veľkú obľubu si získal najmä u Samuela Hartliba, ktorý sa naň dopytuje: „... i jak sie Pan Waszmość ma, czego Pan Hartlib osobliwie pragnie?“* To znamená, že Schaum v tom čase nepísal ani Hartlibovi.

V tomto liste podal Komenský aj správy politicko-vojenského

* A. Patera, *Jana Amosa Komenského korespondence*, Praha, 1892, 183 – list Komenského Schaumovi zo dňa 31. jan. 1656.

charakteru, ktoré Rákóczi potreboval na usmernenie svojho ďalšieho postoja v poľskej otázke.

Svédsky vpád do Poľska roku 1655 hrozne zničil krajinu. Bojujúce strany používali všade kruté represálie i pri prejave najmenšieho odporu. Po víťaznej expedícii Karola Gustáva mnohí šľachtici i českí exulanti sa otvorene priklonili k švédskemu kráľovi. Pre Komenského nastal v Poľsku obrat. Vojnový stav v Poľsku ešte stále trval a Ján Kazimír začal zbierať vojsko proti nepriateľovi. A tak sa stalo, že poľské vojská, operujúce v oblasti Lešna, napadli 26. apríla 1656 mesto, vyplienili a vypálili ho ako hniezdo nepriateľov Poľska. O týchto osudných dňoch píše Komenský v *Continuatio admonitionis* (§ 117): „... všichni naplneni panickým strachem, jako bychom všichni na všechno zapoměli, s touhou zachovati jen holý život, prchali jsme, kudy kdo mohl, hodlajíce hledati záchranu v sousedním Slezsku. Nepřítel však, přicházejce a nacházejce město liduprázdné, zuřil proti místu samému; neboť pobiv ty, které ještě nalezl (starce a churavce, nemohoucí prchnouti) a dav hlavní kořist odvésti na mnoha vozech, založil oheň zároveň ve dvanácti ulicích a za celé tři dny je tak vypálil, že mimo popel a trosky nezbylo nic. A také můj domek tam byl zničen i s knihovnou a všemi potřebami mimo to, co jsem dal před tím zasypati do jámy vykopané v mé ložnici...“¹⁵⁵

V týchto ťažkých chvíľach sa opäť obrátili zraky Komenského k Sedmohradsku, kam vyslal svojho posla Windischa so žiadosťou, či by sa mohol on sám i so svojimi usadiť v Blatnom Potoku. Windisch sa vrátil s pozvaním, ale Komenský ho už nevyužil.¹⁵⁶

Komenský prijal pozvanie Vavrinca de Geer, aby sa usadil v Amsterdame, kam sa ešte v tom istom roku odobral. Plánoval sa preplaviť aj k Hartlibovi, lebo mal preňho odkazy od Schauma. Nevie-me však, o aké odkazy išlo.¹⁵⁷

Tragédia Komenského nádeji sa dovŕšila v roku 1657, keď Rákóczi na povzbudzovanie švédskeho kráľa Karola Gustáva začal vojnu proti Jánovi Kazimirovi. Jeho armáda v počte 40 000 vojakov však utrpela 3. júla 1657 ťažkú porážku na Visle a Rákóczi bol rád, že sa útekem, sprevádzaný iba malou družinou, zachránil a vrátil do Sed-

mohradská. Táto porážka zapríčinila definitívny pád Rákócziho, lebo akciu podnikol proti vóli Porty a Turci ho pozbavili kniežatstva. Schaum v liste písanom Komenskému 27. októbra 1657¹⁵⁸ zoširoka opisuje, ako knieža opustil Krakov a v nepriaznivom postavení bol napadnutý Tatármi, ktorí prišli na pomoc Jánovi Kazimírovi, a ako mu väčšinu vojska Tatári odviedli do zajatia. Ako hlavnú príčinu porážky vidí v prepadnutí švédskych krajov Dánmi, čo spôsobilo, že sa Švédi museli obrátiť proti novému nepriateľovi. Vraj v tom mali prsty aj Holanďania. Tento list posielal Komenský Hartlibovi a prosí ho, nech ho číta s poľutovaním a nech ho dá aj iným čítať, aby aj títo pocítili ľútosť. Treba ešte pripomenúť, že tento list písal Schaum na Makovici, teda na zámku Zborov, vo svojom sídle na východnom Slovensku. Další list písal Schaum z Makovice Komenskému 30. novembra 1657. Nadväzuje na predchádzajúcu tematiku a vyslovuje obavy, že Sedmohradsko môže prejsť do rúk Habsburgovcov.

Ako ozvenu na Schaumove listy napísal Komenský krátky spis s názvom *De principis Transylvaniae ruina* (O páde sedmohradského kniežata), v ktorom sa zameriava na výčitky Juraja Rákócziho II. a Konštantína Schauma, že proroctvá boli klamné a zapríčinili porážku kniežata. Knieža v desiatich prípadoch neposlúchol veštby, píše Komenský, a v neposlušnosti zotrval aj po vyslovených hrozbách. Vraj určite by sa veci neboli prihodili tak, keby Rákóczi bol býval celkom poslušný vešt'bám. Komenský v liste Arnoldovi (vo Franekeru? – pozn. aut.) z roku 1658 (bez dňa) uznáva, že kniha *Lux in tenebris* mohla prispieť k nešťastnému útoku kniežata na Poľsko.¹⁵⁹ Konštantín Schaum sa aj osobne obrátil na Samuela Hartliba, a to listom z 25. marca 1658,¹⁶⁰ v ktorom ho prosí o sprostredkovanie u Porty, lebo Turci sa chystajú zaplaviť celé Uhorsko i Sedmohradsko. Bez pomoci Anglicka je knieža stratený – píše Schaum. Komenský sa usiloval zmierniť následky Rákócziho porážky v Poľsku aj získaním verejnej mienky Západu, čomu malo slúžiť aj holandské vydanie spisu *Gentis felicitas* z roku 1659.¹⁶¹ Žiaľ, všetky tieto podujatia stroskotali na odmietavom postoji Turkov. A keď v roku 1660 Komenský dostal správu, že Juraj Rákóczi II. zahynul

v bojoch proti Turkom, jeho duševný boj sa natoľko vystupňoval, že celé nešťastie domu Rákócziovcov pripísal neuposlušnutiu Drábikových rád. Naznačuje to aj v liste „Bratom v Púchove“ z 28. septembra 1660:¹⁶² „... nyní pak vidouc, jak se přežalostně na domu vané pohružky plniti, pozdvihují hlav a otvirají oči, kladou prst na

Zrejme tu Komenský mieri na tých, ktorí neverili Drábikovým reveláciám a teraz sa presviedčajú na vlastné oči o „pomste božej“ a neostáva im iné ako mlčky, kajúcne si priznať „omyl“. Komenský tu určite naráža aj na niektorých spolubratov v Púchove (Felína a Vetterina), ktorí boli nielen odporcami revelácií, ale aj vyzývali Komenského, aby neveril Drábikovým podvodom.¹⁶³

Ale Komenského studnica nádejí bola nevyčerpatelná. Ani po týchto ťažkých skúškach neupadol do pasivity, ale naďalej sa snažil ovplyvňovať politické dianie využívaním revelácií. Toto sledoval aj vydaním knihy *Lux in tenebris*, neskôr *Lux e tenebris* a *Historia revelationum*. Komenský v nich pripravil do tlače revelácie Kristíny Poniatowskej, Krištofa Kottera a Mikuláša Drábika. Najmä pod vplyvom knihy *Lux in tenebris* sa formovali medzi Komenským a jeho stúpenkami na Slovensku ďalšie vzájomné vzťahy po roku 1660.

Lux in tenebris na Slovensku a politické súdne procesy

Komenského kniha *Lux in tenebris* (Svetlo v temnotách) je úzko spätá s jeho vierou v chiliazmus. Počiatky chiliazmu môžeme nájsť už v prvých storočiach existencie kresťanstva, keď boli veriaci presvedčení o druhom príchode Krista na zem, kedy utvorí ríšu, ktorá bude trvať tisíc rokov (chilé-gr. tisíc), pravoverní zomrellí vstanú

zmŕtvých a budú sa spoločne tešiť z krás a radostí tohto sveta. Chiliasmus nechápe Kristovu ríšu ako duchovnú, ale ako hmotnú, konkrétne ríšu na tejto zemi. Prameňom vzniku chiliizmu je Kniha zjavení sv. Jána (kapitola 20, verš 1-7), ktorá hovorí o druhom príchode Krista a jeho tisícročnej vláde. Tieto verše Jánových proroctiev úzko súvisia s túžbou židov, ktorí ešte vždy očakávajú príchod mesiáša.

Komenský sa oboznámil s chiliizmom a apokalypsou už počas svojich štúdií v Nemecku, kde chiliasmus pestovali Alsted, Piscator, Bisterfeld a iní, a pokračovali v tomto smere i v Sedmohradsku v Albe Julii. Alsted píše dokonca o chiliizme knihu *Diatribes de mille annis*.¹⁶⁴ Chiliasti verili, že príchod tisícročnej ríše už oznamujú rozličné znamenia, ako nové hviezdy, kométy, zemetrasenia atď., ale aj rozliční „proroci“, z ktorých pre Komenského boli najdôležitejší Krištof Kotter, Kristína Poniatovská a Mikuláš Drábik. Synoda v Ostrorogu vyzvala v roku 1632 Komenského, aby zanechal revelacionizmus,¹⁶⁵ avšak márne. A keď sa roku 1650 stretol na svojej ceste do Uhorska s Mikulášom Drábikom, nevedel mu odolať a napriek mnohým sklamaniam i výsmechu veril v „božský“ pôvod Drábikových „videní“ až do svojej smrti.

Ze Komenský pripisoval reveláciám politický význam, o tom sme sa už presvedčili. Ale po roku 1657, keď zomrel habsburský panovník Ferdinand III., Komenský sa nazdával, že sa priblížil čas oslobodenia jeho vlasti. Po spoločnej porade so svojimi najbližšími, ale i s obavami, aké to môže mať následky, pripravil Komenský do tlače revelácie Kottera, Poniatovskej a Drábika a za podpory Vavrinca de Geer vydal ich pod názvom *Lux in tenebris*. Na urýchlení vydania nemalý podiel mal aj Drábik svojimi prosbami i vyhrázkami, aby Komenský uverejnil jeho „božské“ videnia.¹⁶⁶

Kniha sa do predaja nedostala, ale Komenský ju posielal svojim známym a popredným politickým dejateľom, aby tak pripravil pôdu na rozvinutie oslobodzovacieho boja proti Habsburgovcom.

O tom, ako treba chápať proroctvá podľa želania vydavateľa, píše sa nasledovne:

„1. Svet je skazený ako pred potopou, najviac však kresťania.

2. Pápež je veľký Antikrist, babylonská neviestka. 3. Jeho pestúnkou je rímska ríša. 4. Boh nechce už toto ďalej znášať, preto zničí svet potopou krvi. 5. Preto chce pohnúť nebom i zemou, t. j. vzbúriť národy proti sebe, aby vyvolali všeobecný zmätok. 6. S ukončením vojen nastane i koniec pápežstva a domu rakúskeho. 7. Príčinia sa o to národy podráždené ich tyranstvom, ktoré priletia zo všetkých štyroch strán sveta. 8. Najprv prídu od severu a východu. 9. Budú to predovšetkým Švéd, falckrabí rýnsky a rod Rákócziovcov. 10. Dieľo sa podarí iba po ich spojení. 11. Uskutočnenie sa to veľmi rýchlo na úžas celého sveta. 12. Proces urýchlia Turci a Tatári. 13. Odmeobecná reformácia. 14. Pred koncom vekov nastane všeobecná reformácia. 15. Tým rozkvitne všade čisté uctievanie boha.¹⁶⁷

Komenský si uvedomoval závažnosť politických vyhlásení v knihe, a preto sa v úvode ospravedlňuje, že knihou nechcel podráždiť zúrivosť svojich nepriateľov a nechcel byť ani podnecovateľom vojen. Želá si, aby proroctvá obrátili na všeobecný úžitok tí, ktorých sa týkajú.

Kniha *Lux in tenebris*, ako aj jej ďalšie obmeny *Historia revelationum* a *Lux e tenebris* mali jedno a to isté poslanie – aktivizovať protihabsburské sily pre konečný a rozhodný boj za slobodu českého národa a protestantských cirkví žijúcich pod habsburským mocnárstvom.

Prírodzene, Komenský poslal knihu vo viacerých exemplároch aj na Slovensko. Iste nie je náhoda, že rozširovanie revelácií na Slovensku spadá i do obdobia Wesselényiho sprisahania. Komenský mal vždy dobré informácie o politickej situácii v Uhorsku a psychózu protihabsburských nálad iste dobre poznal. Preto nemohol nič účinnejšieho pre českú vec vykonať, ako reveláciami ešte umocniť odhodlanie tých, ktorí podľa revelácií prichádzali z východu proti Viedni, aby zničili ríšu „babylonskej neviestky“. K vyostreniu politickej situácie v Uhorsku došlo za vlády Leopolda I. (1657–1705), keď sa absolutistické ciele Habsburgovcov stupňujú. Táto politika bola diktovaná aj hospodárskymi záujmami rakúskeho merkantilizmu, čo malo za cieľ podriaďiť uhorské hospodárstvo priemyslove vyspelejším krajinám rakúskym. Uhorská šľachta niesla tieto opatrenia

nia s nevôfou. Rozpory dosiahli svoj vrchol v roku 1664, keď cisárske vojská dosiahli veľké víťazstvo nad Turkami a cisár uzavrel s nimi pre Uhorsko ponížujúci mier vo Vasvári. Turkom boli totiž napriek víťazstvu ponechané značné územia, viaceré hrady a pevnosti. Nespokojnosť mala za následok nové stavovské hnutie proti Habsburgovcom. Charakter palatínom Wesselényim osnovaného povstania bol však už iný ako u predchádzajúcich povstanií, ktorých základňa bola v Sedmohradsku. Sedmohradsko totiž už v tom čase, po páde Juraja Rákócziho II., stratilo svoj politický význam a stalo sa bezmocným vazalom Turkov. Wesselényiho sprisahanie nadobúda už viac politický charakter: náboženská, resp. konfesijná motivácia ustupujú do pozadia a vyzdvihujú sa ústavné požiadavky stavovské. Wesselényiovcí sa chceli oprieť o tureckú moc za „čestný“ poplatok a nehľadali hlbšiu základňu v širokých masách obyvateľstva. Povstanie sa pripravovalo veľmi dlho: od roku 1664. V roku 1671 bolo prezradené. Hlavní účastníci F. Nádasdy, F. Frankopán a P. Zrinsky boli odsúdení a vo Viedni popravení. Wesselényi zomrel roku 1667. Boli zriadené zvláštne súdy, ktoré súdili spoluvinníkov. Konfiškovali sa šľachtické majetky. Slovensko obsadilo nemecké vojsko a ďalej sa priostřil absolutistický režim.¹⁶⁸ Do tohto obdobia spadá aj Komenského aktivizácia jemu blízkych protihabsburských síl prostredníctvom rozširovania knihy *Lux in tenebris*, *Historia revelationum* a *Lux e tenebris*.

Najstaršiu správu o vydaní *Lux in tenebris* u nás na Slovensku registroval samotný Drábik vo svojom Denníku,¹⁶⁹ kde napísal: „1657 Toho roku *Lux in Tenebris* v Amsterdamě vydáno od Jana Comenia Amosa, Biskupa Jednoty Bratrské, kmotra mého milého.“

Kvačala tu upozorňuje na spôsob písania mena a na zvláštny význam mena Amos tým, že je na konci.

V týchto slovách nebol uložený len starozákonný alegorický význam mena Amos, ale Drábikom veľmi konkrétne zvýraznená úcta, uznanie a etické zhodnotenie osobnosti Komenského v Jednote bratskej a u národa českého.

Vo veci *Lux in tenebris* počnúc rokom 1658 došlo k výmene celého radu listov medzi Komenským, Drábikom a púchovskými spolu-

bratmi. V liste zo 7. septembra 1658¹⁷⁰ Komenský píše Drábikovi z Amsterdamu o nepriaznivom ohlase na revelácie, keďže skutočné udalosti odporovali proroctvám. Ľudia ich pokladajú nielen za blúznivú budúcnosť, a preto žiada Drábika, aby sa polepšil a zmúdreľ, kým je ešte čas. K samotnej náprave v tomto ohľade je ochotný i sám Komenský. Drábik odpovedal Komenskému na výčitky listom z 19. novembra 1658.¹⁷¹ Neochvejne stojí na svojom a nebojí sa ani odsúdenia celým svetom. Od božského pôvodu svojich videní nechce ustúpiť.

Komenský sa neuspokojil Drábikovým vyhlásením a už v decembri 1658 (bez dňa)¹⁷² píše Drábikovi ďalší list a žiada ho o vysvetlenie, ako sa môžu natoľko rozchádzať proroctvá so skutočnosťou, keď sú božského pôvodu. Komenský píše, že nevie teraz čo robiť, lebo mnohí mu radia, aby prenechal revelácie Bohu a opustil proroka. Preto ho ešte raz vyzýva, aby sa priznal, že tieto časti proroctiev, ktoré sú v rozpore so skutočnosťou, sám vymyslel.

Drábik sa však ani po tých výzvach nevzdal svojich tvrdení a Komenský zotrval naďalej vo viere v pravdivosť revelácií, čo dokumentujú prvé ozveny zaslanej knihy *Lux in tenebris* na Slovensko.

Knihy nebola na Slovensku prijatá jednoznačne. Najmä púchovskí kazatelia Jan Felinus a Jan Vetterin zaujali k Drábikovým reveláciám príkro odmietavé stanovisko. V tomto smere pozoruhodný je list Jana Felina, zaslaný dňa 17. júla 1660 z Púchova Mikulášovi Gertichovi, bratskému kňazovi, správcovi poľskej cirkvi Jednoty v Brzegu (Brieg):¹⁷³ „Akonáhle som uvidel *Lux in tenebris*, napísal som pánu Komenskému a protestoval som proti tomu. Už aj odpoveď som dostal na svoj protest. Čert trafil vizionára a on zas pána Komenského.“ Na okraji v poznámke je pripísané: „Jeho slová sú slovami nebohého pána Laurentia Justinia“, z čoho sa dá usúdiť, že aj Justinus bol proti Drábikovým reveláciám. Felinus potom pokračuje: „Odvtedy som mal s pánom Drábikom podivuhodné rokovania... On zúri a besnie. Začaloval ma aj u nášho patróna a trval na mojej inhibícii. Je to však rozumný človek a literát a nedá sa

zviest k vypisovačkám...“ Dalej sa Felinius sptuje: „Aké je to nebezpečenstvo, pred ktorým sa pán kmotor (Gertichius – pozn. aut.) pre Lux in tenebris obáva?“

Z otázky zrejme vysvitá, že medzi Felinom a Gertichom už bola výmena názorov, v ktorej Gertich naráža na bližšie neurčené nebezpečenstvo, z ktorého má obavy. Mal Gertich obavy z politických následkov revelácií, alebo obavy z prenasledovania pre prechovávanie a šírenie knihy Lux in tenebris? Nevieme. Ale Felinus mal zrejme skôr teologické ako politické výhrady proti reveláciám. Vysvitá to aj z ďalšej časti listu, v ktorej Felinus píše o tom, že chystá vydať knihu proti Drábikovi. „V Drábikovej veci pracujem usilovnejšie ako predtým. Prvá časť spisu, v ktorej sa hovorí o Drábikovi, že sa odvrátil od Boha a jeho svätého slova a jeho semeno rozosieva s omylni, poverami a bezbožníctvom, zahráva si so Sv. písmom atď., bude zaslaná nasledujúcou poštou. A keď pán senior bude považovať za vhodné dať ju do tlače, mohla by prvá časť vyjsť sama osebe...“ Jan Felinus napísal proti Drábikovi spis Ignis fatuus Drabitii (J. Kallinka, Diarium, str. 2).

Je otázne, či Felinov negatívny postoj voči Drábikovi bol motivovaný len jeho vizionárstvom, o Drábikovi však vieme, že svojou hrubosťou a opilstvom nerobil česť svojim oltárnym spolubratom. V poslednej časti listu sa Felinus sťažuje, že mu Komenský už v troch alebo štyroch posledných poštových zásielkach nič nepísal, a zdá sa mu, že má voči nemu výhrady pre „toho vizionára“ (ani meno ho neuvádza! – pozn. aut.). Pritom Felinus bol asi o veciach veľmi dobre informovaný, keď vedel aj o tom, že s poslednou poštou, ktorú doniesol Hiram, došiel aj Komenského list pre Drábika. Podľa Felina sa Komenský v ňom sptuje, či ešte Pán niečo hovorí a čo! Felinus nakoniec vyslovil želanie: „Kiež by ho (Komenského, pozn. aut.) Boh osvietil“.

Z Felinových slov zrejme cítiť poľutovanie nad tým, že sa Komenský dal opantať nezodpovedným Drábikom a vzal ho pod svoju ochranu. Felinus však pravdepodobne nedocenil politický význam revelácií, a tak nepochopil ani hlavný dôvod Komenského kladného vzťahu k revelacionizmu.

Tak, ako sa z Felinového listu dozvedáme, že už v roku 1660 mal v ruke Lux in tenebris, podobne vieme z listu Pavla Vetterina, adresovaného Janovi Bythnerovi 8. novembra 1660 takisto do Brzegu,¹⁷⁴ že sa mu dostali do rúk Lux in tenebris a Historia revelationum. Teda už v uvedenom roku boli na Slovensku obe knihy známe. Z Vetterinového listu vyberáme najhlavnejšie časti, ktoré sa týkajú jeho postoja ku Komenskému. Predovšetkým spomína stretnutie sa s Komenským pri jeho prvom návrate z Blatného Potoka do Lešna (1650), keď sa cestou opäť zastavil v Púchove. Prosil Komenského, aby „tým Drábikovým veciam“ dal pokoj, uvádzajúc veľa príčin. „Ešte sa na mňa hnevivo oboril“, píše Vetterin, že vraj „neverim Písmu svätému“. Zrejme Vetterin nepovažoval Drábika za pravého proroka a vystríhal Komenského, ale ten sa ho predsa len naďalej zastával. Druhýkrát písal o tej istej veci Komenskému do Holandska, aby toho nechal, lebo sa obáva, že „skrze to k veľkému posměchu príjde“. I na tento list od Komenského „odpovedi dosti špičaté sem dostal“ píše Vetterin. Teraz však, keď mal v ruke Lux in tenebris a Historiu revelationum N. D. spolu so zamietavým posudkom týchto kníh od prof. Mikuláša Arnolda z Franekeru,¹⁷⁵ slzy mu tiekli, že sa pánu Otcovi (t. j. Komenskému) na staré kolená „taká potupa, lehkost a posměch činí... aby se byl ten prorok M. D. raději nikdy na svět nenarodil, nežli pana Otce měl tak podvésti a k takovému posměchu přivésti“. Vetterin sa radil o Drábikovi aj s Andrejom Klobušickým. Ten takisto pochyboval už vtedy o pravosti Drábikových predpovedí a charakterizoval ho sčasti ako človeka, ktorý má aj veľkú dávku šťastia. Spomína prípad, keď Drábik šiel kdesi do hámrov hľadať zlato a našiel ho. Jeho predpovede pokladá Vetterin iba za prejavy túžby jeho srdca a čo si zaumienil, o tom jeho ústa hovorili. Teda odhaľuje tu čiru ľudskú podstatu Drábikových pro-roctiev. Obáva sa však, aby sa príslušníci Jednoty nedostali pre neho do nejakého nebezpečenstva, čo sa vskutku roku 1671 aj prihodilo. V závere listu Vetterin píše, že posielal Bythnerovi jeden exemplár Drábikových revelácií, aby posúdil, či dobre učinil. Tu myslí Vetterin na posudok celého svojho postoja k Drábikovi a ku Komenskému vo veciach revelácií.

Rozpory, ktoré medzi púchovskými a Lednicou vládli, boli Komenskému známe aj z iných prameňov, nielen z listov Felina a Veterina. Snažil sa ich zmieriť, ako to poznáme z jeho listu „Bratřim v Púchově“ z 28. septembra 1660.¹⁷⁶ Komenský v ňom odopiera jed- notlivcom právo vynášať sudy o veciach, ktoré patria „k soudu celé cirkvi“. Spomína aj synodu v Ostrorogu, ktorá vyzvala Komenského, aby zanechal revelácie, on však ich súd kajfášskou radou nazval. Záver listu je výzvou ku kajúcnosti, pokániu a k zanechaniu zlozvy- kov a radi im odovzdať sa do rúk božích. „Nemyslete, že odvedete-li Vy od sebe nevinu, onoho dřivim a smolou, Váš pak jen slámou pá- liti budou“. V tejto myšlienke Komenský upozorňuje bratov v Pú- chove na ďalekosiahle následky nesvornosti, ktoré nepriateľ určite využije proti členom Jednoty bratskej a výsledkom všetkého bude prenasledovanie spolubratov a zničenie Jednoty. A rok 1671 sa po- maly bližil.

Naznačili sme už, že knihu Lux in tenebris neprijali na Slovensku jednoznačne. Samotný druh Jednoty v Púchove bol v rozpakoch a skôr sa obával škôd, ktoré v ich radoch kniha mohla spôsobiť. Via- ceri nepripisovali reveláciám z teologického hľadiska zvláštny vý- znam, ba priamo odmietali „božský“ pôvod prorociev. Ich postoj k Drábikovi bol veľmi kritický, veď v istom čase ho pozbavili aj kazateľského úradu pre nedôstojný spôsob života. I politický obsah knihy bol im na výstrahu. Dali sa očakávať štátne zásahy, lebo ne- vyberavým jazykom útočil proti habsburskej moci. Obce Jednoty bratskej mali dovtedy relatívny pokoj od štátnej moci, najmä potom, čo sa spojili vo VLČANOCH s uhorskými kalvinmi (1647). Teraz však kniha Lux in tenebris, dielo jedného z nich, putuje z ruky do ruky a vyvoláva nepokoj, obavy u jedných, pre druhých je pred- zvesťou očakávaného impulzu na spojenie sa domácich protihabs- burských síl. Hlbší spoločensko-politický dosah nadobúda Lux in te- nebris v rukách niektorých evanjelických pastorov na Slovensku. Totiž tí evanjelickí kazatelia, ktorí sa oboznámili s revelacionizmom a postavili sa k nemu so sympatiami, iste pochopili aj jeho politický dosah, o čom svedčí predovšetkým synodálny proces proti Jánovi Sartoriovi v Prešove, neskôr súdne stihanie Joachima Kalinku, ilav-

ského ev. superintendenta. Drábikova poprava v Bratislave (1671) je súdnym ukončením prípadu Lux in tenebris.

S menom Jána Sartoria sme sa stretli v spojitosti so snahou nie- najšej školy. No oveľa významnejšie je jeho účinkovanie ako stú- penca revelacionizmu a šíriteľa myšlienok knihy Lux in tenebris. Druhým centrom na Slovensku, odkiaľ sa kniha u nás širila, stal sa Prešov. Sartorius bol v ustavičnom písomnom spojení s Komenským. On poдал Komenskému správu o smrti Andreja Klobušického, kto- rého v novembri roku 1655 postihol mor. Komenský hlboko žiaľil Hovorili sme aj o správach, ktoré zasielal Sartorius Komenskému o Schaumovi. Sartoriovi zaslal Komenský aj prvé exempláre Lux in tenebris na východné Slovensko v roku 1660. Pre našu tematiku je závažný materiál, ktorý objavil Ján Kvačala v Acta historica patriae (Historicko-vlastivedné spisy).¹⁷⁸ Opisuje sa v nich spor Abra- hama Eccarda, ev. farára a prvého pastora v Prešove, s Jánom Sar- toriom, diakonom prešovským.

Kvačala ilustruje spor ako vieroučný, v ktorom sa dostali na pre- tras rozpory medzi luteránmi a kalvinmi. Kvačalov záver je: Keďže sa luteráni stavali proti kalvinom, postavili sa tým aj proti Jednote a odsudzovali prívržencov Komenského. Na tomto príklade chce ukázať, že otázky kalvinizmu, presnejšie povedané, v Prešove otázky kryptokalvinizmu, boli živé ešte aj v druhej polovici 17. storočia a musel sa s ním zaoberať synodálny súd. Primárnym činiteľom v tom- to spore neboli len pohnútky vieroučné. Neodškriepiteľné je tu po- zadie politické, ako nám to ukáže rozbor materiálu.

V Acta historica patriae sa zachovalo viac spisov Abrahama Ec- carda, týkajúcich sa uvedeného sporu. Z nich sa dozvedáme, že Eccard posudzoval Sartoria z ideového hľadiska, za ktorým sa evi- dentne skrýva aj politický aspekt a Sartoriou vzťah ku Komen- skému.

V prvom rade si všimnime názov Eccardovho spisu, ktorý znie: „Krátky výklad o tom, že Ján Sartorius, diakon prešovskej cirkvi vlasti, nie je veriacim luteránom, ale čo najviac sa prikláňa k entu-

ziastom, schwenkfeldiánom, puritánom i independentom, weigeliánom a anabaptistom, prednesený na prešovskej sartoriánskej synode, konanej dňa 14. a 15. marca 1662, M. Abrahamom Eccardom zo sliezskeho Bernstadtu, prvým pastorom prešovskej cirkvi.“

Už názov samotnej obžaloby je pozoruhodný uvedením celej palety sektárskych ideológií 17. storočia, ktorým podľa Eccarda bol Sartorius naklonený. Eccardovi, ako rodákovi zo Sliezska – liahne revelacionistických prorokov (odtiaľ vyšli Krištof Kotter, Jakub Böhme i Quirin Kuhlmann) – mohol by revelacionizmus známy od mladosti. Chiliastické snárstvo spojené s revelacionizmom, ktorého konkrétnym zvýraznením bolo Komenského vydanie *Lux in tenebris* predisponované do Sartoriových rúk, mohlo pohnúť Eccarda, aby ho nazval prívržencom entuziastov. Eccard tvrdí, že Sartoria Komenský priviedol k entuziastom.¹⁷⁹ K entuziastom patrí aj sekta schwenkfeldiánov, ktorá nasledovala učenie Gašpara Schwenkfelda (1490–1561), takisto sliezskeho rodáka, laického kazateľa reformácie, ktorého učenie šmalkaldský konvent vyhlásil za najhoršie kacírstvo.¹⁸⁰ Jeho nasledovníkov nazvali schwenkfeldiánmi. Ich príbuznosť s revelacionistickými entuziastmi, ako ich mohol poznať Eccard zo Sliezska, dala mu príležitosť uviesť Sartoria do spojitosti s nimi, na čo mu postačoval styčný bod na úrovni revelacionizmu, ale aj fakt, o ktorom píše Eccard, že nejakému študentovi, ktorý potom išiel do Vratislavi, dal do rúk Schwenkfeldovu knihu.¹⁸¹

Závažnejšie je označenie Sartoria ako prívrženca puritanizmu a independentizmu, čo môže mať aj hlbšie korene v Eccardovom poznaní Sartoriových názorov. Úsilie o zľudovenie riadenia cirkevných organizácií s presbyteriálnym systémom mohlo mať u Sartoria ohlas už aj vzhľadom na blízkosť puritánskeho centra Horného Uhorska v Blatnom Potoku. Pravda, u Sartoria je možné z tohto aspektu predpokladať aj kryptokalvinizmus, pretože sám Eccard vyhlásil, že reformátori ho považujú za svojho.¹⁸² Možno bude sa zdať rozporným Sartoriov vzťah ku Komenskému a súčasne náklonnosť k puritanizmu a independentizmu. Ale rovina, na ktorej sa stretávali záujmy Komenského a Sartoria, bola primárne v revelacionizme a jeho politických dôsledkoch.

Nemenej zaujímavé je obvinenie Sartoria z náklonnosti k weigelianizmu. Valent Weigel (1533–1588) bol nemeckým teozofom. Jeho teologické, alebo skôr teozofické názory sú vybudované na názoroch prírodnej filozofie, na učení Paracelza a novoplatonikov a na mystike Taulera a Eckharta. V učení weigeliánov – stúpcov Weigela – Boha zjednocujú weigeliáni s existenciou sveta a v tom smere sú panteistami.¹⁸³ Zrejme Eccardovi bolo učenie weigeliánov známe a ich náklonnosť k mysticizmu a prorockým predpovediam mu opäť pripomenula vrelý vzťah Sartoria k revelacionizmu entuziastov, čo mu mohlo stačiť na rozšírenie svojich obvinení proti Sartoriovi aj na weigelianizmus.

Tak ako sám názov Eccardovho obžalobného spisu v zásade vznáša proti Sartoriovi obvinenia z revelacionizmu v najrozličnejších smeroch a zhrnuje ich pod pojmom „entuziastov“, podobne aj prvé verše obžaloby vychádzajú z uvedenia Sartoriovej príslušnosti k nim a hovorí:

„Enthusiastarum tu, frater es, impie Sartori.
In Concione sicuti notatus es“.
(Si bratom entuziastov, bezbožný Sartorius,
takto si bol označený i v zhromaždení).

Z vývodov obžaloby sa nám črtá niekoľko základných údajov o činnosti Sartoria. V prvom rade si všimnime, čo bolo podstatou obžaloby. Eccard žaluje Sartoria, že pred dvoma rokmi, teda v roku 1660, odporúčal a požičal Eccardovi knihu rozličných zjavení, ktorú získal od Komenského. Pritom však mýlne tvrdí, že zjavenia pochádzajú od „akéhosi Dubravia“, namiesto Drábika.¹⁸⁴ Vyhlasuje ho za najpochabejšieho vizionára, ktorý v tejto knihe veľa „vyzvracal“ proti najsvätejšiemu cisárskemu a kráľovskému majestátu i proti najvznešenejšiemu domu rakúskemu. Preto Eccard odvrhol tento „diabolský“ spis s hrôzou a strachom a vrátil ho majiteľovi. Eccard na dokreslenie osudu knihy dodáva, že v Belgicku, kde bola kniha vytlačovaná, bol vydaný rozkaz skonfiškovať ju, lebo obsahovala mnohé nebezpečné a štvavé preklinania nielen proti „nepremožiteľnému

rímskemu imperátorovi, ale aj proti iným kráľom, kniežatám a magnátom.“

Je potrebné bližšie osvetliť túto stať Eccardovho spisu, pretože obsahuje najsilnejšie politické obvinenia, vyplývajúce z rozširovania revelácií.

V prvom rade si všimnime, kedy dostal Sartorius knihu od Komenského. Eccard totiž hovorí, že Sartorius mu ju ponúkol pred dvoma rokmi (ante biennium). Podľa toho sa kniha dostala k Sartoriovovi roku 1660, teda v tom istom roku, ako sme sa stretli s prvými exemplármi *Lux in tenebris* a *Historia revelationum* v Púchove. Podľa toho kniha bola známa na západnom i východnom Slovensku už v roku 1660. Dá sa predpokladať, že Sartoriov exemplár nebol jediný, ktorý sem Komenský poslal. Komenskému bola dobre známa politická situácia v Uhorsku, a aj po smrti Juraja Rákócziho II. mohol počítať s ďalšími stavovskými povstaniami proti rakúskemu panstvu, najmä po nasadení tvrdého kurzu Leopoldom I. po roku 1657. K nespokojnosti a k novému sprisahaniu čoskoro aj došlo po vasvárskom mieri na čele s palatínom Wesselényim, ako sme už o tom hovorili. Preto dopravenie kníh *Lux in tenebris* i *Historia revelationum* má svoj časový význam a politický dosah v prehľbovaní aktivizácie protihabsburských síl na Slovensku. Sartorius nechal kolovať *Lux in tenebris*, a tým šírila protihabsburskú náladu. V tomto smere mala kniha patričný účinok i na Eccarda. Touto formou získal Sartorius ďalších prívržencov, i keď v Eccardovom prípade výsledok bol negatívny. Eccard neveril reveláciám a Drábikove výroky nazval „zvracaním“ proti najsvätejšiemu cisárskemu a kráľovskému majestátu. Z toho sa dá usúdiť, že vystihol politický dosah knihy, ktorá vyvolávala v ňom strach a hrôzu. Takisto Eccardova stať o konfiškácii knihy v Belgicku dokladá uvedomenie si politického významu knihy. Bude asi ťažko dopátrať sa, odkiaľ mal Eccard správu o konfiškácii knihy v Belgicku, ale sama skutočnosť, že o tom vedel, rozširuje náš pohľad na Eccarda. Musel totiž o knihe konzultovať aj s inými a dozvedieť sa na mienku osôb dobre informovaných o uverejnených reveláciách.

Sartoriovo pôsobenie v duchu Komenského učenia sa neobmedzo-

valo iba na Eccarda. Hľadal preň prívržencov predovšetkým v radoch luteránskych pastorov a zaiste s úspechom. Dosvedčuje to aj Eccardova výčitka Sartoriovovi, že „zanechal vysvetľovanie Lutherov-
šiu, synodou schválenú filozofiu, odporúčajúc na Sartoriov návod „Helmontii, Comenii, aliorumque haereticae tabe infectorum scripta“ (spisy Helmonta, Komenského a iné spisy nakazené hnisom).¹⁸⁵

Dosah Sartoriovoho pôsobenia vysvitá z výsledkov synodálneho sporu. Sartorius už vtedy mal pevnú pôdu pod nohami, lebo získal širší okruh stúpenecov a synoda vyniesla rozsudok proti Eccardovi. Eccarda pozbavili úradu a Sartoria ospravedlnili. Podiel na víťazstve nastúpil do úradu učiteľa na prešovskej škole (1660), mal možnosť poznať Eccardove zmýšľanie nielen ako prvého kazateľa, ale aj ako inšpektora prešovskej školy. Bayer, sám stúpenec Komenského a Bacona Verulámskeho, stal sa odporcom Eccardovým, a tak horlivo bojoval proti nemu, že v Bardejove dal na Eccarda vytlačiť posmešné veršičky s obrazom obesena na obálke a s týmito slovami:

„At quis est illud carcinoma pendens,
responsum est Eccardus.“

(Kto však je ona visiaca rakovina, odpoveď je Eccardus).¹⁸⁶

Eccardove pozbavenie úradu spomenul Bayer aj v úvode k svojmu dielu *Lux mentium* (Svetlo rozumu).¹⁸⁷ Pri Sartoriovovi stál v uvedenom spore aj Izák Caban, prešovský filozof atomista, ktorý oslávil Sartoria panegyrikom, osloviac ho: „... Viri pietati rari, eruditione clari, eloquio cari D. Johannis Sartorii...“¹⁸⁸ (Mužovi zriedkavej zbožnosti, vznešeného vzdelania, vzácnej výrečnosti, p. Jánovi Sartoriovovi...)

Eccard sa neuspokojil s výsledkom synody a napadol v tom istom roku zákonnosť jej rokovania spisom *Anapologetos* – (Neschopný obrany).¹⁸⁹

V tomto prípade Eccard napadol teologický okruh otázok hlásaný Sartoriom. Predovšetkým to, že prevzal od Komenského učenie

o troch častiach človeka, luteránske uznáva iba dve časti, pričom Eccard zdôrazňuje, že Sartorius si v tejto myšlienke zaľúbil nielen Komenského, ale aj manichejcov a sú rovnako drahí jeho duši. Sartoriovu príslušnosť ku Komenskému potvrdzuje aj Eccardov spis z roku 1663 Examen responsionum Sartorii (Skúška Sartoriových odpovedí), v ktorom mu dáva prírmenie „homo comenianus“ (Komenského človek). Eccard vedel aj o Sartoriovej korešpondencii s Komenským, ba dokonca bol informovaný aj o obsahu listov, lebo obvinil Sartoria, že sa v nich rozpráva s Komenským ako brat s bratom.¹⁹⁰ Eccard okrem toho vytykal Sartoriovi, že si obľúbil Komenského veštby i slová, jeho činy zveleboval, napodobňoval a premieňal ich na šťavu a krv.¹⁹¹

Eccard zaiste dlhší čas sledoval Sartoriovu činnosť, keď nazhrozil o ňom toľko usvedčujúceho materiálu, ba musel sa na svoje vystúpenie dôkladne pripraviť a svoju argumentáciu aj podložiť. Práve vďaka takej dôkladnej príprave zachoval sa nám dôležitý komeniologický materiál o činnosti Sartoria, ktorý nám dokresľuje obraz Komenského pôsobenia prostredníctvom Lux in tenebris na Slovensku.

Okrem Sartoria aj Juraj Curiani bol zainteresovaný na reveláciách, o čom máme dva historické dokumenty. O Curianim píše Jakub Redinger, spolupracovník Komenského v reveláciách: „V Prešove som bol tri dni u Curianiho, farára maďarského, ktorý ma i s nemeckým (Jánom Sartoriom, pozn. Kvačalova) dobre prijali, hoci boli luteráni, veľa hovorili so mnou o zjaveniach, ktoré dobre poznali.“¹⁹² Redingerov zápis je pre nás veľmi cenný, lebo potvrdzuje celý náš pohľad na Sartoria i Curianiho.

Druhý archívny dokument je vlastnoručným „Memoriálkom“ Komenského, daný 8. septembra 1667 v Amsterdame trom študentom z Uhorska, a to Michalovi zo Szatmár Németu, Samuelovi Tataimu a Michalovi Sárpatakimu,¹⁹³ podpísaný: „J. A. Comenius manu senili“ (J. A. Komenský rukou stareckou).

Menovaným študentom zveril Komenský knihy, ktoré mali doma, v Uhorsku, podľa memoriálika rozdeliť a doručiť v Žiline do vlastných rúk jeden exemplár Lux e tenebris pastorovi Ladovicovi (La-

dovicum), ostatné do Püchova páňovi Samuelovi Juniovi (ad dominum Samuelem Junium) s tým, aby ich on rozdelil.¹⁹⁴ V Prešove majú odovzdať dva exempláre tých istých spisov (eorundem scriptorum) p. rev. Curianimu, do používania urodzenému páňu Ketzerovi „cum honorificentissima ex me salute“ (S mojím najúctivejším pozdravom). Takisto rev. Sartoriovi jeden exemplár (Lux e tenebris), ako aj Angelus pacis (Anjel mieru) a Voluminis prophetici dimissio (Rozoslanie spisu prorockého).

Memoriálík určite zaujme našu pozornosť, lebo sa v ňom vyskytujú nové mená vzťahujúce sa na Slovensko. Predovšetkým sa tu spomína generosus dominus Ketzer, ktorému mal Curiani odovzdať do používania Lux e tenebris a podľa bodu 9 memoriálika študenti mali doručiť tie isté knihy šľachticom menom Kabai a Liszkai v Brezovičke (Komenský používa pomenovanie „Homburg“). Pri týchto menách načíť sa zastaviť.

Rodina Ketzerovcov v Prešove patrila medzi popredné a vysoko-vážené meštianske rodiny, z ktorej dvaja členovia (otec a syn) sa stali obeťou Caraffovho krvavého súdu v roku 1687, známeho pod menom „Prešovské jatky“. Škoda, že Komenský neuviedol i krstné meno tohto Ketzera, aby sa ešte bližšie mohla identifikovať jeho osoba. Ale Ketzerom sa i tak rozširuje okruh osôb zainteresovaných na reveláciách a v tom prípade nie je to teológ, ale laik. Najúctivejší pozdrav, ktorý Komenský pripája pre Ketzera, vyvoláva dojem, že sa Komenský s Ketzerom nielen dobre poznal, ale vedel aj o Ketzerovej náklonnosti k reveláciám. Aká mohla byť súvislosť medzi politickým dosahom revelácií pre Ketzera, wesselényiovským hnutím, prípadne aj neskorším Caraffovými represáliami, nemôžeme rozpracovať už aj z toho dôvodu, že nepoznáme celé meno tohto Ketzera. Nemenej dôležité sú pre slovenské komeniologické bádanie mená šľachticov Kabai a Liszkai, ktorým Komenský poslal do Brezovičky ďalšie exempláre tých istých kníh. Doteraz sme sa totiž iba domnievali, že Komenského itinerárie na východnom Slovensku mohli viesť zo Spiša do šarišského kraja a ďalej do južného Zemplína cez Levočú, Bijacovce, Brezovičku, Sabinov do Prešova a odtiaľ cez Sečovce do Blatného Potoka. Našu hypotézu Komenského cesty cez Brezo-

vičku dokladali sme iba menom Jána Mathaeidesa staršieho, ktorý tu ako exulant vykonával úrad evanjelického kazateľa a faktom, že Komenský cestou navštevoval roztrúsených exulantov. V deviatom bode memoriálka však sám Komenský dokladá, že poznal v Brezobode i ďalších ľudí, konkrétne šľachticov Kabaiho a Liszkaiho. No jeho známosť s nimi bola určite hlbšia, založená na osobnom stretnutí, ak v zásielke pamätá aj na nich svojím darom. Pre nás sa z Komenského záznamu potvrdzuje predpoklad jeho cesty cez Brezovicu a súčasne sa rozširuje sieť stúpcov revelacionizmu do severných oblastí Šariša v radoch šľachticov.

Pozoruhodné je v memoriálku aj to, že Komenský poslal na Slovensko aj svoj spisok *Angelus pacis* a *Voluminis prophetici dimissio*. Obidva spisy dal Komenský vytlačiť v máji roku 1667. *Voluminis prophetici dimissio* vysvetľuje podmienky vydania spisu *Lux e tenebris* a obracia sa na pápeža a cisára, aby sa podľa Drábikových prorocí obrátili, a tak odvrátili od seba hnev boží. Vyzýva pápeža, aby zvolal generálny koncil a podriadil sa mu, lebo ináč vezme nápravu cirkvi do svojich rúk *moc svetská*, tak ako to predpovedajú revelácie.¹⁹⁵ V *Angelus pacis* vyhlasuje sa Komenský za anjela mieru, a preto si osvojuje aj právo predniesť mierové posolstvo k Angličanom a Holanďanom, ktorí zasadli k mierovému rokovaniu v Brede (mier uzavreli 31. júla 1667). V tomto spore išlo o získanie námornej hegemonie Angličanov nad Holanďanmi a o ďalekosiahle ekonomické zisky. Komenský, podliehajúci mystickým náladám, umocneným ešte starobou, nedostatočne pochopil ekonomické zretele sporu a vyzýval zainteresované mocnosti k mieru v záujme uchovania evanjelia a rozšírenia kresťanstva medzi cudzím národom. Vyhlásuje, že z božieho rozkazu má pripravený spis *Christianismus reconciliabilis reconciliatore Christo* (Kresťanstvo zmieriteľné zmierením Kristovým), ktorý má podľa Komenského také silné argumenty, že každý kresťan musí s nimi súhlasiť. Druhý spis, ktorý s božou pomocou pripravuje – píše Komenský – je „Všeobecná porada o náprave vecí ľudských“ a k nim sa družia prorocťvá v *Lux e tenebris*, ktorý odporúča mierovým vyslancom, aby si ho prečítali a dali prečítať aj tým, ktorí ich do Bredu poslali.¹⁹⁶ Komenský končí

spis krásnym príhovorom k činiteľom mieru o zastavení vojnových hrôz.

Komenského memoriálku je pre nás závažným archívnym dokladom. Ináč by sme sa nedozvedeli, že oba spisy *Voluminis prophetici dimissio* aj *Angelus pacis* hneď v tom roku, keď ich vytlačili, odoslali aj k nám na Slovensko, Sartoriovi, ba aj iným čitateľom, náležiť doplnili Komenského pohľad na riešenie spoločenských problémov doby a súčasne sa dozvedeli v *Angelus pacis* o pripravovanej Všeobecnej porade. Možno je to najstaršia správa o Komenského Konzultácii u nás na Slovensku.

Konfliktová situácia nastala pre *Lux e tenebris* medzi Komenským a Joachimom Kalinkom, ilavským evanjelickým superintendentom. Komenský sa totiž dozvedel o negatívnom postoji Kalinku k reveláciám, a preto ešte pred vydaním *Lux e tenebris* (1665) píše Mednyánskemu list, datovaný v Amsterdame 5. apríla 1664,¹⁹⁷ v ktorom ho žiada o správu, či ilavský biskup a farár košecký sú s Vetterinom zajedno v názoroch na revelácie. Komenský nutne potrebuje o tom vedieť, lebo sa v uverejnených ďalších Drábikových reveláciách (*Lux e tenebris* 1665) musí o tom zmieniť. Zdôrazňuje pritom, že nechce ľuďom prekážať v slobode myslenia, záleží mu však na tom, aby pravda vyšla najavo.

Naskutku sa mená Kalinku aj iných šľachticov do tohto vydania dostali, z čoho neskôr mal Kalinka veľké neprijemnosti pred súdom v Bratislave. List, v ktorom ho Mednyánsky vyhlásil za stúpenca revelácií, sa nezachoval, ale ťažko predpokladať, žeby Komenský bez jeho správy bol ich mená uverejnil. Kalinka sa spravodlivo rozhorčil nad týmto činom Komenského a v liste zo septembra 1667 (bez uvedenia dňa) daný v Ilave,¹⁹⁸ teda až tretí rok po vytlačení *Lux e tenebris*, pravdepodobne až keď dostal knihu, uhladene, ale veľmi prísne vytýka Komenskému neopatrnosť, s ktorou vydal Drábikove blúznenia. Predovšetkým zarazil sa nad tým, že Drábik menoval niekoľkých evanjelických šľachticov uhorských a medzi nimi aj Kalinku, že vraj súhlasia s reveláciami. Vyslovuje svoj údiv nad Komenského počínaním, že muž, ktorého obdivoval, dopustil sa takej ľahkovážnosti a dovolil rozšíriť revelácie na škodu mnohých ľudí,

čo môže byť záhubou Komenského, Drábika i jemu blízkych ľudí. Nakoniec slávnostne pred celým svetom sa osvedčuje, že nemal nič do činenia „cum isto Tuo Phantastico et Enthusiasto“ (s týmto Tvojim fantastom a entuziastom).

Zo 17. septembra 1667 pochádza Kalinkov list Mednyánskemu,²⁹⁹ azda bol písaný naraz s listom Komenskému, ktorý je bez uvedenia dňa, že je proti chiliizmu Komenského a Drábika a že zanedlho mu pošle spis proti Drábikovi.

Z listu Juniusa Drábikovi z 22. decembra 1667 zase vieme o príchode Komenského syna Daniela na Slovensko a súčasne i o tom, že pre Kalinku došiel exemplár *Lux e tenebris*.

Rozširovanie knihy *Lux e tenebris* viaže sa aj k menu Eliáša Ladivera mladšieho, Komenského žiaka a profesora prešovského kolégia, ktorý v roku 1669, teda rok pred Komenského smrťou, dostal od neho z Amsterdamu knihu a poslal ju svojmu kmotrovi Joachimovi Kalinkovi do Ilavy.³⁰⁰ Medzi prešovských stúpcov revelacionizmu patrí aj Samuel Pomarius, prvý rektor novozaloženého kolégia v Prešove (1667). O ňom sa zachovala správa, že na svojich prednáškach ako profesor teológie nadšene chválil dielo Quirina Kuhlmann, vratislavského fanatika. Kuhlmann „sa dal okúzliť krásnymi fantáziami Jakuba Böhmeho, gorlického obuvníka“.³⁰¹ Odišiel do Moskvy pod falošným menom, kde žil v takzvanej „nemeckej slobode“, časti mesta, ktorú obývali Nemci a mali tu svoje privilégia. Tu našiel oporu v prívržencoch zvaných böhmianoch. Napísal báseň *Kühl-Jubel an den Zaaren*, kde velebil ruského panovníka a upozornil ho na veľkú úlohu, že má zničiť Antikrista. Kuhlmann 4. októbra 1689 v Moskve upálili ako nebezpečného buriča spolu s istým Nordemannom. Kuhlmann bol známy aj svojou náklonnosťou k slobodomurárstvu a kvakerstvu. Samuel Pomarius, keď už bol lübeckým superintendentom, teda už po odchode z Prešova, osobne sa zoznámil s Kuhlmannom a odvrátil sa od neho.³⁰²

Aby sme sief stúpcov revelacionizmu na Slovensku dokreslili, musíme tu spomenúť aj košického evanjelického farára Fabricia, od ktorého sa zachoval jediný archívny dokument vo forme listu Drábikovi, adresovaný dňa 18. januára 1670 v Košiciach.³⁰³ Fabricius

v ňom prejavuje radosť nad Drábikovými proroctvami, ktorým verí i napriek odmietavému stanovisku Vetterina. Fabricius vyslovuje túžbu privítať Drábika u seba a posielal mu 5 toliarov. Doteraz zjavenia ešte nemá, prosi však Drábika, aby mu ich poslal, za čo mu aj zaplatí. Z listu je zjavné, že Fabricius už revelácie poznal, ale chcel mať aj svoj vlastný exemplár knihy. Nie je nám známe, kde sa oboznámil s reveláciami, ale blízkosť Prešova, kde pôsobili Sartorius, Curiani, Ladiver a iní, nám naznačuje pravdepodobné riešenie tejto otázky.

Stojí tiež za zmienku, že s Fabriciom spolupracoval v kazateľskom úrade v Košiciach v tom čase aj Juraj Fischer, rodom Čech od Hradca Králové, ktorý musel v roku 1629 v nočnej hodine spolu s rodičmi opustiť vlasť a po dlhom putovaní prišiel do Uhorska, kde absolvoval základné štúdiá. Za vyššími štúdiami odišiel do Elblagu, kde bol žiakom J. A. Komenského. Po návrate bol 21 rokov slovenským kazateľom (1651–1672).³⁰⁴ Fischer bol v dobrom priateľstve s rektorom prešovského kolégia Samuelom Pomariom, ktorý mu venoval svoje dizertácie, vytlačené v Košiciach v roku 1669. Nuž pre Fabricia bola tu návaznosť na Komenského a blízkych mu ľudí v priaznivej konštelácii i prítomnosťou Fischera.

Z listu Vetterina Sartoriovovi z 31. januára 1671 sa dozvedáme, že aj Ladiverov otec v Ziline mal nezviazaný exemplár zjavení, ale ukrýval ho.³⁰⁵

Roku 1671 bolo wesselényiovské sprisahanie odhalené. Pred zvláštny súd na potrestanie vinníkov z Lednice do Bratislavy predviedli aj Mikuláša Drábika, ktorý bol v písomnom styku s Komenským fakticky až do smrti. Posledný list napísal Komenský Drábikovi 2. novembra 1670, teda necelé dva týždne pred svojou smrťou. Netušil, že „prorok“, ktorému bol takmer celý život naklonený, veril mu a rozširoval jeho „videnia“, čoskoro ho bude nasledovať v smrti, ale nedobrovoľnej, na popravisku. Fiškus v žalobe vymenoval všetky nadávky, ktoré Drábik používal proti svojim nepriateľom, t. j. rímskej cirkvi a rakúskemu domu, a predložením revelácií bola daná podstata celej obžaloby. Drábik sa ani nebránil. Keď vyhlásil, že proroctvá on zasielal Komenskému a tieto slová nie sú jeho (akože

Drábikove), ale božie, čo bol ochotný aj prisahou potvrdiť, gróf Rothal, predseda súdu, vyhlásil ho za blázna a dal ho vyšetriť lekárom. Tito však ho vyhlásili za normálneho.²⁰⁶ Drábika odsúdili na smrť ako buriča a bohorúhača. Na súd bol predvolaný aj Joachim Kalinka ako priaznivec Drábikov, čo vyčítali z knihy *Lux e tenebris*. Kalinka sa bránil, odmietol obžalobu a dokazoval svoj odpor k Drábikovým reveláciám. Dal priniesť z Ilavy svoj spis, v ktorom podvracia Drábikove proroctvá (azda ten, čo sľúbil napísať Mednyánskejmu?)²⁰⁷ Drábik mu však pri konfrontácii priťažil, neskôr priznal, že nebol jeho prívržencom, ale neskoro. Kalinku nechali vo väzbe v Bratislave, kým na vonkajší zákrok nebol prepustený.²⁰⁸

Z komeniologického aspektu je dôležité povedať, že Komenský pripojil k reveláciám pre Kalinku ďalšie exempláre svojich spisov, a to *Angelus pacis* (Anjel mieru) a *Voluminis prophetici dimissio* (Rozoslanie spisu proročského), ako to učinil aj pri zaslaní knih Jánovi Sartoriovi do Prešova.²⁰⁹

O tom, že sa Kalinkov postoj k Drábikovi menil, vieme z listu P. Vetterina, danom v Púchove dňa 26. marca 1669, s ktorým posielala Kalinkovi exemplár *Lux e tenebris*. Vetterin tu robí Kalinkovi výčitky, že nie je teraz už natoľko úprimný k Drábikovi ako predtým, keď ešte tvrdil, že neverí v božský pôvod Drábikových zjavení.²¹⁰

16. júla 1671 bol 83-ročný Drábik potupne popravený. Ufali mu pravú ruku, potom stali hlavu, vytrhli jazyk a nakoniec spolu s *Lux e tenebris* spálili jeho telo za hradbami mesta. Jeho popol vysypali do Dunaja.²¹¹

Takýmto činom revelácie priviedli Drábika na popravisko ako autora myšlienok, ktorými celý život napájali nádeje všetkých, čo verili v pravdivosť revelácií a očakávali ich realizáciu. Ako sme už povedali, nie náhodou rozširoval Komenský prostredníctvom svojich priateľov *Lux in tenebris*, *Historiu revelationum* a nakoniec *Lux e tenebris*, ale aj *Angelus pacis* a *Voluminis prophetici dimissio* na Slovensku práve v časoch priprav odporu uhorských magnátov proti Habsburgovcom. Tieto knihy kolovali z ruky do ruky a ako sme ilustrovali, dostali sa aj do rúk nepovolných, preto nie div, že správa o nich a ich buričskom obsahu došla až k Rothalovmu tribunálu.

Tak sa stal vlastne Drábik obeťou protiesselényiovských represálií. Treba ešte podotknúť, že bratislavský súd odsúdil aj viacerých uhorských šľachticov na smrť, ale nikoho z odsúdených nepopravili, jedine Drábika.²¹²

Drábikova smrť signalizovala aj blízky koniec Jednoty bratskej na Slovensku. V tom čase zomrel Samuel Junius, už predtým viaceri odisli z radov živých, nad čím horko žiali Komenský ešte za svojho života v liste „Bratřím lednickým, púchovským a skalickým“ z 10. februára 1670²¹³ a v smrti Figulovej, ako aj iných v Poľsku vidí rozpad celej Jednoty. Potešuje sa myšlienkou, či tento rozpad nie je začiatkom budovania veľkolepejšej Jednoty, v ktorej sa zjednotia všetky partikulárne sekty v jednu silnú cirkev („Již vidim, jak po sobě dvěře Jednoty malé zavřítí a před sebou dvěře Jednoty veliké odevřítí...“). Toľko optimizmu a viery v lepšiu budúcnosť preukázal máloktorý veľduch ľudstva ako večne na kolena zrážaný, ale nikdy neklesajúci Komenský.

Odhalenie wesselényiovského sprisahania malo svoje ďalekosiahle následky predovšetkým pre protestantov v Uhorsku. „Pod zámienkou, že sa na sprisahani zúčastnilo aj niekoľko protestantských šľachticov, začalo sa rozsiahle prenasledovanie nekatolikov...“²¹⁴ O tom, ako bola zasiahnutá Jednota v Púchove, podrobne píše Pavel Vetterin Jánovi Bythnerovi do Lešna v liste z 9. januára 1672.²¹⁵ Vetterin podáva správu o Drábikovej smrti (opätovnú), o svojom väznení, o situácii v Trenčíne a Skalici, odkiaľ boli vyhnaní kazatelia Jednoty aj kazatelia evanjelickí. Najnovšie vojnové prípravy nedajú mu tušiť nič dobrého pre budúcnosť. Vyslobodenie čaká iba od Hospodina.

Obeťou rekatolizačného náporu sa stali cirkevné obce Jednoty bratskej nielen na západnom, ale aj na východnom Slovensku. Vtedy zanikla aj obec markušovská.

* * *

V kapitole „Slovensko v politickej koncepcii J. A. Komenského“ hľadali sme cesty, ako ukázať v historických súvislostiach politický dosah Komenského činnosti a jej zvýraznenie vo vzťahu k Sloven-

sku. Paleta jeho pôsobnosti bola široká a rôznorodá, preto nebolo ju možné zachytiť len v jednom smere, hoci ona slúžila ústrednej myšlienke — vybojovať slobodu českému národu a oslobodiť ho spod habsburského jarma. Ako sme videli, Komenského politické presvedčenie sa nerozlučne spájalo s jeho náboženským chápaním spoločenských dejov, a preto sa nám vynorili aj také problémy, na ktoré sa doteraz u nás málo poukazovalo, ako bol Komenského vzťah k puritanizmu a jeho ľavej odnoži independentizmu, hoci ideove je javom renesančným, u Komenského dostal veľmi konkrétnu podobu i začleňovanie do foriem politickej argumentácie.

Komenského politickú činnosť, a z nášho hľadiska predovšetkým vo vzťahu ku Slovensku, samozrejme i s reláciami uhorsko-sedemhradskými, treba chápať pre ucelenie obrazu jeho spoločenskej pôsobnosti u nás. Ale politická oblasť, historicky obmedzená na 17. storočie, je ďaleko prekonaná v oblasti Komenského pedagogického pôsobenia, ktorej platnosť je nevyčerpateľná a živá dodnes, o čom sa pokúsime dať prehľad čitateľovi v ďalšej časti tejto práce.

[POZNAMKY K DRUHEJ KAPITOLE]

- [1] Jan Amos Komenský, Vybrané spisy III, Bratislava, 1957, 220.
- [2] Dejiny Slovenska I, Bratislava, 1961, 297.
- [3] Kapitoly z uhorských dejín, Bratislava, 1957, 220.
Pozri aj František Karšai, Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965, 8 a n.
- [4] Dejiny Slovenska I, 303.
- [5] Dejiny Slovenska I, 305.
- [6] Dejiny Slovenska I, 308.
- [7] Dejiny Slovenska I, 311.
- [8] Géza Kúr, c. d., 13. Pozri aj Loesche György — Szabó J., Kálvin hatása Európa országáiban, 1912, 33.
- [9] Sándor Jancsó, Kálvin élete és egyházpolitikája, Nagy-Enyed 1894, 67—70.
- [10] Géza Kúr, c. d., 14. Pozri aj Loesche — Szabó, c. d., 34.
- [11] Mihály Zsilinszky, A magyar Országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II, 171. Pozri aj Géza Kúr, c. d., 17.
- [12] Dejiny Slovenska I, 321.
- [13] Dejiny Slovenska I, 321.
- [14] Géza Kúr, c. d., 24, prináša výpis z maďarského originálu. Záznam je vraj z roku 1636, ale Kúr predpokladá, že mohol byť zapísaný

sku. Paleta jeho pôsobnosti bola široká a rôznorodá, preto nebolo ju možné zachytiť len v jednom smere, hoci ona slúžila ústrednej myšlienke – vybojovať slobodu českému národu a oslobodiť ho spod habsburského jarma. Ako sme videli, Komenského politické presvedčenie sa nerozlučne spájalo s jeho náboženským chápaním spoločenských dejov, a preto sa nám vynorili aj také problémy, na ktoré sa doteraz u nás málo poukazovalo, ako bol Komenského vzťah k puritanizmu a jeho ľavej odnoži independentizmu ako k protifeudálnym ideológiám. No zasa revelacionizmus, hoci ideove je javom renesancie do foriem politickej argumentácie.

Komenského politickú činnosť, a z nášho hľadiska predovšetkým vo vzťahu ku Slovensku, samozrejme i s reláciami uhorsko-sedemhradskými, treba chápať pre ucelenie obrazu jeho spoločenskej pôsobnosti u nás. Ale politická oblasť, historicky obmedzená na 17. storočie, je ďaleko prekonaná v oblasti Komenského pedagogického pôsobenia, ktorej platnosť je nevyčerpatelná a živá dodnes, o čom sa pokúsime dať prehľad čitateľovi v ďalšej časti tejto práce.

[POZNÁMKY K DRUHEJ KAPITOLE]

- [1] Jan Amos Komenský, Vybrané spisy III, Bratislava, 1957, 220.
- [2] Dejiny Slovenska I, Bratislava, 1961, 297.
- [3] Kapitoly z uhorských dejín, Bratislava, 1957, 220. Pozri aj František Karšai, Stúpenec J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965, 8 a n.
- [4] Dejiny Slovenska I, 303.
- [5] Dejiny Slovenska I, 305.
- [6] Dejiny Slovenska I, 308.
- [7] Dejiny Slovenska I, 311.
- [8] Géza Kúr, c. d., 13. Pozri aj Loesche György – Szabó J., Kálvin hatása Európa országában, 1912, 33.
- [9] Sándor Jancsó, Kálvin élete és egyházpolitikája, Nagy-Enyed 1894, 67–70.
- [10] Géza Kúr, c. d., 14. Pozri aj Loesche – Szabó, c. d., 34.
- [11] Mihály Zsilinszky, A magyar Országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II, 171. Pozri aj Géza Kúr, c. d., 17.
- [12] Dejiny Slovenska I, 321.
- [13] Dejiny Slovenska I, 321.
- [14] Géza Kúr, c. d., 24, prináša výpis z maďarského originálu. Záznam je vraj z roku 1636, ale Kúr predpokladá, že mohol byť zapísaný

aj neskôr, lebo posledná veta naráža na Drábikovu popravu, čo sa stalo 16. júla 1671 v Bratislave.

- [15] Jan Novák–Josef Hendrich, Jan Amos Komenský, jeho život a spisy, Praha, 1932, 358.
- [16] Gyula Pauler, Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671, II, Budapest, 1876, 379. Tu sa píše o Drábikovej ceste k Jurajovi Rákócziemu I. v roku 1645, ale i podľa tejto správy Drábik nepochodil, knieža ho neprijal.
- [17] Ján Kvačala, Az angol-magyar érintkezések története (1620–1670), Századok XXVI. évf., 1892, 711.
- [18] A. Patera, Jana Amosa Komenského korrespondence, Praha, 1892, 17. list XVII. Ad D. J. H. Alstedium in Transylvaniam.
- [19] Lajos Rácz, Comenius Sárospatakon, Budapest, 1931, 17.
- [20] Bohumil Ryba, Sto listů Jana Amosa Komenského, Praha, 1942–1945, list 39. Bohumíru Hottonovi, 110–117.
- [21] A. Patera, c. d., 50, XXXIX.
- [22] L. Rácz, Comenius és Eperjes, Protestáns tanügyi szemle, ročník 1931, 260.
Pozri takisto V. Ružička, Komenského vplyv na vývoj slovenského školstva. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amosa Komenského (Acta Comeniana), roč. 1958, 163.
Ján Kvačala v štúdií Slovenské vydanie Praxis pietatis (Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, zoš. VIII., 1925) uvádza, že prvé slovenské vydanie Praxis pietatis je z roku 1633, teda dva roky po jeho prvom lešenskom vydaní.
- [23] Bibliografický súpis všetkých Komenského diel, ktoré vyšli na území Slovenska, podáva Ján Petrikovich v časopise Jednotná škola, roč. XII., 1957, č. 2.
- [24] Magyar könyvszemle, roč. 1929, 21; roč. 1924, 94–96; K. Szabó, Régi magyar könyvtár I, Budapest, 1879, (č. 899); RMK II, 579; J. Bakos, A Magyar Komensky irodalom, Budapest 1952 – stať o bardejovských vydaniach Komenského diel.

- [25] Uplný exemplár tohto vydania sa nachádza vo Vedeckej knižnici Národného výboru hlavného mesta Slovenska – Bratislavy. Zlomky diela, tri exempláre prvého tlačiarenského hárka sa nachádzajú v historickom archíve mesta Prešova. O jednom defektnom exemplári hovorí Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archívech a museích, Praha, 1959, 156, č. 273. Pozri aj Č. Zíbrt, Bibliografie české historie V, Praha, 1912, 399, č. 18808.
- [26] J. Bakos v c. d., str. 86 uvádza jediný známy exemplár v Magyar nemzeti múzeum v Budapešti. Prvé levočské vydanie z rokov 1641 a 1643 sa u nás nezachovali, tie autor nemal v ruke, preto dáta o nich uvádza s rezervou.
- [27] Pozri Č. Zíbrt, c. d., 424, č. 19033. Z týchto dvoch levočských vydaní sa prvé zachovalo v Ev. cirkevnej knižnici v Levoči. Tento exemplár cituje Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archívech a museích, 160, č. 281.
- [28] Soupis děl J. A. Komenského, 166, č. 292.
- [29] Soupis děl J. A. Komenského, 421, č. 818.
- [30] Toto vydanie autor v ruke nemal, neuvádza ho ani najnovšia bibliografia. Zmienku má o ňom Bakos v c. d., 96 a Č. Zíbrt, c. d., 401, č. 18846.
- [31] A. Patera, c. d., 148, list č. CXIX F. Petro Securio, Skalicium; 149, list č. CXX Generoso et magnifico domino d. Johanni Marieszi de Marcuszfalva; 150, č. listu CXXI Ad dominum J. Efronium po Janu Molitorovi; 151, č. listu CXXII B. J. Saporovi; 152, č. listu CXXIII Bratru Chodniciovi.
- [32] B. Ryba, c. d., 337.
- [33] A. Patera, c. d., 152, list č. CXXII B. J. Saporovi.
- [34] Jozef Šátek, Náboženské pomery v Skalici od reformácie do jozefinizmu, Trnava, 1946, 70.
- [35] B. Ryba, c. d., 336–338.
- [36] J. Lipták, Geschichte des ev. Lyceums A. B. in Kesmark, Kežmarok 1933, 47.

- [37] *Adorján Divéki*, Felső-Magyarország kereskedelmi összekötetése Lengyelországgal főleg a XVI.–XVII. században, Budapest, 1905, 21–48.
- [38] *B. Ryba*, c. d., 107 a n., list č. 38 Tobiáši Andrae, Naspěch v Elbinku 16. srpna 1644.
- [39] *Heinz Prokert* odcitoval Weisov životopis v časopise Karpathenland, roč. 1934, č. 4, 100–102. T. Weis pochádzal zo Spišskej Belej (nar. 19. marca 1621), študoval v Liptovskom Mikuláši a Levoči. V roku 1642 odišiel študovať do Torune, odkiaľ po dvojročnom štúdiu prešiel cez Gdansk a Elbląg do Kráľovca.
- [40] *Szinyei*, Magyar írók élete és munkái, heslo „Madarász Márton“. Osobnosť tu uvedeného Martina Madarásza nie je totožná s jeho menovcom, ktorý neskôr vystúpil v Prešove proti Komenskému.
- [41] Historický archív mesta Prešova, zn. Mag. B-12, č. 17.
- [42] *Károly Császár*, Medgyesi Pál élete és működése, Budapest, 1911, 36–37.
- [43] *Károly Császár*, c. d., 37.
- [44] *László Makkai*, A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Budapest, 1952, 7–8.
- [45] *Novák–Hendrich*, Jan Amos Komenský . . ., 412.
- [46] *László Makkai*, c. d., 14. Pozri tiež H. Holorenschaw, The Levellers and the English Revolution, London, 1939, 93.
- [47] *László Makkai*, c. d., 61.
- [48] *László Makkai*, c. d., 16.
- [49] *L. Makkai*, c. d., 47.
- [50] *K. Császár*, c. d., 52.
- [51] *Jan Kvačala* v IV. zväzku Archivu pro bádání (str. 45–47) hod-

notí známosť Stoughtona a Tolnaiho a vyzdvihuje kladné hodnotenie Komenského Stoughtonom.

- [52] *Samuel Hartlib* (1599–1662), pôvodom Nemec, prisťahoval sa do Anglicka, a tu sa stal známym svojou neúnavnou prácou na poli kultúry a školstva. Bol priateľom Johna Duryho a Komenského a podporoval jeho pansofické snahy. John Dury, pôvodom Skót, bol začas presbyteriánskym kazateľom v Elblagu, zaoberal sa myšlienkou zjednotenia evanjelických cirkví. Dopomohol Komenskému k významným priateľstvám v Anglicku (Novák–Hendrich, c. d., 225 a n.).
- [53] *Joachim Hübner* patrí do kruhu priateľov S. Hartliba. Bol naklonený pansofickým myšlienkam Komenského.
- [54] *Bartolomej Keckermann* (1671–1699), profesor hebrejčiny v Heidelbergu, neskôr riaditeľ vyššej latinskej školy v Kráľovci, vydával pre mládež prehľady zo všetkých vedných odborov (Novák–Hendrich, c. d., 23).
- [55] *Petrus Ramus* (1515–1572), humanistický pedagóg francúzsky, nezmieriteľný odporca scholastickej učnosti. Pripravil cestu portroyalskej logike (Oldřich Pech, Příruční slovník pedagogický, Praha, 1937, 374.).
- [56] *A. Molnár*, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, Budapest, 1881, 407.
- [57] *Lajos Rácz*, Comenius Sárospatakon, Budapest, 1931, 28–31. *A. Molnár*, c. d., 407, k tomu nenašiel doklady.
- [58] *Jenő Zoványi*, Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Budapest 1911, 22 a n.
- [59] *Károly Császár*, c. d., 56.
- [60] *László Makkai*, c. d., 58.
- [61] *Károly Császár*, c. d., 54.
- [62] *Károly Császár*, c. d., 56.

- [63] *László Makkai, c. d., 134.*
- [64] *László Makkai, c. d., 92. Keresztúri napr. po odchode zo Sedmohradská zaviedol v obci Tálya, kde sa stal učiteľom, bez súhlasu šľachty, ale s vedomím mešťanov vyučovanie dievčat. (Ibidem 93).*
- [65] *Lajos Rácz, c. d., 31.*
- [66] *J. Polišenský, Třicetiletá válka a český národ, Praha, 1960, 199.*
- [67] *Bohumil Ryba* preto vydal súbor Komenského listov (Sto listů Jana Amosa Komenského, Praha 1942–1946), pripravený do tlače v roku 1942, iba po oslobodení našej vlasti v roku 1946, lebo nacistická cenzúra tento list zakázala uverejniť a vyhodila ho z materiálov. Ryba súbor nevydal a vyčkal oslobodenie, keď zmienený list bol s vysvetľujúcim komentárom dosádzaný ako dodatok a stal sa historickou ukážkou aktuálnosti Komenského boja.
- [68] Text latinského originálu pozri A. Patera, Korrespondence J. A. Komenského, str. 144–145.
- [69] *J. A. Komenského vlastní životopis ze spisu Pokračování v bratském napominání Samuele Maresia a umírnění horlivosti láskou, Praha, (bez roku vydania), preklad J. Hendricha, 94.*
- [70] *Novák–Hendrich, c. d., 437.*
- [71] *J. A. Komenského vlastní životopis, 95. Hendrich píše Canizsai, Maďari prepisujú Kanizsai.*
- [72] *J. A. Komenského vlastní životopis (§ 100), 96–97.*
- [73] *J. A. Komenského vlastní životopis, 97.*
- [74] *J. A. Komenského vlastní životopis (§ 101), 98.*
- [75] *J. A. Komenského vlastní životopis (§ 102), 98.*
- [76] *J. A. Komenského vlastní životopis, 98. Pozri aj L. Rácz, Comenius Sárospatakon, 36–37.*
- [77] „Qui mi frater audio? Nondum tu a somnis tuis evigilasti?“ (Čo

brat mój počúvam? Ešte si sa neprebudil zo svojich snov?) (Historia revelationum, 150, XI, bod 7).

- [78] *Győző Bruckner, A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen I, Budapest, 1922, 494–495.*
- [79] *Gy. Bruckner, c. d., 494–495, pozn. č. 17.*
- [80] *Gy. Bruckner, c. d., 494–495.*
- [81] *František Karšai, Stúpenci Jána Amosa Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965, 34–35.*
- [82] *A. Patera, c. d., 85.*
- [83] *L. Rácz, c. d., 20, pozn. č. 2.*
- [84] *L. Makkai, c. d., 54. Správu o Veresegyházim prevzal Makkai z Új magyar múzeum 1859/I, 229, a to z listu Istvána Geleiho zo dňa 2. júla 1643 Jurajovi Rákóczimu I., v ktorom sa doslova píše: „... Veresegyházi Danckáról (Danzigról) irt levelet, Belgiumba ment Elbingából Cominius uramtól, a magáé mellet Cominius uram levelét is küldötte... summája egyik levelének az, hogy nem jöhet; ezelőtt eljöhettett volna, de már mostan nincsen a maga hatalmában, hanem küldjünk vagy két deákot oda hozzá, ő megtanítja a tanításnak tarhatássára...“ V preklade táto časť Geleiho listu znie: „Veresegyházi napisał list z Gdanska, od pána Komenského... obsahom jedného jeho listu je, že nemôže prísť, predtým by bol mohol prísť, ale teraz už nie je v jeho moci, máme k nemu poslať asi dvoch študentov, on ich naučí ako viesť vyučovanie...“ Žiaľ, z textu Geleiho listu nemožno bezpečne tvrdiť, že vyslancom bol Veresegyházi, hoci správu o odmietnutí pozvania podáva do Sedmohradská Geleimu on.*
- [85] Komenský doslovne povedal: „Dal si váhu vecí, pán Andrej Klobušický, ... keď som sa sem prvýkrát poberal na dohodnutú poradu a v Prešove som sa u Teba usadil, natoľko si ma oduševnil, že hoci som nemal úmysel k Vám prísť a nevidelo sa to ani možným, ty si prebudil svojimi múdrymi rozhovormi prvýkrát v mojom srdci ochotu!“

- [96] Uplné znenie listu je uverejnené v *Történelmi tár*, 1890, 245–246. Preklad bol zhotovený podľa originálu listu uloženého v Magyar országos levéltár. Fotoreprodukciiu listu pozri v obrazovej prílohe knihy Fr. Karšai, *Stúpenec J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova*.
- [97] *J. A. Komenského vlastní životopis*, (§ 102), 99.
- [98] *L. Rácz*, c. d., 45–51.
- [99] *L. Rácz*, c. d., 50.
- [100] *J. A. Komenského vlastní životopis*, (§ 105), 102.
- [101] *A. Patera*, c. d., 164, 165, 166, 167.
- [102] Pre túto prácu mal som k dispozícii vydanie *Independentie* z roku 1661, ktoré je uložené v Ústrednej knižnici SAV v Bratislave pod sig. V. teol. 1588.
- [103] *J. Kvačala*, *Johann Amos Comenius, sein Leben und seine Schriften*, Berlin–Leipzig–Wien, 1892, 329.
- [104] *Josef Šmaha*, *Komenského Independentia*, *Česká škola*, roč. XII, 134.
- [105] *J. A. Komenský*, *Independentia aeternarum confusionum origo*, Lešno, 1661, Praefatio, 6.
- [106] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 19.
- [107] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 31.
- [108] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 33.
- [109] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 39, Cap. V. Ad fratres, quibus presbyteriale Regimen placet, hypomnema.
- [110] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 40.
- [111] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 43.

- [102] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 44.
- [103] *J. A. Komenský*, *Independentia*, 63.
- [104] *J. A. Komenského vlastní životopis*, (§ 106), 103–104.
- [105] *J. A. Komenského vlastní životopis*, (§ 106), 103.
- [106] *J. Kvačala*, *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníků jeho. Nová sbírka*. Praha, 1898, 177, č. listu CXXIII. Kvačala označuje tento list ako „P. Medgyesi Zuzaně Lórántfy z Nagy Bánya 1651 – 22. marca. Je nutné poznamenať, že v Úvode, str. 23, Kvačala píše: „Co jsem z archivu toho vybral jsou vesměs listy méně významné, jichž se mi dostalo laskavým prostřednictvím pana ministerského rady Dr. A. Szilágyiho... Menší úryvky z korespondence Zigmunda Rákócziho vydal již Dr. Szilágyi, rovněž list Medgyesiho ze dne 22. března 1651 (č. CXXIII)“. Tu zrejme urobil Kvačala chybu, lebo list je vskutku písaný Zigmundovi, čo vysvitá aj z textu listu, v ktorom sa Medgyesi prihovára jemu, *kniežatu*, a nie *kňaznej*. I maďarskí historikovia registrujú tento list ako list Zigmundovi (*L. Rácz*, c. d., 62).
- [107] *L. Rácz*, c. d., 62. Pozri aj *J. Kvačala*, *Korrespondence*, 1898, 178.
- [108] *J. A. Komenský*, *Lux e tenebris*, 80.
- [109] *Vybrané spisy J. A. Komenského*, díl III. Výbor prací potockých, *Škola vševedná*, 45 a n. Preklad J. Hendricha, 1926.
- [110] *L. Rácz*, c. d., 109.
- [111] *J. A. Komenský*, *Lux e tenebris* III, 58–60.
J. Kvačala, *Comenius és a Rákócziak*. Budapesti Szemle, 1889, 116–117.
J. Kvačala, *Johann Amos Comenius*, 330–332.
L. Rácz, c. d., 108–112.
- [112] *J. A. Komenského vlastní životopis*, (§ 107), 104.
- [113] Spis objavil Ján Kvačala v Lešne roku 1895. Uverejnil ho v *Korrespondence* II, 249–262. Neskôr ho uverejnil Kvačala v *Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár* (1905, 128–142). V nemeckom

preklade uverejnil ho H. Schönebaum, *J. A. Comenius, Ausgewählte Schriften zur Reform in Wissenschaft, Religion und Pädagogik* (1924). Rácz dáva výťah v c. d., 114 a n.

- [114] *J. A. Komenský, Lux e tenebris*, 66–67.
- [115] *J. A. Komenský, Lux e tenebris*, 74.
- [116] *J. A. Komenský, Lux e tenebris*, 74.
- [117] *Sándor Szilágyi, Lórántfy Zsuzsanna életrajza*, 65.
L. Rácz, c. d., 125.
- H. Schönebaum, Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak*, 56–57.
- [118] *J. A. Komenský, Lux e tenebris*, 101.
- [119] *Sándor Szilágyi, Erdély és az északkeleti háború I*, Budapest, 1890, 193–194. Rácz píše, že je z 13. novembra.
- [120] *Sárospataki református lapok*, 1932, 94, 102, 115–116. Z latinčiny preložil J. Gulyás.
- [121] Monografické spracovanie dejín Komenského vzťahov k Prešovu i problematiky jeho pozvania do Prešova podáva práca F. Karšaiho Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965.
- [122] *J. Kvačala, Dejiny reformácie na Slovensku*, 268.
- [123] *Bohuslav Tablic, Poezye II*, str. 27, pozn. č. 7.
- [124] *J. Kvačala, Korrespondence Jana Amosa Komenského*, 1902, 196, podľa fotografie v zbierke autografov a historických dokumentov L. hr. Paara v katal. odťahkov 1893 p. 120.
- [125] *J. S. Klein, Nachrichten II*, 159. Pozri aj F. Karšai, c. d., 32 a n.
- [126] *J. A. Komenského vlastní životopis (§ 114)*, 113.
- [127] Pozri Komenského list Bisterfeldovi zo dňa 22. mája 1652. V ňom píše, že považuje za svoju hlavnú úlohu, aby zjavenia uviedol

v známosť – regest Kvačalu, *Korrespondence* (1898), 182 – list značený iba 1652–1653, v ktorom už predkladá Bisterfeldovi zjavenia, Kvačala, c. d., 183.

- J. Kvačala, Korrespondence*, 1898, 181, 182.
- [128] *L. Rácz, c. d.*, 149.
- [129] *J. A. Komenský, Lux in tenebris*, 134–137.
- [130] *J. A. Komenský, Lux e tenebris*, 137–138.
J. A. Komenský, Historia revelationum, 174 a n.
L. Rácz, c. d., 167–169.
- [131] *J. A. Komenského vlastní životopis (§ 114)*.
- [132] *J. Kvačala, Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften*, 337.
- [133] *Domokos Kosáry, Bevezetés a magyar történelem farrásaiba és irodalmába I*, Budapest 1951, 345.
- [134] *Sándor Szilágyi, Erdély és az északkeleti háború I*, Budapest, 1890, 167.
- [135] *J. Kvačala, A 17. századbeli chilizmus történetéhez. Protestáns Szemle*, roč. I., 1889, 433.
- [136] Jonáš Mednyánsky bol hlavným dvorným radcom u Rákóczióvcov. Pochádzal z Turca a bol dôverníkom kniežata, bol aj správcom lednických majetkov Rákóczióvcov.
- [137] *Sándor Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek*, Budapest, 1886, 32.
- [138] *S. Szilágyi, c. d.*, 35.
- [139] Figulus Hartlibovi v liste zo dňa 15. decembra 1655, pozri aj *J. Kvačala, Korrespondence J. A. Komenského II*, Praha, 1902, 200.
- [140] *S. Szilágyi, Erdély és az északkeleti háború I*, 366 a n.
- [141] *J. Kvačala, Johann Amos Comenius*, 360.

- [142] J. Kvačala, c. d., 362. Pozri aj Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek, 208 a n., hlásenie K. Schauma Rákócziemu o rokovaniach so švédskym kráľom.
- [143] S. Szilágyi, c. d., 208 a n.
- [144] J. Kvačala, Johann Amos Comenius, 364.
- [145] S. Szilágyi, Erdély és az északkeleti háború I, 340–343.
- [146] Karol Rebro, Istropolitana a Bologna. Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí, Bratislava, 1967, 8.
- [147] S. Szilágyi, c. d., 388–390.
- [148] S. Szilágyi, c. d., 390–392.
- [149] S. Szilágyi, c. d., 393–394, pozri aj A. Patera, c. d., 182.
- [150] S. Szilágyi, c. d., 367.
- [151] Komenský doslova píše: „Epistolam illius miseram per Eperjesinum, spero reditam“.
- [152] S. Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek XI., 38.
- [153] S. Szilágyi, c. d., 41.
- [154] A. Patera, c. d., 183–185.
- [155] J. A. Komenského vlastní životopis (§ 117), 116–117.
- [156] J. A. Komenského vlastní životopis (§ 118), 117.
- [157] Komenského list Jánovi Rulitzovi, amsterdamskému pastorovi zo dňa 24. júna 1656. J. Kvačala, Korrespondence I, 1898, 207.
- [158] J. Kvačala, Korrespondence I, 225–227.
- [159] J. Kvačala, Korrespondence, 1902, 137.
- [160] J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 243.

- [161] I. Bán, Comenius és a magyar szellemi élet, Pedagógiai Szemle 1958, 933.
- [162] B. Ryba, Sto listů Jana Amosa Komenského, 231–236.
- [163] A. Patera, c. d., listy Pavla Vetterina J. Bythnerovi zo dňa 8. novembra 1660 (218–220) a Jana Felina Mikulášovi Gertichovi zo dňa 17. júla 1660, oba dané v Púchove.
- [164] J. Kvačala, A XVII. századbeli chiliazmus történetéhez. Protestáns Szemle, roč. II., 1890, 428.
- [165] J. Kvačala, c. d., 431.
- [166] L. Rácz, Comenius Sárospatakon, 245.
- [167] Novák – Hendrich, Jan Amos Komenský, jeho život a spisy, 538.
- [168] Dejiny Slovenska I, Bratislava, 1961, 327–329.
- [169] Denník uschovaný v Museu království Českého, pozri J. Kvačala, Korrespondence, 1902, 205.
- [170] J. Kvačala Korrespondence, 1902, 135–136.
- [171] J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 250.
- [172] J. Kvačala, Korrespondence, 1892, 136.
- [173] A. Patera, c. d., 212–213.
- [174] A. Patera, c. d., 218–220.
- [175] Novák – Hendrich, c. d., 520.
- [176] R. Ryba, Sto listů, 231–236.
- [177] Z listu Komenského P. Figulovi zo dňa 8. januára 1656. J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 203.
- [178] J. Kvačala, K dejinám vplyvania Komenského na duševný život slovenský. Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, roč. 1929–1930, zoš. 11–12, 49 a n.

- [142] J. Kvačala, c. d., 362. Pozri aj Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek, 208 a n., hlásenie K. Schauma Rákóczimu o rokovaníach so švédskym kráľom.
- [143] S. Szilágyi, c. d., 208 a n.
- [144] J. Kvačala, Johann Amos Comenius, 364.
- [145] S. Szilágyi, Erdély és az északkeleti háború I, 340–343.
- [146] Karol Rebro, Istropolitana a Bologna. Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí, Bratislava, 1967, 8.
- [147] S. Szilágyi, c. d., 388–390.
- [148] S. Szilágyi, c. d., 390–392.
- [149] S. Szilágyi, c. d., 393–394, pozri aj A. Patera, c. d., 182.
- [150] S. Szilágyi, c. d., 367.
- [151] Komenský doslova píše: „Epistolam illius miseram per Eperjesinum, spero reditam“.
- [152] S. Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek XI., 38.
- [153] S. Szilágyi, c. d., 41.
- [154] A. Patera, c. d., 183–185.
- [155] J. A. Komenského vlastní životopis (§ 117), 116–117.
- [156] J. A. Komenského vlastní životopis (§ 118), 117.
- [157] Komenského list Jánovi Rulitzovi, amsterdamskému pastorovi zo dňa 24. júna 1656. J. Kvačala, Korrespondence I, 1898, 207.
- [158] J. Kvačala, Korrespondence I, 225–227.
- [159] J. Kvačala, Korrespondence, 1902, 137.
- [160] J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 243.

- [161] I. Bán, Comenius és a magyar szellemi élet, Pedagógiai Szemle 1958, 933.
- [162] B. Ryba, Sto listů Jana Amosa Komenského, 231–236.
- [163] A. Patera, c. d., listy Pavla Vetterina J. Bythnerovi zo dňa 8. novembra 1660 (218–220) a Jana Felina Mikulášovi Gertichovi zo dňa 17. júla 1660, oba dané v Púchove.
- [164] J. Kvačala, A XVII. századbeli chiliazmus történetéhez. Protestáns Szemle, roč. II., 1890, 428.
- [165] J. Kvačala, c. d., 431.
- [166] L. Rácz, Comenius Sárospatakon, 245.
- [167] Novák – Hendrich, Jan Amos Komenský, jeho život a spisy, 538.
- [168] Dejiny Slovenska I, Bratislava, 1961, 327–329.
- [169] Denník uschovaný v Museu království Českého, pozri J. Kvačala, Korrespondence, 1902, 205.
- [170] J. Kvačala Korrespondence, 1902, 135–136.
- [171] J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 250.
- [172] J. Kvačala, Korrespondence, 1892, 136.
- [173] A. Patera, c. d., 212–213.
- [174] A. Patera, c. d., 218–220.
- [175] Novák – Hendrich, c. d., 520.
- [176] R. Ryba, Sto listů, 231–236.
- [177] Z listu Komenského P. Figulovi zo dňa 8. januára 1656. J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 203.
- [178] J. Kvačala, K dejinám vplyvania Komenského na duševný život slovenský. Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, roč. 1929–1930, zoš. 11–12, 49 a n.

- [179] *J. Kvačala*, Dejiny reformácie na Slovensku, 279.
- [180] A Pallas Nagy lexikona, zv. XIV., Budapest 1897, 1003, heslo „Schwenkfeld Gáspár“.
- [181] *J. Kvačala*, c. d., 279, pozn. č. 13.
- [182] *J. Kvačala*, c. d., 279.
- [183] A Pallas Nagy lexikona, zv. XVI., 1005, heslo „Weigel Bálint“.
- [184] Na omyl upozorňuje *J. Kvačala* v citovanom texte Acta historica patriae.
- [185] *J. Kvačala*, c. d., 50.
- [186] *J. Hörk*, Az eperjesi ev. ker. Collegium története, Kassán, 1896, 67.
- [187] *J. Cervenka* v článku „Prešovské kolégium v dejinách filozofie“. Sborník prác profesorov Ev. kol. slov. gymnázia v Prešove, 1940, 102.
- [188] *J. Mikleš*, Izák Caban, slovenský atomista v XVII. storočí, Bratislava, 1948, 15.
- [189] *J. Kvačala*, K dejinám vplyvania Komenského na duševný život slovenský. Archiv pro bádání, roč. 1929–1930, zoš. 11–12, 51.
- [190] *J. Kvačala*, c. d., 52.
- [191] *J. Kvačala*, c. d., 52.
- [192] *J. Kvačala*, Dejiny reformácie na Slovensku, 226.
- [193] Originál sa nachádza v Budapešti v Országos Széchényi Könyvtár. Fotoreprodukciiu memoriálku uverejnil József Bakos v bibliografickej práci Magyar Komensky-irodalom, Budapest, 1952.
- [194] *Samuel Junius*, mladý kňaz Jednoty v Púchove. Poslali ho do Púchova v roku 1663 s tým, aby pomáhal pri cirkevných prácach a zmieril Vetterina s Drábikom. Pozri list Starších Jednoty uhor-

- ským bratom zo dňa 23. mája 1663 (*J. Kvačala*, Korrespondence, 1898, 278).
- [195] *Novák – Hendrich*, c. d., 628–629.
- [196] *Novák – Hendrich*, c. d., 631–632.
- [197] *J. Kvačala*, Korrespondence, 1902, 141–142.
- [198] *J. Kvačala*, Korrespondence, 1898, 328.
- [199] *J. Kvačala*, Korrespondence, 1902, 146.
- [200] *V. Ružička*, Eliáš Ladiver ml., slovenský pedagóg. Matica slovenská, 1946, 27. Podobne píše *J. Kvačala* v článku Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi (Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, roč. 1923, zoš. 6). Pozri aj *F. R. Tichý*, Komenský a Joachim Kalinka. Archiv pro bádání, roč. XVII, č. 2, 220–225.
- [201] *J. Kvačala*, Príspevky k dejinám zjavení Drábikových. Archiv pro bádání, zoš. II. 1912, 20–21.
- [202] *N. S. Tichonravov*, Kvirin Kulman, Ruskij vestnik 1867, časť I., 183–222, časť II., 560–594. Pozri aj *J. Kvačala*, c. d., 20–21.
- [203] *J. Kvačala*, Korrespondence, 1898, 356.
- [204] *J. S. Klein*, Nachrichten II, 157 a n.
- [205] *J. Kvačala*, Korrespondence, 1898, 360.
- [206] *Gyula Pauler*, Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. Budapest, 1876. II. 383. Autor sám vyslovuje pochybnosti o lekárskej prehliadke.
- [207] *Ján Mocko*, Joachim Kalinka, biskup ilavský. Cirkevné listy, roč. 1893, č. 5, 81.
- [208] *J. Kvačala*, Dejiny reformácie na Slovensku, 231. Podľa Kvačalu bol Kalinka prvýkrát väznený pol roka, podľa *F. R. Tichého* (c. d., 220) desať mesiacov. *Ján Mocko* podľa Kalinkovho Diaria uvádza

tiež desať mesiacov. Prepustený bol až 1. mája 1672. „Diarium Joach. Kalinkii a. 1671“ sa nachádza v Lyceálnej knižnici v Bratislave, ako prepis originálu od Pavla Daxnera, ev. farára v Bratislave z roku 1794. Pôvodinu Kalinkovho denníka našiel Ján Mocko v archíve seniorátu nitrianskeho (pozri Ján Mocko, Diarium Kalinkii, Cirkevné listy, roč. 1893, č. 1., 12). O Kalinkovi pozri tiež Johannis Buri Micae historico-chronologicae evangelico-pannonicae, ďalej Ján Mocko, Biskup Joachim Kalinka, obraz jeho života, práce a utrpení, Bekéš Caba 1897, J. S. Klein, Nachrichten II, 371 a n.

Ján Mocko v štúdiu Joachim Kalinka, biskup ilavský (Cirkevné listy, č. 8, roč. 1893, 122–125) uverejnil z Kalinkovho Diária časť výdruhu pred bratislavským súdom, čo kvôli autentickosti tu uvádzame v pôvodnom Mockovom znení. Sudca Báršoš dával Kalinkovi nasledujúce otázky:

Otázka: Máte knihu, ktorá sa volá Lux in tenebris?

Odpoveď: Mám, nie tu, ale doma.

Otázka: Od koho ju máte?

Odpoveď: Nekúpil som ju, ale mi ju Komenský poslal.

Otázka: Kedy a skrze koho ste ju dostali?

Odpoveď: Nemôžem určite udať, kedy som ju dostal, bezpochyby pred poldruha, ale najviac pred dvoma rokmi.

Otázka: Skrze koho ste ju dostali?

Odpoveď: Bol som vtedy neprítomný; navrátiac sa, tážal som sa, hovorili, že ju priniesli akísi vozári z prešovského trhu sa vracajúci.

Otázka: Teda z Prešova bola prinesená? A kto im ju tam dal?

Odpoveď: Nevie, ale vozári hovorili, že tamejší profesor Eliáš Ladiver.

Otázka: Pripojil list ku knihe Komenský, alebo Ladiver?

Odpoveď: Ani Komenský, ani Ladiver.

Sudca: Ako ste sa teda dozvedieť mohli, že ju Komenský poslal?

Kalinka: Z venovania, ktoré vlastnoručne na prvú stránku knihy napísal.

„Sudca poznamenal, že musel mať s Komenským veľkú známosť.

Kalinka odpovedal, že žiadnu, pretože ho ani nevidel, ani sa s ním nikdy neshováral.“

V ďalšom vyšetrení chceli sa dozvedieť, či Kalinka dal knihu čítať aj barónovi Ostrošičovi z Ilavy, lebo aj jeho meno spomína Drábik v prorockých. Kalinka sa osvedčil, že Ostrošičovi ju on čítať nedal, doložiac, že Ostrošič s Drábikom ani nikdy nehovoril.

[209] Ján Mocko, c. d., 122–125.

[210] J. Kvačala, Korrespondence, 1898, 353.

[211] Priebeh popravy podrobne opisuje Gy. Pauler v c. d., 382 a n. Tam je aj ďalšia literatúra. Podobne uvádza literatúru aj Ján Kvačala v Dejinách reformácie na Slovensku. O procese M. Drábika píše J. Kvačala v štúdiu Proces Mikuláša Drábika (Archív pro bádání, zoš. V., 1922, 35–37). Tu uvádza, že v jednom rukopisnom zväzku Slovenského múzea v T. Sv. Martine našiel dost objemný „Process Drábika“. Na fohiante väzby je uvedené „poslal Fr. Sasínek“. Sasínek ho vytlačil roku 1882 v Slovenskom Letopise s názvom „Process Drábikov“.

[212] Dejiny Slovenska I, 330.

[213] B. Ryba, Sto listů, 296–299.

[214] Dejiny Slovenska I, 330.

[215] A. Patera, c. d., 277.

Prenikanie Komenského pedagogických ideí
do vyučovania na Slovensku
v 17. a začiatkom 18. storočia

Zatiaľ čo sme sa v predchádzajúcej kapitole zaoberali činnosťou Komenského so zvláštnym zreteľom na postavenie Slovenska v jeho politickej koncepcii protihabsburského boja a ukázali sme na historickú ohraničenosť tejto stránky jeho účinkovania u nás, teraz stojí pred nami úloha priblížiť čitateľovi ďalšiu závažnú oblasť jeho životného diela vo vzťahu ku Slovensku, a to pedagogickú, ktorá ďaleko prevyšuje svojim dejinným významom jeho politické účinkovanie.

Obe zložky — pedagogická a politická — ale i ďalšie, filozofická a teologická, sa navzájom podmieňovali a utvorili typický komeniologický celok. Tak ako sme rešpektovali túto jednotu myslenia i činov Komenského v politickej sfére, podobne budeme k nej prihliadať aj na úseku pedagogickom. Hlboký historický význam Komenského pedagogiky pre Slovensko sa skrýva predovšetkým v tom, že aj u nás pohýnal pedagogické myslenie vpred po celé stáročia. Jeho knihy prebúdzali lásku k materinskému jazyku, boli prameňom poznania aj inšpirátorom modernizujúcich pedagogických snáh, smerujúcich k realizmu. Prebúdzali národné povedomie i myšlienku slovenskej vzájomnosti, hlásali myšlienku humanizmu i demokratizácie výchovy a vzdelávania. Slovenskí myslitelia sa ustavične vracali ku Komenskému, nech už to boli osvietenci, národní buditelia, ale aj drobní radoví učitelia, či už vo svojej každodennej práci, alebo na

stránkach časopisov, kníh, na učiteľských schôdzach, v školskej praxi alebo na oslavách pri Komenského jubileách. Komenského tradícia na Slovensku takýmto činom ostala živá dodnes a v súčasnosti je opäť predmetom hlbokého bádania. Jeho dielo je myšlienkovy aktuálne a ostane zdrojom pedagogického napredovania i v budúcnosti. V tom je veľkosť Komenského pedagogického odkazu, a preto možno povedať, že aj o ňom platia slová básnika: „Exegi monumentum aere perennius“ (Vybuďoval som dielo trvalejšie kovu).

Keď sa v 17. storočí prvýkrát začali na Slovensku používať Komenského učebnice latinského jazyka, bolo už tunajšie školstvo zrelé na ich prijatie. Jeho vývoj zákonite dospel na hranicu prechodu k reálnejšiemu posudzovaniu spoločenských potrieb, predovšetkým na poli hospodárskom, a tu Komenského učebnice svojim obsahom vecného učenia mali otvorenú cestu k didaktickému uplatneniu. Predpoklady k takémuto smerovaniu v našom školstve boli dané predovšetkým smelou návaznosťou na progresívne tendencie v školstve západnej Európy, najmä v školstve nemeckom, kde Ján Sturm, Valentin Troitzendorf, ako aj Wolfgang Ratke udávali smer k novým pedagogickým i školsko-organizačným cieľom. Ale rozhodujúci význam pre formovanie školstva na Slovensku mali náboženské smery, ktoré v zásade utvorili typ protestantských a katolíckych škôl. Školstvo v stredoveku bolo vždy pod vplyvom cirkví, ale kým pred reformáciou bolo jednoznačne rímsky orientované, po nástupe reformácie sa štípe. V 17. storočí bolo na Slovensku viac protestantských ako katolíckych škôl a obe súperiace strany sa usilovali vybudovať dobre fundované školy, lebo v nich videli jeden z účinných prostriedkov upevnenia a obrany svojej ideológie. Na to hľadali vzory v cudzine. Protestanti ich nachádzali v nemeckých školách, katolíci mali oporu zasa vo výborne organizovaných školách jezuitských.

Protestanti organizovali svoje školy podľa nemeckých školských poriadkov, ktoré si prispôbovali domácim potrebám a podmien-

kam.¹ Cieľom vyučovania a výchovy bola „sapiens atque eloquens pietas“ (múdra a výrečná zbožnosť) a silne prevládalo klasické humanistické vzdelanie. Mestské – partikulárne – školy evanjelické na Slovensku mali za základ päťtriednu organizáciu, neboli však v organizácii jednotné, boli školy aj s menším počtom tried, ale boli pokusy zriadiť aj vyššie školy, ako bolo napr. prešovské kolégium (1667) s desiatimi triedami podľa systému Jána Sturma.

Katolícke školy v rukách jezuitov boli organizované podľa zásad zakotvených v „Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu“ (Študijný poriadok spoločnosti Ježišovej) z roku 1599, podľa ktorého sa zriaďovali jezuitské školy jednotne v celej Európe. Aj v praxi jezuitských škôl sa silne prejavoval pedagogický vplyv Jána Sturma. Ich školy mali vyšší stupeň „studia superiora“ a nižší stupeň „studia inferiora“, čiže gymnázium. Studia superiora tvorilo akademický stupeň štúdia, a to trojročné filozofické štúdium a štvorročné teologické štúdium. Vyššie štúdium sa sprístupnilo po absolvovaní studia inferiora, ktoré malo päť tried so šesťročným kurzom. Kde mali jezuiti zriadený nižší aj vyšší stupeň, tam nazývali školu „studium generale“, ako to bolo v Trnave (studium generale zriadené Petrom Pázmányom roku 1635) a v Košiciach (studium generale zriadené Benediktom Kisdom, jágerským biskupom v roku 1657). Študijný čas na oboch stupňoch jezuitských škôl trval spolu trinásť rokov, keďže štúdium na teologickej fakulte predpokladalo najprv absolvovanie filozofickej fakulty (facultas artium), na ktorú postúpili zasa žiaci z inferiora. Aj ich cieľom vo výchove bola zbožnosť a výrečnosť.

Obe cirkevné organizácie sa pretekali v úrovni svojich škôl a u oboch sa používali Komenského učebnice (u protestantov už v prvej polovici 17. storočia, u jezuitov koncom 17. a začiatkom 18. storočia). O používaní Komenského učebnic Janua linguarum reserata, Januae linguarum vestibulum a Orbis sensualium pictus zachoval nám správu Ján Rezik, prvý historiograf evanjelického školstva na Slovensku, vo svojom diele Gymnasiologia evangelico – hungarica sive historia scholarum et eorum rectorum celebriorum,² ale hodnoverným historickým dokladom sú aj školské a vyučovacie poriadky, ako aj správy o používaní Komenského učebnic v súkromnom vyučovaní.

O používaní Januy a Vestibula u jezuitov sú najmarkantnejším svedectvom ich vlastné edície v jezuitských tlačiarňach.

No prv než by sme ukázali cesty, ktorými sa Komenského učebnice dostali na Slovensko, nebude od veci, ak v záujme bližšej orientovanosti sa ešte oboznámime s podstatou metodiky a materiálovej stavby týchto učebníc, aby bolo zrejmé, prečo sa prejavil o Komenského učebnice svetový záujem. Základnú učebnicu latinského jazyka *Janua linguarum reserata sive seminarium linguarum et scientiarum omnium* napísal Komenský v rokoch 1629–1631. Po prvý raz vyšla v roku 1631, ako to píše aj v úvode: „Scribebam in exilio 4. Martii 1631“ (Písal som v exile 4. marca 1631). Táto učebnica bola novinkou predovšetkým z metodickej stránky. Je vybudovaná na modernej porovnávej metóde, neobsahuje gramatiku, ako ju mali staršie učebnice jazyka latinského. Komenský pripravil pre Januu gramatiku osobitne. Výber slov urobil veľmi starostlivo a už v úvode pripomína, že novoveké pomery vyžadujú inú zásobu slov, ako to bolo v starovekých knihách. Kriticky sa vyjadruje o zdĺhavom spôsobe učenia gramatiky a slovičok zo slovníkov podľa starej metódy, pričom nikto nevenoval pozornosť vecným znalostiam. Janua má frekvenciu asi 8000 slov, z ktorých Komenský zostavil 1000 viet. Vety zadelil do kapitol postupne tak, aby na ľahké vety nadväzovali vždy ťažšie a zložitejšie. Vety boli vždy vedľa seba v latinskom, materinskom, alebo aj ďalšom jazyku, a tak vznikali viacjazyčné Januy. Kapitoly boli zasa zostavené tak, aby slúžili súčasne ako didaktické celky vecného učenia. Má spolu štyri okruhy problémov. Začína sa stvorením sveta, pokračuje neživou prírodou, potom živou prírodou, človekom a jeho zamestnaniami a končí sa smrťou. Komenského Janua je poznačená pansofickými snaženiami a je akousi malou encyklopédiou súdobého sveta i poznatkov. Na konci knihy je abecedný index slov.]

Ako pracovali žiaci s knihou? Vychádzali zo základnej metódy porovnávej. Prečítali najprv vetu v materinskom jazyku, potom v latinskom, navzájom ich porovnali a gramatiku vyvodzovali z viet. Bol to typický induktívny postup. O veciach, o ktorých sa učili, začali súčasne po latinsky konverzovať. Indexy slov na konci sa takisto

tvorili na porovnávej metóde, ktorá nútila žiaka aktívne pracovať. Pri slovách nemal dôležitý význam materinský jazyk, ale iba číslo vety, v ktorej sa slovo nachádza. Tu žiak opäť porovnaním zistil význam slova i jeho gramatický tvar. Výhodou tejto metódy bolo, že podľa nej sa mohol žiak učiť hocaký cudzí jazyk, nielen latinský. Komenského metóda vznikla ako reakcia na verbálnu a mechanickú metódu stredovekej školy, a keďže spájala jazykové vyučovanie s vecným poznávaním, rozvinula realizmus v jazykovom vyučovaní. Toto jej získalo vo svete uznanie, preto toľko vydaní Januí v najrozličnejších jazykoch, u najrozličnejších národov, ale aj v nepriateľskom tábore, napr. u jezuitov.³

Skúsenosť ukázala Komenskému, že Janua bola najmä pre začiatníkov priťažká, a preto už roku 1632 pracoval na menšom vydaní učebnice, ktorá by uviedla žiakov do štúdia latinčiny, a nazval ju *Januae linguarum reseratae vestibulum*. Kniha bola vytlačená roku 1633. Približne obsahovala čosi vyše 1000 slov, ktoré zostavil do 427 viet.

Vrcholným dielom Komenského v oblasti učebníc, ktoré sa na Slovensku uplatnili v 17. storočí, ale i neskôr, je *Orbis sensualium pictus* (Svet v obrazoch). Spracoval ho v rokoch 1653–1654 počas svojho pobytu v Blatnom Potoku. Tunajšia tlačiareň nemohla knihu vytlačiť, lebo sa v Uhorsku nenašiel majster, ktorý by bol vedel zhotoviť obrázky ku knihe. Komenský poslal prácu do Norimberku, kde sa až v roku 1658 obrazový materiál pripravil pre tlač a knihu vytlačili.

Ako základný didaktický materiál použil Komenský text Januy a prvýkrát v školskej učebnici uplatnil zásadu názornosti spojením vecného poznávania s ilustráciami i s názvom predmetov a javov. Teda podstatou Orbisu sú tri časti, a to 1. obrazy vecí, 2. ich názvy, 3. ich stručný opis.

Metodický postup učebnej práce s touto učebnicou bol opäť porovnávací. Textove bola jednoduchšia ako Janua. V úvode dáva na to Komenský nasledujúce metodické pokyny:

1. Nech sa dáva dieťkam do rúk, aby sa divadlom figúr podľa svojej ľúbosti tešili a aby sa s nimi čo najlepšie zoznámili, a to už

doma, skôr než by boli poslané do školy (teda ešte v predškolskom veku, pozn. aut.).

2. Potom sa treba často od nich vyzvedať (predovšetkým, keď už chodia do školy), čo je toto, alebo ono a ako sa volá: aby nič nevideli, čo by pomenovať nevedeli.

3. Potom treba, aby vymenované veci neukazovali iba na figúrach, ale aj na sebe samých; napr. údy tela, šaty, knihy, dom, domáci riad atď.

4. Nech sa im tiež dovoľí, ak chcú, maľovať, a aby chceli, majú sa k tomu pobádať: predovšetkým preto, aby im myseľ k pozorovaniu vecí privykla a tiež takým spôsobom cibrila; potom aby pochopili vzájomný pomer proporcií (častí) všetkých vecí; konečne, aby sa im ruka cvičila k sviežosti a šikovnosti, čo je veľmi prospešné.

5. Keby niektoré veci, ktoré sa tu spomínajú, nebolo možné očiam predložiť, bolo by veľmi užitočné, keby sa im tieto samé ukázali: ako farby, chuti atď., teda veci, ktoré tu černidlom nebolo možné namaľovať.

Preto bolo by želateľné, aby v každej významnejšej škole tie veci, ktoré sa zriedka nachádzajú a sú neobyčajné, boli pohotovo uchované tak, aby sa hocikedy žiakom o nich hovorilo, mohli byť súčasne aj ukázané.

Až potom by škola tá bola naozaj školou Sveta viditeľného, čiže zmyslami pochopiteľného ako príprava na školu, v ktorej sa vyučujú veci iba rozumom pochopiteľné (týka sa to predovšetkým vysokej školy, pozn. aut.).

Obrázková abeceda, ktorá samotnej knihe predchádza, má za cieľ uviesť deti do hláskoslovía hravým spôsobom. Poznať na obrázku zviera, potom aký hlas vydáva a aká hláska v písaní tomu hlasu zodpovedá, a cieľom toho je naučiť deti prirodzeným a ľahkým spôsobom písmená.

V Orbise Komenský ešte prehľbil porovnávaciu metódu, a to takým očíslovaním vyobrazených predmetov, ako aj pojmov v texte, že jednotlivé predmety a ich pomenovania boli označené rovnakými číslami. Tým dosiahol dokonalé spojenie vnímaného predmetu s pojmom i predstavou, a tak uplatnil dôsledne zásadu názornosti nielen v učeb-

nicovej tvorbe, ale ukázal aj cestu pre jej využitie v didaktickej práci vôbec.⁵

Nuž v pedagogickej praxi sa u nás na Slovensku uplatnili všetky tri tu uvedené Komenského učebnice. Prvé dve (Janua a Vestibulum) prichádzajú do našich škôl už v prvej polovici 17. storočia a ako uvidíme, od roku 1641 prevzali ich do tlače aj tunajšie oficíny. Orbis pictus sa stáva predmetom didaktického záujmu už v 60. rokoch 17. storočia.

Pre úplnosť treba ešte spomenúť Komenského metodickú príručku napísanú pre blatnopotockú školu, Eruditionis scholasticae — pars prima — Vestibulum (Školského vzdelávania prvá časť — Vestibulum), ktorá sa na Slovensku takisto používala. Obsahovala latinskú čítanku, stručnú gramatiku so slovníkom pre jazyk maďarský, nemecký a slovenský.⁶ Záujem o túto učebnicu najlepšie dokumentuje desať vydání levočskej tlačiarne v rokoch 1657–1724.⁷

* * *

Tažko bude zodpovedať otázku, ako sa dostali Komenského učebnice k nám na Slovensko. Poznáme však konkrétne ukazovatele, ktoré nám umožňujú zaujať hypotetické stanovisko. Predovšetkým sú to študenti, ktorí navštevovali školy v miestach, kde sa už Komenského učebnice používali a mali možnosť sa s nimi priamo zoznámiť, zapatriť si ich a priniesť do vlasti. Potom sú tu bezprostrední poslucháči Komenského zo Slovenska v Elblagu a konečne osobné zásielky kníh do Uhorska a Sedmohradska, adresované Komenského známym a priaznivcom.

Ako sme už povedali, Komenského Janua linguarum bola vytlačená roku 1631. Kniha sa stala veľmi skoro populárnou práve svojím metodickým novátorstvom a obsahovou náplňou. Veľmi skoro sa ujala v Poľsku, Nemecku, Anglicku i v ostatných krajinách Európy, preto mohli naši študenti, navštevujúci predovšetkým nemecké a poľské vysoké školy, prísť do styku a oboznámiť sa s Komenského učebnicami. Toruň, Gdansk, Elblag, Kráľovec, Jena, Halle, Lipsko boli v popredí záujmu študentov z Uhorska. A v týchto mestách

v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 17. storočia Komenského Janua a Vestibulum sa nielen používali, ale v niektorých aj tlačili (Lipsko, Gdansk).

Dá sa predpokladať, že boli to predovšetkým študenti zo Spiša i Saria, ale aj z ostatných častí Slovenska, ktorí si volili (ako sme to už v predchádzajúcej kapitole spomenuli) poľské mestá na ďalšie štúdium, a tak sa mohlo stať, že levočská tlačiareň Brewerovcov a bardejovská tlačiareň Jakuba Klössa dávno pred príchodom Komenského do Uhorska, počnúc rokom 1641, tlačia Januu i Vestibulum.

Treba však podotknúť, že tu bol aj sedmohradský vplyv, pretože prvé edície z rokov 1641 a 1643, v úprave Erdö-Bényeiho a Szilágyiho, vydané v Levoči a Bardejove, boli zhotovené podľa vydania alabajuliánskeho z roku 1634 a brašovského z roku 1638.

Od roku 1643 nielen v Levoči a Bardejove, ale aj v Košiciach, Trenčíne a Bratislave vychádzajú novšie a novšie vydania Komenského učebníc.⁸

Provenienciac Komenského učebníc v Uhorsku a Sedmohradsku sa viaže priamo na meno Komenského. Ako poznáme z listu Komenského Jánovi Alstedovi z roku 1633, posielala Komenský tomuto poprednému profesorovi do Alby Julie nielen Januu, ale aj svoju Fyziku.⁹ Z listu vidno, aký záujem vyvolali obe knihy vo svete a predovšetkým o Janue oznamuje Komenský Alstedovi, že našla uznanie v Nemecku, Prusku, Anglicku, Poľsku, Belgicku a učení muži všade pripravujú jej viacjazyčné vydania. Tu spomína, že kniha bola zavedená do verejného vyučovania v Gdansku a rozširuje sa všade v kraji poľskom i pruskom. O tom, že sa z Komenského Januy učili aj deti kniežacej rodiny Rákócziovcov Juraj a Žigmund, sme už na inom mieste písali. Vo vzťahu k prvým vydaniam Januí na Slovensku treba spomenúť bardejovskú tlač z roku 1643 v redakcii Štefana Benjamína Szilágyiho.¹⁰ Szilágyi totiž študoval v Albe Julii u Alsteda, stal sa rektorom školy vo Varadine v rokoch 1643–1645 a už v prvom roku svojho účinkovania upravil pre potreby varadínskej školy Komenského Januu a dal ju v Bardejove vytlačiť roku 1643. Lásku ku Komenského dielu mu určite vstúpil Ján Alsted, ktorý už

vtedy Komenského Januu, ako sme poukázali, mal. Je príznačné, že v Szilágyiho úprave vychádza Janua hneď v prvom roku jeho varadínskeho účinkovania, čo prirodzene predpokladá redakčnú i tlačiaučovani s Komenského učebnicou, veď nebol by ju ináč „in usum Scholae Varadiensis“ (pre potreby varadínskej školy) v titulnom liste rektora blatnopotockej školy (1645–1647). Pokračoval tu v práci s Januou ešte pred príchodom Komenského? Nevieme, ale dôležité pre nás je, že Szilágyiho pozvali potom za kazateľa do obce Tolcsva (juhozápadne od Blatného Potoka) a v čase pôsobenia Komenského v Blatnom Potoku bol kazateľom v Novom Meste pod Siatrom (Sátoralja Újhely). Takto sa Szilágyi dostal do bezprostrednej blízkosti nielen Komenského, ale aj slovenského Zemplína, čo v osobe Szilágyiho znamenalo posilnenie okruhu ľudí naklonených Komenskému v južnom slovenskom Zemplíne. Komenský sa o Szilágyim osobne zmieňuje v úvodnom slove k návrhu trojtriednej latinskej školy (Schola latina tribus classibus divisa), kde ho chváli ako dávnejšieho spolubojovníka na tomto poli a očakáva, že ani teraz neodoprie spoluprácu.

Ďalším závažným písomným dokladom o tom, že Komenský zasielal svoje knihy na Slovensko, je jeho list Jánovi Máriássymu do Markušoviec na Spiši zo dňa 11. februára 1649.¹¹ V liste Komenský oznamuje príchod J. Molitora do Markušoviec s tým, že nesie pre Máriássyho dar, a to niektoré časti z najnovších didaktických prác. Komenský píše, o ktoré práce ide, ale pravdepodobne mohli to byť učebnice prepracované v duchu názorov vyslovovaných v Najnovšej metóde jazykov, alebo niektoré časti z nej. Táto zásielka nehovorí len o dobrých vzťahoch medzi Komenským a Máriássym, ale je pre nás pozoruhodná aj tým, že ju poslal do obce, v ktorej bola škola s vyučovacím jazykom materinským, teda slovenským, a kam sa viacerí žiaci prisťahovali, aby sa mohli učiť po slovensky.¹²

Komenského knihy určite neostali na tunajšej škole bez ozveny už aj preto, že takú starostlivosť venovali materinskému jazyku. Treba ešte poznamenať, že tu pôsobil v roku 1622 aj Ján Duchoň, ne-

skorší rektor banskobystrickej školy, známy svojím dielom *Gymnas-mata oratoria* (Rečnicke cvičenia), v ktorých sa vyskytujú myšlienky pripomínajúce Komenského, predovšetkým v oblasti pracovnej výchovy.¹³

Do našich škôl našlo cestu aj Komenského vynikajúce dielo *Orbis sensualium pictus*. No zatiaľ čo rozšírenie Januy v školách je súbežné s jej tlačou na Slovensku, k zavedeniu Orbisu do školského vyučovania došlo u nás ešte pred jeho prvým domácim vydaním. Najstarší záznam o používaní Orbisu na Slovensku máme z bratislavskej školy z roku 1660, kde sa spája s menom rektora Jána Seyfrieda. Neskorší záznam pochádza z levočskej školy, kde zaviedol Orbis pictus do vyučovania rektor Jakub Röser v roku 1670. Tu bolo vytlačené aj prvé slovenské vydanie v brewerovskej tlačiarni v roku 1685 s ilustráciami Jonáša Bubenku, profesora levočského gymnázia, ktoré prevzal z prvého norimberského vydania (1658), i keď niektoré bol poopravil.¹⁴ Z brewerovskej tlačiarne vyšli roku 1685 dve vydania Orbisu. Jedno trojjazyčné latinsko-nemecko-maďarské a druhé štvorjazyčné latinsko-nemecko-maďarsko-slovenské. Tieto vydania Orbisu sa dnes pokladajú za najstaršie na Slovensku. No treba upozorniť na zaujímavú noticku J. S. Kleina, ktorý v stati o Jonášovi Bubenkovi doslova píše: „On vyzdobil Komenského Orbis pictus, v y t l a č e n ý (podč. F. K.) roku 1679 v Levoči, drevorytmi presnej kresby a pekného prevedenia, ktorých počet je 152“.¹⁵ O tomto vydaní Orbis pictusu v Levoči dodnes nevieme. Pri presnosti a dôkladnosti, s akou pracoval J. S. Klein, ťažko predpokladať, že by bol túto glosu napísal, keby nebol mal knihu z roku 1679 v ruke. Určite by mu k takému tvrdeniu nebol postačoval Bubenkov záznam na obraze č. 78 „Sculpsit Jonas Bubenkius 1679“, ktorý nakoniec je málo nápadný a ukrytý pod obrazom až na strane 158. Skôr sa možno nazdávať, že mohlo existovať staršie vydanie z roku 1679, ktoré sa nám nezachovalo a ktoré nieslo na titulnej strane rok vydania 1679. I tá okolnosť, že v uvedenom roku už boli matrice obrazov hotové, dávajú tušif možnosť staršieho vydania. Ak berieme za prvý rok vydania Orbisu na Slovensku rok 1685, potom do roku 1842, keď vyšlo u nás posledné predvojnové vydanie, bolo 13 edícií tohto vzácného Komenského

diela.¹⁶ Z týchto trinástich vydaní päť bolo štvorjazyčných (latinsko-nemecko-maďarsko-slovenských), a to tri vydania levočské (roku 1685, 1728 a 1778) a dve bratislavské (roku 1728 a 1798).

Záujem o Komenského knihy neobmedzuje sa u nás iba na uvedené učebnice. V tlačiarniach na Slovensku uzreli svetlo sveta i ďalšie, a to *Praecepta morum* (Pravidlá mravnosti – v ôsmich vydaniach v Levoči, v rokoch 1677, 1690, 1696, 1700, 1714, 1722, 1735 a v Bardejove v roku 1709), *Spicilegium didacticum* (Didaktické klasobranie materskej (vydal K. Salva v Ružomberku v roku 1892), *Informatórium školy pietatis* (Cvičenie v zbožnosti – vydané roku 1633 a 1671 v Levoči, v Trenčíne roku 1641, v Bratislave bez uvedenia roku vytlačil Michal Landerer), *Každodenné Modlitby Kresťanské* (v Bratislave roku 1665 a druhé vydanie takisto v Bratislave, ale bez roku), I. diel *Truchlivého* (vydali v Bratislave v rokoch 1626 a 1628), *Listové do nebe* (vydali v Lipt. Sv. Mikuláši v rokoch 1902 a 1925), *Labyrint sveta a ráj srdce* (vydali v Bratislave v rokoch 1805 a 1905, obe v maďarskom jazyku),¹⁷ a *Catonis disticha*, vydal Komenský v Amsterdame v roku 1622, ktoré Pavel Doležal zaradil do svojho diela *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) a vytlačil na stranách 302–321.¹⁸

Pravda, tu uvedené spisy nevystihujú výskyt a používanie Komenského diel na Slovensku v celom rozsahu, lebo tu sa z nich pretlačili iba tie, o ktoré bol väčší záujem verejnosti. Ale knižnice, archívy, múzeá na Slovensku uchovávajú veľa ďalších cenných komeňán k nám dovezených, ktoré sú dnes ozdobou našej kultúrnej minulosti.¹⁹

Spočiatku, v prvých fázach pedagogického vplyvu Komenského, bol na Slovensku záujem o jeho učebnice predovšetkým pre novú metódu vyučovania latinčiny, ktorá bola ešte dorozumievacím prostriedkom vo viacerých oblastiach spoločenského života. Ďalšou priťažlivou stránkou Komenského učebníc bola ich obsahová náplň. Odlišne od stredovekých učebníc poskytovali vecné poznávanie živej a neživej prírody, poučali o ľudských činnostiach a o ľudskej spoločnosti vôbec, všetko to prirodzenou metódou a rešpektovaním názornosti. Tento konkrétny materiál otváral žiakom cestu k reálnemu

života, čo vyhovovalo predovšetkým intelektuálnemu rozvoju formujúceho sa meštianstva ako novej spoločenskej triedy. To, že Komenského učebná látka vychádzala z reálneho života a po teoretickom spracovaní a osvojení v školskom vyučovaní mala otvorenú cestu k návratnosti do praxe, znamenalo pre rodiaceho sa človeka novoveku „rentabilný kapitál“. Preto nielen u nás, ale vo svete vôbec je v 17. storočí jednoznačný záujem o Komenského metódu a jeho učebnice. Jeho pedagogicko-metodické a sociálno-reformné práce ostali nepochopené a až dnešná doba ich vie náležite doceniť.

Prvé správy o používaní Komenského učebníc na tunajších školách pochádzajú už z prvej polovice 17. storočia, teda ešte z čias pred príchodom Komenského do Uhorska (1650). Medzi hlásateľmi novej vyučovacej metódy treba spomenúť Jána Bühringera, rodáka z Bratislavy, rektora školy v Kremnici (1640–1644), neskôr v Banskej Bystrici (1644–1646) a napokon v Prešove (1646–1651).²⁰ Novú metódu vyučovania (*Lehrmanir*), v čom mu pomáhal aj jeho kolega Daniel Fabri, zaviedol Bühringer s vedomím mestskej rady. Nevykázal však žiaduce výsledky, a preto sa dostal do sporu s kremnickým mestským magistrátom, ktorý požadoval od Bühringera, aby sa vrátil k starému „modus docendi“. Bühringer odporoval, bránil sa a odvolávajúc sa na vyššie pedagogické authority uvádzal: „To, že som odstránil predchádzajúci starý, ale zlý spôsob vo vyučovaní, sa stalo z odôvodniteľných príčin, a preto nemožno novému odporovať, lebo ono starostlivo hľadali a šťastne našli v Nemecku veľmi učení a preslávení učiteľia na vysokých školách už viac ako pred dvadsiatimi rokmi, a teda nevynášiel som ho ja teraz, alebo tu v Kremnici“.²¹

Z Bühringerových slov nemožno usúdiť, čiú metódu skúšal v Kremnici Komenského metóda to iste nebola, lebo ona „pred viac ako dvadsiatimi rokmi“ ešte vôbec nejestvovala, teda metóda, ktorou on pracoval, bola iná. Dá sa iba predpokladať, že Bühringer sledoval azda metódu Wolfganga Ratkeho, ktorý sa pokúšal o vyučovanie latinčiny na základe materinského jazyka. No ani to nie je isté, lebo Ratke nepracoval na vysokých školách, na ktoré sa Bühringer odvoláva.²²

Je pravda, že za jeho činnosti v Kremnici sa už používali Komen-

ského Janua a Vestibulum, avšak z historických dokumentov sa nedá posúdiť, akou formou sa s týmito učebnicami pri vyučovaní pracovalo. No zavedenie Komenského učebníc do kremnickej školy možno pripísať Bühringerovi, hoci o ich zaradení do učebného plánu tejto školy vieme až z *Constitutiones Scholae Cremniciensis* (Ustanovenia školy kremnickej), ktoré vznikli roku 1649 po revízii staršieho učebného plánu z r. 1644, v ktorom sa už Komenského učebnice uvádzali.²³ Je otvorená otázka, či ešte Bühringer bol pripravil kremnickú Rakšány. Z hľadiska historiografického sa nezachoval doklad o koneniológickej orientovanosti Bühringerovej ani z čias jeho účinkovania v Banskej Bystrici a v Prešove. To všetko, čo historici o ňom napísali, sú iba predpoklady z analógie jeho kremnického účinkovania. Z Prešova existuje jediný historický záznam o konexii Bühringera s Komenským, ktorý zaznamenal B. Tablic (*Poezye II*, str. XXVII, poznámka č. 7), keď píše o komendovaní M. M. Sečenského, žiaka prešovskej školy, za pisára Komenskému do Blatného Potoka, ale aj tu spolu s Curianim a Mathaeidesom.

Odhliadnuc od neúplnosti v archívnych dokladoch, faktom ostáva, že sa už začiatkom štyridsiatych rokov 17. storočia Komenského učebnice začali u nás používať, čo je medznikom v dejinách pedagogiky na Slovensku.

Po Bühringerovom odchode do Banskej Bystrice za rektora kremnickej školy prišiel Matúš Rakšány (1644–1667), a ten spoločne s Danielom Fabrim pokračoval v ceste započatej Bühringerom. Rakšány už učil podľa *Constitutiones Scholae Cremniciensis*, v ktorých sa Komenského učebnice používali okrem triedy principistov i v ďalších triedach. Vo štvrtej triede Vestibulum vždy pondelok popoludní, utorok predpoludním i popoludní, štvrtok predpoludním, piatok predpoludním i popoludní. V tretej triede Vestibulum i Janua pondelok, utorok, štvrtok vždy predpoludním. V druhej triede Janua štvrtok a piatok vždy popoludní.

I keď sa Komenského učebnice za Rakšányho rektorovania ďalej používali, podobne ako za Bühringera, zdá sa, že metodicky sa iba postupne prechádzalo na Komenského systém práce. Z tohto aspektu

je pozoruhodná žiadosť Raksányho a Fabriho mestskej rade v Kremnici z 10. januára 1653, aby bolo povolené zaviesť vyučovanie latin-
ského jazyka podľa zásad Komenského tak, ako to učinili niektoré
kniežatá a iní veľkí páni v Hornom Uhorsku pred tromi rokmi, keď
pozvali vysokoučeného muža Komenského, aby im ich školy zrefor-
moval. Preto prosia o povolenie malej rozumnej zmeny s uistením,
že táto nevyvolá u mládeže žiadny zmätok.²⁴

Raksányho a Fabriho náväznosť na Komenského metódu jazyko-
vého vyučovania vyznieva aj z myšlienky oboch, že „v školách pravý
spôsob vyučovania reči a slobodných umení nebol dosť známy“.
Ján Mikleš (c. d., 208) vidí v tom priame ovplyvnenie oboch učiteľov
úvodnými slovami Komenského Januy, kde sa o nedostatočnej zna-
losti pravého spôsobu vyučovania reči možno dočítať. Bühringerovo
novátorstvo našlo teda v oboch učiteľoch kremnickej školy pokračo-
vateľov s tým jasným zameraním, že si už vedome osvojujú Komen-
ského metódu a bojujú za jej uplatnenie v školskom vyučovaní.

O rozšírení Komenského Januy pred rokom 1650 hovorí aj nález
troch exemplárov prvého tlačiarenského hárku Komenského Januy
z bardejovského vydania z roku 1643 v mestskom archíve v Prešove.
Z tohto nálezu dá sa usudzovať, že už vtedy bola tu Komenského
kniha známa, avšak účel a provenienciu týchto zlomkov v prešov-
skom prostredí nevieme vypátrať. Možno boli sem poslané ako ukáž-
ka pripravovanej edície. Ich uchovanie v úradnom mestskom archíve
naznačuje skôr spojitosť so širšími záujmami verejnými ako len čisto
súkromný záujem. Pred rokom 1650 sa stretávame so zavedením Ko-
menského učebníc do vyučovania aj v kalvínskych školách. Hoci na
územi dnešného Slovenska ich veľa nebolo, treba ich uviesť preto,
lebo sa dotýkajú takých oblastí, z ktorých sa známosť o Komenského
knihách mohla šíriť aj do severnejších oblastí, obývaných sloven-
ským obyvateľstvom. Rozhodujúce opatrenia o usporiadaní vyučova-
nia a učebných predmetov na kalvínskych školách priniesla cirkevná
synoda kalvínov roku 1648 v Blatnom Potoku. Vzťahovali sa na la-
tinské školy v cirkevnosprávnej oblasti zemplínskej, abovskej, ge-
merskej a boršódskej. Hlavným cieľom tejto úpravy bolo odstrániť
svojvoľnosť v organizácii škôl a vo vyučovaní a presne vymedziť kde,

na akých školách, aký môže byť rozsah vyučovania, aby rektori ne-
vyučovali hocikde a hocičo.

V spojitosti s rozhodnutiami tejto synody nás budú zaujímať prvé
dve skupiny škôl, v ktorých sa vyskytli Komenského učebnice. Do
prvej skupiny boli zatriedené školy dedinské a v mestách školy so
stupňom elementárneho vyučovania. Učitelia týchto škôl nesmeli
okrem gramatiky nič vyučovať. Ako príručky nariadili používať
Alphabetarium, Donatus a Gramatiku G. Molnára. Na cvičenia po-
volili používať Komenského Vestibulum januae linguarum, Colloquia
(Rozhovory) Cornelia, Cato, Erasmove Civitas morum (Obec mravov).
Do druhej skupiny boli zatriedené menšie mestské školy latinské, aké
boli napr. v Sečoveciach, Zemplíne, Kráľovskom Chlmcí, Szerenci
atď. V týchto školách bolo povolené vyučovať okrem elementárnych
poznatkov a gramatiky aj syntax, poesis, ba v skrátenej forme i prv-
ky rétoriky a základné prvky gréckeho jazyka. Ako učebnice boli tu
predpísané: Molnárova Gramatika, Melanchtonova Syntaxis alebo
Emanuelova Prozódia. Na preklady a cvičenia povoľovalo sa používať
Komenského Januu, Erasmove Colloquia, vysvetľovali sa Ciceronove
Epistolae familiares (Súkromné listy) atď.²⁵

Intenzívnejší záujem o Komenského pedagogickú činnosť na Slo-
vensku zaznamenávame v čase jeho pôsobenia v Blatnom Potoku
(1650–1654) a v nasledujúcich rokoch. Mládež zo Slovenska, takisto
ako aj z ostatných častí Uhorska a Sedmohradska, prichádzala do
Blatného Potoka, aby sa zúčastňovala na vyučovaní riadenom Ko-
menským. Je pozoruhodné, že zo Slovenska vyhľadávajú Komen-
ského žiaci luteránskeho vierovyznania, hoci študujú v Blatnom
Potoku na kalvínskej škole. Spomíname túto okolnosť preto, že v blat-
nopotockom prostredí hrozilo pre luteránov nanášanie kryptokalvin-
ských prvkov ako na reformovaných školách v zahraničí, ba v Blat-
nom Potoku ešte pristupuje aj možnosť nánosu puritanizmu.

Z pedagogického hľadiska je pobyt Komenského v Blatnom Potoku
pre Slovensko dôležitým medzníkom. Rozširujú sa nielen osobné
kontakty s Komenským, ale aj jeho pedagogické pôsobenie je u nás
bezprostrednejšie.²⁶ Ján Mikleš (c. d., 213) uvádza Michala Hinters-
kirchera z Banskej Bystrice ako Bühringerovho žiaka, ktorému

Bühringer sprostredkoval cestu do Blatného Potoka a tak mu umožnil stať sa poslucháčom J. A. Komenského.²⁷ Hinterskirchera dáva do súvislosti s novým učebným plánom banskobystričským od Jána Heinzelia z roku 1661, keď M. Hinterskircher bol radným pánom mesta Bystrice, v ktorom sa opäť objavujú Komenského učebnice.²⁸

Komenského žiakom v Blatnom Potoku bol aj maďarský básnik István Gyöngyösi z Prešova, ktorého vypravil otec študovať na blatnopotockú školu a odkiaľ sa vrátil v roku 1652.²⁹ Jeho štúdium u Komenského spadá do čias, keď mal Učiteľ národov najčulejšie styky s Prešovom a prešovskou školou, čo iste nebolo bez vplyvu na rozhodnutie Gyöngyösiho otca vyslať syna do Blatného Potoka.

No z pedagogického hľadiska je Komenského vplyv na prešovskú školu a jej učiteľov oveľa závažnejší. Ešte pred príchodom Komenského do Uhorska pôsobili na prešovskej škole Juraj Curiani, Ján Sartorius a Ján Bühringer. Z týchto čias sa nám nezachovala správa, že by boli pracovali v škole s Komenského učebnicami. No ich hlboká náklonnosť ku Komenskému, ba až fanatické nasledovanie v šľapajach revelacionizmu u Curianiho a Sartoria dáva predpoklady, že mohli Komenského učebnice používať. Najmä Bühringerova náklonnosť k pedagogickému novátorstvu, ako aj stretnutia, ku ktorým došlo, keď sa Komenský v roku 1650 zastavil v Prešove cestou do Blatného Potoka, boli príležitosťou hovoriť aj o novej metóde vyučovania jazykov. Veď ako sme spomínali, Bühringer bol medzi tými, ktorí odporúčali Komenskému M. M. Sečenského. Celkom konkrétne vieme, že s Komenského učebnicou v prešovskej škole pracoval Ján Mathaeides, rektor školy po Bühringerovi (1651–1654). O búrlivých bojoch v Prešove, za akých sa dostal Mathaeides na rektorský stolec, sme už písali v spojitosti s pokusom Curianiho a Sartoria presadiť pozvanie Komenského na prešovskú školu. Mathaeides sa ukázal ako pedagogický nasledovník Komenského vyučovacej metódy jazykov, o čom sa nám uchovali dva závažné doklady. Predovšetkým hovorí o tom pozostalostný súpis Mathaeidesovej knižnice v celkovej hodnote 274 toliarov a 30 denárov, čo na svoj čas reprezentovalo slušný majetok. V súpise sa nachádzajú popri knihách teologických a filozofických aj knihy prírodovedné, jazykovedné a his-

torické. A tu medzi jazykovednými knihami je zaznačená aj štvorjazyčná *Janua linguarum*.³⁰ Tento archívny dokument je pre posúdenie, či Mathaeides pracoval s Komenského knihou iba sekundárne a hovorí iba o tom, že Mathaeides Komenského *Januu* poznal. Najcennejší a najzávažnejší odkaz v tomto smere nám zachoval sám Komenský. V autobiografickom spise *Continuatio admonitionis fraternalis* v stati, kde opisuje svoj odchod z Uhorska, doslova píše: „Mohol bych také vypočítávati poety, které mně prokazovaly městské rady ve svobodných městech, jimiž jsem procházel, zejména v Prešově a Levoči, kde již byla má metoda zavedena do škol...“³¹

Komenského odchod z Uhorska spadá do čias rektorátu Jána Mathaeidesa. Ak Komenský po odstupe 15 rokov, keď napísal svoje *Continuatio* (1669), si spomína na prešovskú a levočskú školu, že sa tam jeho metódou už vtedy vyučovalo, mohlo sa to stať iba tak, že sa o tom sám osobne presvedčil. Preto historicky záväzne môžeme utvoriť záver, že bol to J. Mathaeides, ktorý na prešovskej škole nielen používal pri vyučovaní Komenského učebnice, ako to robili aj na iných školách, že ich používali na precvičovanie, ale Mathaeides zaviedol jazykové vyučovanie aj s Komenského metódou, teda používal porovnávaciu metódu, vychádzajúc zo stavby Komenského kníh a východiskom mu bol materinský jazyk, a to všetko spájal s vecným učením.

Komenského noticka o zavedení jeho metódy aj do levočskej školy sa viaže k dvom menám. Predovšetkým k menu Mateja Zimmermanna (rektorom školy bol roku 1652), ktorý sa s Komenským osobne poznal. Ako sme už uviedli, Komenský ho ešte v Prešove, odkiaľ Zimmermann do Levoče prišiel, navštívil a venoval mu zápis do pamätníka. Druhým bol Tobiáš Stephani, rodák z Moravy, rektor školy roku 1654, teda v roku odchodu Komenského z Uhorska, u ktorého sa podľa všetkého Komenský cestou tiež zastavil a pri návšteve školy sa presvedčil o používaní jeho metódy v levočskej škole. Stephani bol vysoko vzdelaný človek, bol vynikajúcim rečníkom a básnikom,³² preto je len prirodzené, že Komenský k nemu zašiel ako ku krajanovi a on ako Moravan našiel taký hlboký vzťah ku Komenskému a k jeho knihám, že viedol vyučovanie podľa Komenského

metody. Komenského návštevy v Prešove u Mathaeidesa a v Levoči u Stephaniho, teda u svojich krajanov, pôvodom Moravanov, zanechali u Učiteľa národov taký hlboký dojem, že i v stareckých rokoch, keď písal svoj životopis si na ne spomína a písomne to registruje. Zavedenie Komenského učebnice na prešovskej, ale i na ostatných školách Slovenska hovorí aj o pedagogickom profile tunajších učiteľov. Hoci v podstate zotrávajú pri náboženskej ideológii, podobne ako Komenský, predsa rozvoj vied a nový pohľad na otázky života priviedol ich k presvedčeniu, že už treba aj v školskom vyučovaní používať také prostriedky, ktoré nesú znak novej doby, doby preniknutej víťaziacimi prírodnými vedami, racionalizáciou životného diania, didakticky tak skvele podchytenej práve v Komenského Janue, neskôr znázornenej aj kresbami v Orbis pictus. Ono bolo koniec koncov jedným z hlavných motívov, prečo jeho učebnice tak priaznivo prijala svetová verejnosť. Pri tom netreba zabudnúť ani na druhú stránku veci, a to na výchovný význam obsahu vyučovania, predkladaného Komenského učebnicami. Formovanie vedomia žiakov učiacich sa z Komenského kníh celkom prirodzene a zákonite pripravovalo pôdu pre ďalší slobodný rozlet ľudského ducha smerom k novoveku. A že semenišťom týchto filozofických úsilí sa stala prešovská škola za necelé desaťročie, môže ďakovať predovšetkým základom prírodovedy, položeným v učebniciach Komenského už v polovici 17. storočia, keď ešte renesančnú prírodnú filozofiu Daniela Sennerta, ako aj filozofiu Bacona Verulámskeho nepoznali. Ale vtedy v laviciach prešovskej školy sedel už žiak, ktorý sa z Komenského učebníc učil u Jána Mathaeidesa, Komenského osobne poznal pri jeho návštevách v Prešove a sám o necelé desaťročie neskôr sa stal hlásateľom Komenského pedagogických ideí a filozofie Bacona Verulámskeho. Týmto žiakom bol neskorší popredný slovenský baconista 17. storočia – Ján Bayer. Ján Bayer získal základy vzdelania vo svojom rodnom meste Prešove v rokoch 1651–1653. V štúdiách pokračoval vo Wittenbergu v rokoch 1653–1659. Za šesť rokov ukončil štúdium filozofie a teológie. Zatiaľ čo sa v Prešove oboznámil s Komenského učebnicami, vo Wittenbergu dostal do rúk i ďalšie spisy Komenského. Jeho záujem sa zameriaval na nové filozofické myš-

lienky a dôkladne sa oboznámil s názormi Campanelli, Vivesa, Petra Rama, ale aj s renesančnou prírodnou filozofiou Daniela Sennerta³³ a s filozofiou Bacona Verulámskeho. Bayer sám uvádza v úvode svojho spisu *Filum labyrinthi seu lux mentium* (Nif labyrintu čiže svetlo rozumu) vydaného v Košiciach roku 1663, že dostal do rúk Komenského Panaugiu (Všeobecné osvetlenie), čo ho donútilo niektoré svoje tvrdenia podstatne pozmeniť a podaktoré ďalšie miesta zdokonaľiť.³⁴

Ján Kvačala v práci *Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi* píše, že vraj Komenský vyzval Bayera k práci, no neuvádza prameň tohto tvrdenia.³⁵

Na Bayerove myslenie mala vplyv aj Komenského Fyzika, čo sa konkrétne odrazilo v Bayerovom diele *Ostium vel atrium naturae ichnographice delineatum* (Vstup do popisu prírody – Košice 1662). Bayer vo svojom filozofickom diele uznáva hmotnú podstatu sveta a súhlasne s Baconom Verulámskym a Komenským vyzdvihuje význam zmyslového vnímania a poznávania. Zo zmyslového vnímania a poznávania má človek získať skúsenosti, ktoré však treba podložiť aj pokusmi, experimentovaním. Gnozeologický základ svojej filozofie prenáša Bayer aj do pedagogiky a súhlasne s Komenským vyzdvihuje význam názornosti vo vyučovaní. Vo svojom diele *Lux mentium* (*Membrum II.*), v kapitole „O tom, ako najvhodnejšie vysvetliť a vstúpiť druhým časti vedných disciplín, alebo aj otázok bežného života“ dotýka sa otázok vyučovania a okrem názornosti hovorí aj o potrebe rozvíjania obrazotvornosti žiakov, o používaní prehľadných tabuliek na lepšie zapamätanie, o používaní mnemotechnických pomôcok vo forme veršikov a žiada vyučovať tak slovom, ako aj písmom. Bayer pamätá aj na utváranie optimistického ovzdušia pri vyučovaní, a preto považuje za vhodné vsúvať do vyučovania aj zábavné vložky.³⁶

Hlboko sa prejavil Komenského vplyv na pedagogické názory Bayera v návrhu na zriadenie sedemtriedneho lýcea v Prešove s názvom *Regulae Scholasticae* (Školské pravidlá), ktorý Bayer spracoval asi v roku 1663.³⁷ Bayerov návrh nám v mnohom pripomína Komenského návrh sedemtriednej školy pansofickej (*Schola pansophi-*

ca – 1651), ako aj myšlienky z Komenského *Leges scholae bene ordinatae* (Zákony dobre usporiadanej školy). Bayer koncipoval svoj plán veľmi progresívne, ba môžeme povedať, že v nejednom ohľade smelšie a reálnejšie než sám Komenský návrh pansofickej školy. Prejavuje sa to predovšetkým v osnovení učiva a v školskom poriadku.³⁸

Silné zastúpenie majú u Bayera prírodné vedy. Na širokom základe je rozpracovaná predovšetkým matematika, geometria, trigonometria, astronómia, geografia, optika, architektúra. Z filozofie predpisuje svoju knihu *Filum labyrinthi* ako učebnicu, v rámci ktorej sa učia žiaci základy fyziky, čiže učenie o prírode, poznávanie sveta a prírody na základe zdravého rozumu a mysle, základy metafyziky, etiky, ale aj ekonómie ako náuky o správnom a šťastnom hospodárení a základy politiky, náuky o správnom vedení obce a poslušnosti občanov.

Pravda, obligátne sú tu zastúpené klasické jazyky, rétorika, poezia, veľkú pozornosť venuje štúdiu histórie. Plánuje osobitné hodiny pre *ars historica* (ako historickú vedu), *historia universalis* (všeobecné dejiny), *historia ecclesiastica* (cirkevné dejiny), *historia hungarica* (dejiny Uhorska), ba osobitne, mimo všeobecných dejín, zavádza dejiny grécke a rímske. Je to prvýkrát v učebnom pláne prešovskej školy i v učebných plánoch škôl na Slovensku v 17. storočí, čo sa stretávame s takým podrobne členeným plánom vyučovania dejepisu. V tomto smere môžeme ho nazvať didaktickým predchodcom Mateja Bela.

Do rozvrhu hodín z filológie zaradil Bayer aj prácu s Komenského učebnicami *Vestibulum* a *Januou*, a to vo štvrtej a tretej triede. Základy latinského jazyka vo štvrtej triede si osvojujú žiaci z Komenského *Vestibula* a preberajú počiatky z Rheniovho *Donata*. V rozvrhu hodín práca s *Vestibulum* je plánovaná na pondelok, utorok, štvrtok, piatok o 9. hod. predpoludním, kedy sa preberajú témy z *Vestibula* a popoludní sa recitujú docvičia. Ak zvyšuje čas, cvičenie sa doplní skloňovaním a časovaním. Napoludnie v pondelok, utorok, štvrtok a piatok sa recituje dve hodiny ráno vyznačená úlo-

ha z *Vestibula*. Vestibulárne cvičenia majú sa spájať v celok a zapísať do knižiek.

Prácu s *Januou* zadelil Bayer na pondelok a štvrtok predpoludním od 9. do 10. hod., keď sa píše aj kompozície. Napoludnie v pondelok a vo štvrtok od 1. do 2. hod. sa recituje spamäti Komenského *Janua*, vysvetľovaná v predpoludňajších hodinách.

Bayerove rozvrhnutie vyučovania podľa *Januy* a *Vestibula* jasne nasvedčuje, že Bayer dobre poznal Komenského metodický postup pri vyučovaní latinského jazyka, lebo zachoval tri zložky postupu, a to prednes, vysvetľovanie, opakovanie. Bayer v metodických pokynoch vyznačil. Vo svojich metodických pokynoch vyžaduje, aby vyučovanie prebiehalo čo najúčelnejšie, preto treba v triedach ustanoviť dvoch imperátorov, jedného u Grékov, druhého u Rimanov, ktorým budú podliehať dekurioni (desiatkári), a tým zase radovi vojaci (žiaci). Ďalej nariaďuje, aby imperátori pred každou hodinou vyskúšali dekurionov, títo zas svojich vojakov. Imperátorov skúša zase sám *praeceptor*. Ak sa ukáže, že niekto prevyšuje schopnosťami ostatných, o jeho umiestení sa rozhodne zápasom vo vedomostiach. Tento systém práce, pripomínajúci nielen Komenského *Skolu vševednú* (bod 51.), ale aj školskú organizáciu Valentína Trotzendorfa, dáva u Bayera tušíť prvky žiackej samosprávy.³⁹

Aj v oblasti riadenia učebno-výchovnej práce nájdeme veľa myšlienok v Bayerových *Regulae scholasticae*, ktoré nám pripomínajú Komenského *Leges scholae bene ordinatae*. Už pri povinnostiach riaditeľa školy zvyrazňuje sa u oboch pedagogicko-kontrolná činnosť s hospitáciami v triedach a hodnotením práce učiteľov i žiakov. V otázke disciplíny prihovárajú sa Komenský i Bayer k žiakom, vyzývajú ich k úcte k predstaveným a starším, ale i navzájom medzi sebou. Právo trestať priznáva Komenský i Bayer učiteľovi. Keď sa však niekto ani po napomenutí nenapraví, Bayer žiada odovzdať jeho prípad rektorovi školy, zatiaľ čo u Komenského učiteľ „dá ho potrestať iným, ak previnenie treba napraviť bitkou“.⁴⁰

Je pozoruhodné, že u Bayera sa s telesným trestom nestretávame,

kým u Komenského, ak ho treba uložiť, vykoná ho iný, nie učiteľ. Na stredovekých školách bol to zvyčajne školník vo funkcii korektora. V Bayerovom návrhu sa pamätá dokonca na zriadenie školských súdov, ktoré ináč mali právo zriaďovať iba univerzity. V tomto smere sa javí u Bayera snaha utvoriť z prešovského lýcea akúsi vyššiu školu, ako sám hovorí, „in qua studia academica sine academico strepitu intra trium annorum curriculum pertractentur et absolventur“ (v ktorej akademické štúdiá bez akademického hluku sa preberú a absolvujú za tri roky). Bayer plánoval totiž zadeliť štúdium v prvej (najvyššej) triede na tri roky (teológia, filozofia, matematika), a tým zabezpečiť škole vysokoškolský charakter bez kráľovského povolenia; luteráni totiž dobre vedeli, že súhlas na zriadenie vysokej školy beztak nedostanú. Preto na rozdiel od Komenského sedemročného kurzu v pansofickej škole aj v Bayerovom lýceu bolo by sedem tried, ale s desaťročným študijným kurzom.

Veľa podobností nájdeme i v predpisoch o škôldozorcoch. Komenský i Bayer zhodne predpisujú povinnosti škôldozorcov dochádzať do školy, sledovať výchovný a didaktický proces, presvedčovať sa o vedomostiach žiakov, ale učiteľa pred žiakmi neskúšať a pripomienky na jeho adresu nevyslovovať pred žiakmi, aby tým zachovali vážnosť učiteľa. „lebo opovrhovanie učiteľmi prináša skazu všetkej disciplíny“.⁴¹ Bayer žiada škôldozorcov nevstupovať do triedy počas vyučovania, nenarúšať priebeh hodiny, vypočuť vyučovanie a až na konci skúšať žiakov, nie však učiteľa.

Komenský a Bayer v mnohom sa zhodujú aj v otázke mendikov a ich pracovných povinností.

Istú paralelu môžeme nájsť u Komenského a Bayera aj v predpisoch o rozdelení času, sviatkoch a prázdninách, hoci voľné dni obaja predpisujú ináč, podľa sviatkov a trhových dní a zhodujú sa iba v jednom, dať žiakom voľno v období „kanikuly“, t. j. letných horúčav so smernicou, aby mládež strávila voľné dni v prírode, a tak sa zotavila. Teda v duchu zásad Komenského, prázdniny majú slúžiť na uvoľnenie a nie na vysilenie.⁴²

Z uvedených porovnaní a myšlienok Komenského i Bayera dá sa zreteľne poznať pedagogický vplyv Komenského na nášho popred-

ného mysliteľa – baconistu Jána Bayera. Treba však ešte pripomenúť, o čom sme už v predchádzajúcej kapitole písali, že obraz Bayerovej osobnosti a jeho vzťahu ku Komenskému dokreslil jeho postoj k Sartoriovi v spore s Eccardom, čo bezpochyby bolo motivované aj Bayerovým vzťahom k ideám Komenského. Z dejín vieme, že Bayerov návrh v Prešove neprijali, teda ho ani nerealizovali, takisto ako nerealizovali ani Komenského plán Pansofickej školy v Blatnom Potoku. Bayera z Prešova vypovedali, vraj pre neznášanlivú povahu, a prešovské kolégium založené v roku 1667 sa organizovalo podľa Sturmovho desaťtriedneho gymnázia. Nám ako historikom nech je však dovolené položiť si otázku, nebol Bayerov odchod z Prešova skôr výsledkom odporu niektorých vplyvných mešťanov k pokrokovým filozofickým myšlienkam Bayerovým? Nemohli vidieť nábožensko-ideologickí konzervatívci luteranizmu nebezpečenstvo v Bayerových filozofických spisoch, rozvíjajúcich novoveké myslenie vybudované na Vivesovi, Campanellovi, Baconovi, Komenskom a na renesančnej prírodnej filozofii novovekej Európy? Archívy zatiaľ k nám o tom neprehovorili, ale tvrdenie, že „neznášanlivosť“, čím sa vraj Bayer vyznačoval, a čo malo byť aj príčinou jeho prepustenia, pripadá nám príliš subjektívne a nepresvedčivo. Skôr sa mohol stať Bayer v Prešove nepohodným pre svoju pokrokovú filozofiu. Naznačujú to dve skutočnosti, jednak tá, že v polemike pri spore medzi Eccardom a Sartoriom vyskytla sa narážka na Bayera ako na verulamistu, ktorý chce v Uhorsku uskutočniť instauráciu vied a že Uhorsko nazval barbarským krajom,⁴³ ale i to, že do učebného plánu novozaloženého kolégia Bayerove filozofické spisy už nezaradili. Ako sa dozvieme, vrátil sa k nim až Ján Rezik začiatkom 18. storočia.

Základy Komenského tradície na prešovskej škole položil Ján Mathaeides so svojimi učiteľmi, predovšetkým s Jurajom Curianim. Ján Bayer ju upevnil a rozšíril, predovšetkým v koncepcii svojich Regulae scholasticae. Jeho odchodom z Prešova však nezanikol príklon ku Komenského metóde jazykového vyučovania. Zachovala sa aj na novozaloženom kolégiu (1667), kde našli svoje miesto Vestibulum i Janua. Vyučovací poriadok druhej triedy kolégia, triedy začiatovníkov (classis principistarum), nazývanej aj triedou donatistov,

zahrnoval okrem Rheniovho Donata i prácu s Komenského Vestibulom. Vyučovací poriadok tretej triedy, triedy gramatickej (classis grammatarum seu etymologistarum) zahrnoval okrem Rheniovho Compendia, základov gréckeho jazyka a Dieterichovej Epitome Catechetica i prácu s Komenského Januou.

Nevieme však, ako sa metodicky pracovalo s Komenského učebnicami na kolégiu. Zachovali sa nám iba mená učiteľov, ktorí učili v uvedených triedach, teda tých, ktorí používali aj Komenského knihy. Sú to v druhej triede Martin Sárosi a Ján Jankovits a v triede tretej Andrej Szánthó. Autor školských zákonov prešovského kolégia z roku 1667 napísaných v Protocollum seu liber actuarius, nie je známy, a preto nevieme, kto zaradil Komenského učebnice do kolégiálneho učebného plánu.⁴⁴

Eliáš Ladiver, ktorý je podľa Rezika autorom kolégiálnych školských zákonov, bol pozvaný za profesora kolégia v roku 1667 a počas svojho predchádzajúceho účinkovania v Bardejove (1661–1667) vypracoval pre bardejovskú školu učebný poriadok, v ktorom nachádza miesto v druhej triede deklinistov Komenského Vestibulum. Ci Janua bola Ladiverom zavedená, nevieme, lebo jeho poriadok sa v origináli nezachoval a poznáme ho iba v úprave Michala Ac'sa zo začiatku 18. storočia, kde Janua nefiguruje.⁴⁵ Eliáš Ladiver bol žiakom Komenského v Blatnom Potoku (1651). Základným dokladom jeho pedagogických názorov je spis „Annotationes in politicam Wendeleri“ (Poznámky k Wendelerovej politike) z roku 1657,⁴⁶ v ktorom nielo ani náznak po nových pribojných pedagogických myšlienkach Komenského, ba dokonca vo svojich spisoch Komenského ani menom nespomína. Ladiver hlboko utkvel v Aristotelovej filozofii, čo si zrejme odniesol zo štúdií vo Wittenbergu v Nemecku, kde sa oboznámil aj so Sturmovou vyučovacou metódou. Ladiver stojí veľmi ďaleko nielen od Bayera a Cabana, filozofov prešovskej školy, ale nenašiel cestu ani k súvekým mysliteľom Európy, ako bol Bacon, Descartes, Leibniz a iní.⁴⁷

Vo vzťahu ku Komenskému kladne sa prejavil ponajprv zavedením Vestibula ako učebnice do bardejovskej školy. Rezik mu pripisuje aj školský poriadok prešovského kolégia, ktorý doplnil a zdo-

konalil podľa zásad Komenského (naše stanovisko k Ladiverovmu autorstvu prvého kolégiálneho školského poriadku sme už vyjadrili, pozri pozn. č. 44). Z komeniologického hľadiska závažná je Rezikova noticka (Gymnasiologia, kniha II., kapitola I.) o Ladiverovej pedagogickej osobnosti, že vypiloval sturmovskú vyučovaciu metódu, ktorá bola Komenským zdokonalená (methodum disciplinarum Sturmianam, ab Amoso Comenio perfectam . . . elimaturus . . .) a ktorú Ladiver od Komenského do seba vpil (quam apud eum Patakini imbiberat).

Pri tejto Rezikovej noticke treba sa zastaviť a všimnúť si, ako ju stylizoval. Dozvedáme sa z nej totiž, že Rezik pokladal Komenského „iba“ za zdokonaliteľa Sturmovej metódy. Z toho je zrejmé, že Rezik nepoznal základné pedagogické teoretické diela Komenského, ani Veľkú didaktiku, ani Najnovšiu metódu jazykov, lebo potom by takto nebol mohol písať. U Rezika sa objavuje skutočne dobový pohľad, ktorý by nám nemal uniknúť, lebo nám môže dokresliť systém práce s Komenského učebnicami na Slovensku na tých školách, kde sa Komenského učebnice používali, ale nepracovalo sa s nimi Komenského metódou, ako na to ešte poukážeme. Rezik totiž na citovanom mieste hovorí, že sa metóda, ktorú Ladiver do seba u Komenského vpil (quam apud eum Patakini imbiberat, in omnes scholas Lutheranas introducendam), mala zaviesť na všetkých luteránskych školách. Aký podiel mal Ladiver na uplatnení Sturmovej metódy, doplnenej prvkami z Komenského pedagogiky, poznáme čiastočne na základe Ladiverovej práce v Prešove. Správa o tom sa nám zachovala v liste,⁴⁸ ktorý sa sto rokov po Ladiverovej smrti zmienuje o jeho pedagogických kvalitách takto: „Svojou usilovnosťou bol vzorom. O piatej ráno už bol v práci a pri nej niekedy zabudol i na obed. Nebola to len výučba, ale i práca pre nich (t. j. žiakov). Otec nemôže byť priateľskejší voči svojim deťom, ako on bol voči svojim žiakom. Nielen slovami, ale aj darmi povzbudzoval do učenia. Krásnym príslovím zastával myšlienku nenúteného vývoja detskej mysle: Rozum ako jablko pomaly zreje. I v trestaní bol deťom prajný. Prút nepoužíval na „nevinných“ a samopaš pokutoval, len keď bola výstredná“.

Niektorí autori prác o Ladiverovi vychádzali pri hodnotení vplyvu Komenského na Ladivera z uvedeného listu a analyzovali jednotlivé pedagogické prvky, dávajúc ich do súvislosti s podobnými myšlienkami u Komenského. No pri tom všetkom chýba nám v Ladiverových spisoch odkaz na Komenského a z primárnych prameňov, ak ideme „ad fontes“, a sú nimi Ladiverove rukopisy (Annotationes in pneumaticam – 1656, Annotationes in politicam Wendeleri – 1657, Annotationes in ethicam Wendeleri, Annotationes in Rhetoricam Conradi Dieterici – 1658, Annotationes in logicam Conradi Danhaweri – 1658, Distinctiones Philosophicae – 1659, Aliae et quidem prolixiores Annotationes – 1657), nemožno urobiť iný záver, že nielen filozoficky bol Ladiver Komenskému vzdialený ako aristotelik, ale ani v názoroch na pedagogické otázky nenašiel cestu k progresívnym myšlienkovým prúdom 17. storočia. Azda je charakteristické pre Ladiverov konzervativizmus, že sa priblížil ku Komenskému skôr v oblasti revelacionizmu, čomu sme venovali pozornosť už v predchádzajúcej kapitole.

V spojitosti s Ladiverom sa žiada ešte pripomenúť úsilie starších autorov dokázať Komenského vplyv na jeho školskú dramatickú tvorbu. Vieme o Ladiverových školských hrách (Papinianus Tetragonos, Eleazar Constans), že v nich prejavil zmysel pre dramatickosť.⁴⁹ Obe hry našťudoval s prešovskými žiakmi, aj ich zahráli. Je však veľmi otázne, či to boli práve Komenského divadelné hry, ktoré vzbudili u Ladivera záujem o školskú drámu, lebo, ako vieme, školské drámy neboli v tom čase nijakou novinkou (traďujú sa ešte zo stredoveku). A práve v tom je podstata rozdielu medzi hrami Komenského a Ladiverovými. Kým v Komenského hrách novotou bola obsahová náplň, pretože čerpali námet z učebnej látky a slúžili ako nový, hravý prostriedok na osvojenie učiva, zatiaľ Ladiverove hry sú vzdialené od tohto poslania. Ladiver neprekračuje rámec obvyklej tematiky školských drám, čím sa jeho hry svojím didaktickým poslaním diametrálne líšia od hier Komenského.

Celkom iný ráz majú divadelné hry Izáka Cabana, konrektora prešovského kolégia, stúpenca atomickej filozofie. Hoci didakticky stál úplne na platforme scholastiky (dišputácie a sylogizmy považo-

val za vrchol umenia), v školskej dramatickej tvorbe šiel v šľapajach Komenského. Už jeho prvá hra *Lyceum Eperienne dramaticum* (Dráma o prešovskom lýceu) z roku 1661 je pisaná v duchu Komenského. Je to školská hra, v ktorej vystupujú jednotlivé učebné predmety v personifikácii a chvália sa svojim významom a dôležitosťou. Hra mala priamy didaktický a výchovný význam a mala vzbudiť záujem žiakov o štúdium jednotlivých predmetov, ako bol jazyk latinský, grécky, hebrejský, gramatika, poesis, rétorika, história atď.

Ešte viacej sa Caban priblížil Komenskému vo svojej cyklickej školskej dráme *Labarum triumphale victricis Palladii Fragariae solenne* (Víťazoslávna zástava obetovaná každoročne víťaznej prešovskej Minerve) z roku 1665.

Komenský v Zákonoch dobre usporiadanej školy (kap. IX.) ukladá zachovať pri školských divadelných predstaveniach tieto pravidlá:

1. Aby každá trieda vystúpila štyri razy za rok so svojimi žiakmi v divadle.
2. Aby všetko, čo sa prebralo v poslednom štvrtroku, predviedlo sa vo výstupoch rozdelených na osoby.
3. Aby všetky triedy zahráli svoje hry v jednom týždni. Dve nižšie triedy vystúpia v jeden deň, jedna predpoludním, druhá popoludní.
4. Aby najslávnejšie predstavenia boli na konci roka pred uvedením žiakov do vyšších tried.⁵⁰

Caban svojou hrou splnil tretí bod Komenského zákonov o divadelných predstaveniach. Totiž *Labarum triumphale* pozostávalo z piatich divadelných hier, z ktorých každý deň sa zahrála jedna v piatich dňoch za sebou. Cabanovu hru nacvičili a zahráli žiaci prešovskej školy v júli 1665. M. Cesnaková-Michalcová podáva nasledujúci obsah jednotlivých predstavení:⁵¹ „Prvý deň zahráli *Drama primum isagogicum et eucharisticum*, ktoré malo jedno dejstvo s tromi scénami ukončenými vždy hudobnou vložkou. V prvej scéne chváli Merkur múdrosť a vzdelanosť a prehlasuje za šťastlivú republiku, ktorej vládnu filozofi, alebo ktorej kráľovia filozofujú. Mladí chlapci o tom uvažujú a rozhodujú sa pre filozofiu. Ich úsilie zmarí v druhej scéne Mars so svojou armádou, ktorý chce vyplieniť kraj. *Microthy-*

mus zachraňuje mladých ľudí, túžiacich po vede. V tretej scéne získava študentov Libitina, Apollo a Múzy. Druhá dráma v troch dejstvách s názvom *Drama secundum idque reale primum theologicum didactico-elenctico-practicum* sa odohráva medzi Peruáncami obrátenými na kresťanskú vieru Ferdinandom Magalhaesom a jeho pomocníkmi napriek odporu Židov, Saracénov, Turkov a Peršanov a Magalhaes je za to oslavovaný mládežou. Tretia hra *Drama tertium idque reale secundum politico-philosophicum et scholasticum* zobrazuje správny a kultúrny vývoj peruánskej republiky. Kráľ Magalhaes organizuje štátne zriadenie uvažujúc o rôznych štátnych formách, o verejnom i rodinnom živote, o školstve i súdnictve. Vystupujú tu rôzni starovekí učitelia a filozofi a skúšajú peruánskych študentov z rôznych vedných disciplín. Štvrtá hra s názvom *Drama quartum idque reale tertium mathematico-civicum et militare* v troch dejstvách hovorí o vojne, vojenstve, lekárstve a o matematike, ktorú reprezentujú Archimedes, Pythagoras, Euklides a ďalší. Po jednotlivých odboroch matematiky prednášajú základy svojej vedeckej disciplíny zástupcovia astronómie, zemepisu atď. Po skúškach sú študenti odmenení prémiami a povoľujú sa im zábavy. Posledná hra *Drama quintum philologicum* obsiahla v jednom dejstve ďalšie učebné predmety, ako poéziu, rečníctvo, klasické jazyky a históriu. Končí oslavou poslednej (t. j. histórie, pozn. F. K.), ktorú Cicero a Livius vyhlásili za korunu všetkých vied, svetlo pravdy a učiteľku života.

Už z tohto stručného obsahu cyklu piatich Cabanových hier možno usúdiť, aký hlboký bol v tomto smere didaktický vplyv Komenského na Cabana a predovšetkým forma Komenského divadelných hier spracovaných v *Schola ludus*.

Cabanovi bol blízky Komenský aj svojimi názormi na prírodu, veď obaja nadväzovali na dielo renesančnej prírodnej filozofie, na Daniela Sennerta a na jeho atomizmus.⁵²

Caban sa prejavil ako stúpenec Komenského aj v spore Eccard-Sartorius, keď sa postavil na Sartoriovu stranu spolu s Jánom Bayerom (pozri predchádzajúcu kapitolu v stati *Lux in tenebris* na Slovensku).

Z vyučujúcich na prešovskom kolégiu treba ešte spomenúť z ko-

menologického aspektu profesora rétoriky Jakuba Rösera, ktorý tu pôsobil iba krátky čas v roku 1669, ale neskôr ako rektor levočského gymnázia (1670–1672) prvý tu zaviedol do vyučovania Komenského *Orbis sensualium pictus*. Jakub Röser pochádzal z Nemecka, z mesta Sondershausen v blízkosti Gothy, známej ako kultúrne centrum. V čase, keď Röser študoval v Jene a Giessene,⁵³ bolo už v Nemecku všeobecne známe Ratkeho didaktické novátorstvo v oblasti uprednostňovania materinského jazyka pri vyučovaní a prirodzeného postupu pri osvojovaní učiva atď., teda boli známe prvky pedagogického realizmu, tak dôsledne rozpracovaného neskôr Komenským. S týmito názormi určite sa stretol Jakub Röser ešte vo vlasti. Od Ratkeho ku Komenskému bol však pre Rösera iba krok, a preto nie div, že skoro pochopil význam Komenského *Orbisu* pre názorné vyučovanie. Po svojom nástupe na rektorský stolec levočského gymnázia vypracoval Röser „Studijný poriadok pre všetky triedy levočského gymnázia, s vyznačením metódy, ktorý je povinný dodržať každý učiteľ v triede jemu zverenej, ktorý z poverenia predstavenstva a za jeho podpory spracoval a uviedol Jakub Röser zo Sondershausenu vo Schwarzburgu, toho času rektor a verejný učiteľ“ (1670).⁵⁴ Podľa tohto študijného poriadku mala vtedy mať levočská škola osem tried. Komenského učebnice zaradil Röser do šiestej a piatej triedy. V šiestej sa používalo *Vestibulum* a v piatej *Orbis sensualium pictus*. Treba dodať, že Röser uviedol do levočskej školy *Orbis pictus* celých 16 rokov pred prvým známym vydaním tohto diela na Slovensku (zhodou okolností vyšlo toto dielo taktiež v Levoči z tlačiarne Brewerovcov roku 1685).⁵⁵ Takýmto činom Levoča sa stala nielen popredným vydavateľským miestom Komenského kníh, ale razí cestu aj didaktickej progresivite v 17. storočí na báze Komenského *Orbisu*. Naďalej sa tu uplatňujú Komenského metódy v školskej praxi, a tak sa čestne pokračuje v tradícii, ktorá sa vyvinula už za čias Stephaniho rektorátu, čo potvrdil aj sám Komenský. Röser uplatňuje zmeny aj vo výchovnej činnosti školy, pripomínajúce Bayerove *Regulae scholasticae*, keď žiakov taktiež delí na skupinu Grékov a Rimanov, ktorí medzi sebou súťažia. Oni však súťažia v Levoči o odmeny. Vífazi dostávajú zástavu, kopiju, korunu atď.

aj Adam Kunisch (1598–1600), sprievodca básnika Jána Bocatia, prešovského rektora, na školskom výlete s prešovskými žiakmi do Vysokých Tatier. Bocatius zvečnil tento výlet básňou z roku 1599, ktorá je dnes u nás najstarším dokumentom o školskom výlete do Vysokých Tatier.⁶² Táto báseň nemá sice priamy súvis s komeniologickou tematikou, ale dokumentuje vysokú erudíciu básnika Bocatia, významného titulum „poeta laureatus caesareus“, jeho záujem a znalosti o prírode a je dokladom o prenikaní nových tém výchovného realizmu, a tak myslíme, že jej preklad môže mať miesto aj v tejto práci, venovanej pamiatke Komenského:

Johannes Bocius, poeta laureatus caesareus,
Vynikajúcemu mužovi
Adamovi Kunischovi,
svojmu kolegovi.

Mládenče, oslovoval som Ťa, tuším, Adam) veľa úžasného som počul o chýrnom pohorí Tvojej vlasti, že ono spôsobuje vašej zemi tuhé mrazy uprostred samého leta, keď je Phoebus v súhvezdí Leva, že sa temenom vypína k hviezdám ako druhý Atlas, že v pálave slnečnej nesie večný sneh, že zo strmého vrcholu chrlí tečúce vody, valiac ich zhora cez obrovské skaly. Má mnoho riek veľmi bohatých na ryby a poskytuje mnohým ľuďom útulok i domov. A toľko liečivých bylín rodí smrteľníkom, že ich toľko sotva zrodia roviny Indie. Toto som chcel často vidieť na vlastné oči a obdivovať slávne dielo Tvorcu. I keď som hľadal dobrú príležitosť na cestu, doteraz sa mi ani jedna nehodila. Obmedzuje ma úprimná starostlivosť o vyučovanie mládeže, nemohol som teda vidieť krásy Tvojej vlasti. Keďže už veľké horúčavy spôsobuje pes Erigonin, aby prudká žiara neškodila mozgu môjmu, vydám sa na túto cestu (nech ju spravuje Kristus) sprevádzaný zástupom mládeže: Až keď sám Titan zmení svoj beh

a keď svitne piaty deň augusta, vtedy ma objednaný voz zavezie do kraja spišského, a večerom zaiste vstúpim do levočských domovov. Ak Ťa nebudú viazať povinnosti, milý Kunisch, prosím Ťa, buďže mi sprievodcom po nivách vlasti.

Nuž z tohto všetkého vidíme, že na kežmarskej škole boli reálne predpoklady prijať Komenského učebnice, ktoré svojim obsahom ešte rozširovali vecné učenie a poznávanie prírody a poskytovali aj prípravu pre život.

Po roku 1650 nachádzame aj v ďalších školských poriadkoch na Slovensku začlenené Komenského učebnice. Tak v školskom poriadku banskoštiavnickej školy z roku 1652, ktorého autorom bol Vabol rektorom tunajšej školy Tobiáš Stephani, neskorší rektor levočskej školy, o ktorom sme už hovorili v spojitosti s Komenského návštevou v Levoči (1654), dostáva sa nasledovné miesto Vestibulu a Janue v rozvrhu hodín: v tretej triede pondelok a štvrtok o 9. hod. Vestibulum a v druhej triede pondelok a utorok o 2. hod. popoludní Janua Comenii. Podľa tohto poriadku štíavnická škola bola šesťtriedna a Komenského učebnice boli zaradené do vyšších tried (najnižšia bola šiesta trieda), čo nebýva zvykom. Komenského Janua používala sa tu ako materiál na štylistické cvičenia a na preklady. Na učebnom poriadku štíavnickej školy je zvláštne to, že jeho spracovaním nebol poverený rektor školy, ale scholarcha – kňaz. O to je zaradenie Komenského kníh Rulichom do plánu cennejšie, hoci sa nedá vyľúčiť v tomto smere vplyv Stephaniho.⁶³

V druhej polovici 17. storočia nachádzame Komenského učebnice aj v nových školských zákonoch banskobystrickej školy zo dňa 16. augusta 1661, prijatých za rektorátu Jána Heinzelia. Do rozvrhu je tu začlenené Vestibulum vo štvrtej triede, kde sa má opakovať etymológia a syntax. V druhej a tretej triede sa pracuje s Januou utorok a stredu a v tretej triede i štvrtok a piatok pri preberaní etymológie a syntaxe podľa Komenského Januy.⁶⁴

Práca s týmito učebnicami sa v Banskej Bystrici nelíši od spôsobu používania Komenského učebnic na ostatných školách a netvorí

pravu Komenského metódu jazykového vyučovania. Žiaľ, to isté treba konštatovať aj o práci s vynikajúcim dielom Komenského *Orbis sensualium pictus*, ktoré bolo zaradené do učebného plánu bystrickej školy za rektorátu Jána Buriusa (1697–1702), syna presláveného spisovateľa toho istého mena, autora známych *Micae historico-chronologicae evangelico-pannonicae* (Historické drobnosti z evanjelickej Pannónie, chronologicky usporiadané, 1685). Burius po prijatí svojho úradu predložil školskej rade návrh, aby sa učebný poriadok a rozvrh hodín každoročne po verejných skúškach prekontrolovali a v prípade potreby prispôsobili situácii školy a súvekým pomerom. Keď po úradnom zásahu roku 1699 bola banskobystrická škola zdegradovaná na gramatické triedy, školská rada požiadala rektora, aby v zmysle jeho kontrolného návrhu teraz v zmenených pomeroch vypracovali učiteľia pre jednotlivé triedy prispôbené učebné plány. V mesiaci júli roku 1699 po skúškach učiteľia plány odovzdali; z nich sa zachovali iba plány dvoch tried, a to pre najvyššiu a najnižšiu. Škola bola vtedy štvortriedna.

Orbis pictus sa v tomto učebnom pláne vyskytuje v triede principistov (začiatočníkov), nazývanej aj triedou donatistov, kde sa podľa rozvrhu hodín pracovalo s ním vo štvrtok popoludní. S *Orbisom* pracoval teda v triede Stefan Egyedi (latinsky Aegidius), učiteľ triedy principistov. V jeho učebnom poriadku je uvedený nasledujúci metodický postup s *Orbisom*:

„Beriem do rúk Svet v obrazoch Jána Amosa Komenského a napodobniac jednu jeho kapitolu, jednoduchými slovami napíšem na tabuľu latinské cvičenie, zaradiac tam zvlášť mená, ktoré sa v tejto kapitole vyskytujú, a to preto, aby som pripravoval zásobu slov jazyka latinského; a toto cvičenie vysvetlím a sám potom s nimi preložím tak, aby sa ten obsah, ktorý povedia ako najlepší, napísal na tabuľu.“⁶⁵ Z tohto opisu metodického postupu môžeme usúdiť, že na tejto škole sa nepracovalo Komenského metódou, ako to Komenský odporúča v úvode *Orbisu*, a dáva metodické pokyny pre prácu s touto učebnicou. Teda nevyužili sa všetky prednosti učebnice, ktoré mala už vo svojom poslaní urobiť vecné i jazykové vyučovanie zaujímavým, hravým, názorným, prirodzeným, ľahkým, prístupným. Podľa

všetkého *Vestibulum* sa v tom čase v Banskej Bystrici nepoužívalo a bolo nahradené už *Orbis pictusom*. S názorom, že *Orbis pictus* môže nahradiť *Vestibulum*, ba i *Januu*, stretávame sa veľmi skoro po prvom vydaní knihy v Norimberku roku 1658. Ako vidíme, tento názor sa uplatnil na prelome 17. a 18. storočia aj v Banskej Bystrici.⁶⁶

Ze Komenského učebnice boli v druhej polovici 17. storočia v Banskej Bystrici známe a mali odbyt, dokladá to pozostalostný súpis poetunajšom knihkupcovi a knihväzačovi Oberlandovi Inventarius substantiae Elisabethae Oberlandi z roku 1666, keď sa jeho manželka Buchladen figuruje také množstvo Komenského učebnic, že dopyt musel byť veľký, ináč ťažko si vysvetlí investície obchodníka do knih, ktoré by neboli hľadané a požadované.⁶⁷

O Komenského učebniciach pozoruhodnú noticku napísal Ján Seyfried, rektor bratislavskej školy, v pamätnom spise zo dňa 19. mája 1660, s názvom *Kurzes Bedenken über hiesiges evangelisches Schul-Wesen* (Krátka úvaha o tunajšom evanjelickom školstve), v ktorom kriticky poukazuje na nedostatky vyučovania v bratislavskej škole a dáva návrhy na zlepšenia. A tu sa pamätný spis v osobitných bodoch zaoberá používanými učebnicami a navrhuje určité zmeny. Hovorí, že veľa zmätkov nastalo používaním knihy zvanej „*Spruchbüchlein*“ (Knížočka prísloví) a pre Finckiusove „*Vademecum*“ (Príručka), ktoré sa nikdy statočne neprebrali. Ďalej sa sťažuje na Komenského *Januu*, ktorá sa v nižších triedach používala ako „*Vocabularium*“ (slovník), že sa pre veľký rozsah nemohla prebrať v žiadnej triede a nebolo možné jej látku tak prebrať, aby sa v žiakovi premenila na mäso a krv. Preto navrhuje i túto knihu zanechať a namiesto nej používať Komenského *Orbis sensualium pictus*.⁶⁸

Už samotný fakt, že Komenského *Orbis pictus* sa objavuje v roku 1660 medzi navrhovanými učebnicami bratislavskej školy, hovorí o rozhladenosti, dobrej informovanosti a pedagogickej progresivite rektora Seyfrieda. Veď uplynuli ešte len dva roky od prvého norimberského vydania (1658) tohto vynikajúceho diela Komenského a už

nachádza cestu na bratislavskú školu. Určite treba to pripísať rektovi Seyfriedovi ako zásluhu, hoci nevieme, ako sa metodicky s knihou pracovalo. Žiaľ, druhá Komenského kniha, *Janua*, ani tu našla pôvodné poslanie a slúžila iba za *Vocabularium* (slovník), hoci tu našla uplatnenie už pred rokom 1660. O používaní *Vestibula* sa nehovorí. Teda sme opäť svedkami neúplného využitia Komenského metódy vyučovania jazykov (v spojitosti s *Januou*, povedali sme, že o metodickéj práci s *Orbisom* správnu nemáme), podobne ako to bolo i na iných školách na Slovensku, kde Komenského knihy neraz slúžili iba ako osnova na jazykové cvičenia.

No bratislavská škola sa s *Orbisom* tak skoro nerozlúčila a nachádzame ho opäť v učebnom pláne školy z roku 1694, v ktorom je začlenený do triedy principistov a pracuje sa s ním popoludní čítaním a precvičovaním látky.⁶⁹

K hľadaniu nových ciest v školskej organizácii pristúpili v druhej polovici 17. storočia i evanjelici na Slovensku, podobne ako to učinili kalvíni v roku 1648 na blatnopotočkej synode, keď hľadali cesty na zjednotenie organizácie ich škôl. Evanjelici, zídění na synode v Pezinku roku 1667 (11. októbra) z cirkevnej oblasti bratislavskej, nitrianskej a baršskej, uzniesli sa o školských otázkach, aby sa dodržovali podľa možnosti jednotné učebné poriadky, jednotné učebnice, a to v gymnáziách Rheniova gramatika, Scharfova logika a Vossiusova rétorika. Pre rečové cvičenia určili Komenského a Erasmove knihy.⁷⁰ Hoci uznesenia pezinskej synody sa dotýkali iba troch správnych obvodov pod správou Mártona Tarnóczyho, táto zjednocovacia snaha našla svoj odraz aj na ostatných evanjelických školách bývalého Uhorska a bola základom pre organizáciu školskej práce aj v prvej polovici 18. storočia.⁷¹ V jej rámci našli ešte vždy uplatnenie Komenského učebnice, hoci opäť v inej metodickéj koncepcii.

V druhej polovici 17. storočia sa objavujú na Slovensku i ďalší ľudia, ktorí v tom alebo onom smere išli v šlapajach Komenského. Prináleží nám tu spomenúť Daniela Sinapia Horčičku (1640–1688), veľkého čitateľa materinského jazyka, pestovateľa národného vzdelávania a nositeľa prebúdajúceho sa slovenského národného povedomia, autora diela *Neoforum-latino-slavonicum* (Nový trh latinsko-

slovenský), vydaného v Lešne roku 1678. Táto zbierka príslovi, upravená pre školské ciele, je výchovného rázu. Do tlače ju pripravil počas svojho vyhnanstva a učiteľovania v Novom Bojanove v bezprostrednej blízkosti Lešna. Je pozoruhodná tým, že okrem prameňov od Gregora Knapského a Salomona Rysiňského pravdepodobne poznal aj Komenského *Moudrost starých Čechů*, čo sa viacerí literárni historikovia usilovali vyzvedieť hlbokým porovnávaním a rozplyvu Komenského na Sinapia Horčičku pri výbere príslovi pre *Neoforum*. Táto výskumná práca nie je však ukončená. Po návrate z vyhnanstva stal sa Sinapius Horčička kazateľom v Levoči a pripisuje sa mu vydanie Komenského *Orbis pictus* v slovenčiacej češtine v Levoči roku 1685. Ako sme však už uviedli, autor textu tohto vydania nie je bezpečne známy. Sinapia Horčičku poznáme však aj ako autora duchovných piesní, čo ho takisto zblízuje s Komenským. Jednu pieseň Komenského aj sám upravil. V Horčičkovej vidieť spoločnú črtu pietistického ladenia.⁷²

K myšlienkam Komenského sa hlási aj Juraj Láni (1646–1688), slovenský ev. exulant. Okrem nábožensko-historických rozpráv o prenasledovaní luteránov v Uhorsku v 17. storočí napísal školskú divadelnú hru *Agapetus scholasticus seductus et reductus* (Školský obľúbenec odvedený a privedený), ktorú vydal tlačou v Lipsku roku 1685. Z komeniologického hľadiska je závažná jeho noticka v úvodnom slove k uvedenej hre, kde spomína ako autora cyklu *Schola ludus Jána Amosa Komenského* a v druhom dejstve opisuje vyučovanie podľa *Janua linguarum reserata* a *Orbis sensualium pictus*. Láni hru nacvičil a predviedol so žiakmi v Liptovskom Sv. Mikuláši, z čoho sa dá usúdiť, že práca s týmito učebnicami bola mu známa a pravdepodobne s nimi pri vyučovaní pracoval.⁷³

Koncom 17. a začiatkom 18. storočia vyjadril sa ku Komenského učebniciam aj Ján Rezik, spočiatku žiak, potom profesor a nakoniec rektor prešovského kolégia. Svoj postoj ku Komenskému vyjadril v diele *Gymnasiologia evangelico-hungarica sive Historia scholarum et eorundem rectorum celebriorum* (Otázky vyššieho evanjelického

školsťva uhorského čiže dejiny škôl a ich slávnych rektorov).⁷⁴ V úvode ku svojmu dielu píše Rezik, že je užitočné predkladať žiakom Vestibulum, ale žiada, aby sa to robilo s výberom.⁷⁵ A už tu sa stretávame u Rezika so všeobecne rozšírenou praxou práce s Vestibulom (neraz aj s Januou) na našich školách, že sa tu neuplatňuje Komenského učebnica ako celok, ale vyberajú sa z nej iba časti, a tým sa deformuje v podstate nielen Komenského základná metóda jazykového vyučovania, ale narúša sa aj jednotnosť a návaznosť učenia, ktoré Komenský dômyselne spracoval do uzavretého učebného celku.

Rezik poznal aj Komenského Orbis pictus a hovorí, že Orbis pictus bol zaradený do druhého oddelenia tretej triedy. No tu treba Rezika doplniť v tom smere, že nie rovnako bol u nás na školách Orbis pictus včlenený do učebného plánu. Videli sme napr., že ho používali aj v triedach principistov a donatistov. To znamená, že rektori škôl ho predpisovali i podľa toho, akú metodicko-didaktickú úlohu chceli knihe dať. Z toho opäť plynie priamy dôsledok pre poznanie práce s touto učebnicou na našich školách, že bola odlišná od Komenského metodiky a skôr vidíme u nás využívanie jeho slovného fondu pre tvorbu myšlienkových celkov, viet, pre štylistické cvičenia z okruhu učebnej látky poskytnutej Orbisom. Možno bolo to v dôsledku malého počtu alebo úplného nedostatku kníh, a možno ju mal iba učiteľ, veď Orbis pictus bola kniha nákladná, drahá a cenove určite nebola prístupná všetkým žiakom, kde sa používala. Tu sa však stráca, ako sme už na to poukázali, základná didaktická zásada, na ktorej bol Orbis pictus vybudovaný, a to dôsledné využívanie tu uplatnenej názornosti. Veď aj o tejto knihe vyjadruje Rezik svoje presvedčenie, že „po náležitom výbere bude slúžiť prospechu žiactva“ (Gymnasiologia, Praefatio, cap. 30).⁷⁶

Nás však zaujíma aj otázka, prečo robili učitelia iba výber z učebnej látky Komenského učebnic? Aj Rezik dosť silno zdôrazňuje, že tento výber bude užitočný, na prospech žiactva, ak bude náležitý. Prečo nepodávali učebnú látku vcelku a metódou Komenského?

Zdá sa, že Komenského učebnice mali dvojaké využitie. Tam, kde bola základnou učebnicou, tam sa aj systematicky s ňou pracovalo a učilo Komenského metódou. Kde však slúžila na jazykové docvi-

čovanie, tam sa robil z učebnice výber a Komenského pôvodná metóda sa menila.

No bez ohľadu na uvedené zvláštnosti v ich používaní, Komenského učebnice vykonali historickú zmenu v didaktike našich škôl. Dochádza k hlbšiemu uplatneniu materinského jazyka ako východiskového jazyka nielen pri vyučovaní latinčiny alebo živých jazykov, ale na tomto základe dochádza k uplatneniu induktívnej metódy a k rozvinutiu vecného učenia v úzkej súvislosti s poznávaním reálnej skutočnosti. Tam, kde mali aj Orbis pictus, mohli si reálne poznatky ešte skonfrontovať aj s názorninami na obrázkoch.

Z Rezikových pedagogických názorov, formulovaných v úvode ku Gymnasiologii, dá sa usúdiť, že pristupoval ku Komenskému neraz rezervovane, hoci podobnosť viacerých myšlienok možno dokumentovať u oboch (spracoval ich Vl. Ružička v c. d.). Treba si však uvedomiť, že v tomto štádiu vývoja pedagogického myslenia v Európe bol už pedagogický realizmus natoľko rozšírený, že jeho uplatňovanie nemožno jednoznačne vyhlásiť iba za vplyv jedného mysliteľa.

Z pedagogických spisov Komenského poznal Rezik Praecepta morum (vydané v Levoči v rokoch 1677, 1696, 1700, 1714, 1735 a roku 1709 v Bardejove), ale poznamenáva o ňom, že „je zbytočné prefažovať mládež recitovaním mravných pravidiel,⁷⁷ čo je nakoniec správne, ale Komenský nikde takúto úpravu ani nedáva. Možno učitelia dávali deťom učiť sa „pravidlá správania“ spamäti, čo však nezodpovedalo Komenského požiadavke nepreťažovať rozum detí zbytočným memorovaním.

Rezik sa viac ako kriticky postavil aj ku Komenského učebnici Janua linguarum reserata. V Gymnasiologii odcitoval slová jedného z popredných odporcov Komenského, Daniela G. Morhofa, upozorňujúc na „veľké nebezpečenstvo“, ktoré hrozí mládeži používaním Komenského Januy. Morhof vytýkal Komenskému drsnosť a barbarosť reči v knihe Janua linguarum, čo znemožňuje žiakom osvojiť si čistú klasickú reč. Morhofov názor sa v Európe dosť rozšíril a vyslovil ho neskôr aj Matej Bel. No zatiaľ čo k Bráne jazykov zaujal Rezik kritický postoj, k Vestibulu bol prajnejší a zaradil ho ešte i do učebného plánu z roku 1707.⁷⁸

Ak chceme charakterizovať Rezika ako pedagóga, treba ho bez-
sporú zaradiť medzi progresívnych učiteľov. Rezik sa ideovo mar-
kantne prejavil napr. v tom, že v roku 1711, prvýkrát od založenia
kolégia (teda 46 rokov po tom, čo Bayera z Prešova vypovedali), od-
povedali žiaci pri exámenoch z logiky podľa spisov Jána Bayera.⁷⁹
Bol to smelý počin, k čomu sa neprepracoval nikto z predchádzajú-
cich rektorov kolégia. Okrem toho je pozoruhodné, že u Rezika boli
vtedy skúšky aj zo zemepisu, čo možno pripísať vplyvu realizmu
vnášaného do evanjelických škôl pietizmom, ktorý vyučovaniu ze-
mepisu i ostatných prírodných vied venoval zvláštnu pozornosť.

Rezik prejavil zmysel aj pre výchovné využitie školskej drámy.
Jeho hru *Pigritius, scholarum hostis ad Caucasum deportatus* (Le-
nivec, nepriateľ školy, vyhnaný na Kaukaz) zahrli žiaci prešovského
kolégia 18. marca 1707. Účinkovalo v nej 77 žiakov (ich menoslov
uverejnil J.S. Klein v *Nachrichten* I., 374, pozn. 306). Rezikova di-
vadelná hra na prvý pohľad nám pripomína Komenského spis *For-
tius redivivus sive de pellenda e scholis ignavia* (Vzkriesený Fortius,
čiže ako vyhnat lenivosť zo škôl), napísaný v Blatnom Potoku v ro-
ku 1652. Možno Rezik poznal Komenského spis a odtiaľ tá podob-
nosť námietu jeho divadelnej hry. Ináč Rezik píše o divadelných
hrách v *Gymnasiologii* (kap. 9), že sa predvádzajú vo veľmi hojnom
počte, čo nakoniec hovorí o oblube a rozšírenosti školských divadel-
ných predstavení na Slovensku, ale Rezik v tom vidí niekedy már-
nenie času a peňazí, ba môžu byť vraj na škodu aj zbožnosti a sve-
domitosti. Preto pripomína, aby sa „bral zreteľ predovšetkým na
ich správny výber, hoci inak nedá sa poprieť ich užitočnosť“.⁸⁰

Rezikove slová o rozšírenosti a oblube školskej drámy na Sloven-
sku môžeme doložiť konkrétnymi údajmi z druhej polovice 17. sto-
ročia a začiatku 18. storočia. Tak napr. na prievidskom gymnáziu
napísal a predviedol so žiakmi hru *Statua Minervalis* (Minervina so-
cha) v roku 1652 Zachariáš Kalinka, na ilavskom gymnáziu zase
Andrej Sartorius hru *De passione Domini* (O utrpení Pána) v roku
1653, na gymnáziu v Bratislave hru Jána Rehline *Gymnasium sa-
pientiae ac virtutum* (Škola múdrosti a cnosti) v roku 1657. Daniel
Sinapius Horčíčka v Bojanove napísal a nacvičil hru *Flagellum irae*

divinae triplex (Trojnásobný bič božieho trestu) v roku 1681. Ján
Schwarz v Prešove *Hungaria respirans* a Helena Menelao redita (He-
lena vrátená Menelaovi), pre ktorú bol Schwarz žalárováný, lebo
zobrazil tu víťazstvo Tökölyho nad cisárom Leopoldom atď. Podobne
divadelné hry predvádzali so svojimi žiakmi aj jezuiti. Námety ich
školských hier boli však poväčšine biblické.⁸¹

Vtedajšie školské divadelné hry, aj ktoré sme tu uviedli, niesli sa
ešte v duchu klasicizujúcich, historizujúcich, ale aj niekedy aktuali-
zujúcich drám, mali úlohu eticko-náboženskej výchovy, mali vzbu-
dzovať úctu, pestovať cnosti, slúžiť ako ukážky latinskej výrečnosti
atď. No neplnili vždy didaktické poslanie, aké školskému divadlu
pripisoval Jan Amos Komenský.

K pokračovateľom v Komenského myšlienkach na Slovensku kon-
com 17. a začiatkom 18. storočia môžeme zaradiť aj Daniela Krmana
(1663–1740). Hoci vo svojich spisoch Komenského priamo nespomi-
na, predsa máme viacej symptómov, ktoré nás oprávňujú ku kome-
nologickému posúdeniu jeho osobnosti. Predovšetkým upozorňuje
nás Krman svojou komunikáciou s osobami, ktoré boli blízko Ko-
menskému, a potom svojou nábožensko-politickou činnosťou. Krman
sa už nemohol stretnúť s Komenským, lebo bol vekove oveľa mladší.
Vieme však, že bol v priateľskom zväzku s Matúšom Michalovičom
Sečenským, o ktorom sme napísali, že si ho Komenský vzal z Pre-
šova, kde chodil do školy, za pomocníka do Blatného Potoka v roku
1651, a ktorý pomáhal Komenskému opisovať spisy. Sečenský sám
bol autorom mluvnice *Světloňoš český*, cestu do češtiny ukazujúci
(okolo roku 1700), ktorá síce vytlačená nebola, ale ku ktorej Krman
napísal úvodné verše v hexametroch, „vyslovujúce náhľad o sloven-
čine ako o matke všetkých slovanských jazykov, prevzatý našimi
romantikmi v 19. storočí, a kritiku tých, ktorí zanedbávajú mate-
rinský jazyk:

Náš jazyk obzvláštní, starodávny dostí, slovanský,
jenž jazyků plodná jest v světě máte jiných.
Český, chorvátsky, ruský, polský i moravský,
bulharský, srbský jsou z něho, jsou i jiné“.⁸²

Hlboká láska k materinskému jazyku a k slovanskej myšlienke veľmi zbližuje Krmana s Komenským. Aký podiel mal Sečenský na formovaní Krmanových názorov v uvedenom smere, zatiaľ nevieme, ale už samotná skutočnosť, že Sečenský poldruha roka spolupracoval s Komenským, umožňuje predpokladať, že bol pod silným vplyvom Učiteľa národov a jeho názory na otázky vyučovania materinského jazyka a jeho gramatiky zaiste odovzdal aj Krmanovi.

Podľa Jána Kvačalu (*Dejiny reformácie na Slovensku*, 291) Krman sa dozvedel aj o školských reformách Komenského, a to od svojho bratranca Tobiáša Masnika, „ovšem len povrchně, učil sa totiž z jeho Atriumu“. Kvačalova noticka, hoci ju nedokladá prameňom, hovorí o Krmanovej známosti Komenského učebníc, čo ešte viac prehľbuje náš pohľad na Krmana ako osobnosť sledujúcu Komenského myšlienky.

Druhá príležitosť rozšíriť svoje poznatky o Komenskom sa naskytla Krmanovi v rokoch 1708–1709, keď ako člen vyslanectva ružomerskej evanjelickej synody (1707) vyhľadal švédskeho kráľa Karola XII. v jeho mogilevskom tábore v Rusku, keď tiahol proti Petrovi Veľkému a priniesol mu žiadosť uhorských evanjelikov o pomoc a podporu pre prešovské kolégium.⁸³ Krmanovi cestu k tejto audiencii sprostredkoval Daniel Ernest Jablonský, vnuk Komenského, berlínsky kazateľ.⁸⁴ Takýmto činom sa Krman stretol s príbuzným Komenského v druhom pokolení a nadviazal na tradíciu politických úsilí Komenského v spojitosti sedmohradsko-uhorsko-švédskych konexií. Sám Krman vrele podporoval povstanie Františka Rákócziho II. a posvätil aj zástavy rákócziovského pluku v Žiline 8. marca 1707. V slávnostnej reči *Actus inaugurationis vexillorum*, to jest posvecování zástav, hovorí o spravodlivej revolúcii nevýslovne zbedačného Iudu a o boji proti Habsburgovcom.⁸⁵ Svojím sociálno-politickým zmýšľaním a protihabsburským postojom bezprostredne sa postavil aj za životné idey Jana Amosa Komenského.

Daniel Krman patrí už zrejme medzi tých slovenských dejateľov na prelome 17. a 18. storočia, ktorí sa usilovali formovať naše národné povedomie na platforme slovanstva, a preto im mohol byť aj Komenský taký blízky. Tieto prvé záblesky vynárajúceho sa národ-

ného uvedomenia sú úzko späté aj s pretváraním samotnej society na Slovensku v týchto dobách. Naše meštianstvo dostáva sa ekonomicky do fázy prerodu a v prvých krokoch jeho vývinu smerom ku kapitalistickým formám výroby sa neraz opiera ideologicky aj o pietizmus, ktorý zohral závažnú rolu na Slovensku začiatkom 18. storočia v našom školstve a našiel svoj odraz aj v komeniologických reláciách. Preto venujme v nasledujúcej časti tejto práce pozornosť i významu pietizmu vo vzťahu ku Komenského ideám.

Odraz Komenského pedagogickej teórie v období pietizmu a osvietenstva na Slovensku

Už v 17. storočí žila západná Európa v znamení nástupu racionalizmu, reprezentovaného filozofiou Reného Descartesa. Základnou hybnou silou rozumového prístupu k riešeniu spoločenských otázok bol hospodársky rozvoj nadobúdajúci formy kapitalistickej výroby a s ňou spojeného obchodu, podporovaného čulým námorným ruchom. Amsterdam sa stal centrom nielen obchodu, ale aj prúdov slobodného myslenia, podporovaného liberalizáciou prístupu k hodnoteniu svetonázorových tendencií najrozličnejších spoločenských skupín. Holandsko sa stalo najvyspelejšou námornou mocnosťou a jej hegemonia sa narušila až anglickým víťazstvom v roku 1667, keď obe mocnosti uzavreli mier v Brede. K vyslancom mierového rokovania sa prihovril aj Komenský spisom *Angelus pacis* (Anjel mieru). Do Holandska sa obrátili a našli si tu dočasný útulok nielen Descartes, keď musel odísť z Francúzska, aby mohol ďalej slobodne rozvíjať svoj filozofický systém, ale sem prišli aj odporcovia descartovského racionalizmu – mystici a revelacionisti, ako Antoinette Bourignonová (1616–1680), Jean de Labadie (1614–1674), k nim sa druží Peter Serrarius, chiliastický rojko, priateľ Komenského, pietista a, pravda,

i sám Komenský. V druhej polovici 17. storočia bol už v Holandsku udomácneny aj anglický puritanizmus, z ktorého vyšlo aj mysticko-obrodné hnutie pietizmu, tak naširoko rozpracované predovšetkým na pôde luteránskeho Nemecka.

Podobné idealisticko-obrodné frakčné hnutia napájané pietizmom, vznikajú aj v lone katolíckej cirkvi vo Francúzsku, kde ich nositeľmi boli jansenisti, a v Španielsku a Taliansku, kde sa ich predstavitelia stávajú kvietisti.⁸⁶

I keď sa tieto hnutia navzájom líšia, majú predsa aj čosi spoločného. Je to predovšetkým ich idealistický svetonázorový základ, z ktorého vychádzajú, a spoločná situácia, na ktorú reagujú. Máme tu na mysli raný kapitalizmus s rozvojom empirických a racionálnych vied a s rozmachom meštianstva, nastupujúcej spoločenskej triedy, ktorá sa stáva spoločným objektom kritiky uvedených hnutí. Ide im síce v prvom rade o náboženskú obrodu, odvracajú sa preto od úradného cirkevného života, od aristotelizmu a dogmatizmu, usilujú sa o demokratizáciu spoločenských vzťahov vo vnútri jednotlivých cirkví, ale ich kritika má oveľa širší dosah. Dotýka sa skoro celej spoločenskej oblasti a má osobitný význam pre právo a pedagogiku.

V predchádzajúcej kapitole charakterizovali sme jedno z týchto hnutí, puritanizmus, a dotkli sme sa jeho spoločensko-reformného významu v Sedmohradsku a Uhorsku s priamym vplyvom na kryptokalvínske kruhy na Slovensku. Poukázali sme takisto na zvláštnosti puritanizmu a na oblasti jeho rozšírenia v Európe. Jeho ohnískom a miestom zrodu bolo Anglicko. Na európskej pevnine preniklo predovšetkým do kalvínskeho Holandska, luteránske Nemecko ho neprijalo, a živnú pôdu našlo opäť až v kalvínskych oblastiach Uhorska a Sedmohradska. Nemecko netvorilo však vákuum v obrodnom hnutí vo vnútri protestantizmu. Rozšírila sa tu umiernenjšia forma obrodných snáh – pietizmus, ktorého kolískou bol anglický puritanizmus, rozšírený predovšetkým v jeho holandských oblastiach.⁸⁷

Pôdu na prijatie a rozvoj pietizmu v Nemecku, ktorého obmena našla uplatnenie aj u nás na Slovensku, utvorili hospodárske a spo-

ločenské pomery po tridsaťročnej vojne. Nemecko sa rozpadávalo na množstvo drobných samovládnych kniežactiev (ktorých bolo vyše tristo) s úplným politickým, kultúrnym a morálnym úpadkom. Nákladný a nemravný život na panovníckych dvoroch si vyžadoval veľké finančné prostriedky, ktoré sa vymáhali na hladujúcom poddanom ľude. Ortodoxný protestantský klérus sa nepostavil proti morálnym zvrátenostiam šľachty, svojou pasivitou podporoval vykoabsolutistické práva svojho panstva a požadoval od veriacich poslušnosť voči vrchnosti. Nečudo, že každodenný život prinášal so sebou hrubosti, zbranie, krádeže, ba aj rabovanie.

Pietizmus vznikol v podstate z kritiky týchto pomerov. Pietisti sa postavili proti scholastickej, dogmatickej vede, postavili sa proti teologickým slovným hračkám a hlásali úprimnú zbožnosť, ako aj charitatívnu spoločenskú činnosť. Tým sa dostali bližšie ku každodenným potrebám drobného človeka. Ich reakcia proti dogmatickému intelektualizmu a snaha oslobodiť rozum a cit človeka od všetkoobmedzujúcej ortodoxie otvárajú prameň budúceho osvietenstva. V tom je podstatný význam pietizmu aj pre nástup osvietenstva u nás na Slovensku.

Základný program pietizmu vyjadril Jakub Spener roku 1675 vo svojej práci *Pia desideria* (Zbožné túžby) ako úvodné slovo ku *Arndtovej Postille* (Zbierka kázní). Spener, rodák z Alsaska, poznal hrôzy vojny. V Ženeve sa zoznámil s kazateľskou činnosťou Labadieho a slobodnou švajčiarskou cirkevnou organizáciou. Spener odsúdil spôsob života kňazov, svetských politických správcov, študentstva i meštianstva. Odsúdil ortodoxné svätoškárstvo, dogmy a vyumelkované kázne cvičených kazateľov. Žiada pestovať pravú zbožnosť mimo chrámových múrov, povoliť ľudu účasť na cirkevnej správe, neuspokojuje sa s vedomosťami kresťanského človeka, žiada ich rozšíriť o pestovanie cností. Žiada vychovávať kňazský dorast pre praktickú duchovnú činnosť a nie pre boje v teologických dišputáciách. Zvláštnu pozornosť žiada venovať vzdelávaniu kňazov v materinskom jazyku, aby svoju činnosť vykonávali v jazyku ľudu.⁸⁸ Podľa Jána Kvačalu Spener mal v rukách Komenského *Unum necesarium*,

(Jedno potrebné), keď písal svoj traktát *Pia desideria* (Zbožné želania).⁸⁸ Takisto Komenského spis *Praxis pietatis* (Cvičenie v nábožnosti) a apokalyptické spisy pripravovali na Slovensku pôdu pre pietizmus.

Blízkosť pietizmu k puritanizmu je na prvý pohľad jasná, hoci pietizmus nikdy nedosiahol takú revolučnú pribojnosť ako puritanizmus, najmä vo svojej ľavej orientácii, v independentizme. Ich súvis dá sa dokumentovať aj na obľúbenosti a rozšírenosti Baylyho knihy *The practice of piety* (*Praxis pietatis* – v druhej kapitole našej práce pozri aj súvis Komenského *Praxis pietatis* s Baylyho knihou), ktorú do nemčiny preložil Spener a ktorá sa čítala medzi prívržencami oboch smerov. Úradné protestantské cirkevné kruhy vyhlásili Spenerove učenie za kacírské a vo Wittenbergu sa aj pokúsili dokazovať kacírsku podstatu jeho učenia. Spener získaval postupne stúpcov nielen medzi ľuďmi, ale aj medzi intelektuálmi a vladármi. Ako vzor pre stúpcov pietizmu sa stal August Hermann Francke, ktorý po dlhých duševných bojoch so sebou samým zakotvil v pietizme. Spolu s Franckem vystúpil aj jeho právny obhájca Christian Thomasius, ktorý obhajoval nové učenie v univerzitných prednáškach i časopisoch už v jazyku národnom – nemeckom. Vyzdvihoval význam rozumu a prírody v boji proti ortodoxii a skostnatenému intelektualizmu.⁹⁰

Dôležitým medzníkom vo vývoji pietizmu v Nemecku bolo zriadenie univerzity v Halle v roku 1694 pruským kráľom Fridrichom III., lebo tu našli ochranu a možnosť pôsobenia nielen Francke a Thomasius, ale celý rad ďalších význačných stúpcov pietizmu, ako Lange, Breithaupt, Freylinghausen, Rambach a iní. Francke v krátkom čase vybudoval v Halle sústavu výchovných, vzdelávacích a sociálnych zariadení, ktoré preslávili Halle v celej Európe. V jeho pedagogicko-sociálnej sústave sa ako prvá zriadila škola pre chudobných, neskôr založil národnú školu pre deti mešťanov, v ktorej sa platilo školné. Zo základín zriadil sirotinec, na prípravu učiteľov založil semenisko, ďalej zriadil gymnázium s internátom, dievčenský výchovný ústav a osobitný výchovný ústav pre mládež zo vznešených rodín. Svoje sociálne ústavy rozšíril (okrem sirotinca) o domov

chudobných a domov starcov. Pre svoje ústavy získaval učiteľov z radov chudobných študentov teológie, ktorým poskytoval zdarma celé zaopatrenie so stravou vo svojom sirotinca (Freitisch im Waisenhaus).⁹¹ Takýmto činom Halle sa stalo strediskom pietizmu, ale i významným miestom teoretického poznávania Komenského ideí a ich praktickej aplikácie v podmienkach pedagogického realizmu, vnášajúceho pietizmom do výchovno-výukovej praxe. V Halle bol uložený celý rad Komenského diel, i rukopisných, z ktorých D. Tschizevskij objavil v roku 1935 päť neznámych kníh Všeobecnej porady o náprave vecí ľudských (*Consultatio catholica*), sú to: Vševeda, Vševýchova, Všeobecná reč, Všenáprava, Všenapominanie. Všetkých päť spisov našiel v knižnici Franckeho sirotinca, teda svojho času mohli byť k dispozícii pre štúdium vedychtivej mládeže, a to aj zo Slovenska, ktorá hojne navštevovala univerzitu v Halle a bola činná aj vo Franckeho ústavoch.⁹²

Pietizmus, keď sa zakorenil, stal sa bezpochyby hybnou silou tých myšlienkových prúdov, z ktorých vyrástlo neskôr osvietenstvo. Jeho odpor voči cirkevnej ortodoxii, nová predstava o cirkevnej organizácii ako slobodnom zhromaždení ľudu, systematická výchovná starostlivosť o opustených a zostarnutých, výuka v materinskom jazyku, zvláštna pozornosť venovaná pestovaniu prírodných vied, predovšetkým zemepisu a problémom zdravotníctva (Francke mal svoju nemocnicu i lekárňu), všetko to utváralo predpoklady pre nástup prakticismu i racionalizmu, takých dôležitých prvkov pre rozvinutie osvietenstva. Nositeľom pietistických úsilí sa stalo drobné mešťanstvo nielen v Nemecku, ale i u nás na Slovensku.

Odvážne vystúpenie pietistov proti cirkevnému hierarchickému aparátu (napr. M. Bel protestoval proti Krmanovej biskupskej návšteve v Bratislave)⁹³ narazilo predovšetkým na odpor dotknutých cirkevných kruhov.

Tak ako v 17. storočí ortodoxný kalvinizmus videl nebezpečenstvo v puritanizme, luteranizmus zase v kryptokalvinizme, ukrývajúcom v sebe aj prejavy puritanizmu, podobne v 18. storočí opäť sa cítil byť ohrozený ortodoxný luteranizmus v tomto prípade nastupujúcim pietizmom. Historickým dokladom týchto rozporov v protestantizme

na Slovensku sa stalo rokovanie evanjelickej synody v Ružomberku v roku 1707, na ktorej sa Daniel Krman ukázal ako najtuhší odporca pietizmu a jeho pričinením bol na synode pietizmus odsúdený ako nebezpečný a rozkladný.

Pre našu prácu je dôležité, že pietizmus na Slovensku priblížil viacerých jeho stúpcov k pedagogickému realizmu J. A. Komenského, čo sa prejavilo nielen v používaní Komenského učebníc (nie u všetkých), ale aj v myšlienkovom prístupe k riešeniu pedagogických problémov na našich školách s jasnými črtami realizmu, v pestovaní materinského jazyka, v zdôrazňovaní prírodných vied, vo vyučovaní moderných, živých cudzích jazykov, v starostlivosti o sociálne potreby žiactva a v prehĺbení humanizácie školskej práce, napr. v otázkach disciplíny.

No pietizmus i pri všetkej svojej progresivite hlboko utkvel v pestovaní náboženského citu a tento faktor bol príčinou neskoršieho rozporu medzi pietizmom a osvietenstvom. Hoci oba smery vyšli z jednej pôdy, predsa sa museli postaviť proti sebe, lebo citovo-náboženský svet pietizmu nezniesol vpád osvietenského racionalizmu do náboženského iracionalizmu.⁹⁴ Žiada sa ešte povedať, že pietistické tendencie nenadväzovali v Európe len na protestantizmus. Po ukázali sme na to v spojitosti s jansenizmom a kvietizmom, ktoré boli frakčnými hnutiami katolíckymi. No na Slovensku nadväzujú na luteránsky protestantizmus podobne ako v Nemecku.

Historické podmienky pre prijatie pietizmu na Slovensku boli konkrétne dané v politických, ekonomických i sociálnych podmienkach Uhorska koncom 17. a začiatkom 18. storočia. Utvorili ich povstania Imricha Thökölyho a Františka Rákócziho II., ktoré boli poslednými v rade uhorských stavovských povstaní vedených proti Habsburgovcom po celé dve stáročia uhorskými magnátmi. Skončili sa porážkou uhorských stavov a szatmárskym mierom v roku 1711. Závažným politickým činiteľom bolo i definitívne vypudenie Turkov z Uhorska, a to všetko povzbudilo Habsburgovcov, aby nastolili tvrdý centralizačný kurz v celej monarchii a osobitne polokoloniálnu politiku voči Uhorsku. Po rokoch dlhotrvajúcich bojov na území Slovenska a v priľahlých častiach Uhorska sa znásobovala bieda obyvateľstva

i morovými epidémiami. Nemenej rozkladne pôsobili na morálku obyvateľstva sústavné náboženské spory a boje medzi protestantmi a katolíkmi podporovanými štátnou mocou, čo našlo svoj odraz aj v rozporoch v oblasti politickej správy miest i vidieka. Veľa zlej krvi vyvolal najmä zákonný článok 26 z roku 1681 o artikulárnych miestach, znova potvrdený snemom roku 1687, sprísnený v *Exploratio Leopoldina* roku 1691 a obnovený v *Resolutio Carolina* roku 1731.

V uvedených politických podmienkach evanjelická cirkev augsburského vyznania v Uhorsku preberá cirkevnú správu z Nemecka, a to v jej ortodoxnej forme, vo forme biskupstiev, a s veľkou rozhodnosťou prenasleduje všetko, čo by tento konsolidačný proces mohlo narušiť.⁹⁵

Takýmto nežiadúcim faktorom bol pre ňu pietizmus, prenikajúci na Slovensko predovšetkým z jeho centra v Nemecku, z Halle. Pre nás je základnou otázkou, aký odraz našiel pietizmus v komeniologických reláciách. No nie menšiu pozornosť venujeme i tým osobnostiam, ktoré stáli mimo pietizmu, alebo boli proti nemu, súčasne však boli nositeľmi Komenského ideí.

* * *

Prví uvedomelí pestovatelia pietizmu vyšli u nás z radov evanjelických duchovných-vyhnanco, ktorí odišli do Nemecka. Medzi nimi boli Ján Sinapius Horčíčka, ktorý žil od roku 1672 v Halle, potom rozvetvená rodina Pilárikovcov, predovšetkým Štefan Pilárik (1615–1693), usadený v Neusalzu, a Štefan Pilárik, (1647–1710), banskoštiavnický kazateľ, autor viacerých nemeckých pietisticky ladených textov, ktoré s úctou spomínajú Spenera.⁹⁶ Mysticizmus a revelacionizmus, s ktorými sa možno v ich myšlienkach stretnúť, pripomínajú Komenského pietizmus z konca jeho života, ako aj hlbokú náklonnosť Komenského k duchovnej piesňovej tvorbe.

Bolo by chybou každého pietistu na Slovensku považovať za nasledovníka alebo stúpenca Komenského. No boli tu určité faktory z odkazu Komenského, ktoré spolupôsobili pri utváraní priaznivej

pôdy pre vzkličenie pietizmu aj u nás. Okrem spomínanej Komenského tvorby duchovnej piesne, dobre známej nielen u českobrat-ských exulantov usadených na Slovensku, ale aj u protestantov (pozri Komenského piesne v rozličných vydaniach Tranovského kan-cionálu *Cithara sanctorum*), bola tu všeobecne známa a rozšírená Komenského kniha *Praxis pietatis*. Preto aj naši prví pietisti sú du-chovne spriaznení s Komenského myšlienkami a dávajú tomuto svoj-mu presvedčeniu výraz niekedy viac, niekedy menej otvorenou for-mou. V tomto zmysle bol s pietizmom spriaznený Jonáš Bubenka, nám už dobre známy autor drevorytov pre Komenského dielo *Orbis sensualium pictus* vydané v Levoči roku 1685. Náznaky pietizmu na-chádzame u Bubenku v jeho zbierke duchovných piesní písaných po nemecky „*Auserlesene Geist und Trostreiche Jesuslieder . . . Leut-schau 1683*“ (Vybrané duchovné a útešné piesne Ježišove). Sám pri-znáva, že túto zbierku napísal pod nemeckým pietistickým vplyvom spevníka Tobiáša Schumberga.⁹⁷ Je otázka, čo priviedlo J. Bubenku ku Komenskému, jeho známy mysticismus, pietizmus, a či realiz-mus? Zodpovedať na túto otázku je veľmi ťažké, lebo Bubenka v tomto smere nám, žiaľ, nezanechal nijaké svedectvo. Ak vyjdeme z jeho spolupráce na vydaní *Orbisu*, mohol tu Bubenka nájsť hlboké duševné uspokojenie vo všetkých troch smeroch. Ideová a látková stavba *Orbisu* previedla ho cez mysticismus idealistického názoru Komenského na stvorenie sveta, cez realizmus existencie a súladu neživej i živej prírody k otázkam človeka a jeho poslania na svete a konečne k pietistickým prvkom posledných vecí človeka. Na Bu-benkovom príklade sa pregnantne prejavilo spojenie počiatočných pietistických snáh na Slovensku s Komenského ideovým odkazom, a to v zmysle progresívnom preto, že siahol práve za knihou, ktorá viac ako dve storočia ostala v praktickom používaní ako učebný a vzdelávací prostriedok.

Chiliastický pohľad na otázky života nájdeme v básnickej tvorbe Gašpara Motešického (1651–1689), autora zbierky *Pisně duchovní* (1673).⁹⁸ Jeho optimizmus v ideologickom pohľade na život v časoch preňho takých ťažkých, keď vrcholila protireformácia, robí ho du-chovne blízkym Komenskému i z chiliastického hľadiska, keď i on

v dobách najbeznadejnejších hlásal nádejné východisko v chilia-stickom snívaní a revelacionizme. Motešického duchovná poézia tvo-rivo zapadá do prípravného obdobia pietizmu u nás, vyznačuje sa znakmi, ktoré dosvedčujú, že poznal Komenského duchovné piesne i jeho chiliasticko-revelacionistické rojčenie.

Pravda, ako každá doba ideových premien, i táto má svojich od-porcov, predovšetkým v radoch evanjelického ortodoxného kléru. Patrila k nim Daniel Krman, ktorý už pri svojom zvolení za super-intendenta na synode v Ružomberku (1707) ostro vystúpil proti šíriacemu sa pietizmu na Slovensku. Na obranu mladých, z Halle sa vracajúcich stúpcov pietizmu sa na synode nepostavil ani Štefan Pilárik, ale zastal sa ich Pavel Major, púchovský kazateľ, ktorý pro-testoval aj proti zvoleniu Krmana do funkcie superintendenta, po-znajúc jeho ortodoxný postoj.⁹⁹ Krmanov kladný vzťah ku Komen-ského ideám už poznáme, a hoci tvrdošijne potieral stúpcov pie-tizmu, predsa v teologicko-literárnej núdzi bol nútený spojiť sa s Matejom Belom, našim popredným pietistom, aby spoločne prelo-žili do slovenčiny bibliu, ktorá vyšla v roku 1732 pod názvom *Biblia Sacra*, to jest *Biblj Svata . . .* a je spracovaná na základe Kralickej biblie.¹⁰⁰ Pre Krmana je iróniou osudu, že táto kniha vyšla tlačou v Halle, v stredisku a semenisku pietizmu.

Indiferentnou postavou vo vzťahu k pietizmu sa javí slovenský upravovateľ a vydavateľ Komenského diela *Orbis sensualium pictus* – Juraj Bahil (1689–1760). Podľa životného zamerania i Bahilových záujmov súdiac, bol už predstaviteľom v životných názoroch libera-lizujúceho sa meštianstva, u ktorého svetský postoj prevyšoval ten-dencie náboženského sveta. Študoval na domácich školách v Kež-marku a v Prešove, mal záujem o štúdium práva a o politickú čin-nosť.¹⁰¹ Chcel sa stať učiteľom, pomáhal aj otcovi na farnosti a ako rektor hrachovskej školy a korektor levočskej tlačiarne upravil český text prvého levočského vydania Komenského *Orbisu*, ktoré potom vyšlo v roku 1728 a opäť bolo vydané v roku 1778.¹⁰² Po prevzatom úvodnom slove Komenského pripojil Bahil aj vlastný prihovor k či-tateľovi (*Ad lectorem*), v ktorom v podstate uvádza dva hlavné dô-vody vydania Komenského diela, a to: 1. aby ho opravil jazykove a

očistil český text ortograficky i výrazove, 2. aby sa táto vynikajúca kniha dostala do škôl, a tak sa splnilo želanie mnohých škôl môcť sa učiť z nej aj v českom jazyku. Bahil zrejme ako rektor školy poznal tieto želania aj z iných škôl, a tak uznal za potrebné znova vydať knihu, ktorej prvé – levočské – vydanie sa už asi minulo. Bahil upozorňuje najmä na slovníkovú časť knihy a vysoko vyzdvihuje jej význam.

Nuž z Bahilovho úvodného slova možno usúdiť, že hlavným motívom opätovného vydania Orbisu v Levoči v roku 1728 boli potreby školské. Podiel Komenského učebníc na prenikaní pedagogického realizmu do škôl na Slovensku sme už v predchádzajúcich statiach ozrejmili. Bahilove vydania ešte viac prispeli k jeho zakoreneniu. Na tých školách, kde sa Komenského realizmus snúbi s pedagogickým realizmom pietizmu, utvárajú sa podmienky pre rozvoj novej, pribojnejšej pedagogiky. Ona nachádza svoje zvýraznenie v hľadaní nových ciest vo vzdelávaní a otvára priestor reformným snahám, sprvoti nesmelým, neskôr i štátom forsírovaným, čo privádza zmenu vo výchove i vyučovaní v 18. storočí. Vtedy dochádza k bezprostrednému uplatňovaniu pedagogického realizmu pod vplyvom rozvoja vyšších ekonomických foriem výroby, čo sa prejavilo v zakladaní manufaktúr, v akumulácii finančného kapitálu, a tým aj v utváraní podmienok pre formovanie novej spoločenskej triedy – buržoázie. Prirodzene, vynárajú sa nové požiadavky na vzdelávanie i výukové metódy a tieto musia slúžiť potrebám nového, životaschopnejšieho spoločenského systému. Pedagogický realizmus stál najbližšie k splneniu týchto požiadaviek. Hoci klasicizujúca tendencia sa na školách zachovala, aby prístupná vo vzdelávacom systéme odkaz antickej kultúry Grékov a Rimanov, nemôže však zabrániť prenikaniu nových učebných predmetov do učebného plánu, ako aj vzniku botanických záhrad, školských múzeí a podobných zariadení, doplňujúc výuku aj didaktickými vychádzkami, uskutočňovaných do blízkej prírody. Takýmto činom dostáva sa do školskej pedagogickej praxe nie jedna myšlienka Jana Amosa Komenského.

Celkom zreteľne sa dostáva do popredia pedagogický realizmus z koreňov Komenského a hallského pietizmu začiatkom 18. storočia

na kežmarskej škole. Táto črta sa konkrétne prejavila v používaní materinského jazyka (v Kežmarku jazyka nemeckého) popri jazykoch klasických, v zavedení vyučovania zemepisu, prírodopisu a dejepisu. Uvedené predmety spolu s vyučovaním materinského jazyka sa stali tak na kežmarskej škole, ako aj na ostatných školách, sledujúci smer pietistického realizmu vo vyučovaní, preferovanými učebnými predmetmi.

V tom čase sa v Kežmarku používa pri vyučovaní aj Komenského Orbis sensualium pictus. Pracuje s ním učiteľ (subrektor) M. Schmid, prívrženec pietizmu, v tretej triede, čiže v triede syntaktistov.¹⁰³ Ziaľ, i tu ostáva Orbis pictus iba pomocnou knihou, preto nie je uvedená ani v učebnom poriadku. Učiteľ Schmid dával žiakom písať podľa Orbisu nemecké články.¹⁰⁴ Súkromne vyučoval Schmid aj aritmetiku a písanie listov (korešpondenciu), čo sa praktizovalo aj na Franckeho ústave v Halle. Prírodnými vedami sa zaoberal rektor školy Jeremiaš Gottlieb Titius, matematik a astronóm. Pri vyučovaní dával žiakom písať v materinskom jazyku úlohy o Mliečnej dráhe, o stáliciach a planétach atď.¹⁰⁵ Prírodovedné zameranie kežmarskej školy pekne dokumentuje aj zriadenie botanickej záhrady pri škole, ako aj prírodopisného kabinetu, čo napomáhalo účinnosť vyučovania podľa hallského vzoru. Pestovanie prírodných vied v Kežmarku vôbec malo starú tradíciu. Už v predchádzajúcich statiach sme spomenuli Davida Fröhlicha, v 17. storočí významného bádateľa v geografii a znalca Vysokých Tatier, a z Kežmarku vyšiel aj zakladateľ botanickej záhrady vo Viedni (okolo roku 1631) Kristian Augustini, označovaný ako „Stadtphysikus“.¹⁰⁶ I tieto faktory utvorili priaznivé predpoklady pre zakotvenie pietistického realizmu na tunajšej škole v 18. storočí. Vyučovanie sa k nemu ešte viac priblížilo za rektorátu Juraja Bohuša (rektor školy v rokoch 1711–1722). Bol žiakom banskobystrickej školy, kde ho učil Ján Pilárik a Ján Burius mladší, a bol spolužiakom Mateja Bela. Bel mal na Bohuša neobyčajný vplyv. Po štúdiách v Nemecku pôsobil ako rektor školy a slovenský kazateľ v Kežmarku. Jeho pietisticko-realistické zameranie našlo zvýraznenie v práci Historisch-geografische Beschreibung des Zipser Landes (Historicko-zemepisný opis Spiša).¹⁰⁷ Matej Bel recenzne

zhodnotil Bohušovo dielo v Zemepise Uhorska. U Bohuša sa prejavil hlboký zmysel pre uplatňovanie základného didaktického princípu Komenského – pre názornosť vo vyučovaní, pestoval so žiakmi materinský jazyk a chodieval s nimi do prírody, kde žiaci na mieste poznávali prírodné podmienky svojho okolia a ich význam.¹⁰⁸ Komenského a Franckeho pedagogické idey našli v tomto smere plné uplatnenie.

V šlapajach pietistického realizmu kráčať aj ďalší rektor kežmarskej školy – Juraj Buchholtz ml. (rektor školy od r. 1723). Keď prevzal úrad po Bohušovej smrti, nepripustil odklon od prírodovedného zamerania výuky školskej mládeže a svoje výborné geografické znalosti o Vysokých Tatrách, ale aj o iných geografických oblastiach Slovenska, ako napr. o „Liptovských Alpách“, Demänovskej jaskyni a jaskyni vo Sv. Jáne, ktorých spracovanie uverejnil Matej Bel v Zemepise Uhorska, sústavne odovzdával svojim žiakom. Vyučovanie zemepisu viedol priamo v prírode, na školských výletoch so žiakmi kežmarského lýcea do našich veľhôr. Teda Buchholtz uplatňoval zásadu názornosti vo výuke, podobne ako jeho predchodca, v zmysle požiadaviek Jana Amosa Komenského a pedagogickej praxe Franckeho. Jeho prírodovedné bádanie nemalo prvoradý význam len pre výuku mládeže, ale má svoj vedecký význam predovšetkým v tom, že od neho poznáme väčšinu zemepisných názvov vo Vysokých Tatrách. Od neho pochádza aj kresba tatranského horstva z Lomnického štítu z roku 1717.¹⁰⁹ Buchholtz bol v písomnom styku aj s Matejom Belom, čo poznáme z Buchholtzovho listu Belovi zo 14. februára 1719, kde oboznamuje Bela s predbežnými prácami k jeho Notitiám¹¹⁰ (Vedomostiam).

Centrom pietizmu v školstve na strednom Slovensku sa stala Banská Bystrica. Pietizmus neprišiel sem až s Matejom Belom, keď ako učiteľ vstúpil do služieb banskobystrickej školy, ktorá koncom 17. storočia nám v mnohom pripomína organizáciu gymnázia v Gothe,¹¹¹ kde do svojho 16. roku študoval aj Francke, a na ktorom už v prvej polovici 17. storočia bol badateľný pedagogický vplyv Jana Amosa Komenského – predovšetkým zásady jeho pedagogického realizmu. Pôdu a podmienky pre pietizmus v Banskej Bystrici pripravili už

niekoľko rokov predtým Ján Simonides, Ján Burius ml. a Ján Pilárik, u ktorých Matej Bel študoval a ako žiak sa pod ich pôsobením zbližil s pietizmom. Pri odchode na zahraničné štúdiá sa vedome rozhoduje pre Halle, aby sa mohol vzdelávať u učiteľa pietizmu Franckeho.

Ján Simonides bol odchovancom Bayera a Cabana, filozofov prešovskej školy.¹¹² Hoci študoval na univerzite vo Wittenbergu, ťažké životné skúšky a hlboká religiozita ho priviedli nakoniec k pietizmu, čo sa plne prejavilo najmä v tom čase, keď účinkoval v Banskej Bystrici (1704–1708) ako slovenský evanjelický kazateľ.¹¹³ Z predchádzajúcej praxe mal pred ordinovaním pedagogické skúsenosti. Za rektorátu Samuela Pomaria v Prešove roku 1667 bol učiteľom v triede alfabetistov (ešte ako študent vyšších tried) a po návrate z Wittenbergu dva razy úspešne pôsobil v Brezne ako rektor školy.¹¹⁴ V roku 1704 ho pozvali za kazateľa do Banskej Bystrice. V tomto období sa Simonides už jasne vykryštalizoval ako stúpenec pietizmu. Svedčia o tom jeho literárne práce, a to Vysvetlení křesťanského učení (Žitava–Zittau 1704), Reči, v ktorých se lid boží napomína, aby se od cesty zlé odvrátil (B. Bystrica 1706–1707). Vysvetlení křesťanského učení je osemstostránkový „návod náboženského vyučovania“,¹¹⁵ prvý slovensky písaný katechizmus v duchu Spenera.¹¹⁶ Jasný dôkaz o tom, že Simonidesov katechizmus mal pietistické črty, je skutočnosť, že ho na ružomerskej synode (1707) Daniel Krman odsúdil a zakázal používať. Ešte výraznejšie sa prejavil u Simonidesa pietistický realizmus v druhom diele zbierky kázni Reči, v ktorých se lid boží napomína, aby se od cesty zlé odvrátil. Už samotný názov zbierky jasne hovorí o pietistickom prístupe k riešeniu etických životných otázok Iudu. No jeho kázne O puvodei vojny, O narikání nad vdovu zarmúčenú totiž zemú Uherskú, O království Uherském a o výbercích daní, mýta a cla, o kupcoch a úžerníkoch¹¹⁷ riešia už celkom konkrétne spoločenské otázky spolu aj s problémami politickými. Simonides vystupuje v nich nielen na ochranu utláčaného poddaného Iudu proti bezohľadnému vykorisťovaniu a exekúciám, ale navrhuje riešiť aj ich sociálne problémy, ako napr. poskytnúť chudobným Iudom pri živelných pohromách bezúročné pôžičky a

dlžoby od nich v tom čase nevymáhať. Hlboký sociálny zmysel Simonidesov má bezpochyby korene v myšlienkach sociálnej starostlivosti Franckeho o starých, opustených a chudobných. Simonidesa však úzko spája s pietistami aj láska k materinskému jazyku. Simonides je jedným z tých, ktorí v jeho časoch už prežívajú prebúdzajúci sa národný cit a v úvode K dobrotivému čtenáři v katechizme Vysvětlení křesťanského učení nezabúda uviesť, že knižočka Daniela Sinapia-Horčičku Perlička dítek božích stala sa mu prameňom poučenia o otázkach jazyka.¹¹⁸ Simonidesovi veľmi záležalo na pestovaní materinského jazyka; môžeme historicky doložiť na základe jeho návrhu, aby sa vždy v sobotu ráno v škole vysvetľovala žiakom v materinskom jazyku tá časť evanjelia, ktorá pripadla na nedeľu. Svoj návrh odôvodňuje poznatkom, že ich žiaci sa poväčšine stávajú remeselníkmi alebo roľníkmi a z vysvetľovania evanjelia v zrozumiteľnej reči majú i v neskorších rokoch života úžitok. Simonides isteže ani v tomto smere nezaprel svoje pietisticko-realistické zameranie.¹¹⁹ Ako vidíme, celé ideové chápanie životných problémov zblízuje Simonidesa s Komenského sociálno-reformnými náhľadmi.

Simonides svojím príchodom do Banskej Bystrice posilnil skupinu stúpencov pietizmu, ktorí už v tom čase pôsobili na tunajšej škole. V Jánovi Buriovi ml. a Jánovi Pilárikovi našiel Simonides ideových spolubratov a ako slovenský kazateľ určite vplýval na výchovu a vzdelávanie na banskobystrickej škole v duchu pietizmu. Hoci nemáme archívny doklad o Simonidesovom postoji k pedagogike Komenského, bezpochyby poznal jeho učebnice, lebo sa z nich vyučovalo na prešovskom kolégiu v deviatej a ôsmej triede (Vestibulum, Janua), keď tam pôsobil ako učiteľ i počas Buriovho rektorovania v Banskej Bystrici, ako sme už o tom v predchádzajúcej stati písali, pracovali s Komenského dielom Orbis pictus. Taký závažný faktor vo výučbe, ako používanie učebníc, nemohol Simonidesovi uniknúť. Simonidesove kladné hodnotenie významu materinského jazyka bezpochyby ho zblízuje s Komenským a s jeho úsilím vzdelávať mládež v materinskom jazyku, čo je spoločnou črtou Komenského realizmu a pietistického zamerania.

Pedagogické zhodnotenie činnosti Jana Buriusa ml. a Jána Pilá-

rika už poznáme. Ostáva nám ešte ukázať ich pietistické zameranie, pre ktoré sa Banská Bystrica stala terčom útokov zo strany ortodoxných luteránov. Ján Burius, ako sme už uviedli, bol synom rovnomeného autora známeho diela Micae, študoval v Lipsku v tom čase, Burius nepresťahoval do Halle, po návrate domov sa stal jeho stúpencom a s Franckem udržiaval písomné styky.

V pietistickom smere pôsobil na Buriusa aj Ján Muthmann, evanjelický kazateľ a pietista v Tešíne, priateľ Daniela Sinapia-Horčičku. Muthmann sa učil u Franckeho a Burius bol pod jeho vplyvom.¹²⁰

Na ružomerskej synode vystúpil Burius na obranu pietizmu, najmä Arndta a Spenera, a bol jedným z tých, ktorí mali byť na Krmanovu žiadosť suspendovaní pre svoju náklonnosť k pietizmu. Pavel Major sa však postavil aj na Buriovu obranu.¹²¹ Ján Burius a Ján Pilárik boli učiteľmi Mateja Bela v Banskej Bystrici a Burius sa všemožne usiloval dostať Mateja Bela (hoci Bel vtedy študoval v Bratislave), ale aj iných žiakov, na štúdiá do Halle. Svoju spokojnosť s Belom vyjadril Francke Buriovi v liste hovoriac: „Veľmi rád prijmem každého mladíka z Uhorska, a tak budú odtiaľ odchádzať ako Bel.“¹²² A keď v roku 1708 Burius pozval Mateja Bela po absolvovaní akadémie v Halle do Banskej Bystrice za konrektora školy, Miklós Szirmay, maďarský šľachtic, hrubo zaútočil na Buriusa, že týmto činom sa Banská Bystrica stane hniezdom pietizmu.¹²³

O Jánovi Pilárikovi sa veľa správ nezachovalo. Vieme o jeho láske k „profánnym“ klasickým spisovateľom. Obvinili ho, že sa viacej zaoberá spismi Ciceronovými ako Písmom svätým.¹²⁴ Vieme však o dobrých vzťahoch medzi Pilárikom a Matejom Belom, ktoré vznikli ešte za čias Belových štúdií v Banskej Bystrici. Keď ho totiž Pilárik stretol raz plačúceho po telesnom treste, ktorý mu neúprosne vymeral jeho učiteľ, po rozhovore o príčine trestu zistil neobyčajné rozumové nadanie chlapca a previedol ho do svojej triedy. Za Pilárikovho vedenia zdarne pokračoval v štúdiách a Pilárik má podiel na základnom rozvoji vedychtivých snáh Mateja Bela.¹²⁵

Iste nebolo bez významu rozhodnutie Mateja Bela, že po návrate zo štúdií prijal pozvanie práve do Banskej Bystrice, kde sa stal popri

Jánovi Pilárikovi konrektorom školy.¹²⁶ Možno predpokladať, že podiel na Belovom rozhodnutí mal aj Martin Clement, hlavný notár Zvolenskej župy, Belov dobrodinec. Clement mal úzke spojenie s Pruskom počas Rákócziho povstania, pre ktorého vykonával aj spravodajsko-diplomatické služby. Na cestách do Pruska sa oboznámil s pietizmom a podporoval jeho zakorenenie aj v Banskej Bystrici. Bel bol s Clementom aj v písomnom kontakte a z tejto korešpondencie (1701–1704) vyznieva Belov protiaristotelovský filozofický postoj.¹²⁷ S Berlínom veľmi skoro nadviazal styky aj Matej Bel. Tu mal možnosť osobne sa zoznámiť s Danielom Ernestom Jablonským, synovcom Jana Amosa Komenského, s ktorým ho viazalo úprimné priateľstvo, čomu dal Bel výraz aj vo venovaní svojej knihy *De vetere litteratura hunno-scythica exercitatio*, Lipsiae 1718 (Rozprava o starej húnsko-skýtskej literatúre) D. E. Jablonskému. Na titulnej strane je pozoruhodný emblém symbolizujúci utešený sad v pozadí s ľudskými obydliami. Všetko zalieva svojimi životodarnými lúčmi slnečný jas. Heslo emblému „Cum Deo et Die“ (S Bohom a dňom) je pietisticky organicky späté s obsahom realisticky znázornenej krajiny. Z celého emblému možno vyvodíť typickú myšlienku pietistov: pestovať zbožnosť pre úžitok a zveladenie každodenných potrieb ľudského života. Teda aj tu sa uplatnil motív ideologicky zvýrazňujúci pietizmus spojený s realistickým postojom k svetu.

Pri kontaktoch s D. E. Jablonským sa iste naskytli M. Belovi príležitosti bližšie sa oboznámiť s dielom Jana Amosa Komenského, čo v nejednom smere možno pozorovať v pedagogických myšlienkach Mateja Bela.

Ako sme z nášho stručného náčrtu mohli vidieť, v Banskej Bystrici boli všetky ideové predpoklady na to, aby na Slovensku sa udomácnujúci pietizmus zapustil korene aj na tamojšej škole. Pričinili sa o to Ján Simonides, Ján Burius a Ján Pilárik – ľudia, ktorí boli myšlienkove veľmi blízko aj ku Komenskému. Banská Bystrica už v časoch Belových štúdií sa pripravovala vyslať niekoľkých žiakov na štúdiá do Halle a náš popredný pietista Matej Bel iba dovŕšil v Banskej Bystrici to, čo jeho učitelia započali.

S Belovým životopisom sa na tomto mieste podrobne zaoberať nebudeme, ale zameráme sa predovšetkým na tie prvky jeho pedagogickej činnosti, ktoré ho zblížujú s pedagogickými ideami Jana Amosa Komenského.¹²⁸

Nehovoriac o tom, že Bel sa s Komenského učebnicami oboznámil už počas svojho štúdia vo vlasti, najmä v Banskej Bystrici, základný prístup k pedagogickým myšlienkam Komenského sa mu otváral v Nemecku, predovšetkým v Halle. Francke sám bol odchovancom gymnázia v Gothe, kde Komenského realizmus našiel svoje uplatnenie už v časoch Franckeho štúdií, ako sme už na to poukázali, organicky včlenil do svojho pedagogického systému nejednu Komenského myšlienku, z čoho v podstate vyrástol pedagogický realizmus pietizmu. Franckeho pedagogika sledovala sociálnu tendenciu. Tým si môžeme vysvetliť jeho starostlivosť o výchovu dievčat, poskytovanie vzdelávania všetkej mládeži bez ohľadu na ich spoločenský pôvod, starostlivosť o sirotu, chudobných a nezaopatrených vo svojich domovoch. Vo výchove zdôrazňoval význam rozvíjania rozumu, vôle, citu a predovšetkým disciplíny. Z učebných predmetov, povedľa zotrávajúcich klasických predmetov, dostávajú sa do popredia zanedbávané reálne predmety, tak vysoko vyzdvihované Komenským, ako zemepis, ale i ostatné prírodné vedy, dejepis, štúdium živých jazykov, predovšetkým jazyk materinský, cudzie živé jazyky na základe materinského jazyka (vo Franckeho ústave bola to francúzština, čo prevzal aj Matej Bel), ručné práce, práce v dielňach, v botanickej záhrade, v laboratóriách atď. Plne sa tu uplatňujú školské didaktické vychádzky. Celkove môžeme povedať, že názornosť sa stáva dominujúcou didaktickou zásadou; diktuje ju sám život, ale najmä prakticismus, naberajúci rozlet v období zriaďovania manufaktúr, hoci samému Franckemu nešlo o ekonomicko-obchodné ciele, ale nemohol sa ich vplyvu na školskú prax ubrániť.

Francke – takisto ako Komenský – venoval veľa pozornosti otázke učiteľa a jeho príprave. Zriadil pre tento účel „seminarium praeceptorum“, kde učil aj Krištof Cellarius (1638–1707), univerzitný profesor v Halle, ktorého učebnice, najmä jazyka latinského boli veľmi

oblúbené a používali sa aj v školách na Slovensku. Francke veľa času venoval metodickému vedeniu svojich učiteľov na poradách o metodických a didaktických problémoch, čo prebral aj M. Bel.

Nielen v týchto aspektoch bol pietizmus blízky Komenskému, ale aj v oblasti školskej organizácie, školopovinnosti, hoci Francke na rozdiel od Komenského zriaďuje osve školy pre bohatých a chudobných, šľachticov a poddaných, kým Komenský žiada pre všetkých spoločnú návštevu školy. V negatívnom smere sa odchyľili pietisti od Komenského zásady živej a radostnej školy zaznávaním hier. Kým Komenský dáva hrám voľnosť a podporuje ich, lebo tvoria súčasť školy ako miesta radosti, a pochopil ich výchovný význam, Francke je presvedčený o zbytočnosti hier. Toto psychologické nedocenenie významu hier v školskej výchove zabránilo uplatneniu sa jedného z dôležitých faktorov pri prechode stredovekej školy do podmienok novovekých. Franckeho postoj k hrám bol dôsledkom pochmúrnosti pietisticko-náboženského svetonázoru, zatiaľ čo Komenský nachádzal v náboženstve nielen útechu, ale aj východisko z každodenných labyrintov života, ono mu otváralo optimistické obzory, čo premietol aj do svojho pedagogického systému.

V plnej šírke sa s týmito pedagogickými opatreniami Franckeho Matej Bel oboznámil počas svojho štúdia i pôsobenia v Nemecku. Čo z nich uplatnil u nás doma, najmä čo ho zblízuje s pedagogickými myšlienkami Komenského, pokúsime sa ukázať na konkrétnych príkladoch z jeho činnosti v Banskej Bystrici i v Bratislave.

Hoci v Banskej Bystrici pôsobil Bel iba málo rokov (1708–1714) a správy o jeho pedagogickej činnosti sú až veľmi skromné, predsa môžeme z určitých symptómov usúdiť, že už tu začal úspešne uplatňovať svoje pietisticko-pedagogické novátorstvo. Hneď pri príchode do Banskej Bystrice (na školu nastúpil vo funkcii konrektora) vyžiadal si ubezpečenie, aby „mal vo svojom postavení akúsi slobodu vo vzťahu k predstaveným, aby ho podriadení nezľahčovali, keby to spozorovali žiaci, nemohol by mať disciplínu. Želal si aj to, aby mu ponechali istú slobodu v organizovaní štúdia“.¹²⁹

Tažko je vysvetliť z týchto niekoľkých slov, čo mal Bel presne na

mysli a aké ciele sledoval požadovanými zárukami. Učiteľia, medzi ktorých prišiel, boli jeho dobrí známi, najmä rektor Pilárik. Ak si svetským a cirkevným patrónom školy, zásadne vyhradil slobodu konania vo veciach školských, iste to učinil z predvídavosti, aby no-takto nebránilo v práci. Uvážil si aj prípadné dôsledky nepochopenia halskej školy, a počítal s tým, že ich kritika mohla byť škodlivá jeho úsiliu, čo, prirodzene, mohlo nájsť odraz aj v postoji žiakov k Belovi, a tým dospieť k rozkladu disciplíny, ako aj k zneváženiu jeho učiteľskej autority. Bel mal zrejme na mysli uskutočnenie širších nápravných opatrení, o tom svedčí jeho požiadavka, aby mu ponechali slobodu v organizovaní štúdia. Belova pribojnosť v smere zabezpečenia slobodného rozhodovania vo veciach školských podľa vlastného uváženia v mnohom nám pripomína Komenského nástup do Blatného Potoka, kde podobnými uisteniami si pripravoval podmienky pre prácu v škole.

Po Pilárikovej smrti v roku 1709 prevzal správu školy do svojich rúk. Jeho spolupracovníkmi boli: Pavel Simonides bol konrektor, Stefan Egyedi bol učiteľom triedy syntaktistov – učiteľom triedy gramatistov bol Valentin Klingschnur. Najvyššiu triedu rétoricko-poetickú – učil Matej Bel.¹³⁰ Učebný plán najvyšších tried rozšíril o vyučovanie teológie (úvod do Pisma sv., katechizmus podľa Frey-linghausena), filológie (vyučovanie latinčiny, gréčtiny a hebrejčiny, ktoré vyučoval sám), zrelším prednášal filozofiu, dejepis a zemepis.¹³¹ Prvky pietistickej pedagogiky sa tu objavili predovšetkým v zavedení výuky zemepisu, dejepisu a výuky náboženstva podľa Frey-linghausena, spolupracovníka a zafa A. H. Franckeho. Bel preložil Frey-linghausenovu príručku do maďarčiny ako Compendium, avagy rövid summája az egész keresztény tudományak (Compendium, čiže krátky súhrn celej kresťanskej vedy) z roku 1713.¹³²

Keď už sme vyzdvihli pedagogicko-realistický smer opatrení Mateja Bela najmä v oblasti zavedenia výuky zemepisu a dejepisu, musíme osobitne zdôrazniť jeho zásluhu aj na poli pestovania materin-

ského jazyka, čo ho priamo zblízuje s Komenským, a to zavedením slovenčiny v nižších triedach. Slovenčina sa vyučovala na bansko-bystrickej škole aj po Belovom odchode do Bratislavy.¹³³

Úspech Belových reformných opatrení našiel odraz v stúpajúcom počte žiakov na bansko-bystrickej škole, v dobrej organizácii školskej práce, a najmä v upevnení disciplíny, ktorá bola výsledkom celej jeho pedagogickej činnosti i vo vzťahu k učiteľskému zboru. Teda v pedagogickej práci priamo nadväzuje nielen na Franckeho pedagogické zásady, ale i Komenského princíp o nutnej disciplíne v škole vyjadrenej u Komenského myšlienkou „Škola bez disciplíny je ako mlyn bez vody“.

V roku 1714 Mateja Bela pozvali za rektora bratislavského ev. gymnázia. V Bratislave oveľa intenzívnejšie zapustil korene pietizmus ako v Banskej Bystrici, o čom musel byť Bel dobre informovaný. Tu pôsobili niekoľkí nemeckí kazatelia, ktorí pripravili pôdu aj pre Belove pietistické pôsobenie v oblasti školstva. Už v roku 1672 donútili opustiť Bratislavu Antona Reisera, rodom z Augsburgu, ktorý sa potom stal v Hamburgu jedným z popredných stúpcov Spenera.¹³⁴ V roku 1692 pozvali do Bratislavy za kazateľa Juraja Fridricha Schnaderbacha, takisto pietisticky zameraného teológa, ktorý po odchode z Bratislavy 1701 zakotvil v Halle a neskôr v Berlíne. Podobne Ján Ehrenreich Weissbeck, konrektor bratislavského gymnázia v rokoch 1690–1700, bol v písomnom styku s A. H. Franckem. Roku 1705 pôsobil ako rektor tunajšieho gymnázia Ludovít Büttner, ktorého pozvali priamo z Halle,¹³⁵ ale z Bratislavy ho čoskoro vyhnali práve pre obvinenie z pietizmu.

Azda najpozoruhodnejšou osobnosťou v bratislavskom spoločenskom živote pietistov pred Belovým príchodom bol Ján Andrej Rabacher, takisto odchovanec hallskej školy (1704), spolužiak Mateja Bela vo Franckeho stave. Pred nástupom do Bratislavy pôsobil aj v Berlíne ako kazateľ. Roku 1712 stal sa v Bratislave kazateľom a odvtedy majú hallsky orientované osobnosti uprednostnený prístup na kazateľské miesta v Bratislave. Je pozoruhodné, že mnohí z pietistov, ako to vyplýva z uvedených faktov, mali spojenie s Berlínom, alebo aj tam pôsobili, čo možno dať do súvislosti aj s Belovým za-

meraním na Berlín a s jeho známostou s D. E. Jablonským, ktorý ho uviedol v roku 1708 do berlínskej kráľovskej učenej spoločnosti¹³⁶ a Bel sa stal jej členom, ako o tom píše Samuel Mikovini v Epistola de Methodo Concinnandarum Mapparum Hungariae (List o spôsobe, ako zhotoviť mapy Uhorska) z roku 1732, ktoré venoval M. Belovi ako členovi berlínskej kráľovskej učenej spoločnosti.

Po Belovom príchode sa Bratislava stala hlavným strediskom pietizmu u nás a nečudo, že v tom čase Bratislavu nazývajú aj malým Halle.¹³⁷

Podobne ako to bolo pri jeho príchode do Banskej Bystrice i pri pozvaní do Bratislavy, kládol si podmienky, ktoré mali zaručiť bezprekážkové uvedenie jeho pedagogických myšlienok do školskej praxe. Okrem toho sa Bel spytuje, či rektor školy bude mať zabezpečenú toľkú moc, aby mohol uskutočniť svoje pedagogické zámery a úsilia, či sa dostane rektorovi a učiteľskému zboru účinnej ochrany po zavedení novej organizácie školy, ak by vznikli hocikaké neoprávnené útoky proti nim, či sa zriadi pre chudobných žiakov alumneum, a to nielen pre tých, ktorí spoluúčinkujú pri cirkevnej hudbe, ale aj pre tých, čo neovládajú hudbu, či sa znova budú voliť členovia učiteľského zboru, alebo niektorí ostanú na svojich miestach a aká bude ich závislosť od rektorov.¹³⁸

Otázky, ktoré Bel položil patrónom bratislavskej školy, hovoria nielen o jeho hlbokej pedagogicko-organizačnej a riadiacej skúsenosti, ale sú preniknuté tým istým duchom, ktorý sa prejavoval u Franckeho, ale aj u Jana Amosa Komenského.

Starostlivosť o chudobných žiakov zriadením alumnea sa nevykytuje iba u Franckeho, ale takisto sa o jeho zriadenie pričínil Komenský v Blatnom Potoku, kde boli umiestnení aj niekoľkí študenti z rodín Jednoty českých bratov. Požiadavka ochrany a pomoci zo strany patrónov je obdobná Komenského opatreniam v Blatnom Potoku, a nie je na poslednom mieste ani paralela medzi Komenským a Belom v otázke obsadenia školy učiteľskými silami ako aj otázka plnoprávnosti rektora v obnovných opatreniach zavádzaných na škole. O svoju plnú autoritu musel však Komenský oveľa tvrdsie bojovať, čo si vyžiadalo, ako vieme, i zásah Zuzany Lórántfy. Na-

proti tomu Bel dostal od Rabachera plné ubezpečenie i skutočnú podporu, nemal rozpory pedagogického charakteru s učiteľmi ako Komenský, a preto mohol svoje nápravné opatrenia uplatniť v praxi oveľa účinnejšie, ako to mohol urobiť Komenský v Blatnom Potoku.

Keď dostal Rabacherovu odpoveď z 5. apríla 1714, Bel pozvanie do Bratislavy prijal.¹³⁹ Z bratislavského pôsobenia M. Bela možno získať ucelenejší obraz o jeho pedagogických úsiliach, a najmä možno si na základe školsko-organizačnej a literárno-vedeckej činnosti vytvoriť analytický obraz Belovej myšlienkovvej návaznosti na pedagogiku Jana Amosa Komenského.

V pedagogickom pôsobení Mateja Bela a Jana Amosa Komenského možno nájsť veľa podobného. Už v tom sa črtá medzi nimi paralela, že obaja sa pokúšali o utvorenie školy s obsahom zodpovedajúcim novovekým potrebám. Pritom korene obidvoch prístupov boli v pedagogickom realizme. Podklady k takémuto formovaniu pedagogických systémov boli dané už v 17. storočí, keď ruka v ruke s rozvojom ekonomiky kráčať rozvoj vied, najmä prírodných, a životný prakticismus nástojčivo ukladal škole úlohu priblížiť školskú výuku potrebám zodpovedajúcim tomuto rozvoju. Okrem školského novátorstva, v realizácii ktorého mal v Uhorsku viacej šťastia Matej Bel ako Komenský, sú si obaja veľmi blízki v chápaní významu vyučovania materinského jazyka, predovšetkým nemeckého jazyka, ale i jazyka maďarského a slovenského, najmä pri vyučovaní náboženstva (slovenčina a maďarčina ostali v pozícii pomocných jazykov),¹⁴⁰ hoci latinčina ešte vždy dominovala, v pohľade na nevyhnutnosť vzdelávania všetkej mládeže – chudobnej, či bohatej a zo všetkých spoločenských vrstiev. Obaja pamätajú aj na vzdelávanie dievčat, ba dokonca Matej Bel predstihuje Komenského v názore, že v uličných školách (ktoré boli zárodok neskorších ľudových škôl v Bratislave) mohli učiť vdovy, ba aj odrastlejšie dievčatá, deti do ôsmeho roku veku.¹⁴¹ Bez ohľadu na súkromný ráz týchto uličných škôl treba oceniť Belovu odvahu postaviť do úlohy učiteľa ženy. I v tom treba vidieť nástojčivý ohlas novoveku hľadať nové východiská i na úseku vzdelávania a zamestnávania žien, čo Bel veľmi bystro vystihol. V otázke vyučovania živých cudzích jazykov obaja požadujú osvojiť

si predovšetkým jazyky okolitých národov. Bel recipročne by si želal, aby sa napr. Nemci učili aj maďarský jazyk v záujme vzájomných stykov v oblasti obchodu a remesiel. Podľa vzoru A. H. Franckeho zaviedol v Bratislave aj vyučovanie francúzskeho jazyka ako jazyka kultúrneho a potrebného na dorozumievanie v medzinárodných stykoch. Bel i Komenský rovnako hodnotia význam latinského jazyka pre všeobecné vzdelanie. Bel sa tu rozišiel s Komenským azda v tom, že už nezaviedol Komenského učebnice do bratislavskej školy pre nepriaznivé hodnotenie Komenského „latinitatis“.¹⁴² Podobne ako sický čistá a Bel siahol za učebnicou Cellariovou, ktorú poznal ešte z čias svojich hallských štúdií. Tento jediný nepriaznivý súd o jazykovej čistote Komenského latinčiny neraz dal podnet k tomu, že apriórne charakterizoval Belov postoj ku Komenskému ako celkove negatívny. No bližší pohľad na názory oboch mysliteľov nás presvedča o priamom opaku. Oveľa viacej ich spájalo, ako rozdeľovalo. Významnými črtami, ktoré ich navzájom spájali, boli zaiste ich polyhistorizmus a kladný vzťah k pietizmu.

Dalším dôležitým spoločným prvkom v pedagogickom realizme Komenského a Bela je zdôrazňovanie prírodných vied v študijnom systéme. Belovým vedecko-študijným záujmovým predmetom bol zemepis, typická prírodovedná disciplína, rozvíjaná pietistami už vo Franckeho ústave, ktorému venoval niekoľko prác a spojil ich aj s obrazmi z dejín Uhorska (*Hungariae antiquae et novae prodromus, Norimbergae 1723* – Posol starého a nového Uhorska; *Adparatus ad historiam Hungariae, Posonii 1735* – Úvod k dejinám Uhorska; *Notitia Hungariae novae historico-geographica, tomi I–IV, Viennae Austriae 1735–42 cum mappis geographicis* – Historicko-geografické vedomosti nového Uhorska so zemepisnými mapami). V spojitosti s Belovými geografickými prácami možno poukázať opäť na výraznú paralelu medzi ním a Komenským. I on totiž, tak ako Komenský pri spracovaní svojej mapy Moravy, získaval základný materiál v prvom rade cestovaním, zameriavaním vzdialeností, geografickej polohy, zakresľovaním morfológie povrchu moravskej krajiny, podobne Matej Bel putoval Uhorskom až do Sedmohradska a tak zbieral materiál

k svojim prácam.¹⁴³ Tak u Komenského, ako aj u Bela nestáli bokom dohady, pre aký účel boli zhotovené. V Komenského prípade sa expost objavili názory, že svoju mapu Moravy spracoval pre vojenské účely armád bojujúcich proti Habsburgovcom počas tridsaťročnej vojny¹⁴⁴ a Bela zase obvinili, že svojimi prácami nesleduje vedecké ciele, ale je v službách zahraničných nepriateľov.¹⁴⁵ Komenského jednoznačne ospravedlňuje venovanie vytlačené na prvom Vischevovom vydaní v roku 1627, v ktorom sa prihovára Ladislavovi Velešovi zo Žerotína so želaním: „Boha prose, by se nejdříve Tebe vlasti a vlast Tobě navrátil na velkou obapol radost“. Bel sa zodpovedal z obvinenia pred palatínom Mikulášom Pálffym, kde nielen obránil svoje vedecké úmysly, ale palatín mu otvoril cestu aj k cisárovi Karolovi III., u ktorého získal plnú podporu pre svoju ďalšiu vedeckú prácu.¹⁴⁶ Sú to náhodné okolnosti, že práce týchto mužov mali natoľko podobné osudy, no tým sa ich spoločný význam v kultúrnych dejinách našich národov iba znásobuje.

Je pravda, že Komenského mapa Moravy je samostatným kartografickým dielom, kým Belove diela sú historicko-geografické, a preto ich nemožno hodnotiť z jedného hľadiska. Ale nesmie uniknúť našej pozornosti, že Matej Bel považoval za nevyhnutné doplniť text svojich prác mapami, hoci ich sám nezhotovil (dielo *Notitia Hungariae* doplnil mapami Samuel Mikovini z kráľovského poverenia),¹⁴⁷ a to ho opäť zblízuje s Komenského ideami o nevyhnutnosti použiť grafickú symboliku v geografii.

I v otázkach organizácie školy vychádzajú často Bel a Komenský z rovnakých zásad. V Belovom návrhu na reorganizáciu bratislavského ev. gymnázia (zo 4. mája 1714) môžeme spoznať nasledujúce pedagogické idey pripomínajúce Komenského:

Bel žiada pre každú triedu ustanoviť jedného stáleho učiteľa. Túto požiadavku márne presadzoval v Blatnom Potoku Komenský, najmä v nižších triedach. Belovi sa v tomto smere v Bratislave darí, a preto sa tu z roka na rok zlepšovali nielen výchovno-vyučovacie výsledky, ale úmerne systematickej práci sa zvyšoval aj počet žiakov školy.

Bel presadzuje celkom v duchu Komenského, aby jednotlivé triedy mali svoje učebnice. A v tomto smere – tak ako Komenský – stal

sa aj Bel autorom celého radu učebníc, najmä pre jazykové vyučovanie, vyučovanie dejepisu, zemepisu a náboženstva. Bel požadoval notne používanú učebnicu. Odmietol používať učebnice pre ten istý predmet v rozličných vydaniach. Veľkú prekážku úspešného napredovania žiakov videl práve v nejednotnosti učebníc alebo v ich úplnom nedostatku pre niektoré predmety. Bel vedel, že orientácia žiakov v učebnej látke sa pri rôznosti učebníc triestí a stráca a pri chybných učebniciach učiteľia siahajú k mechanickému a bezduchému diktovaniu, čím, pravda, uľahčujú prácu sebe, ale na druhej strane bezohľadne zafažujú a umárajú svojich žiakov. Bel dobre poznal aj nepriaznivý vplyv týchto nedostatkov na pracovnú disciplínu žiakov a žiadal utvárať dobré podmienky pre ňu práve dobrou organizáciou vyučovacej práce, opierajúcou sa o stále a jednotné učebnice. Pri uvedených Belových opatreniach a požiadavkách v oblasti učebníc je evidentná ich podobnosť s Komenského hodnotením významu školskej učebnice.

Bel podáva vo svojom návrhu aj podrobný návod k vyučovacím metódam. V tejto časti nás ešte viac presvedča o tom, že pozná najnovšie metódy vyučovania, ktoré bezprostredne pripomínajú metodické návody Komenského, vyjadrené v diele *Methodus linguarum novissima*. Vo všeobecných metodických pokynoch Bel požaduje, aby sa v každej škole uplatňovali jednotné vyučovacie metódy, aby sa pri vyučovaní učiteľia priblížili úrovni chápanosti detí, a tým aby sa vyučovanie stalo živým a zaujímavým. Žiada, aby sa učiteľia nezaoberali pri vyučovaní iba s jednotlivými žiakmi, ale prihovárali sa vždy celej triede. V otázke spolupráce s celou triedou považuje za veľmi dôležité využívať tabuľu a požaduje, aby všetko, čo učiteľ chce žiakov naučiť, napísal na tabuľu a látku takto vysvetľoval. Mimořiadny didaktický význam má Belova požiadavka, spájajúca ho s Komenským, aby všetko, čo majú žiaci vedieť, naučili sa v škole. Belove metodické pokyny jednoznačne vedú učiteľov bratislavskej školy, ale majú všeobecnú platnosť, ako to vyplýva i z obdobných pokynov Komenského. O postupe vyučovania cudzích jazykov sme už hovorili, že súhlasne s Komenským požaduje vychádzať z mate-

rinského jazyka a požaduje dať žiakom do rúk také jazykové učebnice, v ktorých by gramatické pravidlá boli napísané v materinskom jazyku žiaka.

Bel v ďalšej časti svojich metodických pokynov podrobne píše o spôsobe vyučovania v jednotlivých triedach (podľa jeho návrhu bolo bratislavské gymnázium organizované ako šesťtriedna škola). Z metodických pokynov vyplýva pre nás z komeniologického aspektu poznatok, že Bel žiada uplatňovať už aj vnútornú kvalitatívnu diferenciáciu žiakov šiestej (najnižšej) triedy, a to členením žiakov na menšie skupiny podľa ich duševnej vyspelosti a prispôbovať vyučovanie týmto špecifickým osobným vlastnostiam detí. Bel prejavil v tomto smere veľmi citlivý pedagogicko-psychologický prístup k problémom metodiky vyučovania žiakov najnižšej triedy. Ešte aj v piatej triede delí žiakov na dve skupiny, a to na veteránov – rýchlejšie pokračujúcich, teda bystrejších, rýchlejších, nadanejších – a na noviciánov – postupujúcich pomalšie. Veteráni sa učia denne dve nové strany z učebnice, noviciáni iba jednu. Teda psychologicko-diferenciačný prístup Belov aj tu sa uplatnil, ale veľmi jemne, aby neurazil ani osobnosť žiakov, ani city rodičov, a aby súčasne vyvolával túžbu žiakov dostať sa zo skupiny noviciánov do skupiny veteránov. V tejto triede učiteľ dáva už aj domáce úlohy.

Pri jazykovom vyučovaní Bel uplatňoval tak induktívnu ako aj deduktívnu metódu, kde môže, prichádza k slovu aj analýza a syntéza.

Belov vzťah k názornosti vo vyučovaní sa prejavil predovšetkým vo vyučovaní zemepisu. Zemepis sa mal vyučovať s vyvesenou mapou v škole a učiteľ mal žiakom ukázať na nej miesta, o ktorých sa učili.

Boli sme už spomínali, že škola pietistov bola pochmurnejšia ako škola Komenského predovšetkým v chápaní významu hier pre výchovu detí. Napriek tomu u Bela nachádzame pochopenie pre utváranie optimistického ovzdušia, nutného pre vyučovanie. Preto Bel žiada, aby učiteľova osobnosť bola živého temperamentu, aby utváral radostnú náladu pri vyučovaní. Ináč sa pokazí celá trieda, ktorú učí. Bel upozorňuje vo svojich metodických pokynoch na význam spá-

jania vyučovania s výchovnou činnosťou, ako to robí napr. pri kolokviách (vzájomných rozhovoroch žiakov o učebnej látke za vedenia učiteľa), pričom učiteľ vedie svojich žiakov nielen k primeranému spôsobu rozhovoru, ale aj k správne mu držaniu tela – teda má dbať aj na zdravotné a spoločenské normy správania.

Vo svojich metodických úsiliach ráta Bel aj s osobnou pomocou učiteľom. V záujme uvedenia nových metód do vyučovania vyhlásil vo svojom návrhu, že je ochotný niekoľko dní odučiť v triedach svojich kolegov, aby videli, ako majú postupovať, a aby im tak uľahčil praktické uplatňovanie novej metódy. Bel si uvedomoval, že každá nová snaha znamená námahu a je nepopulárna, jemu však nejde o zafažovanie učiteľov novosťami, ako hovorí, ale o pomoc pri ich ťažkej úlohe.

V záujme kontroly učebnej látky žiadal od svojich učiteľov, aby si robili záznamy o prebranom učive, aby takto mohli sledovať, či s učebnou látkou nezaostávajú, alebo príliš skoro nepostupujú. U Komenského sa takisto stretávame s plánovaním preberania učebnej látky a so zaznamenávaním učebnej látky, čo bolo v podstate zavedením triednej knihy do školskej praxe.

Zhodne s Komenským Bel žiada, ako sme už o tom písali, aby v každej triede pôsobil jeden učiteľ vyhradený tej-ktorej triede. Vo svojom návrhu odporúča bratislavskému konventu znížiť aj úväzok učiteľa (učili denne šesť hodín), lebo učiteľská práca je veľmi namáhavá (nehovoriac o tom, že pre nízky plat museli po vyučovaní dávať aj súkromné hodiny) a jej dobré výsledky nezávisia od množstva odučených hodín, ale od úsilia a oddanosti, s akou svoju prácu vykonáva. Teda Bel si už uvedomuje význam kvality vyučovacej hodiny a v celom jeho novátorskom úsilí sa odráža črta prehlbovania a skvalitňovania výukového procesu, čo takisto zodpovedá ideám Komenského.

V časti Belovho návrhu o poriadku v škole pozoruhodné sú požiadavky o prijímaní žiakov do alumnea, kam iba chudobní, nadaní a hodnovernými ľuďmi odporúčaní žiaci môžu byť prijatí. Súčasne navrhuje zvýšiť počet ubytovaných (dovtedy sa mohlo ubytovať v alumneu iba 12 žiakov) a pre riešenie ubytovania chudobných

mimobratislavských žiakov odporúča v návrhu, aby bratislavské rodiny s deťmi navštevujúcimi školu prijali na ubytovanie dobrých a chudobných žiakov, ktorí by súčasne mohli byť domácimi učiteľmi ich detí.

Bel zaujal stanovisko aj k otázke disciplíny a trestu. Potrestanie neposlušných žiakov má sa uskutočňovať podľa ustanovení školského poriadku a ukladanie trestov nech sa koná s otcovským a kresťanským citom. Tu sa ozýva u Bela nielen hlas pietizmu, ale aj Komenského humanizmu o používaní nápravných prostriedkov.

V nejednom smere môžeme nájsť pedagogické myšlienky spoločné s Komenským aj v Belových *Leges Scholasticae Publica Inclyti Conventus Auctoritate Introductae* (Školské zákony zavedené všeobecnou vážnosťou vznešeného konventu). Nemôžeme tvrdiť, že by Bel bol poznal napr. Komenského *Leges scholae bene ordinatae*, pretože sa o tom nevyjadruje, ale rozhodne má celý rad myšlienok, ktoré vyjadril podobne Komenský.

Tak napr. medzi povinnosťmi rektora školy patrí (*Leges rectoris*) navštevovať vyučovacie hodiny učiteľov a sledovať postup nielen v učebnej látke, ale aj vo výchovnom procese. Je zásluhou M. Bela, že zaviedol týždenné porady s učiteľmi o aktuálnych otázkach výchovy a vyučovania, ktoré sa počas týždňa vyskytli. U Komenského poznáme podobné týždenné porady, ale v podobe celoškolských zhromaždení, kde rektor má hovoriť predovšetkým so žiakmi aj o otázkach napredovania v učive a o ich správaní. Odchádzajúcim žiakom Komenský i Bel žiadajú udeliť svedectvo o úspechoch v učení a o správaní s odporúčaním pre dobrodincov. Žiakov so zlým správaním, ktorí sa nechcú napraviť, polepšiť, žiada Bel vylúčiť zo školy i z *alumnea* a mená naničhodníkov oznámiť rektorom susedných škôl. Komenský vylúčenie zo školy takisto uplatňuje v krajnom prípade, pretože „prašivá ovca musí byť zo stáda odstránená, aby nenakazila ovčinec“ (*Leges scholae bene ordinatae*, Zákony dobre usporiadanej školy § XXIV, bod 9.).

Podobne ako u Komenského, aj u Bela nachádzame zavedenie školskej matriky, do ktorej sa vlastnoručne zapisujú všetci žiaci, aby tým potvrdili záväzok zachovávať poriadok školy.

Zo zákonov pre konrektora a ostatných učiteľov si zasluhujú pozornosť povinnosti presne dodržiavať vyučovací čas, dochádzať do otcovským prístupom, a nie orbilianizmom. Tu Bel opäť zdôrazňuje učiteľovu povinnosť, ako to poznáme aj u Komenského, používať vo vyučovaní metódy primerané chápatosti žiakov, aby sa tak rozvíjal záujem žiakov o učebnú látku a túžba po vedomostiach. Za základnú povinnosť predpisuje Bel, podobne ako aj Komenský, aby sa učiteľ na vyučovanie náležite pripravoval a do svojej práce vložil najlepšie úsilie, čím sa podporuje usilovnosť žiakov a chuť k učeniu.¹⁴⁸

Belove návrhy na organizačný poriadok i školské zákony bratislavský konvent schválil, a tak v plnom rozsahu mohol započat svoje novátorské dielo, ktoré bolo vybudované na pietistickej pedagogike, ale, ako sme videli, v mnohom sa opieralo aj o pedagogické myšlienky Jana Amosa Komenského. O tom, ako ich Bel uviedol do života, čiastočne nás informujú správy v denníku (*Ephemerides*), ktorý začal písať (zachovali sa od roku 1718 do roku 1754) a v čom pokračovali jeho nástupcovia, keď sa Bel v roku 1719 vzdal rektorského úradu a stal sa ev. kazateľom v Bratislave. Bel i po svojom odchode žil s problémami bratislavskej školy, ostal jej poradcom a naďalej si prehlboval vedecko-literárnu činnosť, ktorou sa natrvalo zapísal do kultúrnych dejín Slovenska. Vedecká a pedagogická činnosť zaradila Mateja Bela k tým mysliteľom 18. storočia, a to i v medzinárodných reláciách, ktorí vyšli z progresívnych prvkov pietizmu a pripravili tým cestu k nástupu nášho osvietenstva.

K Belovmu historicko-geografickému odkazu hlási sa Ján Tomka-Sasky (1700–1762). Vydal pre vyučovanie zemepisu príručku *Introductio in orbis hodierni geographiam – Úvod do zemepisu dnešného sveta* z roku 1748, ku ktorej úvodné slovo napísal Matej Bel.¹⁴⁹ Vydal aj výťah z Belovho diela *Compendium Hungariae geographicum* (Rukoväť zemepisu Uhorska) roku 1753. Ako zásluhu o vyučovanie dejepisu mu pripisuje Imre Szinnyei, že zaviedol do učebného plánu bratislavskej školy vyučovanie dejín Uhorska.¹⁵⁰ So zaradením dejín Uhorska ako domácich dejín do vyučovania stretli sme sa už v návrhu Jána Bayera na reorganizáciu prešovskej školy z roku 1664.

Tento učebný plán sa síce nerealizoval, svedčí však o tom, že myšlienka zaviesť aj vyučovanie domácich dejín zamestnávala mysle pedagógov s nástupom pedagogického realizmu. Je príznačné pre dobré meno Tomku-Saskeho, že ho pozvali účinkovať do Čiech. Pozvanie však neprijal s odôvodnením, že je povinný v prvom rade svojej vlasti slúžiť, „nesmieme ju opustiť, keď nás nutne potrebuje“.¹⁵¹

Od pedagogického realizmu pietizmu sa neodklonil ani Jozef Bencúr, odchovanec Halle a Jeny. Bol známy ako historik, archivár a pred svojím pôsobením v Bratislave dal výraz svojmu ideovému zameraniu ešte ako rektor školy v Kežmarku (1755). Pri vyučovaní klasických jazykov už nekládol natoľko dôraz na memorovanie gramatických poučiek, ale skôr prostredníctvom textov chcel priblížiť žiakom odkaz staroveku. Sám prednášal mytológiu, archeológiu a dejiny umenia.¹⁵² Opäť väčší dôraz sa vtedy kladie v Kežmarku na vyučovanie materinského jazyka (nemeckého) a zaviedli sa za tým účelom aj nové knihy.¹⁵³ Tak sa Bencúr stal v Kežmarku dôstojným pokračovateľom pribojného obdobia pietizmu na kežmarskej škole zo začiatkov 18. storočia. Keď Bencúr vymenil roku 1760 na rektorskom stolci bratislavskej školy Tomku-Saskeho, vtedy už bratislavská škola bola na úpadku. Bencúr, hoci bol vynikajúci historik, nevedel školu zachrániť.

Okrem pietistov alebo s pietizmom sympatizujúcich poznáme v 18. storočí viacerých autorov jazykových, literárnych, literárno-historických a školských spisov, u ktorých sa oboznámenosť s prácami Komenského odráža nielen v myslení, ale aj v práci.

Takýmto činom je veľmi blízky Komenskému svojimi lingvistickými prácami Pavel Doležal (1700–1778). Jeho *Grammatica Slavico-Bohemica* (Bratislava 1746) má v úvode príhovor z pera Mateja Bela, plným oslavy národného jazyka. Doležal pripojil ku svojej mluvnici zbierku českých a slovenských prísloví, o ktorých je J. B. Čapek presvedčený, že ich zberateľom bol Komenský.¹⁵⁴ Je však historickým faktom, že Doležalova *Grammatica* mala významný podiel na formovaní slovenského jazyka a vyšla vtedy, keď sa ešte na Slovensku znova a znova vydávali Komenského jazykové učebnice Ves-

tibulum i Orbis pictus,¹⁵⁵ čo iste nemohlo byť bez vplyvu na jeho jazykovednú erudíciu.

Zdá sa, že komeniovsky orientovanou osobnosťou bol aj Matej Bodo. Niektorí autori literárnych dejín radi by videli v Matejovi Bodovi napodobňovateľa Komenského Labyrintu v práci, ktorá ostala v rukopise s názvom „Poutník“. No nemôžeme vec posúdiť, lebo tento rukopis nepoznáme.

Naproti tomu celkom jednoznačne prejavil svoj záujem o históriu českých a moravských exulantov Matej Holko starší (1719–1785) vo svojich literárno-historických prácach *Exules Bohemi et Moravi* (Českí a moravskí exulanti), kde píše o ich živote, potom o ich literárnom pôsobení v diele *Index virorum litteratorum Bohemorum et Moravorum* (Index českých a moravských spisovateľov) a o ich literárnych dielach v *Catalogus librorum bohemicorum et slavieorum* (Katalóg českých a slovenských kníh).¹⁵⁶

Nuž, plejáda uvedených mužov, Mateja Bela, Jána Tomku-Saskeho Jozefa Bencúra, Pavla Doležala, Mateja Holku staršieho, tvorí kruh pokračovateľov v prehĺbovaní nielen Komenského tradície na Slovensku v prvej polovici 18. storočia, ale aj v tvorbe nových pedagogických hodnôt na báze Komenského odkazu. Takýmto činom v prvých desaťročiach 18. storočia na Slovensku meno Komenského nielenže neupadá do zabudnutia, ale jeho pedagogický odkaz dáva impulz k ďalšiemu pedagogickému novátorstvu, spojenému aj s lingvistickými a literárno-historickými vedeckými úsiliami. Preto je prirodzené, že aj v polovici 18. storočia je Komenského meno späté s nástupom osvietenstva na Slovensku, čo v pedagogickej oblasti našlo odraz v pokusoch o návrhy školských reforiem počas panovania Márie Terézie. Z komeniologického aspektu na Slovensku má význam dielo Gabriela Balašovica *Začátek napravovánj a obnowovánj škol dědinských gmenovite a zvlásstně nassj školy Sudické z roku 1749*, Gregora Fabriho *Considerationes rei scholasticae* (Úvahy o školských otázkach) z roku 1773 a pedagogicko-literárna činnosť Adama Františka Kollára.

U prvých dvoch, Balašovica a Fabriho, nestretávame sa s výslov-

ným odvolávaním sa na J. A. Komenského, ale nachádzame u nich paralely s pedagogickými myšlienkami Komenského. Balašovicove nápravné snahy sú celkom iného rázu, ako sme ich poznali napr. u Mateja Bela. Týkajú sa predovšetkým dedinských škôl a sú zrkadlom neutešeného materiálneho i didakticko-výchovného stavu na dedinských školách na Slovensku.¹⁵⁷ Balašovicova láska k národnej škole a úprimná snaha pomôcť jej prekonať primitivizmus, ako ho črtá i v *Napravovaní*, i so všetkými nedostatkami jeho pedagogických názorov, zaradila ho medzi drobných horlivcov našej pedagogiky dovoľávajúcich sa obnovy školy pre ľud v časoch narastania ekonomických a spoločenských faktorov pretvárajúcich feudalizmus a urýchľujúcich prechod k novej spoločenskej formácii kapitalizmu. A preto jeho čin nie je bezvýznamný. Svojou formou organicky zapadá do pedagogického vývoja v začiatkoch vlády Márie Terézie. Balašovic bol synovcom učeného Samuela Hruškoviča,¹⁵⁸ ktorý čítal Komenského,¹⁵⁹ a preto nemusíme byť ďaleko od predpokladu, že aj Balašovic mohol poznať aspoň jazykové učebnice Komenského. Jeho *Napravovanie* je preniknuté láskou k materinskému jazyku a celé vyučovanie buduje na dôkladnej znalosti reči ľudu. Balašovicovi nebolo vzdialené ani názorné vyučovanie, čo sa usiluje metodicky priliehať aplikovať aspoň pri vyučovaní zemepisu, spája ho i s vychádzkami do blízkej krajiny a tu učí základné zemepisné pojmy, poznávanie kraja a podáva vecné znalosti na úrovni prvoučného vyučovania. V postupe výuky zemepisu veľmi nám pripomína Mateja Bela, ktorý takisto predkladá žiakom zemepisné poznatky postupne podľa uhorských žúp, ako to robil Balašovic. I keď Balašovic M. Bela nikde nespomína, zhodnosť v podávaní zemepisného učiva ho s ním zblízuje. Bel bol, možno pre svoje pietistické zameranie, pre Balašoviča, evanjelického farára, neprijateľný, podobne ako bol s ním v rozpore pre pietizmus aj jeho strýc Samuel Hruškovic,¹⁶⁰ hoci bol Belovým žiakom v Banskej Bystrici. V jeho učebnom pláne nechýbajú ani domáce dejiny, čo priamo súvisí s pedagogickým realizmom započatým Komenským a účinne rozvíjaným aj pietistami. Z pedagogicko-historického aspektu treba však podčiarknuť, že Balašovic i pri všetkej jednoduchosti svojho návrhu dokázal, že je oboznámený

s nastupujúcim pedagogickým realizmom a urobil pokus o zakotvenie niektorých, výraznejších pedagogických zásad do svojej učebno-výchovnej koncepcie na dedinských školách, ako je napr. názornosť, sústavnosť vo vyučovacom procese, trvácnosť vedomostí,¹⁶¹ jednotnosť učebníc, požiadavka na zariadenie škôl lavicami (stolmi) i popisuje sa o význame práce s tabuľou pri vyučovaní atď. Nemenej ho, výuky chlapcov, ale i dievčat v dedinskej škole, hoci učebné penzum je pre dievčatá plánované oveľa nižšie ako pre chlapcov. Z pedagogického hľadiska je pozoruhodné Balašovicovo kladné hodnotenie detských hier a pochopenie ich významu pre psychický rozvoj detí. Nevynechal hry ani z didaktického procesu a takýmto smerom stojí celkom blízko pri Komenskom a odvracia sa od pietistov, ktorí, ako sme už na to poukázali, nedopracovali sa k takémuto chápaniu poslania hier.

Nemáme vedomosti o tom, ako sa uvádzalo Balašovicovo *Naprávanie do školy* v Sudiciach, ale bez ohľadu na to možno ho označiť ako dielo tvorivo mysliaceho človeka s prvkami predosvietenských snáh, ktoré ukázalo cestu k zlepšeniu zastalej výchovy a vyučovania na slovenskom vidieku, čo náš ľud veľmi potreboval, lebo si to vyžadovali nové ekonomicko-spoločenské podmienky nastupujúceho kapitalizmu.

Už do čias tereziánskych školských reforiem patrí ďalšia práca Gregora Fabriho (1718–1779) *Considerationes rei scholasticae* (Viedeň 1773). Fabri bol spočiatku rektorom prešovskej ev. školy, neskôr slovenským ev. kazateľom v Prešove.¹⁶² G. Fabri bol vzdelaným mužom, študoval v Jene, kde získal za básnickú činnosť titul poeta laureatus caesareus. Rok zotrval aj na štúdiách v Erlangene. Bol v pedagogike erudovaný a poznal spisy viacerých pedagógov svojej doby, ako ich uvádza vo svojej práci. Medzi nimi sú Johann Bernard Basedow, La Chalotais, Rollin, Büschling atď. Zaujímal sa aj o zahraničné školské poriadky, na ktoré sa vo vlastnej práci odvoláva, ako napr. berlínsky, vrtislavský, brunšvisko-lüneburský. Komenského

meno nespomína, hoci v Jene mal možnosť sa s jeho dielami stretnúť. Takisto si nevšima J. J. Rousseaua, svojho súčasníka, ktorý svojimi prácami vyvolal toľko rozruchu nielen v spoločenskom, ale aj v politickom svete. Z domácich autorov reforiem Márie Terézie nespomína ani Felbigera, ani A. F. Kollára. Fabri pri všetkej svojej vzdelanosti nevložil oveľa viac do svojich *Considerationes* ako dedinský pastor Balašovic. V jeho úvahách o školských otázkach sa odrážajú približne tie isté problémy ako u Balašovica, pravda, s tým rozdielom, že Fabriho koncepcia sa týka reformy výuky na mestských školách, teda vyššie organizovaných. Jeho ťažisko je v metodických otázkach. Preto sa dotýka vo svojich štyroch úvahách (*considerationes*) otázok: 1. správneho postupu vo vyučovaní, 2. disciplín, ktoré by sa mali v každej škole vyučovať, 3. učebníc, 4. výchovného a vzdelávacieho cieľa.

Fabrimu záleží na tom, aby postup vyučovania bol ľahký, aby sa učivo preberalo v čo najkratšom čase, nie však povrchné, aby sa pri vyučovaní uprednostňovali reálne predmety, potrebné pre život, aby sa najväčší dôraz kládol na predmety z hľadiska budúceho zamestnania a životného cieľa žiaka. Paralelu medzi pedagogickými myšlienkami Komenského a Fabriho možno vidieť v tom, že sa do popredia dostávajú požiadavky pedagogického realizmu, ktoré vyvolali u Fabriho záujem v dôsledku ekonomického rozvoja a čo bolo podnetom aj pre reformy Márie Terézie a Jozefa II. Fabri podobne ako Komenský je za vyučovanie materinského jazyka (v tom čase sa v školskom vyučovaní v Prešove používala okrem nemčiny a maďarčiny aj slovenčina). Siahla po prehĺbení výuky v reálnych predmetoch, ako v matematike, fyzike, botanike, navrhuje zriaďovať aj herbáre pre názorné vyučovanie, hovorí už aj o nutnosti poskytovať znalosti žiakom z kupectva, baníctva, poľnohospodárstva a remeselných výrobných procesov. Školu žiada vybaviť knižnicou, v ktorej by boli aj diela pedagógov pre ďalšie teoretické vzdelávanie učiteľov. V tomto smere Fabri prekonal Balašovica, ktorý sa nedopracoval „k perspektíve možností spoločenského, hmotného úspechu z využitia takýchto vedomostí“.¹⁶³

Otázke diferenciácie žiakov pri vstupe do školy venuje G. Fabri,

podobne ako M. Bel, osobitnú pozornosť. Za najväčšie zlo považuje to, že všetkým žiakom, ktorí prišli do školy, ukladajú učiteľia rovnaké úlohy, bez ohľadu na rozdielnosť ich nadania, a nútia ich, aby sa ich naučili za ten istý čas, používajúc na to neraz aj palicu. S podobnými myšlienkami sa stretávame aj v Komenského náhľadoch na dieťa a na jeho vychovateľnosť.

V zhode s Komenským vyjadruje sa G. Fabri aj o svojom študijnom poriadku, poukazujúc na to, aké veľké výhody by to prinieslo školám, keby sa v celej vlasti zaviedol jeden študijný poriadok. Túto myšlienku sa pokúsila uskutočniť Mária Terézia vydaním jednotného školského poriadku pre Uhorsko s názvom *Ratio educationis* roku 1777.¹⁶⁴

Jedným z popredných spoluautorov študijného poriadku vydaného Máriou Teréziou bol Adam František Kollár (1718–1783), rodom z Terchovej, člen jezuitského rádu, dvorný radca panovníčky na viedenskom dvore vo veciach školských i vedeckých a riaditeľ cisárskej knižnice vo Viedni.¹⁶⁵

Z komeniologického hľadiska je pre nás najzaujímavejší Kollárov spis *Instructio privata* (Návod súkromný) z roku 1775, v ktorom sa striedajú myšlienky konzervatívne s osvietenko-pokrokovými a stretávame sa v ňom aj s jeho názorom na Komenského učebnice.

Z hľadiska doby za zastaralú považujeme organizáciu didakticko-vzdelávacej práce, v ktorej sa navrhuje deliť žiakov v triedach na skupiny Rimanov a Latinov alebo Grékov a pracovať s nimi systémom vzájomného súťaženia. Podobne ako u Valentína Trozendorfa bola škola organizovaná na spôsob rímskej republiky (čo napodobňovali mnohí pedagógovia po ňom aj u nás), takisto A. F. Kollár navrhuje ustanovovať tribúnov, konzulov, senátorov, patricijov atď.,¹⁶⁶ aby vo vzájomnej subalternovanosti plnili úlohy pomocných učiteľov, dozorcov, kontrolórov a zodpovedali za poriadok v škole.

No pre nás sú oveľa dôležitejšie tie prvky v jeho Návoде, v ktorých súhlasne s Komenským zdôrazňuje nutnosť výuky v materinskom jazyku a štúdium materinského jazyka, bez čoho nemožno si osvojiť ani jazyk latinský a grécky. Kollár vychádzal už z faktora národnej uvedomelosti. Sám bol národne uvedomelým Slovákom,

otvorene sa hlásil za Slováka, čo dal najavo slovami: „Ak niekto ako ja, som rodom Slováč“. ¹⁶⁷ A práve národná uvedomelosť mu pomohla hlbšie sa prepracovať aj k pochopeniu významu štúdia a pestovania materinského jazyka.

V šiestom bode I. oddielu svojho Návodu pod titulom Niektoré vynikajúce ctnosti dobre učiacich profesorov kladie na učiteľov z hľadiska materinského jazyka túto požiadavku: „Okrem znalosti latinského a gréckeho jazyka sú naši profesori veľmi nadšení i pre svoju materinskú reč a nech myslia na to, že po latinsky a grécky vedia preto, aby svoju reč zdokonalili a vycibrili. Lebo kto by spokojne znášal šialenosť tých, čo preniknutí cudzími vedami, svoje si ani za babku necenia, alebo vôbec zanedbávajú... Nech je teda čo najväčšou starosťou našich profesorov táto potreba: pestovať materinskú reč; totiž latinské a grécke náuky budú sa na našich školách podávať v materinských jazykoch... celé štúdium treba zamieriť na pestovanie materinskej reči“. ¹⁶⁸ Kollárove slová naznačujú, že význam pestovania materinského jazyka chápal širšie, v reláciách rakúskeho mocnárstva, a preto hovorí o „materinských jazykoch“ v množnom čísle. Ako roduverný Slováč mal na mysli aj utvorenie podmienok pre pestovanie slovenčiny na školsko-učebnej úrovni. A. F. Kollára pre uvedomelý slovenský národný postoj Maďari nenávideli a všetky jeho snahy, ak ich nemohli zmarifikovať, aspoň brzdili. Tak sa stalo, že aj jeho spoluprácu na Ratiu zamlčali a jeho vypracovanie jednoznačne pripísali Jozefovi Úrményimu a Danielovi Trsfanskému, pričom pedagogická časť Rátia je viac ako pravdepodobne prácou A. F. Kollára. ¹⁶⁹

S Komenským veľmi zblízuje A. F. Kollára požiadavka názornosti vyučovania, pričom sluch a zrak uvádza ako hlavné receptory sprostredkujúce poznávanie vonkajšieho sveta. Za dôležitú považuje i pojmotvornú činnosť, v súvislosti s ňou odporúča používať Komenského učebnice Janua a Orbis pictus. Na ich používanie dáva nasledujúci návod: „Aké všetky tie veci, ktorých pravý dojem nemôžu si chlapi získať samým sluchom, čo najvhodnejšie predložia sa ich očiam, takisto čo najstarostlivejšie sa má chrániť učiteľ, aby pravým pojmom nedával nesprávne mená, lebo pri štúdiu vied nič si ne-

možno myslieť otupnejšieho a záhubnejšieho než tento nesúhlas pojmov a názvov, lebo tento nesúhlas je prameňom a počiatkom všetkých sporov a nezhôd. Príslušným totiž substanciam treba dať ich vlastné mená, ak by však tieto substancie alebo ich mená učiteľ nechlápca do zlého omylu. Pre túto vec nájde učiteľ veľkú pomoc v Komenského Janue alebo v knihe Orbis pictus, alebo v iných dielach novších autorov; no tieto diela nespomínajú sa tu preto, aby sa z nich alebo niektorých iných Úvodov učilo jazyku rozhodnutie, lebo poznanie jazyka nespočíva v nahromadených slovách, ale vo vhodnej štruktúre, zvláštnosti a jasnosti myšlienok...“ ¹⁷⁰

Ako vidíme, A. F. Kollár poznal Komenského učebnice, ktoré ešte aj v druhej polovici 18. storočia, najmä Orbis pictus, dožívali sa vždy novších a novších vydání. Vtedy však už Komenského knihy nepatřili medzi pravidelne používané učebnice, nenachádzame ich v učebných plánoch škôl, ale slúžili ako pomocné knihy. Ako sme v predchádzajúcich statiach o vydávaní Komenského učebnice v 18. storočí ukázali, hojne ich tlačili jezuitské tlačiarne i u nás na Slovensku. V učebných plánoch jezuitských škôl sa neuvádzajú, ale sa používali na docvičovanie i na rozvíjanie pojmotvornej činnosti, o čom dostatočne svedčí sám A. F. Kollár. Komenského knihy sa používali aj na iných katolíckych gymnáziách, ako napr. u piaristov, pravdepodobne slúžili podobným účelom ako u jezuitov. Možno ich nájsť v knižniciach piaristických škôl (napr. v Sabinove sa nachádza Orbis pictus v dvoch vydaniach a jedno vydanie Janua linguarum).

Koncom 18. storočia sa už veľmi zriedkavo používali Komenského učebnice. V dôsledku rozvoja ekonomiky, remesiel, obchodu, vied i spoločnosti strácali na svojej aktuálnosti a z hľadiska obsahu boli už zastarané. Pravda, pre svoju metódu a slovný fond mohli sa ešte využívať, a preto nadobúdali funkciu pomocných kníh, ako to vidíme aj u A. F. Kollára. No i tak vystupoval z nich do popredia pedagogický realizmus, a ten hlboko zapôsobil aj na A. F. Kollára. Sme však v období, keď Komenského pedagogicko-teoretické diela ešte

neboli známe, jeho učebnice sa však používali a pretrvali roky, najmä Orbis pictus. Pedagogický realizmus Komenského mal teda svoj podiel i na formovaní racionálnej osvietenскеj pedagogiky u nás. Kollár napr. v VII. oddiele svojho Návrhu, nazvanom Spôsob vyučovania a učenia na našich školách (tu hovorí aj o Komenského učebniciach), v bode 1. a 3. píše: „Keďže ľudia skúsení vo vyučovaní majú veľmi dobre vyskúšané, že sa chlapci v prvom veku oveľa ľahšie učia samým sluchom než akýmkoľvek iným spôsobom, preto náš spôsob vyučovania a učenia sa treba najskôr začať tak, aby naši chlapci všetko, čo sa im predloží na naučenie, ponajprv sluchom správne zachytili a tomu porozumeli, potom aby si to cvičením sa v otázkach a odpovediach vštepili do pamäti a aby si to takto prakticky osvojili... Ale predsa sa vyskytnú v prvých rokoch mnohé veci, ktoré sa lepšie vnímajú zrakom ako sluchom, preto takéto nech sa predkladajú očiam chlapcov alebo písaním na tabuľu, alebo nech sa im predvádzajú obrazmi; takéto sú určenia pádov, stupňov a osôb, na ktoré sú nútení pozeráť pri skloňovaní, stupňovaní a časovaní ako na nejaké prototypy, priam tak všetky cudzie veci, ktorých skutočnú predstavu si chlapci nemôžu získať samým sluchom, ako sú odev Rimanov a Grékov, zbrane, vojnové stroje, tábory atď., takisto výtvory prírodné, umelecké a remeselnícke, slovom všetky veci, ktorých predvádzaním možno istejšie podporovať rozum, pamäť.“¹⁷¹

O podobných pomocných tabuľkách a predvádzaní vecí pred očami žiakov hovorí Komenský aj vo Veľkej didaktike, ale aj v Škole pansofickej. Kollár ide ďalej v didaktickom prehĺbovaní vyučovania. Navrhuje zriaďovať učiteľom „zbierku vybraných prírodných telies, ktoré poskytujú záhrady, vrchy, rieky a lesy toho mesta, kde prednášajú.“¹⁷² pričom vyučovanie treba spájať s prechádzkami a priamo v prírode sa im majú veci ukazovať. Pomenovanie vecí sa žiaci učia v materinskom i latinskom jazyku. Vo vyšších ročníkoch „nech sa pridáva aj historický výklad, najmä tých telies, ktoré podporujú domáce hospodárenie; umenie a výtvory umelcov živíia ľudí svojou látkou, cvičia v obchodovaní, a tak obstarávajú majetok a pohodlný život občanom.“¹⁷³

Ako vidíme, A. F. Kollár už pochopil ekonomický význam učenia

a jeho uplatnenie v životnej praxi, čo ho dvíha vysoko nad jeho predchodcov v 18. storočí v pedagogických reformných myšlienkach. Tu sa už v celej šírke ozýva u A. F. Kollára človek mysliaci v nových ekonomicko-utilitaristických polohách, ako to priniesol so sebou rozvojom vtedajších kapitalistických výrobných vzťahov a šíriaci sa osvietený racionalizmus.

Pedagogický realizmus našiel u A. F. Kollára svoje zvýraznenie i v uplatnení matematiky, geometrie, chronológie, zemepisu a žiada brať zreteľ i na literárnu históriu, svetové a domáce dejiny, ba aj krasopis, ktorý považuje za umenie.¹⁷⁴

Osobitnú pozornosť venoval A. F. Kollár učiteľovej osobe. Okrem vynikajúceho vzdelania má mať učiteľ „... akýsi od prírody vrozený sklon vzdelávať chlapcov v ich mladom veku a s nimi mierne a príjemne zaobchádzať.“¹⁷⁵ Dotkol sa tu otázky učiteľstva ako povolania a nie zamestnania. Vo svojich úvahách o citovom vzťahu učiteľa k žiakovi vyslovuje názor, že je mu milší učiteľ polovzdelaný, ale k deťom láskavý a prístupný, ako učený, ale mrzutý, nevládny a chlapcom neprístupný.¹⁷⁶ Súhlasne s Komenským chce, aby učiteľ bol žiakom vzorom v práci, správaní i zovňajškom a aby svojich žiakov sústavne viedol k pestovaniu týchto cností. A. F. Kollár hovorí: „Často bude treba pripomínať na našich školách, aby sa žiaci štítali nečistého, zafúľaného a dedinského zovňajšku, aby neboli zjavne nedbanliví v šatení, aby neboli neupravení, neučesaní a neumytí, aby sa učili nielen vo vedách, ale i v praktickom živote občianskej jemnosti a uhladenejším spôsobom. Lež s akým čelom má kárať chyby mladosti profesor, ktorého by vlastná vina usvedčila zo lži, lebo sám sa nestará o svoj vonkajší vzhľad? Duševná vyrovnanosť, ktorou sa má profesor vyznačovať, je taká, ktorá káže robiť to, čo treba robiť; sú totiž premnohí, ktorí súkromne pestujú rozličné iné, sem nepatriace štúdiá natoľko, že nemajú nijakú alebo veľmi malú starosť o zverenú im školu...“¹⁷⁷

V týchto Kollárových slovách ozval sa dobrý znalec sociálnych pomerov nášho vidieka, ktorý si úprimne želá nápravu školskou výchovou a vzdelávaním. V tomto smere je tiež zajedno s Komenským a idealisticky chce riešiť pomery sociálneho zaostávania, hoci obaja

si uvedomovali význam hospodárskej prosperity pre všeobecné blaho a spoločenský rozvoj.

Ako sme videli, úvahy A. F. Kollára sú preniknuté sociálno-reformnými myšlienkami z čias vlády Márie Terézie a Jozefa II., ktoré v nadväznosti na Komenského tak plodne rozvinuli na poli pedagogickom ďalší slovenskí osvietenci.

Súčasťou rozvoja osvietenskej vedy na Slovensku sú aj literárno-historické úsilia. Bol to u nás nový vedný odbor, ktorý sa nemohol oprieť o domácu tradíciu, musel si teda od základov riešiť problematiku svojho predmetu i metód. Literárni historici sa ešte neobmedzujú len na umeleckú literatúru, ale registrujú aj diela vzťahujúce sa na školy, ich organizáciu a vyučovanie. V ich súpisoch sa dosť často spomína aj Komenský. Hodnoteniu jeho diel sa venujú síce skromnejšie, no i tak vydávajú jasné svedectvo o tom, že presvedčenie o Komenského veľkom historickom význame bolo v 18. storočí na Slovensku hlboko zakorenené.

Pavol Valaský (1742–1824) vo svojom hlavnom diele *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria* (Prehľad o literárnych otázkach Uhorska – Posonii et Lipsiae 1785) pozná podrobný učebný plán prešovského kolégia zriadeného roku 1667 a uvádza, ako sa začlenili Komenského učebnice *Janua linguarum* a *Vestibulum* do vyučovania (str. 188). Nemenej uznanlivo sa vyjadruje o činnosti Komenského v Blatnom Potoku. Zvláštny dôraz kladie na zavedenie novej, účinnejšej vyučovacej metódy do tamojšej školy, ktorá pod Komenského vedením za podpory knažnej Zuzany Lórántfy a jej synov Juraja II. a Žigmunda tak prekvitala, ako už nikdy potom – píše Valaský.

Ešte obširnejšie zachycuje Komenského činnosť Ján Samuel Klein v práci *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn* (Správy o životných pomeroch a spisoch evanjelických kazateľov vo všetkých obciach kráľovstva uhorského – Leipzig–Ofen 1789) I, II. Klein podáva i stručný životopis Komenského (II, 158 a n.) s dátami narodenia a smrti. Vie, že bol synom mlynára, informuje o jeho najťažších životných osudoch, o vyhnanstve, putovaní, o pobyte v Anglicku, vo Švédsku, v Poľsku, v Uhorsku. O Janue píše ako o diele pre-

kladanom nielen do viacerých európskych, ale aj orientálnych jazykov. Venuje pozornosť aj Komenského revelacionizmu, ktorým uvrhol takmer do nešťastia J. Kalinku. Tu spomína aj Komenského pobyt v Prešove a tamojši jeho spor v otázke kalvinizmu a luteranizmu Komenského pansofických snahách, o školsko-reformnom pôsobení v Blatnom Potoku. Nakoniec podáva zoznam deviatich prác Komenského. Medzi nimi uvádza aj Komenského *Fyziku*, *Opera didactica rerum emendatione* (O náprave vecí pospolitých – *Consultatio catholica* ? – F. K. Ak sa tento titul vzťahuje na Konzultáciu a inak si ho ne noticky o Komenského dielach na Slovensku v 18. storočí, lebo Klein poznal aj Komenského *Orbis sensualium pictus* v úprave jeho levočského vydania s Bubenkovými drevorytmami (*Nachrichten* II, 228), čo sme už v predchádzajúcej kapitole takisto zhodnotili.

Klein prináša materiál o Komenskom aj v prvom diele svojich *Nachrichten* (s. 141) v spojitosti s Jánom Mathaeidesom ml., kde rieši otázku jeho pozvania do Prešova na rektorský stolec tunajšej školy (pozri II. kap.).

Ako prameň, z ktorého Klein čerpal materiál o Komenskom, udáva Baylov *Dictionaire historique et critique* (Slovník historický a kritický) a Joecherov *Gelehrten Lexikon* (Náučný slovník) I, 768.

Kleinov materiál o Komenskom zásadne prispel k obnove poznatkov o ňom vo verejnosti na Slovensku, lebo jeho *Správy* (*Nachrichten*) sa stali nielen čítanými knihami, ale ešte aj dnes slúžia ako prameň pre prácu v dejinách školstva a literatúry.

Koncom 18. storočia sa meno J. A. Komenského vyskytuje aj v encyklopedickej práci Jána Mateja Korabinského. V diele *Geographisch – Historisches und Producten Lexikon von Ungarn* (Pressburg 1786) pod heslom Patak (Sáros Patak, Nagy Patak) podáva správu o pobyte J. A. Komenského v Blatnom Potoku. Hoci bližšie neopisuje jeho činnosť, zaznamenáva, že bol tunajšej škole nápomocný spracovaním a vydaním rozličných užitočných školských

kníh, ktoré priatelia škôl ešte aj v časoch Korabinského stále vysoko hodnotili.

K slovenským osvietencom, ktorí mali ku Komenskému blízky vzťah nielen svojim myslením, ale čerpali z neho aj pre tvorivú činnosť, patrí *Augustín Doležal* (1737–1802). Jeho *Pamětná celému světu tragoedia* (Skalica 1791) je nielen veršovanou obranou viery, ale pokúša sa v nej aj o nakreslenie reálneho obrazu vtedajšej spoločnosti a sveta, v ktorom žil aj sám Doležal a k čomu mu bol vzorom Komenského *Labyrint světa a ráj srdce*. V úvode k svojej *Tragoedii* v takomto zmysle aj hodnotí Doležal Komenského *Labyrint* slovami: „Jáť mezi slovenskými romány statečnějších nevidím nad Masopůst a Jana Amosa Komenského *Labyrint světa*...“

Hlboký dosah Komenského *Labyrintu* na myšlienkovú stavbu *Doležalovej Tragoedie* a tým aj na umelecké stvárnenie jej obsahu podal J. B. Čapek v práci *Augustin Doležal a jeho Tragoedia* (Praha 1931). Čapek tu dospel k názoru, že nielen *Labyrint*, ale aj *Orbis pictus* mal vplyv na *Doležalovu tvorbu*, napísanú v duchu osvieteniského racionalizmu.

Vrcholnými zjavmi v pedagogike slovenského osvietenstva boli Daniel Lehocký a Samuel Tešedík. Ich hodnotenie z komeniologického hľadiska si vyžaduje špecifický prístup ku každému jednému z nich. Lehocký patrí totiž k tým pedagogickým mysliteľom, u ktorých nachádzame paralelu s Komenského pedagogickými ideami, ale priamo Komenského nespomínajú, kým Tešedík bol aktívnym propagátorom pedagogiky a diel Komenského.

Daniel Lehocký (1759–1840)¹⁷⁸ sa stal svojím dielom *Kniha o moudrém a křesťanském vychovávaní dítek* (Bratislava 1786) zakladateľom pôvodnej slovenskej teórie výchovy. Dovtedy Slováci nemali svojho systematika v pedagogike, a tak si Lehockého dielo získava historicky významné miesto v rozvoji slovenskej pedagogiky. Je otázka, čo mohlo podnietiť Lehockého k napísaniu takého systematického a uceleného diela. Nuž Lehocký bol osvietenisko-racionalisticky erudovaným človekom. On od mladosti pozoroval okolo seba spoločenské javy každodenného života, najmä vo výchove detí, o čom píše: „... z své zkušenosti nejlépe povědětí mohou, na jaký způsob

jím podobné někdy dítky k dobrému se vésti dají, i to spatříte, že sem někde naučení starých Otců užíval“.¹⁷⁹ Ako záujmovo zameraný národov, predovšetkým Maďarov a Nemcov (okrem iného študoval v Bratislave, Debrecíne a Jene), ba poznal aj diela Rousseaua. Pestnaučení starých Otců užíval“, čo sa zrači aj v slovách, „že sem někde Moudrost starých předků. Všetky tieto diela mohli v ňom podnietiť myšlienku dať aj slovenským vychovávateľom a rodičom do rúk knihu o výchove dieťaťa od jeho narodenia až do čias voľby povolania, t. j. kým dieťa neopustí školu, a to z toho dôvodu, že Slováci ešte také dielo nemali a ho postrádali. Lehocký vyjadril to vo vnovaní svojej knihy dobrodincom v nádeji, že knižočkou sa najlepšie zavďačí krajanom a posluží im, pretože v takýchto knihách ešte vždy majú nedostatok (*Předmluva*, 3). Súčasne si uvedomuje, že knihu napísal pomerne mladý, a preto môže mať nedostatky. Ak by nezískala priazeň patrónov, potom si želá, aby bola povzbudením pre iných napísať užitočnejšiu knihu o výchove, ktorá by napravila jeho omyly.

Lehocký napísal svoju knihu v čase, keď pedagogický realizmus na Slovensku dávnejšie nielen zásluhou pietizmu, ale v druhej polovici 18. storočia už aj nastupujúcim osvietenstvom širil a udomáňoval progresívne myšlienky vyjadrené u Komenského, Franckeho, Basedowa atď. Z Lehockého diela možno usúdiť, že sa na svoju prácu teoreticky dobre pripravil. V knihe síce neuvádza pramene, o ktoré sa opieral, no i tak vidieť, že tvoril pod vplyvom nových pedagogických prúdov. Treba však povedať, že Lehocký nebol epigonom ani eklektikom a utvoril svojskú, slovenskému naturelu blízku teóriu výchovy na úrovni doby, v čom sa preukázal ako vyspelý, teoreticky mysliaci pedagóg.

Základné paralely medzi Komenským a Lehockým možno pozorovať v oboch dieloch knihy (prvý diel *O dítkách*, a spôsobě vychovávaní, druhý diel *O vychovávatelích a samém vychovávaní*), preto sa nemožno ubrániť presvedčeniu, že Komenský mal zásadný vplyv na jeho tvorbu.¹⁸⁰

Lehocký jednoznačne prijal názor, že človek je tvor spoločenský a je súčasťou prírody. V celej svojej práci vychádza z porovnávania človeka a jeho výchovy s prírodou, prírodnými javmi a činnosťou človeka v prírode i spoločnosti, podobne ako to robí Komenský vo viacerých svojich dielach, no predovšetkým v Informatóriu školy materskej a vo Veľkej didaktike. Lehocký začína svoju Predmúvu slovami, že nič nie je pod slnkom, čo by bolo hodné takej starostlivosti, ako je na svet prichádzajúce dieťa, ktoré nielen krásou a dokonalosťou svojho tela, ale predovšetkým svojím rozumom prevyšuje všetko tvorstvo v prírode. U Komenského poznáme prirovnávanie tela človeka k zázračnému mikrokozmu, v ktorom je všetko usporiadané podľa zákonitostí prírody ako v makrokozme.

Podobne sú si blízki Lehocký a Komenský v chápaní významu človeka ako údu (člena) spoločnosti, do ktorej prichádza; ona ho vychováva a formuje k cieľom dokonalého spoločenského života. Rozum, vôľa a city ho v zásade odlišujú od ostatných živočíchov, ktorých život riadia iba inštinkty a pudy. Pretože človek prichádza do spoločnosti a je rozumným tvorom, je povinnosťou spoločnosti vychovávať ho tak, aby sa stal čestným občanom, manželom, otcom, priateľom, „ináč stávajú sa ľudia podobnými ošklivým, nemiernym a ukrutným hovädám“, píše Lehocký (Predmúva, 3 a n.).

Lehocký súhlasne s Komenským vyjadruje svoje hlboké presvedčenie o sile výchovy a príčiny mravného a spoločenského rozkladu v Uhorsku vidí v zanedbávaní výchovy. Lehockého úprimne znepokojovala rozháranosť spoločenských pomerov, podobne ako ju kritizuje Komenský v diele *Gentis felicitas*, ale neodvažuje sa otvorene na stránkach tlače odkryť jeho príčiny, aby azda „hanbu vlasti svojej neodkryl“. Radšej chce predstúpiť pred ňu ako mladý, citlivý lekár a ponúknuť jej svoje lieky, ktoré sa naučil pripravovať od „starých skúsených mužov“. Zrejme tu naráža Lehocký na starších pedagógov, medzi ktorými je Komenský na poprednom mieste. K renesancii ich myšlienok a pedagogických úsilí dochádza, ako sme už ukázali, aj u iných slovenských mysliteľov, čo prof. Čečetka vysvetľuje tým, že „v období osvietenstva ide o reprízu väčšiny základných problémov, ktorými žila Komenského doba a ktoré sa od-

zrkadľujú v jeho pedagogickej sústave a sociálno-reformných plánoch“.¹⁸¹

Otázke rozvoja rozumu, vôle a temperamentov venuje Lehocký priestor zodpovedajúci osvietenskému prístupu poznávania a hodnoteniu týchto psychologických faktorov dôležitých pre vývin a výchovu dieťaťa. Rozum chápe ako schopnosť (spôsobnosť) poznávať a rozoznávať dobré od zlého. Poznanie pravdy rozumom stavia ako jeden z cieľov kresťanskej morálky, k čomu sa dieťa prepracováva postupne od zmyslového vnímania. Pred nami sa tu u Lehockého v plnej miere rozvíja analógia Komenského senzualizmu, a to tým ces už v najmladšom veku, keď hlavnú funkciu pri poznávaní majú zmysly a pomáhajú dieťaťu dobré prijímať a zlé odmietať (s. 2-3). Z gnozeologického hľadiska Lehockého teória poznania má ten istý základ ako u Komenského, keďže zmyslové vnímanie je pre neho predpokladom rozumového poznania (Čo nebolo v zmysloch, nemôže byť v rozume).

I oblasť vôle chápe Lehocký eticky, a to ako žiadostivosť, náklonnosť k dobrému i zlému. Lehocký odmieta názor, že deti prichádzajú na svet iba s dobrými, alebo zlými náklonnosťami. Polemizuje s názormi, ktoré zastávajú niektorú z týchto krajností. Iste poznal Rousseauovo učenie o človeku, pôvodne dobrom, ktorého iba spoločnosť pokazila, alebo Pestalozziho názor, že zločinec sa zločincom stáva, za čo je zodpovedná spoločnosť. Podľa Komenského sa človek stáva takým, akým je, práve výchovou; táto viera v silu výchovy nachádza svoj odraz aj u Lehockého. Podľa neho správnu výchovu treba rozvíjať dobré a potláčať zlé náklonnosti, a tak utvárať podmienky pre dobrú výchovu dieťaťa (s. 4-6).

Stať o temperamentoch uvádza Lehocký pozoruhodnou vetou o priamej vzájomnej závislosti duševných a telesných funkcií. Lehockého vysvetľovanie vzájomného vplyvu psychických javov na telesné a telesných na psychické nesie už znaky fyziologickej psychológie, u nás dôsledne rozpracovanej Andrejom Vandrakom až v prvej polovici 19. storočia na základe Friesovej antropologickej psychológie.¹⁸²

Pri tomto vzájomnom pôsobení Lehocký veľký význam pripisuje temperamentu. Hovorí o štyroch klasických temperamentoch, o ich význame pri výchove detí, pri formovaní ich osobných morálnych vlastností, návykov a zvykov, nevynímajúc ani ich vplyv na činnosť detí pri hrách, učení, pri práci a na ich vzťah k „tovarišstvu“, teda ku kolektívu. Lehocký sa obsirnejšie zaoberá aj vplyvom temperamentov na rozvoj kladných a záporných charakterových vlastností osobnosti dieťaťa. Je presvedčený, že i v oblasti charakterových vlastností a cností možno výchovou veľa zmeniť, zlé – negatívne odstrániť, dobré spevňovať – ukovať. Vyzýva rodičov, aby tejto stránke výchovnej práce venovali náležitú pozornosť.

Lehocký v otázke telesného vývinu dieťaťa súhlasne s Komenským a Rousseauom zdôrazňuje význam primeranej životosprávy matky už v čase vývinu plodu a po narodení obsirne odôvodňuje povinnosť živiť dieťa svojim vlastným materinským mliekom. Odsudzuje, ako aj Komenský a Rousseau, odkázanie dieťaťa na cudzie prsia zo zdravotných i etických dôvodov. Za nemenej dôležité pokladá Lehocký aj starostlivosť o správne a zdravotne primerané odievanie dieťaťa, ako aj o priučenie hygienickým návykom.

V prvej časti knihy cenná je Lehockého stať o prostriedkoch mravnej výchovy, ktorú nazval *Jako môžu dítka dobre vychovávané býti z strany srdca a vôle?*, so zameraním na výchovu mravných činiteľov. Na prvé miesto kladie príklad ako najdôležitejšieho výchovného činiteľa. Rodičia sú povinní predovšetkým svojim príkladom prebúdzajú u dieťaťa kladné mravné vlastnosti. Lehocký názorne vysvetľuje čitateľovi – na kladných i záporných ukázkach – aký dosah má príklad pre formovanie osobnosti dieťaťa. Medzi činitele výchovy Lehocký zahrnuje aj skúsenosti dieťaťa. Pozná teda objektívne i subjektívne faktory vo výchove a opäť upozorňuje na zodpovednosť vychovávateľov za to, aby skúsenosti dieťaťa rozvíjali jeho schopnosť správne konať, ako aj posudzovať, čo je pre dieťa užitočné a čo škodlivé. V týchto myšlienkach sa opäť ozývajú názory jeho veľkých predchodcov, Komenského i Rousseaua, u ktorých skúsenosť je jedným z prirodzených činiteľov výchovy, ale aj vzdelávania dieťaťa. Ešte bližšie sa Lehocký primkyna k Rousseauovi v teoretickej staťi

o poznávaní následkov dobrých a zlých skutkov. Opäť na konkrétnych príkladoch sa má dieťa učiť, čo je preň škodlivé a čo užitočné, čo je mravné, čo nemravné, čo prípustné, čo neprípustné. Dieťa sa má naučiť hodnotiť dôsledky činov a podľa toho má v živote aj konať.

Medzi účinné výchovné prostriedky zaraďuje Lehocký rozkazy, príkazy a zákazy. Tieto sú však iba vtedy účinné, keď sa neukladajú naslepo a keď dieťa pozná ich dôvody. Správne používanie rozkazu a zákazu chápe Lehocký ako pedagogický prostriedok pre utváranie rodičovskej autority.

V systéme teórie mravnej výchovy rozpracoval Lehocký aj funkciu odmienu a trestov. Odmeny a tresty majú sa používať ako prostriedok výchovy vôle dieťaťa k dobrému. Lehocký nechápe odmeny ako hmotné dary, ktoré všetci rodičia rozdávať nemôžu, ale ako odmeny mravné (zvláštna náklonnosť, dôvernosť, pochvala atď.). Pri udeľovaní odmienu rozhodujúce je, aby dieťa neuvažovalo o dobrom skutku len z hľadiska toho, „čo za to dostane“, ale či sa jeho čin bude rodičom páčiť, či ho bude spoločnosť kladne hodnotiť. Lehocký píše aj o metodike udeľovania odmienu. Nabáda k opatrnosti, aby odmeny nevedli k rozpustilosti, k pýche, k potupovaniu chudobných, k lakomstvu a márnotratnosti. Odmenu má rodič výchovne využiť na cvičenie trpezlivosti dieťaťa, a tým ho viesť ku skromnosti a sebaovládaniu.

Primerané miesto venuje Lehocký aj problematike trestu. Podobne ako odmena sa má trest používať ako prostriedok výchovy vôle dieťaťa. Je jednoznačne proti používaniu telesných trestov. Lehockého viera v silu výchovy je v tomto smere ešte hlbšia ako u Komenského, lebo Komenský za istých okolností pripúšťa aj telesný trest (Komenský, *Zákony školy dobre usporiadané*, čl. XV, bod 20. Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II, Praha 1960). Lehocký odporúča iba mravné tresty a široko analyzuje negatívne dôsledky telesných trestov u detí. V tejto súvislosti píše: „Dítě, kterému téměř každého dne anebo týdne ruka rodičovská nad hlavou lítá, trátí všecku citedlnost těla, na slova a napominání otcovské nie nedbá, když bito bývá, hřbet svůj jako tvrdou skálu nadstavuje, a

jako tato proto měkší nezůstává, že tlučená bývá, tak se i ono nepolepšuje“ (s. 52).

Lehocký načrtol i metodiku trestov. Hodnotí charakter previnení a uvedomenie previnenia samotným dieťaťom. Psychologicky správne hodnotí hraničné činy detí, kde sa rodič nevie rozhodnúť, či má trestať alebo odpúšťať. Mnohé zlé činy, hovorí Lehocký, i samo dieťa pozná a ľutuje, iné činy zase sami trescú previnilca svojimi dôsledkami. Sú totiž mnohé previnenia, „ktará dítě sama hned na místě trescú“ (s. 53). Boli pokusy na základe tohto výroku považovať Lehockého za stúpenca rousseauovského učenia o prirodzených trestoch ako o prirodzených následkoch činov dieťaťa. Takýto zmysel môže sa z citovanej vety vyvodíť iba vtedy, ak sa vytrhne z kontextu Lehockého metodiky mravnej výchovy a neposudzuje sa veľku. Práve naopak, Lehocký stojí v tomto smere veľmi ďaleko od rousseauovského chápania trestov, lebo jeho cieľom bola predovšetkým výchova náboženskej mravnosti, čo ho zbližuje s Komenským. Vysoko kladne treba hodnotiť Lehockého požiadavku, aby sa dieťa nedonucovalo trestom k povinnostiam, k práci a k cnostiam. K správnej metóde ukladania trestov patrí aj overenie si pravdivosti obvinenia dieťaťa zo zlého činu. Bez toho sa dieťa nesmie potrestať, ak rodič nechce v ňom vzbudiť pocit nespravodlivosti.

Lehockého stupne mravných trestov sú tieto:

1. Odhalenie previnenia a jeho vyjavenie dieťaťu.
2. Poučanie, ako dieťa svojím činom iným uškodilo.
3. Prejavenie rodičovského zármutku nad činom dieťaťa.
4. Prísne dohovárание a hanenie.

Lehocký vo svojej horúcej láske k dieťaťu vystupuje na jeho obranu citlivým psychologickým opisom odpudzujúceho obrazu telesne trestajúceho vychovávateľa, v čom sa prejavil nielen ako majster pera, ale aj pedagogického pozorovania. Uvedieme tu aspoň na ukážku časť tejto state:

„Vychovavatelé, kteří již tak daleko v ukrutnosti své zašli, žeby potřebovali, aby jim každého okamžení ta slova v uších zněla: lidé rozumni jste, dítě rozumnou duší obdařené v rucech vašich jest, a nehovado, aneb necitelná skála. Nebo sotva, že dítě jedno nepravé slo-

vo z ust svých vypustilo, sotva že nějakovou škodu učinilo, na oděv svůj špinu aneb díru dostalo, že se od své nedovolené hry domu vrátilo; již se jeho otec aneb učitel jako Moloch rozpaluje, jednu střelu za druhou do něho pouští, od jednoho neštěstí k druhému je třesoucí se lapá, a když prvé řemenem oddává: potom bič do ruky udech tluče, vlasy z hlavy trhá, sem i tam dítětem svým strká, až se v pláči svém téměř zašlo, krev svou jako obět vylévá, a udmi mže. O morděři ukrutni! jak na tomto světě pokojně svědomí mítí můžete, když tato mladá krev k nebi za pomstu volá?“ (s. 57).

Mnohé paralely medzi Komenského a Lehockého pedagogickými názormi nachádzame i v druhom diele *Knihy o moudrém a křesťanském vychovávání dítek*. Lehocký sa v nej zaoberá už otázkami vzdelávania a výchovy detí v jednotnom vzdelávacom systéme predškolského a školského veku a uzatvára svoje úvahy riešením otázky voľby povolania a prípravy žiakov pre život. Predovšetkým treba zdôrazniť, že spoločnou črtou Komenského a Lehockého je presvedčenie o nevyhnutnosti školského vzdelávania detí. Lehocký však osobitne zdôrazňuje, že mu predovšetkým záleží na starostlivosti o školovanie detí nižšieho stavu (s. 61), ktorý tvorí najširšiu vrstvu obyvateľstva a v ktorom sa výchova najviac zanedbáva.

Lehocký sa celkom stotožňuje s Komenským v názore, že do šiesteho roku sa majú deti vychovávať doma u rodičov. Ako Komenský chápe materskú školu v lone matky, takisto Lehocký pripisuje povinnosť rodičom starať sa „o dobré vychovávání až do šestého léta“ (s. 62). Lehocký chápe v tomto období výchovu prevažne ako formovanie mravných črt osobnosti dieťaťa. Osobitne sa zaoberá teóriou mravnej výchovy u chlapcov a osobitne u dievčat. Opäť sa tu ozývajú Komenského pedagogické idey, keď požaduje, aby deti už v predškolskom veku poznávali veci v prírode, učili sa ich správne pomenovať, aby rodič sprístupňoval dieťaťu všetky veci, ktoré ho obklopujú, ako je dom, súkno, odev, obuv, brvno, pluh atď. a vysvetlil mu, že všetky tieto veci sú dielom ľudských rúk, že sú výsledkom ľudskej práce (s. 93). Do okruhu poznávania zahrnul Le-

hocký, ako to čini Komenský v Orbis pictus, aj veci a javy v prírode, ktorých pôvod obaja rovnako odvodzujú z náboženských predstáv o ich stvorení Bohom. Z didakticko-gnozeologického aspektu treba progresívne hodnotiť začlenenie názorného poznávania prírody v samotnom prírodnom prostredí v predškolskom období.

U Lehockeho nemenej dôležitým činiteľom je výchova detí počas školským vekom až po jej ukončenie v 15. roku veku života. Rovnaký význam pripisuje školskej výchove a vzdelávaniu ako Komenský. Prednosti školskej výchovy vidí Lehoccký v jej kolektívnej forme, lebo všetko to, čo dieťa v škole dostáva, poskytuje sa mu v živých obrazoch, ktoré dieťa rado nasleduje, no a deti – zdôrazňuje Lehoccký – „k tomu všemu nikde tak veľké príležitosti nedostávajú, jako v tovaríšství mnohých dítek“. Lehoccký celkom v duchu Komenského črtá školu ako miesto radosti, kde sa deti k pilnosti a k dobrému správaniu povzbudzujú. Význam školskej výchovy zvýdvihol aj tým, že požaduje od rodiča posielat dieťa do školy (s. 131).

Lehoccký bol aj dobrým znalcom sociálnych pomerov na slovenskom vidieku. Dotýka sa otázky zamestnanosti detí v školskom veku a upozorňuje rodičov na nesprávnosť zaužívanej praxe nechávat deti radšej doma na vykonávanie domácich prác alebo namiesto do školy posielat ich učiť sa remeslo (s. 131). Jeho kritika mieri však i na školy, ktoré nemajú náležitú úroveň. Tam, kde žiaci trávajú čas iba „daremným rapotáním“ (s. 132) pre život neužitočných vecí (myslí sa tu na mechanické odriekanie skloňovania a časovania), bolo by azda lepšie zamestnat ich domácimi prácami.

O zaostalosti obchodu, remesiel i hospodárstva v Uhorsku vyslovuje Lehoccký podobne nepriaznivý súd ako Komenský v *Gentis felicitas*,¹⁶³ vidiac jej príčinu v nevzdelanosti národa a podotýka, že „trpí při tom i celá krajina, nebo když obyvatelé její v mladosti vtip svůj neostří, když po moudrosti nedychtí, když sebe s přirozenými věcmi a s tím, co anebo k hospodářství anebo k obchodu s lidmi slouží, obznámiti nechtějí, tedy všechny poklady krajiny zakopané zůstávají, řemesla nikdy k té dokonalosti, ku které jinde přišli, nepřicházejí, a všude, kde se jen člověk ohlédne, jest veliká hloupost, zdivělost, a nedostatek při hojnosti“ (s. 133).

Nuž obaja, Komenský i Lehoccký, dospeli k názoru o nutnosti ekonomického rozvoja krajiny, pravda, predpoklady tohto rozvoja vidia v prvom rade v zabezpečovaní dobrej školskej výchovy a vzdelávania.

Lehoccký vo svojej výchovnej sústave hodnotí spoločenské postavenie a poslanie učiteľa. Spolu s Komenským je presvedčený o veľkom spoločenskom význame jeho práce, ktorú vykonáva pri výchove a vyučovaní detí, a tak i on kladie vysoké požiadavky na morálny profil a na odbornú pripravenosť učiteľa.

Zaujímajú ho otázky sociálneho zabezpečenia učiteľa a vytyka vtedajšej spoločnosti, že nevie náležite oceniť jeho prácu. Z tohto nedocenenia učiteľovej práce plynie aj slabé honorovanie práce učiteľa. Porovnáva jeho príjmy s príjmami remeselníkov a obchodníkov a vyslovuje nespokojnosť s tým, že ani títo nedoceňujú učiteľovu prácu, hoci v podstate vzdelanostná príprava remeselníckeho a obchodníckeho dorastu závisí práve od školskej výchovno-vzdelávacej práce. Takýmto činom Lehoccký pochopil priamu súvislosť medzi ekonomickým rozvojom svojej doby a podmienkami vzdelávania zodpovedajúcimi požiadavkám tohto rozvoja.

Ak sa bližšie prizrieme obsahu vyučovania v Lehocckého škole, ktorú chce zriaďovať na dedinách a menších mestečkách (tieto školy by zodpovedali Komenského škole materinského jazyka, hoci u Komenského trvá iba šesť rokov – od 6. do 12. roku veku dieťaťa, a u Lehocckého od 6. do 15. roku veku) zistíme, že výber predmetov už zodpovedal jednak Lehocckého poznatkom o ekonomických potrebách doby, jednak uvedomeniu si toho, že sa ekonomická základňa člení na oblasť poľnohospodársku na dedinách a na oblasť remesiel a obchodu v mestách. Preto nachádza ekonomický aspekt taký silný odraz aj v obsahu vyučovania navrhnutého Lehocckým. Pre chlapcov odporúča vyučovať v škole čítanie, písanie, „kumšt počítování“, písanie listov (korešpondencia), prírodopis (*historia naturalis*), náuku o dobrom a správnom hospodárení (*oeconomia*) pre roľníkov, remeselníkov a obchodníkov (kupcov) a žiaci majú získať vedomosti aj z fyziky. V jazykovom vyučovaní je Lehoccký celkom stúpencom Komenského a na prvé miesto stavia „cvičení dítek v čistě mateřinské

že, aby (jak chvalitebná a pováženi hodná příčina!) sme jak žeť samou k větší dokonalosti přivedli, a tím pohodlněji mluvíti mohli“ (s. 159). Súčasnou vyučovania Lehockeho školy je aj zemepis, dejepis (domáce dejiny), geometria a náboženstvo.

Komenský a Lehoccký sa zhodujú aj v otázke vzdelávania dievčat na úrovni základného školstva. Nevyhnutnosť vzdelávania dievčat sa odôvodňuje tým, že „ono bílé pohlaví tak rozumnou dušou obdařené, tak ke všemu cvičení, ke vši známosti spůsobné jest, jako i my ...“ (s. 163). Ich vzdelávanie odôvodňuje Lehoccký aj ekonomicky a spoločensky, najmä ako potrebné pre budúce manželky. Preto nech sa učia čítať, písať, počtovať, listy písať, a zvlášť nech sa učia viesť hospodárenie. Z fyziky by sa takisto mali niečo naučiť, píše Lehoccký, aby sa zbavili poverčivosti, ktorou je zafaržené práve toto pohlavie (s. 165). Zdá sa, že v tomto prípade prirafaže ženám, lebo jeho obdobie bolo preplnené poverami a poverčivosťou, ako to poznáme napr. i z práce Pavla Michalku Rozmlouvání učitele s několika sedláky o škodlivosti pověry (v Prešporcku 1802), ktorou bojuje proti poverám medzi ľuďom všeobecne, nevynímajúc ani mužov. Lehoccký chce, aby sa dievčatá cvičili okrem náboženstva aj v politike, čím rozumie naučiť sa správne a múdro zaobchádzať s ľuďmi.

Mnohé myšlienky blízke Komenskému alebo totožné s jeho pedagogickými názormi môžeme nájsť v obsahu jednotlivých učebných predmetov, ako aj v metodických pokynoch. Tak napr. Lehocckého členenie prírodopisu na náuku o neživej prírode a živej prírode rastlinnej a živočíšnej, ukončenej poznatkami z náuky o človekovi, pripomína nám Komenského Orbis pictus, ale i Januu. Lehoccký pre obsirnosť disciplíny odporúča urobiť výber najpotrebnejšej látky pre výučbu a túto predkladať žiakom s uvedením názvu, povahy, vlastnosti a užitku predmetu. Tento postup je obdobný s postupom Komenského v Orbise. Lehoccký je súčasne propagátorom názornosti vo vyučovaní. Odporúča učiteľom, „aby ditky někdy se svým učitelem na svobodné povětrí vycházeli, a tam se hned o této, hned o jiné bylině poučovali, hned k pracovitým mravencům, hned ku ptačím hnízdám vedené byli, hned se tento, hned jiný strom poznávati naučili. O! jakoby to milé, platné, a prospěšné vyučování pro ditky i pro

učitele bylo!“ (s. 147). Pri vyučovaní zemepisu Lehoccký ešte viac vyzdvihuje názornosť slovami: „Zeby příjemné toto učení pro ditky bylo, každý dopustí, který ví, že ony všecko, což rukama makati, a očima videti mohou, oblibují“ (s. 159).

Lehoccký súhlasne s Komenským ustavične zdôrazňuje význam vyučovania pre rozvoj tvorivého myslenia detí a rozvíjania ich logického úsudku a poukazuje na to, že školské cvičenia sú prípravou na riešenie mnohých otázok v každodennom živote. Ilustruje to na vyučovaní geometrie, zdôrazňujúc nutnosť jej spojenia so životnou praxou na takýchto príkladoch: „Když orač zem svou pluhem dělí, když krejčí sveroukno podle míry střihá, když švec kůži svou krájí, když bednář sudy měří, atd. co to jiného jest, než že podle nějakého pravidla věci vyměřuje, aby pořádně a přihodně, dokonale a pěkně všecko připravil, a sobě aneb jiným škody neučinil. A toto sice jest toliko přirozená šikovnost a maličká známost: jestliže se pak ditky, které se k řemeslům strojí, něčemu dokonalejšímu naučí, a nějakou hotovost k vyměření sobě nadobudnou, jak štěstliví a skusení mistrové v svém řemesle a stavě časem svým budou“ (s. 162).

Z hľadiska paralel s Komenským nemenej dôležité sú návrhy Lehocckého na úseku učebníc. Požaduje takisto ako Komenský, aby pre vyučovanie jednotlivých predmetov boli napísané osobitné učebnice (s. 167). Ich tvorbu hodnotí tak vysoko, že nepozná vďačnejšiu prácu v prospech vlasti a úspešného vyučovania ľudu.

Záverečné state svojej práce venuje Lehoccký starostlivosti o mládež po 15. roku veku a otázke voľby povolania. Približuje rodičom a vychovávateľom štyri základné povolania podľa spoločenského stavu, a to stav sedliacky, remeselnický, obchodnícky (kupecký) a vojenský, aby poznali aké sú základné pracovné povinnosti jednotlivých stavov. Lehoccký odporúča nenaučovať deťom povolanie, ale nechať ich slobodne sa rozhodnúť pre to, ku ktorému majú najlepší vzťah. No rozumná rada rodičov a vychovávateľov aj tu je nutná.

Lehoccký týmto výpočtom povolania nezastavil cestu k vyšším „duchovným štúdiám“ pre nadaných žiakov, žiada však prísny výber. Bez vyššieho učeného stavu totiž nemôžu prekvitať ani ostatné stavy. Slobodnú voľbu povolania vyhradzuje aj pre dievčatá, čo spája so

slobodným rozhodnutím o vstupe do manželstva, na čo sa pripravujú dievčatá ešte v čase školskom, priúčajúc sa vedeniu domácnosti a domácim prácam. Lehocký uzatvára svoju Knihu o moudrém a křesťanském vychovávaní dítek pedagogickou problematikou o dovedení mladej generácie až k práci a o jej spoločenskom začlenení, a tým dospieva k systémovému završeniu výchovného procesu na úrovni všeobecnovzdelávacej, všeludovej školy. V tomto smere prekonal aj Komenského všeobecnovzdelávací systém nielen prirodzeným uzavretím základného vzdelávacieho okruhu štúdia v 15. roku veku, ale aj jednoznačným vymedzením začlenenia mládeže do pracovného procesu. Z toho vidieť, že Lehocký tvorivo a svojsky pristupoval k vypracovaniu svojho výchovno-vzdelávacieho systému tak, ako si to vyžadovala jeho doba. Jeho veľkí predchodcovia v pedagogike boli mu prameňom poznania, no nestal sa ich mechanickým napodobňovateľom, ale tvorivým rozvíjateľom.

U Lehockého ešte raz sa hlási duch Komenského pedagogiky v nezachovanej práci, ktorej dal titul Slabikář větší pro školy nejvíce dědinské a domácí potřeby. Lehockého Slabikář mal byť encyklopedickou knihou pre širšie použitie ako len pre školy. Podľa ukážky J. Palkoviča, uverejnenej v Týdenníku (1813, II, 608), prihovárал sa v ňom Lehocký aj k rodičom, poučajúc ich o opatere detí od útleho veku.¹⁸⁴ Jeho Slabikář mal zrejme populárnejšou formou ako Kniha o moudrém a křesťanském vychovávaní dítek poučať mládež i dospelých o obsahu ľudských znalostí potrebných pre každodenný život. I táto práca naznačuje, že slovenská pedagogická tvorba mala v Danielovi Lehockom komeniovsky orientovaného pedagogického teoretika.

K obnove Komenského pedagogického odkazu koncom 18. storočia celkom uvedomele pristupuje popredný slovenský osvietenec, sociálny reformátor a pedagóg, Samuel Tešedík (1742–1820). Tešedík na rozdiel od Lehockého nielen píše v duchu Komenského, ale aj v praxi uskutočňuje jeho ciele. Intenzívne študuje Komenského pedagogické, a najmä sociálno-reformné myšlienky, vzdáva Komenskému hlbokú úctu vo svojich spisoch, cituje z Komenského diel dlhšie pasáže na doloženie správnosti svojich úvah a rozširuje Ko-

menského myšlienky tlačou, najmä vydaním jeho potockej reči De cultura ingeniorum. V dobe nášho osvietenstva našiel Komenského odkaz v Tešedíkovi najhorlivejšieho pestovateľa a hlásateľa.¹⁸⁵ Možno sa nazdávať, že na také hlboké poznanie a životné uplatňovanie Komenského diela dovedlo Tešedíka už samotné rodinné prostredie a tradície českých exulantov, lebo — ako píše vo Vlastnom životopise¹⁸⁶ — „starí rodičia Juraj Theschedik a Estera Nedeckyová přistahovali sa do Uhorska, a to do mestečka Púchov v župe Trenčianskej, spolu s inými tkáčskymi rodinami z Čiech a Moravy, kde ako protestantskí poddaní boli vystavení takému útlaku, že zanechajúc svoje domy, obrátili sa o pomoc a ochranu na cisára Karola VI.“.

Keďže v protestantských rodinách na Slovensku sa ustavične udržiavala Komenského tradícia a úcta k nemu, ba — ako sme sa už mohli presvedčiť — uchovali sa aj Komenského knihy, mohol teda Tešedík prvé poznatky o Komenskom získať už v rodinnom prostredí. Jeho otec sa narodil v Púchove, v centre Jednoty bratskej na Slovensku, a ako evanjelický kazateľ určite priblížil svojmu umnému a bystrému synovi Komenského osobnosť. Potom už mohlo záležať iba na ďalších podmienkach a okolnostiach, ktoré priaznivo ovplyvnili otváranie Tešedíkovho obzoru v oblasti vhlbenia sa do diel Komenského. Príležitosť na to sa naskytla počas jeho študijného pobytu na univerzite v Erlangene a počas cesty do Jeny, Halle, Dessawy a Berlína,¹⁸⁷ kde v 18. storočí živo nadväzovali na pedagogické i sociálno-reformné myšlienky Komenského. Najmä pobyt v Halle, v ústavoch A. H. Franckeho, kde sa uchovali nielen knihy, ale aj viaceré rukopisy Komenského, mohol sa stať Tešedíkovi príležitosťou pre hlbšie poznanie Komenského diela. Prof. J. Čečetka prísny vedeckým porovnaním ukázal, že Tešedík pracoval s Komenského dielom Opera didactica omnia, odkiaľ čerpal aj text pre svoje vydanie Komenského potockej reči Oratio de cultura ingeniorum,¹⁸⁸ ku ktorej pripojil Tešedík aj výňatky z Komenského spisu Fortius redivivus, sive de pellenda e scholis ignavia (Fortius znova živý, čiže ako vyhnať lenivosť zo škôl) podľa Endtnerovho norimberského vydania Eruditionis scholasticae, Atrium (Školského vzdelávania, sien).

Tešedíkove osobné skúsenosti zjavne hovoria o racionálno-ekonomickom zameraní jeho záujmov už počas cesty po Nemecku, a preto neostáva dlžen ani kritike neblahého hospodárskeho položenia Uhorska v porovnaní so západnými krajinami. V jeho slovách „Veľké plochy úrodnej zeme sú na míľové vzdialenosti neobrábané a nevyužité ani na pestovanie obilnín, ani na chov dobytka“ ozývajú sa nám hlasy Komenského z diela *Gentis felicitas*, v ktorom sa takisto upozorňuje obyvateľstvo Uhorska, že zem je bohatá, ale pre nízku vzdelanosť ľudu nevyužitá, a to je príčina biedy tejto krajiny.

Sírku svojej erudície najmarkantnejšie preukázal Tešedík teoreticky vo svojich spisoch (*Roľník v Uhorsku*, *Dvanásť paragrafov o uhorskom školstve*, *Úprava dekanom*, *Môj názor na školskú učebnicu*, *Podrobné vysvetlenie príčin vzniku a zániku prvého prakticko-ekonomického priemyselného ústavu v Sarvaši*, *Vlastný životopis a iné*) a prakticky v realizácii svojich didakticko-pedagogických cieľov na Prakticko-ekonomickom priemyselnom ústave, zriadenom v Sarvaši v roku 1779. V celej Tešedíkovej ľudovýchovnej literárnej i školskej činnosti preniká do popredia duch Komenského pedagogického i sociálno-reformného úsilia.

Tešedíka spája s Komenským predovšetkým neochvejná viera vo výchovu a vzdelávanie; za ich pomoci chce dosiahnuť všeobecnú nápravu nielen v oblasti ekonomickej (poľnohospodárskej a priemyselnej), ale aj morálnej. Je presvedčený, že žalostný hospodársky stav Uhorska je zapríčinený predovšetkým nevzdelanosťou roľníka, a preto treba napraviť vzdelávanie a výchovu na ľudových školách dedinských. S touto nápravou prenikne ruka v ruku aj osveta v oblasti morálnej a ľudia prestanú veriť poverám. Hlavným prostriedkom na odstránenie obmedzenosti a tmárstva zo života ľudu je poznanie prírody a jeho zákonitosti. Preto reálne predmety majú v školskom vyučovaní zaujať popredné miesto. Aby však vyučovanie bolo účinné, musí vychádzať z prirodzenej chápanosti detí, má byť primerané rozumovej zrelosti dieťaťa podľa veku a musí byť čo najkonkrétnejšie. Preto treba zriaďovať pri školách zbierky prírodnín, ale aj hospodárskych produktov, zbierky umeleckých predmetov a remeselných výrobkov. Tešedík všetko to realizoval vo svojom, v celom

Uhorsku známom, ústave zo zdrojov, ktoré utvoril na hodinách výrobného vyučovania z poľnohospodárstva a remeselnej výroby. Dokázal oveľa hlbšie preniknúť do problémov pedagogiky výrobnej práce, ako to učinili napr. Pestalozzi a Salzmann, pretože sám bol odborníkom v týchto ekonomických odvetviach a dokázal produkty svojho ústavu aj náležite na trhu speňažiť. Takýmto činom súhlasne s Komenským prakticky uvádzal do života zásadu spojenia rozumovej výchovy s výchovou k práci, pričom činnosť rúk od osvojenia zručností až po umeleckú tvorbu má pre šťastný život človeka najvyššiu ekonomickú i etickú hodnotu.

Veľkú prekážku v uskutočňovaní nových foriem výroby, a tým aj povznesenia ľudu celej krajiny, vidí Tešedík spolu s Komenským v zakorenenej lenivosti. Jednu z prvoradých úloh vidí v boji proti nej, preto i na priečeli sarvašskej školy umiestňuje Tešedík Komenského myšlienku: „*Methodos docenti quaerimus faciles, quam potius agendum esset, ut e scholis pellatur ignavia*“ (Hľadáme ľahké metódy učenia, hoci by sme sa mali skôr pričiniť, aby sa lenivosť vyhnala zo škôl).¹⁸⁹

Boju proti lenivosti mala slúžiť aj Tešedíkova reedícia Komenského potockej reči *Oratio de cultura ingeniorum* s výňatkami z *Fortia* znova živého, čiže ako vyhnáť lenivosť zo škôl, ktorú dal roku 1791 v Pešti vytlačiť, zdarma ju rozdával medzi ľuďom a jeden exemplár poslal i cisárovi Leopoldovi II., v nádeji, že ho tým upozorní na príčiny zaostávania uhorskej krajiny. Takýmto činom takmer 150 rokov po prednesení tejto reči Komenským v Blatnom Potoku dostávajú sa jeho nápravné myšlienky zásluhou Tešedíka na stôl panovníckeho dvora, proti ktorému Komenský celý život bojoval. Vyzerá to paradoxne, ale v skutočnosti podľa Tešedíkových zámerov Komenský mal poučať cisára, v čom treba vidieť príčiny zaostávania Uhorska a aké prostriedky treba použiť na odstránenie tohto zaostávania. Tešedíkova reedícia Komenského Reči o vzdelávaní ducha našla i verejný ohlas. V *Novi ecclesiastico-scholastici Annales* (tomus II. anni 1794) nepodpísaný recenzent pripisuje Tešedíkovi nemalú zásluhu na tom, že spis vydal, a vidí v tom úsilie o verejné blaho. Citátom z tejto potockej reči Komenského Tešedík začína i končí *Dvanásť para-*

grafov o Uhorskom školstve. Vyberá z nej prihovor k ľudu uhorskému, nabádajúci „oddialiť lenivosť a nečinnosť od srdca pospolitého ľudu“ a žiť životom včiel i mravcov, medzi ktorými „niet ani stopy po nečinnosti“.¹⁹⁰

Svoj návrh na nápravu uhorského školstva v Dvanástich paragrafoch uzatvára predpokladaným zriadením štyroch prakticko-ekonomických priemyselných škôl na spôsob školy sarvašskej, opierajúcej sa o autoritu Komenského slov z reči O vzdelávaní ducha. Tešedík opäť vyberá Komenského myšlienky o význame rozvoja poľnohospodárskej a remeselnej výroby pre krajinu, bez čoho nemôže byť ľud šťastný a blažený, hovoriac: „Mali by ste desaťkrát toľko radosti a slávy, keby ste poznali svoje bohatstvá a vedeli by ste ich využiť. Vaši roľníci by žili ako šľachtici a vaši šľachtici by mohli žiť ako kniežatá.“¹⁹¹

Aj v oblasti didaktickej bol Komenský vzorom Tešedíkovi. V *Novi ecclesiastico-scholastici Annales* (tomus I. anni 1794) uverejnil Tešedík oznam v rubrike Hľadajú sa knihy (s. 139–140), že by rád získal „I. A. Comenii opera didactica“. Tešedík si zrejme chcel zado- vážiť základné didaktické diela Komenského, no možno myslel aj na *Opera didactica omnia*, ktoré už zaiste poznal skôr, lebo podľa nich pripravil ešte v roku 1791 reedíciu *Reči o vzdelávaní ducha*.¹⁹²

Prácu na sarvašskej škole zlepšoval Tešedík uvádzaním svojich učiteľov do štúdia „najvynikajúcejších pedagogických prác“, ktoré sám zaobstarával a požičiaval členom pedagogického zboru. Z tohto Tešedíkovho úsilia vyrástla školská knižnica ako základný predpoklad teoretického štúdia učiteľov. V tomto ohľade ďaleko predstihol rektorov škôl v Uhorsku, keďže pochopil nevyhnutnosť sústavného teoretického vzdelávania sa učiteľa, a tým vybudoval predpoklady na prehĺbovanie samotnej pedagogickej praxe. Základným didaktickým princípom spájajúcim Tešedíka s Komenským bola názornosť a vyučovanie prácou (práca bola u Tešedíka platená). Teda detská aktivita bola tu rozhodujúcim didaktickým a pedagogickým faktorom, pričom rešpektoval vekové osobitosti detí, schopnosti, náklonnosť, záujem detí a rozvíjaním vôľových vlastností i citovej sféry dosahoval nevídané úspechy. Tešedík sám o tom takto píše: „V tejto

prakticko-hospodárskej priemyselnej škole vzhľadom na rôzny vek detí sa vykonávalo viac ako šesťdesiat druhov práce, ale nie naraz, vykonávali sa pomaly, postupne, podľa času a okolností, podľa telesných schopností, náklonnosti a vôle; deti teda neboli preťažované. Práca sa im nevydávala na celý deň; no len vtedy sme ich zapojili do práce, keď sme ich na to uznali za najsúcejšie. A práce sa vymedzovali vždy podľa miestnych okolností a obmedzovali sa na také predmety, o ktoré deti prejavili najväčší záujem, pretože tým sa stali prospešnými buď samotným deťom, alebo rodičom, alebo iným ľuďom a vlasti; a zároveň rozumným využívaním domácich plodín pomohlo sa i štátu.

Práce sme rozdelili tak, aby sa deti zamestnávali v každom ročnom období a aby podľa potreby (ak to bolo žiadúce) pomáhali najmä v správnejšom obrábaní a využívaní pôdy, vo zveľaďovaní priemyslu, vo výstavbe tovární a rozvíjaní obchodu vo väčšej miere. No napriek tomu nesmeli to byť práce monotónne a unavujúce, museli byť rozmanité, aby dlhotrvajúca námaha neodstrašila mladú silu. Tieto práce, pokiaľ to bolo možné, vykonávali sa vždy v prírode alebo v miestnosti, v ktorej sa dalo dobre vetrať.

Takto som sa snažil odstrániť nedostatky ľudovej školy; takto som roznecoval, rozvíjal, povzbudzoval a zamestnával schopnosti sedliackych detí; takto som ich pripravoval na budúce životné povolanie, aby po získaní skúsenosti v štátnej službe a v práci sa mohli stať vzdelanými rozvíjateľmi národného priemyslu.

A ako nekonečne mnoho dobrého sa zrodilo z oduševnenia detí vyvolávaného prácou! Deti s radosťou čakali na svojich učiteľov; na hodinách boli vždy aktívne a výklad učiva sledovali so živým záujmom, pretože častou variáciou práce udržiavali sme ich v dobrej nálade a oduševňovali sme ich pre súťaženie. Tým sa u nich neskoršie vytvorila obratnosť a oduševnenosť v práci.

A to sú tie zásady, ktoré som si prial vstúpiť do svojich školských detí prv, než by opustili školu a vstúpili do štátnej služby.“¹⁹³

Tešedíkovi pritom záležalo aj na vzdelávaní dievčat, hoci sa uspokojuje, podobne ako Lehocký, s menšími požiadavkami a užším rozsahom učebnej látky ako u chlapcov.

Tešedík chápal význam školy a vyučovania už z nového aspektu, predovšetkým ekonomicko-národného a štátneho, nahmatal základné spojivo medzi životom a školou, ukázal, čo moderný štát od školy požaduje a čo má dať škola štátu. Tešedík takýmto činom školu nielen didakticky pretvoril, ale dal jej aj ekonomické zdôvodnenie. U neho škola prestáva byť samoučelným zariadením triedno-ideologickej výchovy feudálnej spoločnosti a smelo razil cestu pre školu nastupujúceho kapitalizmu. Preto sú zákonité i rozpory s feudálnou spoločnosťou, do ktorých sa Tešedík dostal. Jeho kapitola Nenávisť, závisť, posmievanie sa a úklady; ich trinásť príčin a moje utrpenia, uverejnené vo Vlastnom životopise, bezprostredne ilustruje, ako hlboko zasiahol a ranil svojimi sociálno-reformnými a pedagogickými úsiliami konzervativizmus retardačných feudálnych síl. Ako typický príklad odporu zaostávajúceho feudálneho spoločenského vedomia proti Tešedíkovi a jeho novátorstvu v Sarvaši spomenieme rekrimináciu jeho učebnice Knížička k čítaniu a k prvním začátkum vzdelání školských dítiek, spořádaná podle potřeby dolnozemske mládeže evangelické z roku 1780, o čom Tešedík takto píše: „Moja čítanka, zostavená pre nižšie triedy podľa Rochowovej a Campeho vyučovacej metódy, v ktorej podľa vnímavosti detí dôležitejšie miesta Písma svätého boli pri jednotlivých rozprávkach, ale evanjelium, epištoly, otčenáš a verímboha (ktoré do čítanky ani nemôžu patriť) nedostali tam miesta, nebola nič iného než naturalizmus, deizmus, socinianizmus a dobrotivý pánboh vie, aký druh izmusu. Niektorí premúdri rodičia nechceli svojim 10–12 ročným deťom dať vôbec do ruky moju čítanku a protestovali proti nej, ako proti knižke s nebezpečnou tendenciou.

Konečne v horných krajoch Uhorska boli celé cirkevné obce, ktoré si kúpili moju knižočku po 100 exemplároch pre protestantské školy; no problém kníh je problémom až do dnešného dňa.“¹⁹⁴ Teda užitočnosť Tešedíkovej čítanky pochopili u nás na Slovensku. Príčinu toho možno vidieť jednak v predchádzajúcom pôsobení pietistického realizmu, rozvoji manufaktúr najmä v druhej polovici 18. storočia a v tom, že ekonomicko-sociálne premeny boli v 18. storočí najintenzívnejšie práve na Slovensku a odrazili sa aj vo vývoji slovenskej

národnosti.¹⁹⁵ Rozhodujúcim činiteľom tu bol aj fakt, že čítanka bola napísaná v slovenčiackej češtine, teda pre slovenský ľud zrozumiteľnej reči, čo takisto zodpovedalo ideám Komenského, aby knihy pre ľud boli písané v jeho jazyku.

Tešedík vyslovil i teoreticky svoje názory na školskú učebnicu v spise Mój názor na školskú učebnicu pre väčšie prakticko-ekonomické vidiecke školy.¹⁹⁶ V základných aspektoch i tu sa Tešedík zhoduje s Komenským. Príčinu úbohého stavu škôl vidí v nedostatku vhodných učebníc. Preto treba, píše Tešedík, zostavovať učebnice iba s učebnou látkou, ktorú škola potrebuje, aby bola primeraná chápanosti učiteľa, detí a zodpovedala budúcemu povolaniu detí. Má obsahovať metodickú časť pre učiteľa, ako to nachádzame aj v Komenského učebniciach, a potom samotnú učebnú látku.¹⁹⁷ Charakter učebnice podľa Tešedíkoveho návrhu je takisto encyklopedický, ako je aj v Komenského učebniciach, iba výber tém je už typicky osvietenko-racionalistický.

Osobitnú pozornosť venuje Tešedík spôsobu spracovania učebnice. Dáva pritom do popredia praktické zretele a súveké potreby spoločenské i hospodárske. Učebnica nemá byť iba školskou didaktickou pomôckou, ale má sprevádzať človeka po celý život.

Ako vidíme, Tešedíkove pedagogicko-praktické, ale aj didakticko-teoretické názory stoja blízko k pedagogickým úsiliam Komenského. Svojimi sociálno-reformnými pokusmi ukázal, ako možno preniesť do života ideály spoločenskej premeny výchovou a vzdelávaním, o čo sa už pokúšal aj J. A. Komenský, pričom už sám život ich podnecuje hľadať spojitosť medzi školou a hospodárskou obnovou. Pravda, primárnosť významu ekonomického rozvoja pre intelektuálny progres ešte chápať nemohli.

* * *

Pri celkovom hodnotení 18. storočia na Slovensku z komeniologického hľadiska sa nám utvára nasledujúci obraz. Predovšetkým vidíme, že didakticko-pedagogický odkaz Komenského našiel bezprostredných, ale aj nepriamych pokračovateľov. V tomto smere zohrali

tvorivo-motivačnú rolu Komenského učebnice svojim obsahom vecného učenia na základe pedagogického realizmu. Osobitne obdobie pietizmu nadväzuje tu na Komenského pri zavádzaní reálnych predmetov do vyučovania. No závažné je pre rozvoj pedagogického myslenia u nás v tom čase prenikanie Komenského ideí k nám z prameňov zahraničných, najmä z centra pietizmu v Halle, čo oživuje v školách na Slovensku aj sociálno-pedagogické tendencie, tak smelo rozvinuté neskôr v osvietenstve. Komenského duch spolupôsobí aj v období hľadania nových ciest v školstve, v školsko-reformných snahách Márie Terézie, keď ekonomické problémy riše nástojčivo nastoľujú otázku nutnosti v učebno-vzdelávacej oblasti. Pedagogickí pracovníci nadväzujú u nás na tento pohyb i centrálnu (A. F. Kollár) i regionálne (G. Fabri), pričom Komenského idey tu ustavične spolupôsobia. No ešte pribojnejší sú naši pedagogickí osvietenenci v zastúpení Lehockého a Tešedíka, u ktorých sa dostávajú do popredia už aj Komenského sociálno-reformné snahy. Takýmto činom sa u nás oživuje Komenského dielo na širšej platforme ako len na pedagogicko-didaktickej. Jeho myšlienky spolupôsobia pri pretváraní feudálnej spoločnosti a jeho ideový vplyv pozorujeme aj u predstaviteľov nášho národnoobrodzovacieho procesu. S tým sme sa však už dostali k ďalšej etape, a to k otázke Komenského vplyvu na pedagogické myslenie 19. storočia na Slovensku, o čom chceme hovoriť v nasledujúcej stati.

Komenský v slovenskej pedagogike v období národného obrodzenia

Rozbor komeniologických materiálov z 18. storočia z aspektu nadväzovania na Komenského pedagogicko-didaktické idey umožnil nám preniknúť do problémov vývoja slovenskej pedagogiky a nahmatať

širšie korene Komenského pôsobenia na naše pedagogické myslenie i pedagogickú tvorbu. Ideologicky progresívne pedagogické prvky pietizmu, budované aj na odkaze Komenského, ukrývali v sebe podorientovaného osvietenstva. Matej Bel, Adam František Kollár, Daceste vývinu slovenskej pedagogiky až k tým méтам, keď vonkajšie a vnútorné sily ekonomické, politické a spoločenské pripravili pôdu pre nástup národnovedomovacieho procesu Slovákov a pre vstup do obdobia národného obrodzenia.¹⁹⁸ Videli sme, že v myšlienkach slovenských dejateľov bol ustavične prítomný Komenského duch a bol spolutvorcom ich pedagogického úsilia. Takýmto činom Slováci nestratili kontakt s Komenského odkazom, ďalej ho udržiavali, ba rozvíjali v nových historických podmienkach 18. storočia, likvidujúceho feudálne spoločenské zriadenie, a Komenský sa svojou aktuálnosťou stáva aktivizujúcim faktorom v národnovedomovacom procese Slovákov, vyrastajúcom ideove z osvietenstva.

Už v počiatkoch národného obrodzenia možno zaznamenať paletu záujmu o Komenského i v mimopedagogických reláciách, v oblasti spoločenských a reformných snáh. Aktualizácia Komenského nachádza svoje uplatnenie predovšetkým u tej časti národnoobroditeľskej generácie, ktorá smerovala „k užšiemu spojeniu s českou literatúrou prostredníctvom spoločného spisovného jazyka“.¹⁹⁹

Závažné miesto v týchto slovensko-českých vzťahoch zaujímal Jur Ribay (1754–1812). Prejavil hlboký záujem o Komenského a v tomto smere pôsobil aj na Jozefa Dobrovského. Jeho univerzitné štúdium v Erlangene a Jene, teda na miestach, kde Komenského tradícia bola hlboko zakorenená, dávalo predpoklady na oboznámenie sa s Komenského dielom. Už v mladosti čítal Komenského Labyrint sveta a ráj srdca²⁰⁰ a v duchu Komenského Praecepta morum (Pravidlá mravnosti – 1653) napísal a vydal svoje Pravidlá morenosti, neb zdvořilosti, jako i opatrnosti a zachování zdraví, mládeži a těm, kteří toho ještě potřebují, obětovaná (v Pešti 1795). Nielen samotná stavba Ribayho spisu, ale aj formulácia pravidiel hovorí o tom, že Ribay poznal Komenského Praecepta morum. Pôvodne

vyšlo toto dielo v Blatnom Potoku, o tom píše sám Komenský v *Leges scholae bene ordinatae* (kap. XI, Zákony o pěstování mravů),²⁰¹ ale nezachovalo sa. Druhýkrát ho Komenský uverejnil v *Opera didactica omnia* (diel III.) a neskôr tam sa s ním oboznámil aj Ribay, možno ešte počas štúdií v Nemecku.

Ribay mal záujem aj o ďalšie Komenského diela. O Ribayho úsilí zadovážiť si Komenského spisy vieme z oznamov uverejnených v *Novi ecclesiastico-scholastici annales* (*Alterus cursus anni 1794, Tomus I.*), dopytuje sa tu na *J. Amosi Comenii Fortunae faber, sive ars consulendi sibi ipsi, 42 aphorismis tradita* (Tvorca šťastia, čiže umenie poradiť sám sebe, podávané so 42 aforizmami). Je pozoruhodné, že Ribay hľadal aj historické spisy s českobratskou a husitskou tematikou, a to *Die alte und neue böhmische Brüder von Georg Cunrad Rieger, Mathaei Collini de Synodis Utraquistarum* (O synodách utrakvistov) 1574, *Velmi pěkná kronika o urozeném a statečném rytíři Janovi Žižkovi (1564)*.²⁰² Na význam štúdia staršej českej literatúry zo 16. storočia ho upozornil Pavel Tešlák, autor ódy na český jazyk *Chválospěv Česko-slovenské řeči*²⁰³ a pochvalne sa vyjadril aj o Komenského *Labyrinte*.²⁰⁴ Ribay aj ináč sledoval bibliografiu Komenského spisov. Tak napr. upozornil Dobrovského na zoznam Komenského spisov, ktoré zaradil Adelung do svojho spisu *Geschichte der menschlichen Narrheiten* (1785) a poznal aj zoznam Komenského spisov z listu Komenského amsterdamskému nakladateľovi Petrovi Montanovi²⁰⁵ (list zo dňa 10. decembra 1661), v ktorom Komenský uviedol väčšinu svojich hlavných spisov.

S Komenským zblízuje Ribayho aj jeho záujem o slovný fond národného jazyka a podobne, ako Komenský zostavoval svoj *Poklad jazyka českého*, usilovne zhromažďuje slovníkový materiál aj Ribay. Zozbieral asi 14 700 slovenských slov,²⁰⁶ ktoré použil vo svojich lexikografických dielach, ako sú *Slovník slov biblických*, *Slovákům nesrozumitelných*, *Slovenská slova, přijata do maďarštiny*, *Slovenské idiotikon dvoudílné*.²⁰⁷

Ribay zotrval v stopách Komenského aj ako zberateľ slovenských príslovi (Príslovi československá) a stal sa tak pokračovateľom Da-

niela Sinapia-Horčičku, ktorého *Neoforum*, ako vieme, takisto nadväzuje na Komenského *Moudrost starých Cechů*.

Ribay sa na základe intenzívneho štúdia oboznámil s ideami Komenského a nachádzal v nich podnety pri rozvíjaní slovensko-českých vzťahov, i pri pestovaní ľudovýchovno-vedomovacej činnosti. No mal aj takých súčasníkov, ktorí sice poznali odkaz Komenského, uvedomovali si jeho kultúrno-historický dosah, čo dali najavo pri vhodných príležitostiach, ale širšie ho v praxi nerozvíjali. K nim patrí napr. Ján Hrdlička (1741–1810), odvolávajúci sa na Komenského v rozprave *Vznešenost řeči české neb vůbec slovenské*,²⁰⁸ kde vystupuje na obranu jazyka českého a v siedmom bode obrany pripisuje Českým bratom veľkú zásluhu na tom, že čeština je jazyk čistý, vybrúsený; ďalej už spomínaný Pavel Tešlák sa sem radí svojím ocenením Komenského *Labyrintu*; prof. Juraj Palkovič (1769–1850) svojou orientáciou na staršiu českú literatúru (v Jene, kde študoval, zúčastnil sa činnosti v študentskom čitateľskom spolku, kde prednášal o Husovi, Jeronymovi a Komenskom), zameraním na ľudovýchovnú činnosť (vydával zdravotné knihy a šlabikare), a napokon aj v jeho lexikografických záujmoch (vydal česko-nemeckolatinický slovník s pripojeným slovníkom slovakizmov a slovenských slovných zvrátov)²⁰⁹ by bolo možné vidieť črty komeniánskeho myslenia. Aj Palkovičova žurnalistická činnosť v duchu Komenského služby národu veľmi prispela k národnouvedomovaciemu procesu, máme pritom na mysli predovšetkým sedem ročníkov (1812–1818) jeho *Týdenníka aneb císařsko-královských Národních novin*. Ako ideový stúpenec Komenského bezpochyby sa drží k plejáde osvietených a národnobuditeľských mysliteľov Slovákov aj Bohuslav Tablic, ktorý sa vo svojej zbierke *Poezye* takisto hlási ku Komenskému.

Koniec 18. a začiatok 19. storočia, teda obdobie prvej fázy národného obrodovania, vyznačuje sa u nás z komeniologického hľadiska zvýšením počtu edícií Komenského diel. Akoby impulz k tomu bol dal Tešedík reedíciou spisu *Oratio de cultura ingeniorum*. Z konca 18. storočia alebo zo začiatku 19. storočia pochádza bratislavské vy-

danie Komenského modlitebníka Každodennj Modlitby Křesťanské (vydané u Jána Schauffa asi v rokoch 1792–1801, 271 s.), ku ktorému je na stranách 225–244 pripojené *Renuntiatio Mundi* to gest: *Wyhost Světu*.²¹⁰ V tom čase sa Bratislava stala na Slovensku vydavateľským centrom Komenského diel, podobne ako Levoča v 17. storočí. Dôkazom toho sú bratislavské komeniologické tlače. Bol tu vtedy záujem v prvom rade o vydania Komenského religióznych spisov v slovenskej reči, a tak na spomínaný modlitebník nadväzuje *Praxis pietatis* *To jest, O cvičení se v Pobožnosti pravé*, vydaný v Bratislave roku 1800 u Michala Landerera.²¹¹ No čoskoro prichádzajú na rad aj Komenského učebnice, predovšetkým *Orbis sensualium pictus*; vydali ho opäť v Bratislave u Šimona Petra Webera v roku 1798 (latinsko-maďarsko-nemecko-slovenský), v Blatnom Potoku vydaný *Orbis pictus* (1796), znova vytlačili v Bratislave v roku 1798 (latinsko-maďarsko-nemecký),²¹² to isté vydanie ešte raz vytlačili u Š. P. Webera v roku 1806,²¹³ v roku 1806 u Š. P. Webera vydali štvorjazyčný *Orbis pictus* (latinsko-maďarsko-nemecko-slovenský)²¹⁴ a po ňom nasledovalo jeho opätovné vydanie štvorjazyčné, opäť so slovenským textom, v roku 1820 takisto u Š. P. Webera.²¹⁵

V rámci šíriaceho sa záujmu o Komenského spisy sa začiatkom 19. storočia obracia pozornosť aj na Komenského *Labyrint*. V Bratislave vyšiel roku 1805 *Labyrint světa* v tlačiarni Š. P. Webera v maďarskom preklade od Istvána Rimányho pod názvom *Világ labirintusa és szív paraditsoma*. Rimányho preklad je prvým maďarským textom Komenského *Labyrintu* a zasluhuje si našu pozornosť nielen preto, že bol vytlačený v Bratislave, ale aj preto, že je dielom kalvinského kazateľa pôvodom zo Zemplína, ktorý musel ovládať slovenský jazyk a po pozvaní do Čiech za ref. kazateľa s neobyčajnou horlivosťou začal pracovať na prvom preklade českého textu do maďarčiny. Jeho preklad je o toľko zaujímavejší, že bratislavská štátna a cirkevná cenzúra hrubo zasiahla do pôvodného prekladu.²¹⁶

Vedeckú analýzu Rimányho prekladu uskutočnil József Bakos.²¹⁷ Súdi, že Rimány si už z Blatného Potoka odniesol obdiv ku Komenskému a po odchode do Čiech ako „togát“ a potom kazateľ venoval svoje úsilie príprave prekladu, ktorý potom vyšiel v Bratislave v ro-

ku 1805. Rimányho preklad ostro kritizoval L. Dobossy²¹⁸ pre údajné vedomé skracovanie Komenského textu i pre ďalšie zmeny. J. Bakosovi poskytol Bohumil Novák Rimányho pôvodný rukopis, objavený v Nebuželoch pri Mělníku, a tak ho mohol porovnať s bratislavským vydaním prekladu. Ohodnotil Rimányho preklad ako pozoruhodnú prácu z hľadiska maďarskej filológie a Rimányho preklad ako prvého, ktorý v komeniologickej filológii pochopil Komenského pansofické úsilie v Uhorsku. Na Dobossyho námietky odpovedá J. Bakos celkom jednoznačne: „... presne a autenticky preložené časti textu chýbajú iba z bratislavského vydania, v rukopisnom texte sa nachádzajú“. Z príkladov, ktoré Bakos uvádza, jasne sa črtá, kto mohol byť cenzorom bratislavského vydania, v ktorom z pôvodného rukopisu boli vynechané mená Husa, Luthera a nesmeli byť spomínané spoločne s jezuitmi a pápežom. No najmä text XVIII. časti je poznačený zásahom cirkevnej i štátnej cenzúry, ktorá sa usilovala okýptiť, ale aj okrášliť pôvodinu, píše Bakos. Pravda, tým sa narušila všeobecná platnosť Komenského satiry. K prekrúcaniu textu dochádza i v XIX. a XXI. časti, kde cenzori otupujú ostrie Komenského spoločenskej kritiky tým, že scény, v ktorých sa odhaľuje sociálna nespravodlivosť a spoločenské rozpory feudalizmu, premiestňujú sa obvykle do Turecka. Drastické zásahy cenzúry 19. storočia do textu Komenského diela potvrdzujú jeho živosť a aktuálnosť. Bystrá analýza spoločenských pomerov v 17. storočí nestratila svoju účinnosť ani po dvesto rokoch, a tak Komenského myšlienky vyslovené v *Labyrinte světa* boli pre vládnu triedu politicky i naďalej neúnosné.

Začiatkom 19. storočia dostalo sa do Prešova vzácne dielo Komenského, a to jeho mapa Moravy. Hoci tento exemplár bol objavený až roku 1959, historicky patrí predsa len ku komeniánom z počiatku minulého storočia. Bola totiž presunutá do Prešova z Jágra ako dar s knižným fondom Kováčovskej knižnice pre novozriadené gréckokatolícke biskupstvo roku 1810. Mapa sa nachádza v súbore historických máp, ktoré zostavil Štefan Nagy de Csukar-Paka v Košiciach. Dnes je tento exemplár Komenského mapy Moravy jediný na Slovensku, hoci v minulosti bola u nás ešte jedna Komenského

mapa Moravy, ktorá sa ešte roku 1919 uchovávala na Krásnej Hôrke. Podľa Ladislava Zapletala (Komenského mapa Moravy, Přerov, 1963, 16) mapu odtiaľ previezli do Kojetína, Tovačova a napokon do Přerova, v súčasnosti je síce nezvestná, ale existuje z nej ručne zhotovená „faksimília“ – píše Zapletal. A tak vlastne uvedený prešovský exemplár mapy Moravy je jediným kartografickým dielom Komenského, ktoré sa našlo a doposiaľ sa zachovalo na Slovensku, ceníme si ho aj ako vzácnu kultúrno-historickú pamiatku.²¹⁹

Mapa bola zostavená v dielni Guiljelma Blaeuwa v Amsterdame. Je veľmi zachovaná, nekolorovaná, čierno-biela. V porovnaní s prvým vydaním Komenského mapy Moravy z edície Mikuláša Vischera takisto v Amsterdame z roku 1627 je chudobnejšia o zobrazenie miest Olomouca, Znojma, Brna a Poľnej, a preto aj celkovo menšia. Prešovský exemplár je veľkosti 478 mm X 375 mm, zmapované územie je na ňom vymedzené súradnicami:

48°35' a 50°7' severnej šírky a

38°2' a 41°7' východnej dĺžky od Ferra.²²⁰

Toto Komenského kartografické dielo je vrcholom českého kartografického umenia 17. storočia a čestne sa priraduje k dielam súvekých holandských kartografov, a to tým viac, že Komenský ho zhotovil v mladosti, pracoval na nej asi v rokoch 1615–1625. O hodnote mapy, vyplývajúcej z vernosti zobrazenia Moravy – a pre nás veľmi dôležitých prilahlých častí západného Slovenska – a o jej dobovom ocenení najvýraznejšie hovorí fakt, že holandskí vydavatelia veľkých atlasov zaradili ju do svojich edícií a používala sa dlho, i v 18. storočí, keď už existovala dokonalejšia mapa Müllerova, zhotovená pre vojenské účely habsburskej monarchie. Komenského mapa nebola prvou mapou Moravy. Už zo 16. storočia poznáme mapu Pavla Fabricia, bola však veľmi nedokonalá, nepresná a morfológicky celkom skreslila tvar Moravy, a tak vlastne prvou kartograficky použiteľnou mapou Moravy bola predsa len mapa Komenského.

V prvej polovici 19. storočia, keď dozrievalo hnutie slovenského národného obrodzenia, rozpaľuje sa aj slavianske humanitné cistenie. V predvoji tohto hnutia za humanizmus, všefudskosť, jednotu Slo-

vanov kráča veľký čiteľ a nasledovník Komenského Ján Kollár (1793–1852). Kollárova cesta ku Komenskému je nerozlučne spätá s láskou k materinskému jazyku, s rozjímaním národného povedomia, s vyššími etickými princípmi humanizmu, podnieteného myšlienkami nemeckého filozofa J. G. Herdera (1744–1803) o budúcom všefudskom poslaní Slovanov stať sa nositeľmi kultúry ľudstva po Germánoch.²²¹ Kollárovo Pamäti z mladších let života (Praha 1863) sú závažným prameňom pre poznanie jeho duchovného vývoja smerom ku Komenskému. Z tohto autobiografického spisu možno poznať, že Kollár mal na to priaznivé podmienky v kruhu rodiny, príbuzných, v škole, ale i v samotnom prostredí Mošoviec. Citlivá duša Kollárova od mladi prijímala tieto podnety a pripravovala sa na splnenie svojho národného a buditeľského poslania. Preto zárodoky Kollárovho prebúdzania sa a jeho náklonnosť k staršej českej literatúre nutne treba hľadať už v Mošovciach, predovšetkým u učiteľa Jána Suleka (do Mošoviec prišiel v roku 1801), ktorého Kollár charakterizuje ako „muža vŕúdného, znamenitého učiteľa, znalca a milovníka československej literatúry“,²²² autora knihy Latinská grammatyka (tak!) k dobrému slovenské mládeže slovenským jazykom od Jána Suleka sepsána²²³ (1801).

Kollár šiel aj v tom smere v šľapajach Komenského a iste aj Sulekových, keď neskôr sám sa stal autorom Čítanky aneb knihy ke čtení pro mládež ve školách slovenských v městech a dědinách (1825), malej populárnej encyklopédie, rozširujúcej vecné znalosti žiakov základných škôl, ako to činia aj Komenského učebnice Vestibulum, Janua i Orbis pictus. O rok vydal aj Slabikář pro děti.²²⁴ S prídavkom latinských, uherských a nemeckých článků ke čtení v duchu svojich myšlienok vyjadrených v Pamätiach (§ 7. Pilnosť v materčině. Spišovatelské pokusy), kde píše: „... již nyní to přesvědčení a předsevzetí jsem měl, že se u nás na Slovensku co do národnosti jako od abecedy začítí musí, proto sbíral a hotovil jsem již zde látku pro takové knihy a učinil plán k jejich vydání“.

Sulekom založená československá knižnica v Mošovciach neslúžila len žiakom, ale aj občanom tohto mestečka. Kollár spomína, ako už tu čítal prvé československé knihy svetského i náboženského cha-

rakteru a ako žiak sa u Šuleka stretáva po prvý raz so starostlivosťou o materinský jazyk, na čo sa neskôr s veľkou vďačnosťou rozpo-
mína.²²⁵ „Šulek veľmi moudře mnohé užitečné nauky v mateřském
jazyku pro školy sepsal a nás v nich cvičil, které já až posavád častě
přešpané na památku uchovávám“ (Paměti, 95).

Priamo ku Komenskému priviedli Kollára problémy slovenskej
gramatiky. Žiaľ, jediná slovenská gramatika, ktorú po dlhom hľadani
dostal do svojich rúk, bola Doležalova Grammatica Slavico-Bohemica
Neuspokojila ho, ale „nezůstala bez užitku má známost s touto kni-
hou“, píše Kollár. „Její na konci tištěna Adagia Slavico-bohemica
(Přidávky slovensko-české), Phrases Slavicae (Slovenské výrazy) a
zvláště Komenského hexametry ve přeložení Catona, velice se mi
líbily a jiskru lásky ke slovenské řeči ve mně doutnající značně spo-
nítily“.²²⁶ Takto sa i Doležalovým dielom pričinil o duchovné spo-
jenie Kollára s Komenským na podklade lásky k materinskému ja-
zyku. No k novému pochopeniu Komenského sa Kollár dostal aj čí-
taním diel popredných mysliteľov 18. storočia Niemeyera, Herdera,
Rousseaua, ako aj prostredníctvom filantropistov Salzmannu, Base-
dowa – u ktorých študoval v Schnepfentale a Dessawe najmä prak-
tický postup vo výchove.

Na formovanie Kollárovej osobnosti veľmi vplývali aj priateľstvá
z mladosti. Za jeho bratislavského pobytu bolo to najmä priateľstvo
s Františkom Palackým, ktoré utužovalo jeho národné povedomie
i slovanské čítanie, a to na základe spoločného obdivu k materinské-
mu jazyku. Vo svojich Pamätiach o tom píše: „Oba tito (totiž Jan
Jelšík a František Palacký, F. K.) přicházeli tytýž ke mně do sirot-
čího ústavu, kde jsme se kochávali ve sladkých zvucích a plodech
naší mateřčiny“ (Paměti, 203). Palacký sám sa po návrate do Prahy
stal autorom Komenského životopisu, ktorý dobre poznal aj Ján Kol-
lár, ako si to ešte ukážeme na príkladoch z jeho kázni.

Aj hlboký zmysel pre krásu privádza Kollára ku Komenskému.
Spomína si, že svojho času našiel u Samuela Ferjenčíka vo Zvolene
Komenského Labyrint světa. Kollár už ho bol kedysi „zbežne a po-
vrehne“ čítal (Paměti, 219), teraz sa však k nemu vrátil a kochal sa
v ňom dňom i nocou s veľkou rozkošou – píše Kollár (Paměti, 219).

Hľadal v ňom ľubozvučnosť, a preto spočítal v prvej a druhej kapi-
tole všetky samohlásky a spoluhlásky, „aby jejich rozměr a poměr
k libozvučnosti vynajiti mohl“ (Paměti, 219). Kollár hovorí o svojej
snahe rozličnou kombináciou, striedaním i „miešaním“ takto nájde-
ných hlások dôjsť k ľubozvučnosti. No poznal márnosť mechanickej
cesty k ľubozvučnosti a priznal prednosť vrodeného estetického citu
a sluchu.²²⁷

Spomienka na Komenského sa objavuje aj v Kollárovej básnickej
tvorbe, kde predovšetkým v Slávy dcere venuje 87. a 88. znelku II.
spevu návšteve Komenského hrobu v Naardene. Je to pre Kollára
príležitosť osláviť našich predkov a pokloniť sa veľkému mužovi
Slovanov známym veršom „slavme slavně slávu Slávův slavných“.
Kollár sa vracia vo svojej básni ku Komenskému aj v 65. znelke IV.
spevu, kde ho zaradil medzi „Mluv – a Dějeslavov vlastenských“
v slovanskom nebi. No dotýka sa v Slávy dcere aj Jednoty bratskej,
poznal Kristínu Poniatovskú, ktorej životopis čítal v Lux in tenebris.
No aj v neskoršej básni, venovanej „Příteli P. J. Šafaříkovi k Če-
chům do Prahy odcházejícímu“ (1833), spomienkou sa vracia ku Ko-
menskému a pripomína jeho zásluhu na vzdelávaní mládeže v Blat-
nom Potoku a pokladá ho za priekopníka novej rozumovej výchovy
v Európe.²²⁸

Pre zblíženie sa s Komenským, jeho pedagogickými a spoločens-
kými ideami iste nebola bez významu ani Kollárova náklonnosť
k prírode, najmä láska ku kvetom. Jeden z nich nazval Kollár me-
nom Komenského. No s prírodou a konkrétnou spojitostou učebnej
látky s každodennými potrebami života sa Kollár stretol aj v Ko-
menského učebniciach Janua linguarum reserata a Orbis sensualium
pictus. Neskôr pri štúdiu prírodných vied v Jene roznečovali ho
prednášky Ludvíka Okena a Jakuba Fridricha Friesa. Oken, ktorého
má Kollár za materialistu, ho neuspokojil (Paměti, 247), ale Fries,
potomok česko-moravských exulantov (jeho matka sa volala Kris-
tina Žofia Ježková, jeho rodičia prišli do Hornej Lužice a potom do
Saska v polovici 18. storočia – Paměti, 247), hlboko zaujal Kollárovu
pozornosť, lebo sa aj verejne hlásil k Jednote bratskej.

Fries bol popredným mysliteľom 19. storočia. Vynikol na poli filo-

rakteru a ako žiak sa u Šuleka stretáva po prvý raz so starostlivosťou o materinský jazyk, na čo sa neskôr s veľkou vďačnosťou rozpomína.²²⁵ „Sulek veľmi moudře mnohé užitečné nauky v mateřském jazyku pro školy sepsal a nás v nich cvičil, které já až posavád čistě přepsané na památku uchovávám“ (Paměti, 95).

Priamo ku Komenskému priviedli Kollára problémy slovenskej gramatiky. Žiaľ, jediná slovenská gramatika, ktorú po dlhom hľadaní dostal do svojich rúk, bola Doležalova Grammatica Slavico-Bohemica. Neuspokojila ho, ale „nezůstala bez užitku má známost s touto knihou“, píše Kollár. „Její na konci tištěna Adagia slavico-bohemica (Přidávky slovensko-české), Phrases Slavicae (Slovenské výrazy) a zvláště Komenského hexametry ve přeložení Catona, velice se mi líbily a jiskru lásky ke slovenské řeči ve mně doutnající značně roznitily“.²²⁶ Takto sa i Doležalovým dielom pričínili o duchovné spojenie Kollára s Komenským na podklade lásky k materinskému jazyku. No k novému pochopeniu Komenského sa Kollár dostal aj čítaním diel popredných mysliteľov 18. storočia Niemeyera, Herdera, Rousseaua, ako aj prostredníctvom filantropistov Salzmann, Bassedowa – u ktorých študoval v Schnepfentale a Dessawe najmä praktický postup vo výchove.

Na formovanie Kollárovej osobnosti veľmi vplývali aj priateľstvá z mladosti. Za jeho bratislavského pobytu bolo to najmä priateľstvo s Františkom Palackým, ktoré utužovalo jeho národné povedomie i slovanské citenie, a to na základe spoločného obdivu k materinskému jazyku. Vo svojich Pamätiach o tom píše: „Oba tito (totiž Jan Jelšík a František Palacký, F. K.) přicházeli tytýž ke mně do sirotčeho ústavu, kde jsme se kochávali ve sladkých zvucích a plodech naší mateřčiny“ (Paměti, 203). Palacký sám sa po návrate do Prahy stal autorom Komenského životopisu, ktorý dobre poznal aj Ján Kollár, ako si to ešte ukážeme na príkladoch z jeho kázní.

Aj hlboký zmysel pre krásu privádza Kollára ku Komenskému. Spomína si, že svojho času našiel u Samuela Ferjenčika vo Zvolene Komenského Labyrint světa. Kollár už ho bol kedysi „zbežne a povrchně“ čítal (Paměti, 219), teraz sa však k nemu vrátil a kochal sa v ňom dňom i nocou s veľkou rozkošou – píše Kollár (Paměti, 219).

Hľadal v ňom ľubozvučnosť, a preto spočítal v prvej a druhej kapitole všetky samohlásky a spoluhlásky, „aby jejich rozměr a poměr k libozvučnosti vynajiti mohli“ (Paměti, 219). Kollár hovorí o svojej snahe rozličnou kombináciou, striedaním i „miešaním“ takto nájdecty k ľubozvučnosti a priznal prednosť vrodeného estetického citu a sluchu.²²⁷

Spomienka na Komenského sa objavuje aj v Kollárovej básnickej tvorbe, kde predovšetkým v Slávy dcere venuje 87. a 88. znelku II. príležitosť osláviť našich predkov a pokloniť sa veľkému mužovi Slovanov známym veršom „slavme slavně slávu Slávův slavných“. Kollár sa vracia vo svojej básni ku Komenskému aj v 65. znelke IV. spevu, kde ho zaradil medzi „Mluv – a Dějeslavov vlastenských“ v slovanskom nebi. No dotýka sa v Slávy dcere aj Jednoty bratskej, poznal Kristínu Poniatovskú, ktorej životopis čítal v Lux in tenebris. No aj v neskoršej básni, venovanej „Příteli P. J. Šafaříkovi k Čechům do Prahy odcházejícímu“ (1833), spomienkou sa vracia ku Komenskému a pripomína jeho zásluhu na vzdelávaní mládeže v Blatnom Potoku a pokladá ho za priekopníka novej rozumovej výchovy v Európe.²²⁸

Pre zblíženie sa s Komenským, jeho pedagogickými a spoločenskými ideami iste nebola bez významu ani Kollárova náklonnosť k prírode, najmä láska ku kvetom. Jeden z nich nazval Kollár menom Komenského. No s prírodou a konkrétnou spojitostou učebnej látky s každodennými potrebami života sa Kollár stretol aj v Komenského učebniciach Janua linguarum reserata a Orbis sensualium pictus. Neskôr pri štúdiu prírodných vied v Jene roznecovali ho prednášky Ludvíka Okeny a Jakuba Fridricha Friesa. Oken, ktorého má Kollár za materialistu, ho neuspokojil (Paměti, 247), ale Fries, potomok česko-moravských exulantov (jeho matka sa volala Kristína Žofia Ježková, jeho rodičia prišli do Hornej Lužice a potom do Saska v polovici 18. storočia – Paměti, 247), hlboko zaujal Kollárovej pozornosť, lebo sa aj verejne hlásil k Jednote bratskej.

Fries bol popredným mysliteľom 19. storočia. Vynikol na poli filo-

zofickom, ale aj v oblasti antropologickej psychológie, ktorá odvo-
dzovala duševné javy od fyziologických procesov ľudského orga-
nizmu.²²⁹ Napokon obaja, Oken i Fries, mali významný podiel na
ideovom formovaní Kollára, a to ho ešte viac priblížilo k pedago-
gickému realizmu J. A. Komenského.

V ďalšej úvahe o vzťahoch Kollára k odkazu Komenského sa dot-
kneme dvoch základných komeniologických materiálov v prácach
Jána Kollára, ktoré umožňujú zmerať šírku Kollárových poznatkov
o Komenskom, ale zároveň umožňujú vytvoriť si aj predstavu o tom,
ako Kollár premietal Komenského odkaz do súvekých problémov
a potrieb slovenského národa. Pojednáme o nich tak, ako chrono-
logicky vznikli, lebo aj vývoje na seba organicky nadväzujú. Ide
predovšetkým o Skolskú kázeň po zimní zkoušce při začeti druhého
půlletí, uverejnenú v Kollárovej knihe Nedělní, sváteční a příleži-
tostné kázně a řeči, Díl druhý, Budín, 1844 (755–771) a potom Kollá-
rov Plánreformy školskej.²³⁰

Kollárova školská kázeň je venovaná celá Komenskému. Tu ukázal
Kollár, ako dôkladne poznal Komenského život i dielo. Zamýšľa sa
nad jeho historickým poslaním a Komenského významom z hľadiska
národnej kultúry. Komenského zásluhy vidí Kollár v troch oblas-
tiach, a to zásluhy o školy a výchovu, o cirkev a náboženstvo, o reč
a národnosť. Svoju kázeň uviedol chorálovou piesňou na Komenského,
ho, spievanou žiakmi, ktorej text vyjadruje v podstate hlavné za-
meranie troch Kollárových bodov o zásluhách Komenského.

Kollárova chorálová pieseň vyjadruje hlbokú úctu básnika ku
Komenskému a vystihuje v celej šírke jeho spoločenský význam
i dejinný odkaz. Oslavuje muža, ktorý patrí obom našim národom,
buditeľa národného ducha, popredného kňaza, ukazujúceho cestu
k novej, slobodnej výchove mládeže, zakladateľa školy oslobodenej
od stredovekých pút, školy, ktorá sa svojim poslaním stala druhou
matkou národa.

Vlastná kázeň je ďalším rozvinutím základných myšlienok cho-
rálu Komenského životopis je Kollárovi východiskom. Na jednot-
livých etapách životných dejov Komenského podáva obraz pedago-
gického, teologického i spoločenského účinkovania Učiteľa národov.

Sláva tobě Komenský,
Muži československý:
Takto vděčně dnes volá
Naš chrám i naše škola.

Mládež sprostil fetězův,
V církvi byl on vzor knězův,
Reči naší krásitel,
Národnosti pěstitel

Světme jeho památku,
Skolu ctíme jako matku:
Cest a sláva buď jemu
Komenskému našemu. Amen.

Komenského považuje takisto za reformátora ako Luthera, ale na
poli školskom. Kollár cituje doslova Komenského didaktické zásady,
aby ukázal, v čom je podstata Komenského novátorstva. Vyzdvihuje,
že treba spájať pojmotvornú činnosť s vecným poznávaním, pestovať
nielen pamäť, ale i rozum, vôľu, žiadosti, náklonnosť, zvyky, úmys-
ly, mravy a skutky človeka od mladosti. Postupovať od jednoduchého
ku zložitému, zapájať do poznávacieho procesu toľko zmyslov,
koľkými možno veci chápať, všetko učiť v úzkej spojitosti so záko-
nitosťami v prírode a „nie pouhým toľko rozkazovaním“. Kollár
zvlášť zdôraznil, že Komenský všetky tieto zásady uviedol do života,
o čom svedčia i jeho generácii „ze škol ešte dobre známe knihy,
jmenovitě Brána jarykův a Malovaný svět“. O obľube a rozšírenosti
týchto Komenského učebníc bol Kollár výborne informovaný, čo do-
kladá faktom, že „mimo Písmo Sväté asnad žádná jiná kniha na
světe do tak mnohých řečí tlumočena, mezi tak mnohé národy roz-
šířena a tolikráte znovu tištěna nebyla netoliko v Europě, ale již té-
měř po všech částkách okresu zemského“.

Ako ďalšiu zásluhu pripisuje Kollár Komenskému, že pisaním a
vydávaním kníh dosiahol takú povesť, že z každého kraja Európy
požívali ho k náprave a usporiadaniu škôl. Podstatu jeho reform-
ných snáh presne vystihol Kollár slovami: „Kamkoli přišel, všudy

předešlé školské neřády odstranil, chyby opravil, místo neurodných bohoslovných a jazykozpytných hádek, věcnaté nauky uvedl, na vzdělávání více živých než mrtvých řečí dotíral a tím onomu procesu klesnil“.

Kollár zvláštnu pozornosť venoval Komenského cestám po Európe (nesprávne uvádza ich poradie: najprv hovorí o Komenskom vo švédskych a až potom v službách anglických), vyzdvihuje jeho pozvanie do Blatného Potoka Rákóczim (pôvodne sa vraj volal Rakovský – píše Kollár), ktoré podľa Kollára Komenský veľmi ochotne prijal, práve v záujme svojich českých a moravských krajanov, ktorí tu našli útočisko i láskavé pohostinstvo. Kollár bol dobre informovaný o pedagogickej činnosti Komenského v Blatnom Potoku, z čoho sa dá usúdiť, že poznal Komenského životopis od Františka Palackého z roku 1829,²³¹ i keď potrebné údaje mohol čerpať aj z diela Opera didactica omnia. Kollár vedel o založení tlačiarne v Blatnom Potoku, o zriadení knižnice, prírodopisných zbierok a skladov. Vedel o školenských rečiach, ktoré tu predniesol Komenský o nevyhnutnosti pestovania vzdelanosti a národnej reči (neuvádza, ktoré čítal, možno sa nazdávať, že myslí na Oratio de cultura ingeniorum, alebo i ďalšie) i o učebniciach tu spracovaných a vytlačených.

Kollár vysoko zhodnotil význam Komenského účinkovania v Uhorsku najmä pre potomstvo tunajších národov, iste tu myslí predovšetkým na Slovákov, keď napísal: „Co on rozsival, to my nyní žneme, že stromu který on sadił, my ovoce požíváme“. Tieto Kollárove slová v plnom rozsahu platia nielen pre dnešok, ale aj pre budúce generácie slovenského národa.

Kollár sa v tejto stati ešte raz vracia k odkazu Komenského, v tomto prípade k odkazu vyjadrenému v Kšafte umirajúcej matky Jednoty bratrské, vyzývajúcej národ k väčšej starostlivosti o výchovu mládeže, ako to bolo doposiaľ. Už sama voľba citátov („lepší mládeže cvičení... bez rozdílu náboženství“) svedčí o Kollárovom zblížení sa s Komenským na platforme všeludskosti.

V druhej časti Kollárovej kázne venovanej otázkam vzťahu Komenského k cirkvi a náboženstvu, poznávame, ako všestranne sa Kol-

lár usiloval pochopiť spoločenské poslanie Komenského v Jednote bratskej. Kollárov rozbor Komenského pietizmu dovoľuje nám predpokladať, že poznal Praxis pietatis a čerpal z neho aj pre svoju kazateľsko-výchovnú činnosť. Ešte presvedčivejší je Kollár v ďalších častiach textu kázne, kde hovorí o pôvode Jednoty bratskej a jej prenasledovaní, o ukryvaní sa jej členov v jaskyniach (speluncales) i po horách a o dovrhnutí ich tragédie vyhnanstvom, o nebezpečí rozpadu Jednoty práve za života Komenského, čo nás núti predpokladať, že Kollár musel čítať aj Komenského dielo Historia o profivensionum ecclesiae Bohemicae (Lugduni Batavorum, prvé vydanie z roku 1647),²³² prípadne i ďalšie práce o dejinách Jednoty bratskej.

Tretiu časť kázne venoval Kollár oslave zásluh Komenského o národnú reč a národnosť. Úzko spája myšlienku nevyhnutnosti pestovať živú národnú reč ako vzdelávací prostriedok s rozširovaním osvety „u obecního lidu“. Ako príklad starostlivosti o jazyk národa vysoko oceňuje Komenského prácu „na Slovníku naší československé řeči“ (Thesaurus linguae bohemicae – Poklad jazyka českého) a hlboko žiaľali nad jeho stratou v lešnianskom požiari. Ďalej vyzdvihuje, že Komenský vedel majstrovsky používať jazyk, a dokázal, že český jazyk je schopný i najdokonalejšieho prejavu nielen v próze, ale aj v klasickej časomiere.

Kollár zrejme poznal aj Komenského Umění kazatelské (prvé vydanie od Jozefa Liboslava Zieglera v Prahe v roku 1823).²³³ Z neho čerpá totiž pre svoju kázeň základnú myšlienku o povinnosti kazateľa a učiteľa prihovárať sa k ľudu v jeho jazyku, pri čom lásku k materinskej reči dáva do úzkej súvislosti s láskou k národu samému, hovoriac: „Kdo takto řeč, co nejdražší klenot miluje a ctí, ten tím samým ctí a miluje i národ svůj“.

Kollárovi v národnobuditeľskej činnosti slová i skutky Komenského nie sú len inšpiráciou, ale aj oporou. Nie náhodou uvádza v kázni príklady Komenského starostlivosti o krajanov doma i po cudzine rozptýlených. Kollár slovami Komenského rozpaľuje národné povedomie Slovákov, vyzývajúc ich k svornosti, súdržnosti a starostlivosti o mládež. Varuje pred nebezpečenstvom zaškolenia detí

do cudzích škôl a z toho plynúceho odcudzenia sa národu až naturalisticky vyjadreného u Komenského slovami: „Všecko z původu svého vypáchlo“. Význam Komenského hlasu k národu umocňuje ešte Kollár aj hlbokou úctou k susedným národom, vychádzajúce z Komenského diela *Oratio de cultura ingeniorum*, kde predovšetkým Maďarom pripomína nevyhnutnosť zvyšovať nielen duchovnú, ale i hmotnú kultúru. Ale Komenského slovami sa prihovára aj k Čechom, Poliakom a Slovákom, kladúc im s Komenským otázku, prečo nezakladajú školy a netvorí svoje vlastné knihy, ale za cudzími siahajú, prečo sa sami nepričinia o bohatú žatvu pre seba doma.

Na uvedenom priklade dokumentuje Kollár vznešenosť osobnosti Komenského, ktorý sa o bohatstvo svojho ducha chcel podeliť so všetkými ľuďmi bez rozdielu národnosti i náboženstva. Opäť sa tu dostáva na povrch Kollárov humanizmus, vybudovaný na Komenského všeludskosti.

V závere svojej kázne sa Kollár dotkol aj Komenského mysticismu a revelacionizmu z konca jeho života. Nachádza pre ne ospravedlnenie v starobe i v ustavičnej nepriazni životného údely. Čo mu odoprela nemilosrdná prítomnosť, hovorí Kollár, hľadal Komenský v sľuboch, obzrazovnosti i snoch o budúcnosť. Preto príčinu zatmenia jeho mysle nie slnku, ale mrakom treba pripísať – píše symbolicky Kollár. Ešte raz sa vracia aj k Herderovi ako k hlásateľovi ľudskosti, uvádzajúc jeho súd o Komenskom, v ktorom sa znova dostáva do popredia idea veľkej budúcnosti Slovanov, vďaka aj takým mužom, akým bol Komenský. Kollár však žiaľ nad stratou nepochybne vynikajúceho muža nášho národa slavianskeho, nad ktorými ako by závistlivý osud panoval.

Kollár vyzýva napokon svoj národ k odčineniu tejto krivdy, pretože títo veľikáni nesú meno národa k najvzdialenejším krajinám i k budúcemu svetu.

Ako vidíme, myšlienková stavba Kollárovej Školskej kázne poskytuje nám širokú základňu pre zhodnotenie významu Komenského vplyvu na formovanie Kollárových ideí všeslovanstva, humanizmu, národného uvedomenia i pedagogických názorov.

Dalším závažným dokumentom z komeniologického hľadiska je

Kollárov Plán reformy školskej, ktorý sa v nejednom ohľade opiera o Komenského pedagogické zásady.²³⁴ Napriek tomu, že k štruktúre Plánu možno vysloviť viacej výhrad, čo už urobili viacerí autori (napr. J. Čečetka, *Zo slovenskej pedagogiky*, 57 a n.), treba kladne hodnotiť jeho úsilie uplatniť v školskej praxi podstatné progresívne prvky Komenského pedagogických náhľadov v polovici 19. storočia.

Komenského ducha možno nahmatať už v Kollárových všeobecných pedagogických zásadách určených pre všetky školy, kde požaduje neobmedzené zriaďovanie ľudových škôl s povinnou školskou dochádzkou pre všetku mládež, spájať výchovný a vyučovací proces v jeden celok a tak rozvíjať všetky sily ľudského tela i ducha, rešpektovať psychické osobitosti dieťaťa (nech ostane dieťa dieťaťom), venovať pozornosť výchove rozumu, úsudku, citu, viesť k humanite, neprenáhliť sa vo výchove, pretože „pomalý, postupný, prirodzený vývin najistejšie vedie k pravému vzdelaniu“²³⁵ (poznáme tu Komenského *Omnia sponte fluent, absit violentia rebus*) – Nech všetko samo plynie – nech sa odstráni všetko násilie –, venovať pozornosť národnosti vo vyučovaní, a najmä zmyslovému vnímaniu, vypracovať pre každú školu školské pravidlá, odstrániť nezmyselné, česť otupujúce tresty. Pri nutnosti väčších trestov telesných a mravných má byť prítomný školský radca alebo prézes.²³⁶

Delenie škôl, ako ich navrhuje Kollár, sa už odlišuje od systému Komenského, no vychádza z potrieb doby. Predpokladá zriadenie materskej školy ako školskej inštitúcie podľa vzoru J. V. Svobodu, ale ideovo sa opiera o Komenského. Obecná alebo miestna škola nadväzuje na školu materskú a v mestách sa zriaďuje meštianska škola.

Kollár tu osobitne zdôrazňuje povinnosť navštevovať školu ako povinnosť každého, „či je chudobný, alebo bohatý, vznešený alebo malý“.²³⁷ Vzdelanie pokladá za spoločenskú nutnosť, a to i pre toho, „kto by sa chcel zriecť všetkého duchovného vzdelania“ (Plán, 122).

Kollár zaiste píše v duchu Komenského i vtedy, keď navrhuje poskytnúť primerané vyučovanie aj slepým, hluchým a slabomyseľným.

Kollár sa dotýka aj otázky učebníc a učebných pomôcok; požaduje

vydávať osobitne na vyučovanie určene knihy. Je za vystrojenie školy pomôckami tak, aby sa v nej mohlo pracovať s papierovou tabuľou, používať guľôčkový počítač stroj a rozličné modely potrebných predmetov na vyučovanie. Odporúča vyzdobiť triedy obrazmi a pri školách zriaďovať záhrady.

Kollár vypracoval aj učebnú náplň jednotlivých škôl a tried, a treba povedať, že rešpektuje súveký stav ekonomického a vedeckého vývoja (ba náročnosťou predmetov ho v niečom azda aj predbieha) a usiluje sa dať žiakom také vedomosti, zručnosti a návyky, podobne ako Komenský, ktoré ich uspôsobia pre úspešný vstup do života. Pri určovaní náplne vyšších škôl, ktoré Kollár nazýva vedeckými, klasicizuje, treba však oceniť, že dominantnou črtou gymnázia podľa Kollárovej koncepcie mala byť výchova k slovanskosti a k ľudskosti, čo opäť korešponduje s Komenského ideami.

Ako sme videli, Kollárova Školská kázeň a Plán prekypujú teplým vzťahom ku Komenskému a obšírnou znalosťou jeho diela i pedagogického odkazu. Z dejín vieme, že nepochopil síce epochálny význam uzákonenia spisovnej slovenčiny, ba kvôli nej dostal sa aj do sporu so štúrovcami, no napriek tomu získal si nehynúce zásluhy na poli národného obrodzenia, a tie si získal bezpochyby s Komenského dielami v ruke.

Paralelne s Kollárovou činnosťou dochádza na Slovensku k vyvrcholeniu národného obrodzenia, ktorého nositeľmi sú Štúr a jeho družina. Štúrovci nadviazali ideovo na Kollára, ale aj na celý predchádzajúci pokrový dejinný vývoj slovenského národa, najmä na osvietenstvo, a tak celkom prirodzene sa u nich objavuje kladný vzťah aj k pokrovému odkazu J. A. Komenského. Úsilie predošlých generácií umocňujú však štúrovci svojím demokratizmom a boj proti feudalizmu a za práva národne v duchu slovenskom a všeludskom prenášajú už aj na pole politické. Preto aj ich príklon ku Komenskému je viac ako len rojčivé obdivovanie jeho smelých a pribojných požiadaviek nutnosti vzdelávania mládeže v materinskom jazyku, prejavuje sa už ako starostlivosť o základné, ale i vyššie školstvo s výchovou v duchu národnom, slovenskom, s vyučovacou rečou slovenskou. Komenského idey tým, že sa o ne štúrovci opierali

a včlenili ich do svojho programu, nadobúdajú závažný spoločensko-politický význam. Napriek rozporom, ku ktorým došlo medzi Kollárom, Šafárikom i ostatnými zástancami češtiny ako spisovného jazyka na jednej a štúrovcami na druhej strane, bola tu hlboká tradícia slovenskej kultúry vybudovanej na spisovnom jazyku českom, na ktorú nadväzovali aj štúrovci. Im však bolo jasné, že ukončiť proces konštituovania slovenského národa možno iba na základe spisovného jazyka slovenského; v tom tkvie historické poslanie a zásluha štúrovcov v dejinách slovenského národa.²³⁸

Je pravda, že v 19. storočí nevznikajú u nás väčšie samostatné teoretické diela z pedagogiky a pedagogická tvorba nachádza svoje zvýraznenie predovšetkým v slovenských pedagogických i spoločensko-kultúrnych a politických časopisoch a novinách,²³⁹ no i z týchto vysvitá, že sa pozornosť zameriavala na svetovú pedagogickú tvorbu, z ktorej nechýba ani dielo J. A. Komenského.

To, že u štúrovcov niečo veľmi veľa priamych citátov a odkazov na Komenského, ako sme toho boli svedkami napr. u Tešedíka alebo Kollára, ešte neznamená, že vo vedomí slovenských pedagógov a mysliteľov družiny štúrovskej i nasledujúcej generácie nebol odkaz Komenského spolutvorcom novej, pokrokovej slovenskej pedagogiky a nevplýval aj na proces národného obrodzenia. Z tohto aspektu si všimneme napr. dieľko Jána Chalupku *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse* z roku 1842 (*Uhorské zmätky a roztržky*), kde medzi príčinami zmätkov a roztržiek uvádza ako jednu z hlavných príčin maďarizáciu Uhorska.²⁴⁰ Ján Chalupka sa opiera v argumentoch v boji za národný jazyk o Komenského a pripomína Maďarom význam Komenského aj pre nich samotných.

Krásnym dokladom duchovného zbratania štúrovcov s Komenským je báseň Andreja Sládkoviča *Znovuzrodenec*. Je to prvá báseň v spisovnej slovenčine venovaná Komenskému. Sládkovič ju napísal roku 1845 (prvýkrát uverejnená v kalendári *Živena* roku 1853),²⁴¹ akoby chcel symbolizovať nadväznosť nového spisovného jazyka Slovákov na živý odkaz Komenského, ku ktorému sa štúrovci prihlásili.

Podnecovateľom príklonu štúrovcov ku Komenskému bol sám *Luďovít Štúr* v celej svojej historickej hĺbke pôsobenia i činnosti na

poli národného obrodzenia, kultúry, vzdelávania a osvety ľudu. Štúrove všestranne demokratické požiadavky na vzdelávanie ľudu s právom na národné vzdelávanie v materinskom jazyku, s právom na rozvíjanie národného povedomia nielen v rodinnej, ale i školskej výchove, tvorba národných kultúrnych hodnôt s povinnosťou starostlivosti o osvetu vo všetkých vrstvách národa, ale predovšetkým u obecného ľudu, tvorivo rozvinuli Komenského demokratizujúce myšlienky o výchove a vzdelávaní. Štúr poznajúc staršiu literatúru českú, no i diela súdobých mysliteľov českých, ako Palackého, Jungmanna a iných, súc v živom kontakte s predstaviteľmi českého národného obrodzenia, ale i s okruhom ľudí okolo redakcie Květov (Jaroslav Pospíšil), vedel ohodnotiť význam Komenského pre svoju súčasnosť tým skôr, že Komenského diela poznal. Tak napr. v článku Zaslúhy Slovanů o Evropejskou civilisaci²⁴² zmiňuje sa aj o Komenskom. Pozná Komenského životopis, miesta účinkovania a vyhlasuje ho za veľazaslúžilého vychovávateľa i obnoviteľa škôl veľkej časti Európy, čo vykonal Komenský ako Slovan – podčiarkuje Štúr. Štúr vyzdvihuje Komenského učenosť, vznešenú mravnosť, čím bol všeobecne známy a pre tieto vlastnosti pretekali sa štáty o získanie jeho osoby a pokračuje: „Zaslúhy, ježto si co paedagog o vychování století svého vydobyl, mají opravdu světohistorické vážnosti, neméně však i jeho spisy, které až po dnešní den se vydávají“. Medzi spismi spemina Orbis pictus, Janua linguarum reserata (ďalšie nevymenúva, ale skrakuje atď.), o ktorých vedel, že ich preložili do mnohých európskych, ale aj ázijských jazykov, vo viacerých vydaniach až do čias Štúrových. Dobrú informovanosť Štúra o Komenského spisoch dokladá práve jeho vedomosť o prekladoch do ázijských rečí, čo v 19. storočí nebola u nás celkom samozrejma správa o Komenského mimoeurópskych dielach.

Štúrov kontinuitný záujem o Komenského dokladá aj nasledujúca správička. V liste z 21. marca 1841 prosí Jaroslava Pospíšila o zaslanie viacerých kníh pre mešťanov istého slobodného kráľovského mesta, ktorí ho žiadali, aby im knihy „starším slohem českým psané zaopatřil“. Medzi žiadanými knihami Štúr uvádza: Letopisové Trojanští, Vypsání Indie od Krameriusa, Numa Pompilius od Nejedlého

a tiež jeden exemplár Komenského Labyrintu světa. Podľa poznámky Fr. Frýdeckého (Dopisy Ludevíta Štúra Jaroslavu Pospíšilovi, 78) bol to exemplár Labyrintu, vydaného nákladom Jana Nejedlého v Prahe v roku 1809.²⁴³

J. B. Capek v článku Komenský a Slovensko²⁴⁴ cituje zo Štúrovho rukopisu Prednášani o Poesii Slovanskej (z roku 1845), z kapitoly Pochop poezie slovanskej, nasledujúce Štúrove slová o Komenskom: „Komenský ustavične pracuje za spoločnosť v ktorej bou, jeho nekonečnou túžbou je osveta ľudstva, on ces celý živuot v strasťach a prenasledovaňi trávi“. Aj z týchto slov je zrejmé, že Štúr poznal Komenského život i dielo, a preto mohol o ňom podať takto stylizovanú charakteristiku. Museli mu byť známe Komenského pansofické snahy ako základ systému šírenia osvety, jeho školsko-reformátorská činnosť, v ktorej videl Komenský jeden z prostriedkov zlepšenia hospodárskej a kultúrnej úrovne národov všetkých krajín, a tým aj dosiahnutie všeobecného porozumenia a mieru medzi národmi. Veľa podobných črt má aj Štúrova práca pre národ, najmä z hľadiska poznania, že vzdelávaním ľudu treba utvoriť lepšie podmienky pre samotný život národa ako celku. Tak u Komenského, ako aj u Štúra nachádza svoje zvýraznenie boj za národnú svojbytnosť a slobodu v aktívnom politickom vystúpení. Aj v tom možno vidieť istú paralelu medzi vývojom spoločensko-politického snaženia oboch týchto mužov, samozrejme v rozličných historických rovinách. A Štúr si to pravdepodobne aj uvedomoval a skutočnosť, že i Komenský „celý živuot v strasťach a prenasledovaňi trávi“, bola mu zaiste posilou v strádaniach a príkoriach, ktoré vyplývali z jeho boja za ľudskosť a národné práva Slovákov.

Z komeniologického aspektu zaslúži si mimoriadnu pozornosť mladý, nadaný štúrovec, odchovanec hallskej univerzity, Benjamin Pravoslav Červenák (1816–1842). Vkladali sa doň veľké nádeje, ale jeho život predčasne vyhasol. Z jeho pozostalosti vydal J. M. Hurban dielo Zrcadlo Slovenska (r. 1844)²⁴⁵ s Červenákovým životopisom. K nemu pripojil (s. 133–136) aj Červenákov plán Pedagogiky, ktorý však pre predčasnú smrť nestihol už Červenák realizovať. Prof. Juraj Čečetka sa zaoberá vo svojej práci Komenský vo

vývine slovenskej pedagogiky,²⁴⁶ ako aj v knihe *Zo slovenskej pedagogiky*, osnovou Červenákovho plánu a pri jeho rozbore nachádza aj prvky Komenského vplyvu, a to na základe viacerých faktov: „Podľa plánu mala sa Červenákom chystaná Pedagogika v úvode zaoberať základnými pojmami novej pedagogiky – píše J. Čečetka a pokračuje –, ktorá sa podľa Červenáka začína práve Komenským. Úctu, uznanie ku Komenskému a k jeho pedagogickému dielu vidíme aj v iných statiach Červenákovy osnovy. Vcelku sa priznáva aj on k duchu Komenského pedagogiky, aj on chce človeka vo výsledku k Bohu priviesť, chce zo školy urobiť dielňu ľudskosti... Isteže pri koncipovaní osnovy svojho chystaného diela Červenáka ovplyvňovali rozliční myslitelia, akiste aj Hegel, no v základe jeho osnovy je zjavne Komenský. Všimnime si tu nielen Červenákovu snahu dať do súladu logické a didaktické zákonitosti, snahu poznať nielen zákonité zaradenie a význam, úžitok vecí, ale riešiť aj zákonité (prírodné i etické) začlenenie človeka do pospolitosti, do vesmíru, všimnime si jeho snahu rozriešiť otázku školskej sústavy, ale všimnime si najmä Červenákovu gradáciu výchovy od starostlivosti o dieťa už v embryonálnom stave až po smrť človeka! To nápadne pripomína Komenského myšlienky o škole zrodenia, detstva, chlapčenskosti, junosti, mládenectva, mužného veku, staroby a smrti, ktoré rozvinul vo svojom diele *Vševýchova* – rukopis tohto diela sa uchoval práve v Halle, kde Červenák študoval – a kde – iste právom môžeme tak usudzovať – si Červenák mohol tento, prípadne aj iné rukopisy Komenského, prečítať“ – hovorí J. Čečetka.²⁴⁷

Pred revolučným rokom 1848 sa ku Komenskému hlási aj pedagóg Ján Kada v ý, činný na poli tvorby učebníc pre žiakov národných škôl.²⁴⁸ Kadavý vydal v Pešti roku 1843 Komenského dielo *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, v ktorom sa nachádza aj Komenského list „Manželko má milá, klenote můj po pánu Bohu nejdražší“,²⁴⁹ ktorý predkladá Kadavý ako príklad hlbokého ľudského vzťahu a úcty naplnenej láskou Komenského k svojej manželke. Kadavý je v tomto smere jedným z tých ctiteľov Komenského na Slovensku, ktorí sledovali aj jeho religiózne etické práce, no v aktívnej učebnicovej tvorbe, najmä v jeho *Čítanke* pre malé detky a Malom

spevákovi, ktorý „je v našej hudobnopedagogickej literatúre slovenskej prvá kniha tohto druhu, napísaná pre potreby národnej školy“,²⁵⁰ možno hľadať aj Komenského podnety.

V revolučných rokoch 1848–49 sa stredobodom pozornosti stávajú vrcholiace boje politické, kultúrna tvorba sa posúva do úzadia, a tak sa prerušuje aj zverejňovanie materiálov komeniologického charakteru. Ale vrelý vzťah k Učiteľovi národov je aj naďalej živý, a to Komenskému a naďalej píšu o ňom. Koncom päťdesiatych rokov minulého storočia boli u nás dokonca úsilia založiť literárny spolok pomenovaný menom Komenského. Spolok sa mal starať o vydávanie kníh, učebníc a mal vydávať aj školský časopis. Súčasťou pracovnej náplne spolku malo byť aj zriadenie slovenského múzea so zbierkami národných pamiatok, tvorby ľudovej slovesnosti atď. Spolok mal mať svoje sídlo v Lipt. Sv. Mikuláši.²⁵¹

Úlohu šírenia poznatkov o Komenskom medzi slovenským ľudom a učiteľstvom prevzali teraz na seba slovenské časopisy a noviny. Záujem sa prejavuje predovšetkým o životopis Komenského, ktorý je ustavičným zdrojom podnetov pre vytrvalosť v národnom boji proti maďarskému útlaku.

Už v roku 1851 uverejnili viedenské *Slovenské noviny* (č. 44, 45) na pokračovanie článok Jan Amos Komenský v Blatném Potoku (Sáros-Patak) roku 1650–1654 z pera J. P. Tomášika. Autor preukázal hlbšiu znalosť prameňov Komenského životopisu.²⁵² Okrem všeobecne známych biografických údajov uvádza i ďalšie skutočnosti. Je napr. dobre informovaný aj o rodinných vzťahoch Komenského dcéry Alžbety, manželky Petra Jablonského, a o Danielovi Jablonskom, Alžbetinom synovi, ktorému venoval M. Bel svoju prácu *De vetere litteratura hunno-scythica exercitatio* (Lipsko 1718).

Slovenské noviny sa vracajú ku Komenskému aj v roku 1855 (s. 456) správou o jubileu založenia lešnianskeho gymnázia, na ktorom účinkoval J. A. Komenský.

František Vlastimil Russel, breznický učiteľ²⁵³ uverejňuje *Životopis Jána Amosa Komenského* v pedagogickom časopise Andreja Radlinského (1817–1879) *Priateľ školy a literatúry*, ktorý vychádzal

v Budíne.²⁵⁴ Pozoruhodné sú Russelove úvodné slová, hodnotiace veľkosť Komenského osobnosti. Zrodila ho krajina, ktorá bola súčasťou bývalej Veľkej Moravy. — píše Russel — a stal sa jedným z mála vynikajúcich pedagógov, „na ktorého systave nielen pred sto rokmi všetka učba sa zakladala, lež i nám terajším vzdelancom za víťečný vzor alebo ideál slúži!“²⁵⁵ Russel sa neuspokojil vo svojom článku iba so samotným životopisom Komenského, v ktorom má menšie chyby, ale načrtol aj stručný prehľad jeho pedagogických názorov. Russel však neostal iba pri obdive Komenského, ale prenášal jeho učenie aj do pedagogickej praxe.²⁵⁶ Jeho záujem o Komenského je zrejme sústavnejšieho charakteru, čo vyplýva aj z toho, že sa v roku 1872 znova vrátil k tematike životopisu Komenského v časopise *Konfesionálna škola*, kde na pokračovanie uverejňoval článok *Ján Amos Komenský*.²⁵⁷ Význam Russelovho článku je predovšetkým v správnom vecnom a historickom vystihnutí podstaty významu Komenského činnosti i pedagogicko-literárneho diela. Russel si uvedomil, že Komenský „zapríčinil základný prevrat v celom školstve“.²⁵⁸ Spoznal Komenského význam nielen pre súdobé školstvo, ale aj pre budúcnosť.

S prejavmi záujmu o Komenského sa stretneme aj u Pavla Hečku (1825–1895). Stručne sa dotkol životopisu Komenského v článku *Paedagogovia zo 16. a 17. stoločia* (*Priateľ školy a literatúry*, II, 1860, č. 15 (uverejnil ho pod značkou P. H.)), kde náležite zhodnotil význam Komenského „Malovaného sveta“ ako prvej obrázkovej knihy, vyzdvihujúc pôvodnosť a prospešnosť myšlienky a poukazujúc, že na tomto diele možno „najsnadnejšie method Komenského poznať“.²⁵⁹ Hoci Hečko nebol povolaním pedagóg, bol ev. kazateľom, predsa prispieval k rozširovaniu mena Komenského u nás a upozorňoval na význam jeho metódy obohatenej názornosťou v Orbise.

Adolf Peter Zátarecký (1837–1904), učiteľ v Brezne, venoval pozornosť Komenského životopisu v časopise *Evanjelická škola* (r. 1879), ktorý sám redigoval. Uverejnil v ňom na pokračovanie článok *Ján Amos Komenský, veľký prorok pädagogiky*. Jozef Mátej pokladá Zátareckým spracovaný životopis Komenského za najlepší a najserióznejší z tých, ktoré sa nachádzajú v slovenských pedagogických

časopisoch minulého storočia,²⁶⁰ i keď nie je pôvodný, ale spracovaný na základe spisov Lindnera, Zoubka a Amerlinga.

Zátarecký ako pedagóg prejavil záujem aj o Komenského didaktické problémy a bol jedným z tých, ktorí uverejňovali úryvky a kaspôň v skrátenej forme pedagogické diela a myšlienky Komenského. Tak sa dostáva od Zátareckého do tlače v časopise *Priateľ školy* X. hlava z Veľkej didaktiky, aby tak sprístupnil slovenským učiteľom a literatúry (r. 1861), č. 2) stať *Na ukážku z didaktiky Komenského* — kému vyučovaná má byť. V časopise *Evanjelická škola* (r. 1879) uverejnil z nej Zátarecký vskrátenej forme ďalšie state pod názvom *Jadro XVI.—XIX. hláv Didaktiky Komenského*.

Hodnotnými polemickými a teoretickými článkami prispieval do slovenských pedagogických časopisov Ján Nemessányi (1832–1899). Hoci sa priamo nezaoberal Komenského problematikou, jeho moderne pedagogické myslenie, založené na sústavnom štúdiu popredných pedagógov, prezrádza aj znalosť Komenského.²⁶¹

K cenným záznamom o Komenského dielach na Slovensku treba bezpochyby počítať recenziu o *Informatóriu školy materskej* z roku 1858, ktorú priniesol *Světovzor — Příloha ku Slovenským Novinám* (1858–1859, s. 63–64). Táto recenzia je totiž prvou slovenskou správou o českom texte *Informatória*, ktorý objavil A. Gindely v Lešne v roku 1856 a ktorý je autografom, t. j. vlastným rukopisom Komenského²⁶² a prvýkrát bol vydaný v českom jazyku v Prahe roku 1858 starostlivosťou Musea království Českého. Touto cestou už v roku vydania tohto vzácného diela sa slovenské čitateľstvo dozvedelo o jeho existencii a prístupnom texte. Ak uvážime, že český národ sa dostal k českému textu viac ako 200 rokov po prvom vydaní *Informatória*, potom z komeniologického a literárnohistorického aspektu treba náležite oceniť zásluhu K. Salvu, ktorý sa v roku 1892 zaslúžil o prvé slovenské vydanie *Informatória*, aby tým dôstojnejšie oslávilo Slovensko meno a odkaz Učiteľa národov. Salvovmu vydaniu *Informatória* predchádza však ešte jeden skorší, materiálove nevelmi obsažný príspevok k publicite tohto diela, a to rozbor *Informatória* s ukázkami v časopise *Evanjelik* (roč. I., 1862, č. 8, s. 58–60) pod

titulom W čem mladež hned od narození svého pomaličku cwičena a do ssesti let wěku svého wycwičena býti má, čo je titulom IV. kapitoly Informatória. Nuž podobne, ako sme to videli v spojitosti s Veľkou didaktikou a s Informatóriom, sa s Komenského myšlienkami verejnosť aspoň čiastočne oboznámila, kým sa nedostalo celé dielo do rúk národa.

Zdalo sa, že prvou vážnou príležitosťou pre Slovákov osláviť Komenského na širokom fóre verejnosti bude dvojsté výročie jeho smrti. V minulom storočí považovali totiž ešte rok 1671 za rok Komenského úmrtia a nie rok 1670, a tak sa aj pozornosť sústredila na rok 1871. No maďarizačný tlak na Slovensku bol už v tomto čase natoľko silný, že sa spomienka na Komenského veľmi obmedzila. Objavujú sa sice sporadické správy alebo články, ale viac sa hovorilo a písalo o tom, kde a ako oslávili Komenského mimo Slovenska. Národné noviny zo dňa 31. 8. 1871 (č. 103) priniesli z pera Jozefa Nedobrého hodnotiaci článok Výchovoveda o práve vydanéj učebnici pedagogiky Samuela Ormisa a súčasne pripomenuli aj výročie Komenského úmrtia. V článku sa J. Nedobry zamyšľa nad ťažkým položením národa, z jeho slov vyznieva obava pred národnou smrťou. Vyzýva nepoddať sa a pomocou výchovy zachrániť národ, kým ešte nie je neskoro. Ormiso-va Výchovoveda je podľa neho postavená na Komenského Veľkej didaktike.

Správam zo zahraničia sa venovala Konfesionálna škola, v tom čase jediný slovenský pedagogický časopis. Priniesol informácie z pre-rovských osláv Komenského na „zjazde učiteľov českoslovanských“,²⁶³ vyzdvihujúc odhalenie pomníka Komenského Pod Klopoty u Brandýsa, „kde Komenský svoj Labyrint světa napísal“.²⁶⁴ Na zjazde zastupoval slovenské učiteľstvo Jozef Celko, skalický profesor, ktorý „jadrnú reč držal, ktorá sa dlhotrvajúcou búrlivou pochvalou a s volaním Slovákom na ‚sláva‘ prijatá bola“.²⁶⁵

Podobne na stránkach Konfesionálnej školy vyšla správa o príprave a potom o priebehu osláv Komenského v Báčke-Srieme z pera Karola Miloslava Lehotského, učiteľa v Petrovci.²⁶⁶ Ako zaujímavosť treba uviesť, že v programe, ktorý v úplnosti prináša Konfesionálna škola (roč. II, 1872, pozri tiež J. Mátej, c. d., 364 a n.) okrem živo-

topisu Komenského, predneseného Jánom Mičátkom, učiteľom kysáckym, oboznámil obecnosť s Komenského didaktikou K. M. Lehotský. J. Mičátek zložil na túto príležitosť aj básne Kto bol Konej škole (roč. II, 1872, s. 129–130) uverejnil J. Mičátek aj ďalšiu básne Ve vyhnanství, ktorou oslávil dvojsté výročie smrti Komenského. Pri čítaní Mičátkovej básne Ve vyhnanství neujde našej pozornosti, že sa v nej nachádza jedna strofa nám už svojím obsahom známa:

Nepojal jsem jiné sebou
nic, než po všem jest veta!
Jen kralickou Bibli drahou,
křtí a „Labyrint světa“!

Je ona takmer totožná s textom predposlednej strofy údajnej piesne českých vysťahovalcov, ktorú sme uviedli v prvej kapitole tejto práce zo Salvovho vydania Komenského Informatória a ktorá znie:

Nevzali jsme sebou
nic, po všem veta,
jen bibli kralickou,
Labyrint světa.²⁶⁷

Porovnaniu celého textu oboch básní bude treba ešte venovať pozornosť. Hlbší rozbor mohol by ukázať, či je medzi nimi bližšia súvislosť.

Konfesionálna škola (roč. I, 152–153) informuje ešte o tom, že Komenského pamiatku si uctili aj v Chorvátsku na záhrebskom zjazde učiteľov, ale o oslavách na Slovensku sa nezmieňuje. Slováci, ako sme sa už presvedčili, museli sa uspokojiť so skromnými spomienkami vo svojich novinách a časopisoch.

Naproti tomu nebude bez zaujímavosti uviesť, že Listy národných učiteľov (štátom vydávaný úradný časopis prekladaný do jazykov národností obyvajúcich Uhorsko) z roku 1871 priniesli na s. 739–740 redakčný článok Jan Amos Komenský, v ktorom odtlačili preklad listu učiteľa Jozefa Rilla z časopisu Der ungarische Schulbote (č. 21).

uverejnený z príležitosti Komenského jubilea, v ktorom vyzýva dôstojne osláviť tohto muža a vyjadruje presvedčenie, že „nikto neučiní nám výčitku, keď Komenského aj za svojho považujeme (t. j. za maďarského – pozn. F. K.) a keď v ňom nielen učenca paedagóga, lež uhorsko-krajinského paedagoga spolu oslavujeme... Deň smrti jeho zasväť je teda povinnosťou všetkých uhorských učiteľov“. No v praxi štát zaujal celkom iný postoj k oslavám Komenského v slovenských školách.

O rok neskôr Listy národných učiteľov (roč. V, 1872, 600–601) prinášajú z pera Maxmiliána Mayera recenzný článok o nemeckom vydaní Komenského Veľkej didaktiky „Grosse Unterrichtslehre“ v preklade Jul. Beegera a známeho českého komeniológa Františka Zoubka (tu sa píše Franz Zoubek).²⁶⁸

V skutočnosti sa na Komenského u nás nezabúdalo ani v týchto ťažkých časoch, i keď sa to navonok dostatočne neprejavilo. Nositeľmi jeho ideí sa stali aj tu slovenské patronátne gymnáziá v matičných rokoch, a to vo Veľkej Revúcej, v Kláštore pod Znievom a Turčianskom Sv. Martine. Už v základných pedagogických motívoch založenia týchto troch škôl nachádzame oživenie Komenského myšlienok o vševýchove. Zreteľne vyjadril ducha Komenského v tomto smere prvý riaditeľ revúckeho gymnázia August Horislav Skultéty (1819–1892), náš popredný národný, osvetový a pedagogický pracovník, presvedčený štúrovec a rodoľub, keď pri slávnostnom otvorení gymnázia dňa 16. septembra 1862 predniesol slová celou svojou stavbou ustrojené v duchu Komenského: „Osveta sa prelieva do národov zvlášte dobre usporiadanými školami. Menovite vyššie školy vychovávať majú opravdových vzdelancov, ktorí by zase, keď do verejného života vstúpia, okolo seba čím najďalej osvetu a vzdelanosť rozširovali, nielen slovom, ale i perom a dobrým príkladom svojim. – Lebo podľa povedomia evanjelickej Cirkvi osvetu a vzdelanosť nemá sa považovať len ako vlastnosť a majetnosť istých stavov, ale ako potreba a najväčšie dobrodenie celého ľudstva; ona preniknúť a oblažiť má nielen vysoké a nádherné paláce, ale i nízke a chudobné chalupy“.²⁶⁹

Demokratizačné prvky Komenského vševýchovy dostávajú tak

u Skultétyho životné uplatnenie, prekračujú rámec školy a zdôrazňujú všenárodné a spoločensko-osvetové ciele. Preto celkom orgánicky sa napája uňho štúrovská požiadavka pestovania materinského jazyka na nutnosť rozvíjania kultúry, osvety a vzdelania u každého národa v národnom jazyku. „Lebo kroz národnú reč dostali sa na najkratšiu a najistejšiu cestu k osvete“.²⁷⁰

Pre revúcke slovenské gymnázium bola však otázka, kde vziať potrebný počet profesorov, Slovákov, veľmi vážna. Skultéty však i mladšími našinci dost mužov spôsobilých, ktorí sa úradu tomuto s celou dušou posvätia; ktorí deň i noc dodajúc si pilnosti, prisvoja si to, čo vítečníci vychovateľskí druhých národov vytvorili; vezmú si tiež na radu, počnúc od oca európskej výchovy Amosa Komenského, pobratýmských slovanských vychovávateľov, a k tomu siahnuť i do hĺbokosti vlastného slovenského ducha, jako umeli učiteľia staré i nové veci budú znať vynášať k obohateniu potrebnými znalosťami schovancov svojich. – Ti istí postarajú sa aj o shotovenie potrebných školských kníh, ktoré mládeži ako rukovod pri vyučovaní slúžiť majú“.²⁷¹

Skultétyho optimizmus snúbi sa v týchto vetách s jasným pohľadom na nutnosť teoretického vzdelania v pedagogike, ktoré získajú jeho profesori štúdiom diel popredných pedagógov iných národov, no predovšetkým diel Komenského, nazývajú ho otcom európskej výchovy. Komeniovskú črtu nachádzame aj v tej Skultétyho myšlienke, v ktorej požaduje „zhotovenie potrebných školských kníh“ a vidí v tom základ úspechu školského vyučovania.

Skultéty potvrdil, že je Komenského nasledovníkom aj v otázke cieľa výchovy, kladúc si otázku, „v akom duchu má škola naša pôsobiť?“ Túto otázku považuje za najzávažnejšiu a odpovedá na ňu opäť myšlienkami Komenského. Škola totiž, v ktorej by „panoval duch prevrátený, keby sa hlava mládeže krivými pochopmi mútila... mravy pred bujnou a prostopašnosťou na uzde nedržali“, taká škola bola by na záhubu nielen mládeže samej, ale nebezpečná a škodlivá aj pre národ a vlasť.

Na pokrokový odkaz Komenského nadväzuje Skultéty, keď žiada,

aby škola viedla mládež k osvete a vzdelanosti „v duchu čisto ľudskom“. Pravda, krása, dobro má osvietiť a rozohriať ako slnko myseľ, srdce i vôľu všetkej mládeže.²⁷²

Ďalšou úlohou školy je vychovávať žiakov v duchu národnom. Skultéty nechápe však výchovu v duchu národnom v úzkom nacionálnom zmysle. Chápe ju opäť komeniovsky, kvalitatívne vyššie, vychádzajúc z myšlienky človečenstva ako takého. Je rozdelené na národy a tieto svojou povahou, rečou, mravmi a zvykmi, vzhľadom na svoju minulosť a prítomnosť, majú istú úlohu v rámci celého ľudstva, ktorú musí každý národ v budúcnosti splniť.²⁷³ Preto mládež má byť náležite vychovávaná pre národ a národ pre ľudstvo.

Súčasnou výchovy je u Škultétyho aj výchova v duchu vlastenectvom. Základ vlasteneckej výchovy vidí v historickej danosti Uhorska, v ktorom žijú podľa jazykov Maďar, Slovák, Rusín, Srb, Nemec, Rumun vedľa seba, majú však byť medzi sebou rovnoprávni a v tomto duchu má škola vstúpovať žiakom cit vlastenectva.

Končne Skultéty zhoduje sa s Komenským aj v náhľade na ideologickú oblasť výchovy, kde jeho cieľom je výchova náboženská, evanjelicko-kresťanská.²⁷⁴

S A. H. Škultétym načim nám spomenúť aj druhého profesora revúckeho gymnázia, ktorý sa hlásil k odkazu Komenského vo svojich prácach, Samuela Ormisa (1824–1875). Ormis stelesňoval v sebe všetky znaky štúrovského ľudovýchovného pracovníka-národovca a kollárovsky cítiaceho Slovana. Ako komeniovská črta pôsobí v jeho živote bezhraničná láska k prostému pracujúcemu ľudu a starostlivosť o jeho osvetu.²⁷⁵ Ormisove kladné hodnotenie Komenského poznáme predovšetkým z jeho dvojdielnej učebnice pedagogiky Výchovoveda pre seminaristov a rodičov (I. Výchovoveda z r. 1871, II. Učboveda z r. 1874, ako aj z pripravovaného III. dielu s názvom Spôsoboveda).²⁷⁶ No u Ormisa sa stretávame s odkazmi na Komenského aj v iných jeho prácach a prejavoch. On predniesol slávnostnú reč na Komenského slávnosti v Revúcej roku 1871, usporiadanej z podnetu tamojšieho gymnázia.²⁷⁷ Bol pri zrode revúckeho gymnázia a záležalo mu na tom, aby bolo zriadené podľa princípov Komenského lešnianskej školy, kde „každého žiaka možno naučiť všetkým zná-

mostiam“.²⁷⁸ Ziaľ, nevieme určiť, odkiaľ poznal Ormis Komenského systém lešnianskeho gymnázia a jeho ideové poslanie, lebo Komenského Leges illustris gymnasii Lesnensis (Zákony svetlého gymnázia ského chrámu v Lešne, prvýkrát boli do češtiny preložené Františkom Zoubkom roku 1876 a prvýkrát vytlačené až roku 1885 A. Zieg-Ormisovej Výchovovedy. Potom mohol poznať Komenského Leges daktiku, že proti názorom niektorých učiteľov revúckej školy, ktorí polepší stav škôl, kým Komenského Didaktiku nevezmú za prameň dobrej výchovy a výučby“.²⁸⁰ Pritom Ormis vidí v Komenskom nielen veľkého pedagóga, ale i veľkého Slovana, takisto ako Kollár a Štúr.

Ormis vo svojej Výchovovede neraz odkazuje na Komenského didaktické princípy a uplatňuje demokratické požiadavky poskytovať vzdelanie všetkým a rovnako. Priamo sa odvoláva na Komenského metódu pri jazykovej výučbe, zdôrazňujúc funkciu materinského jazyka pri učení sa cudzím jazykom: „... ťažkosti tieto premošli sme uvedením spôsobu výučby podľa Komenského... aj cudzím jazykom najzdarilejšie vyučuje sa prostredníctvom materinského jazyka“.²⁸¹ Vo svojej štruktúre školského vzdelávania pamätá aj na výchovný význam práce, telesnej výchovy a rieši aj otázku vzdelávania dievčat, čo sa pokúsil aj v praxi uskutočniť. S Komenským ho zblízuje aj hlboké presvedčenie o význame tlačeného slova, knihy, učebnice, čo ho postavilo do radu tvorcov slovenských učebníc i prispievateľov slovenských časopisov.

No nielen A. H. Škultéty a S. Ormis dávajú vedieť o svojej náklonnosti ku Komenskému. Aj ostatní profesori revúckeho gymnázia a učiteľského semeniska učia, vychovávajú a tvoria v duchu Komenského pedagogiky, či sa to už prejavuje v uplatňovaní didaktických zásad, predovšetkým názornosti, v zriaďovaní zbierok učebných pomôcok, v tvorbe učebníc, v pozornosti venovanej všestrannej estetickej výchove aj v mimovyučovacom čase (literárna činnosť, vydávanie

študentských časopisov, divadelná činnosť, pestovanie hudby a spevu, telovýchovnej činnosti), vo výchove k národovectvu prostredníctvom materinského jazyka, k všeslovanstvu a všeľudskosti. Stúr i Kollár im boli kľúčom ku Komenskému. Treba tu spomenúť, že prvé slovenské gymnázium v Banskej Bystrici (1850–1855) iste nebolo tiež bez významu pre rozosiatie semena Komenského pedagogického odkazu na neskorších slovenských patronátnych gymnáziách. Na banskobystrickom gymnáziu totiž v tom čase pôsobilo viacero profesorov pozvaných z Čiech, ktorí horlivo pomáhali budovať pre náš národný život dôležitý ústav, zriadený starostlivosťou biskupa Štefana Moyzeša a dr. Jozefa Kozáčka.²⁸²

Komenského pedagogický duch našiel svoje uplatnenie okrem Revúcej aj na gymnáziu v Kláštore pod Znievom a v Turčianskom Sv. Martine. Miloš Štilla vo svojej monografii Znievske gymnázium (1966) výstižne ukázal pedagogické hodnoty vnášané Martinom Čulenom a jeho kolegami do života školy, keď napísal: „Je isté, že Čulen a ďalší profesori znievskeho gymnázia uplatňovali vo svojej pedagogickej praxi odkaz J. A. Komenského, pretože Martin Čulen vždy zdôrazňoval princíp názornosti a zrozumiteľnosti prednášanej látky, prízvukoval zásadu postupnosti, a najmä zásadu vychovávať v duchu národnom a humánnom“.²⁸³

No prvkov pripomínajúcich nám Komenského bolo tu oveľa viac. Spomeňme aspoň Čulenov učebný plán, jeden z najprogresívnejších gymnaziálnych plánov v Uhorsku, vybudovaný na reálnych predmetoch, viacjazykovom vyučovaní, rešpektujúci revolučný rozvoj priemyselnej výroby rozvíjajúceho sa kapitalizmu v Uhorsku a prihliadajúci na ekonomické špecifiká slovenských krajov. Z didaktického hľadiska zaváži vybudovanie kabinetov s bohatými zbierkami a učebnými pomôckami, čo podporovalo nielen názornosť, ale aj prístupnosť a logickú postupnosť výukového procesu. Aj na znievskej škole bola bohatá učebnicová tvorba učbárov, pričom ani oni nezapreli Komenského idey o rozvíjaní výuky na základe dobrých učebníc, zodpovedajúcich zásade primeranosti a chápatosti žiakov aj učebnému plánu jednotlivých tried. Prirodzene, aj materinský jazyk a výchova v duchu národnom a všeslovanskom sú zložkami celého výchovno-vyučo-

vacieho systému, charakteristického pre slovenské patronátne gymnáziá. Podobne sa uberala výchovno-vyučovacia práca aj na martinohorlivý stúpenec Komenského Ján Kadavý.²⁸⁴

Tažké boli pre slovenský národ sedemdesiate roky 19. storočia. Maďarská buržoázia zrušila všetky tri slovenské patronátne gymnáziá a svoj nepriateľský postoj k Slovákom prejavila aj zatvorením Makromia, do uzavretých kruhov život zväčša sa utiahol do súlebo každý i najmenší verejný národný prejav bol pranierovaný a stíhaný ako protištátny, panslavistický. To však, čím národ žije, možno načas násilím umlčať, nie však vykoreniť. Tak to bolo aj s odkazom našej kultúrnej minulosti v spojitosti s Komenským.

Ako sa blížil jubilejný rok tristoého výročia narodenia Komenského 1892, pribúdali vždy novšie a novšie hlasy o spolupatričnosti Slovákov s otcom svetovej pedagogiky. Karol Salva začal roku 1885 vydávať nový pedagogický časopis Dom a škola, ktorý nadviazal na komeniologickú tradíciu predchádzajúcich slovenských pedagogických časopisov a dal priestor nielen slovu o Komenskom, ale aj úryvkom z jeho diela. V treťom ročníku (1887) hlási sa Mieroslav Kovalevský pod pseudonymom Korimov s komeniologickou tematikou: J. A. Komenského pedagogické zásady. V tomto článku na pokračovanie (str. 36–38, 161–164, 210–213) píše o Komenského pedagogických zásadách, ktoré sa snažil ukázať v ich použiteľnosti vo výchovno-vyučovacej praxi. Komenského si cení viac ako v tých časoch všeobecne uznávaného Herberta, pričom dal výraz aj svojmu slovanskému sebavedomiu.²⁸⁵

Ku Komenskému sa hlási od roku 1887 na stránkach časopisu Dom a škola aj učiteľ Karol Bielek. Vo svojich článkoch Pospolitá škola ako ústav vychovávaci, Vychovávajúca výučba pospolitej školy a ďalších odvoláva sa popri Komenskom aj na iných novodobých pedagógov (Pestalozzi, Rousseau, Niemeyer, Diesterweg, Herbart a iní), ale stredobodom jeho pozornosti zostáva Komenského pedagogika, ktorú usilovne študoval. V tejto spojitosti nebude bez zaujímavosti spomenúť, že Komenského meno sa v slovenských pedagogických časopisoch objavuje aj v 20. storočí.

písach 19. storočia veľmi často uvádza spolu alebo v súvislosti s menom pokrokového nemeckého pedagóga 19. storočia A. F. W. Diesterwega, čo iste nebola náhoda, ale hlboké poznanie priameho súvisu pokrokovosti a aktuálnosti oboch týchto pedagógov.²⁸⁶

Roku 1891 sa objavuje už celý rad článkov i správ k nastávajúcejmu jubileu. Hlásia sa Ján Zigmundík článkom Celý vzdelaný svet ide sláviť 300-ročnú pamiatku Slováka.²⁸⁷ Zigmundík oboznamuje v ňom čitateľa so životom a dielami Komenského, pričom je zaujímavé, že píše o ňom ako o veľkom Slovákov. Tejto tematiky sa dotýka aj Zigmundikov článok Život a význam Jána Amosa Komenského,²⁸⁸ v ktorom popri stručnom opise života Komenského a jeho diela zameriava sa na kritiku uhorských pomerov, poukazujúcich na to, ako sa zabúda na Komenského odkaz a šliapa sa po jeho zásadách o vyučovaní materinského jazyka. No Zigmundík sa aj inde vracia ku Komenskému. Tak napríklad v článku O našom školstve²⁸⁹ podopiera svoje názory, že len „dokonalá škola môže národ z poroby, biedy, potupy, a poníženia trvácne pozdvihnúť a šťastným urobiť“, aj tým, že toto bolo „svätým a nezvratným presvedčením aj nášho neprevyšného, nedostihnutého dosiaľ učiteľa národov J. A. Komenského“.²⁹⁰ S Komenským zblížovalo Zigmundika aj presvedčenie, že by sa pre každý ročník národnej školy „mala napísať učebnica, ktorá by obsahovala všetky predmety, ako to navrhoval Komenský“.²⁹¹ Sám mal v úmysle napísať učebnicu encyklopedického rázu pre prvý ročník s názvom Prvá zlatá brána do hradu bohabojnosti a múdrosti, ktorá sa mala používať namiesto šlabikára. No radu, ktorú si pýtal od Fr. Zoubka, nedostal, ba ani odpoveď na svoj list (Zigmundík hojne korešpondoval i s Jánom Kvačalom a Karlom Salvom).²⁹²

Okrem iného o tom, ako uplatňoval Zigmundík Komenského didaktickú zásadu názornosti, svedčí jeho trojrozmerná učebná pomôcka nazvaná Tellurium (Zemestroj), o ktorej vydal knihu roku 1899 v Ružomberku u K. Salvu, ktorá získala viacej vyznamenaní na výstavách a „maďarská vláda ju zakúpila ako pomôcku na všetky stredné i národné školy“ – píše J. Schubert (c. d., 154).

Zigmundíkove celkové vysoké hodnotenie Komenského pedagogiky vyznieva aj z porovnania s Franckem, Basedowom a Pestalozzom

a dochádza k poznatku, že Komenského pedagogika obsahuje ďaleko viacej a v nej sú základy budúceho ďalšieho rozvoja pedagogiky. Zigmundík teda pochopil nielen historický, ale aj aktuálny význam Komenského pedagogických názorov.²⁹³

O význame Komenského mohol sa Zigmundík takto vyjadriť aj preto, že poznal Komenského spisy z priameho štúdia, mal ich totiž vo svojej knižnici a ako píše J. Schubert (c. d., 156), bol jediný na Slovensku, ktorý vlastnil všetky Komenského spisy, až na jeden Manuál a dielo Opera didactica omnia, s ktorým sa na Zigmundikovu slávu v Cirkevných listoch prihlásila Ev. lyceálna knižnica v Bratislave.²⁹⁴

Zaiste jedným z podnetov, ktoré viedli Zigmundika k takému hlbokému štúdiu Komenského spisov, bolo jeho presvedčenie o slovenskom pôvode Komenského. Pri dokazovaní jeho slovenského pôvodu vychádza z tvrdenia, že „tá časť Moravy, kde sa narodil slávny Komenský, bola a je obývaná skutočnými Slovákami a nie Čechmi, teda Komenský bol Slovákom“.²⁹⁵ Zigmundík sa vracia k tomuto názoru aj v závere svojej martinskej reči, kde zdôrazňuje, že „slovenský národ dal svetu tohto muža, ktorý ukazoval a ukazuje mu i teraz cestu, kade a ako kráčať, aby stal sa účastným opravdivej kultúry!“²⁹⁶

V tom čase sa častejšie objavuje i taký názor, že Komenský rovnako patrí Čechom ako i Slovákom. Napr. Konfesionálna škola už roku 1872 v redakčnej poznámke k Russelovmu článku Ján Amos Komenský píše v takomto zmysle a podobne sa o tom vyjadruje aj K. Salva v časopise Dom a škola roku 1892 (č. 1, 1–3) v redakčnom článku Jubilejný rok 300-ročných narodenin J. A. Komenského, v ktorom dáva aj pokyny, ako osláviť jubilejný rok narodenia Komenského. Dom a škola prináša v týchto rokoch celý rad informačných článkov o tom, ako sa oslavuje Komenského jubileum aj mimo Slovenska.²⁹⁷

Samotný jubilejný rok Komenského 1892 aktivizoval nielen učiteľov a popredných kultúrnych činiteľov na Slovensku, ale aj slovenské obyvateľstvo. Šíriteľom Komenského myšlienok sú opäť slovenské časopisy a noviny. Ideová náplň uverejňovaných článkov sa nesie

v duchu boja za národnú slobodu, za práva materinského jazyka, a to všetko na pozadí Komenského odkazu. Komenského oslavy zakázal aj rakúsky minister školstva Gautsch, o ktorom Matej Bencúr napísal, že to „nepošpínilo pamiatku Komenského, ale pána ministra postavilo na pranier“.²⁹⁸ Ešte ostrejšia kritika postihla oslavu Komenského, ktorú usporiadala Maďarská akadémia vied (25. III. 1892) a na ktorej rečník barón Lóránd Eötvös vyhlásil: „Ale ten muž, ktorý vzdelávanie materinskej reči postavil za prvú úlohu školy, zasluhuje, aby jeho slávnosť bola slávnosťou národnou“.²⁹⁹ Matej Bencúr na to poznamenáva: „Práve v tej krajine, kde zriaďoval školy podľa svojich princípov, o tristo rokov práve tie princípy utrhia také hrozivé zaúcho... Preto znie nám ako krvavá satira, čo spomenul rector magnificus bar. L. Eötvös na zasadnutí maďarskej akadémie o vyučovaní materčiny“.³⁰⁰

Silnej boj slovenských vlastencov za národné práva i na stránkach novin. Znami i neznami pisatelia, niektorí ukrývajú sa za pseudonym, píšu o krivdách páchaných na slovenskom národe. Tak napr. značka „Benjamin“ (Miloslav Krčméry³⁰¹) volá do Pešťbudína: „Veřejné vzdelávanie ľudu a inteligencie našej prostriedkom jazyka slovenského je crimen, pre ktoré padla Matica a gymnáziá. Otcovská vynáhrada za ne zo strany šľachetnej vlády a zákonodarstva je: Femka s rozličného druhu óvodami, államkami, polgárkami a iparkami! Pod takými dojmami svätili sme my slávnosť Komenského!“³⁰²

V marci roku 1892 usporiadali učiteľské i iné spolky celý rad spomienkových osláv, ktoré priniesli svoje ovocie zo spoločensko-politickej i pedagogickej stránky. Ako progresívnu a demokratickú črtu treba podčiarknuť výzvu iniciátorov osláv, aby sa učiteľstvo zišlo všade spoločne, bez rozdielu náboženstva a národnosti.³⁰³ Je to krásny príklad prejavu nešovinstického zmýšľania slovenských učiteľov práve v časoch najťažšieho národného útlaku. Možno, že tento jav je už dôsledkom sociálnych pohybov, ktoré sa v tom čase šírili medzi učiteľstvom v Uhorsku.

No postoj učiteľov v Uhorsku i tak nebol k oslavám Komenského jednoznačný. V časopise Dom a škola (r. III, 1892, 30) zaujíma stanovisko k tejto otázke redakčný článok „Jubilejná slávnosť Komenského

ho a Népnevelő“, v ktorom sa píše: „Jeden rímsko-katolícky učiteľský spolok upravil na redaktora „Népnevelő“ nasledujúcu otázku: „Aké stanovisko zaujať majú rímsko-katolícke učiteľské spolky vzhľadom na jubilejnú slávnosť Komenského?“ Odpoveď dostali nasledujúcu: „Komenský čo pedagóg zaslúži uznania. Vzhľadom na náboženstvo bol „moravským bratom“, alebo úd protestantského vierovyznania. Toto je príčinou, že slávnosti zvlášte „protestanti“ zriaďujú. Preto myslíme, že rímsko-katolícke spolky múdre urobia, keď vzhľadom na túto slávnosť zaujmú neutrálnu a očakávajúce stanovisko, či budú držané protikatolícke reči a či len paedagogické zásluhy Komenského budú vyzdvihovať. S našej strany neodporúčame súčasťenie sa“. Tak sa zdá, že čím ďalej pokročili sme v tomto stoly, čím väčší sa šíri svetlo, tým menej vidia niektorí“ – končí sa redakčný článok Domu a školy. Stanovisko časopisu Népnevelő predstavuje neoficiálny maďarský postoj k oslavám Komenského, ale zároveň informuje i o nerozhodnom postoji rímsko-katolíckeho učiteľského spolku (bez bližšieho určenia). Keďže sa podobné postoje mohli objaviť aj v iných katolíckych spolkoch, odtláča a komentuje ho Dom a škola ako výstrahu tým, ktorí nechcú vidieť „šíriace sa svetlo“.

Komenského oslavy rozhybali aj kultúrny život na Slovensku. Navštívili sa divadlá, recitácie, prednášali sa slávnostné prejavy, aktivizovali sa spevokoly. Príkladom tu predchádzali martinské oslavy (28. III. 1892), usporiadané na podnet Jána Zigmundíka,³⁰⁴ s bohatým programom Slovenského spevokolu, Kantátou na Komenského od K. Knittla, Prologom od P. O. Hviezdoslava, Hymnou českého roľníctva od A. Dvořáka, Apoteózou od Sv. H. Vajanského, spojenou so živým obrazom, Hymnou od Vajanského s hudbou V. I. Hlaváča.³⁰⁵ Nadšenie prítomných zrodilo aj myšlienku (návrh Matúša Dulu) založiť štipendium Komenského, na základ ktorého sa hneď urobila zbierka s výsledkom 800 zl. „Miscuit utile dulci“ (Nech sa spojí užitočné s príjemným), píše autor správy o tejto udalosti.³⁰⁶

Ako sme už povedali, i naši básnici ocenili veľkosť Komenského osobnosti a prejavy svojej úcty k nemu vložili do básní, ktoré sa bratsky teplo a úprimne prihovárajú veľkému českému rodofubovi.

Spoločným tónom všetkých básní, ktoré boli v tom čase napísané, je Slovanstvo, materinský jazyk, obrana národa a Komenský ako opora boja za národ a jeho bytie. Takýmto činom spojili Slováci Komenského jubileum s konkrétnym politickým programom.

Nebude azda bez zaujímavosti na tomto mieste spomenúť aj Vajanského báseň „Komenskému“!, uverejnenú v humoristicko-satirickom časopise Černokňažník (roč. VII, č. 3, z 25. marca 1892). Vajanský píše o uznaní Komenského všetkými národmi Európy, jedinou výnimkou je v tejto veci minister Gautsch:

No darmo, nikto viac ho nevyvyší,
viac neuctí a krajšie neoslávi,
jak oslávil ho filister za Lajtou –
Gauč, skvostná duša! Pomyslíte bratia!
On vypovedal zo škôl Komenského!

To bola Vajanského odplata za Gautschov postoj ku Komenskému v jubilejnom roku.

Komenského jubileum stalo sa i Hviezdoslavovi príležitosťou na to, aby zahriakol ohováračov Slovanstva a vyzdvihol všefudský význam Učiteľa národov. V básni Ján Amos Komenský kladie ho za vzor rodičom, učiteľom i mládeži a zdôrazňuje naliehavú potrebu doby: starať sa o mladú generáciu, pestovať v nej – v duchu Komenského – lásku k materinskému jazyku a chrániť ju pred „cudzej hliny náplavom“.

Rozširovanie odkazu Komenského našlo svoj výraz – podobne už ako v predchádzajúcich desaťročiach – aj v popularizovaní jeho didaktických princípov, predovšetkým z Veľkej didaktiky, na stránkach slovenských novín a časopisov.³⁰⁷ Redakcia časopisu Dom a škola pripravila prvý slovenský preklad Komenského Informatória. Preložil ho K. Salva (pod pseudonymom Slavo Čebratský) a vyšlo v Ružomberku roku 1892. Salva venoval knihu „milostivej panej Terezii Vansovej, slovutnej spisovateľke slovenskej“. Preklad predosiela svojou básňou K oslave tristých narodenín Jána Amosa Komenského. Salva aj v tejto básni zostáva pri myšlienke o slovenskom pôvode Komenského, píšuc: „V koreni našom pôvod tvoj“, no „ko-

runa slávy nie u nás“. I boľnými pocitmi hovorí o utrpení slovenského národa, verí však, že spolu s Komenským, ktorý „zjavil cestu výmany“ a duch jeho „prenikol časov mrakoty“, bude oslávený i národ slovenský.

V úvodnom slove vyjadril Salva veľmi modernú myšlienku; zdôvodňuje vydanie Informatória v slovenskej reči i tým, že „vychovávať deti je práca umná, ktorej otec i matka mali by sa učiť“. Je to otázka, ktorá, žiaľ, ani dodnes nie je vyriešená. Salva chce teda dať rodičom do rúk „neoceniteľnú knižočku“, aby ich výchovná práca bola zdarná. Svoj preklad doplnil aj životopisom Komenského, ktorý spracoval, ako sám uvádza, podľa G. A. Lindnera.³⁰⁸

Nemenej významná je iniciatíva K. Salvu, ktorá viedla k organizovaniu „cvičby Komenského“ na učiteľských poradách. Bolo to niečo podobného ako staršie formy práce v metodických združeniach, t. j. teoretické prednášky spojené s ukázkami vzorných vyučovacích hodín.³⁰⁹ K. Salva hľadá aj príčiny nízkej úrovne vtedajšej výchovno-vzdelávacie práce na školách a doslova o tom píše: „Príčinou pustoty školskej i nedvižnosti učiteľskej je obzvlášť cirkev i štát. Ich vinou je, že učiteľstvo vstupuje do škôl nepripravené, že je bedársky platené (82 krajciarov na deň – zákonná taxa) a že bez všetkého vplyvu učiteľstva na didaktický chod výučby štát i cirkev na otroctvo znížilo jeho vznešenú prácu.“³¹⁰ Z toho vidíme, že Salva tušil príčinu tohto stavu v spoločenských rozporoch, nápravu však očakával iba od vzdelania ľudu.³¹¹

Salvova zanietenosť za Komenského našla svoj odraz aj v ďalšom vydávaní Komenského diela. Roku 1895 vydáva tlačou Spicilegium didacticum (Didaktické klasobranie) starostlivosťou a úvodným slovom Jána Kvačalu.³¹² K vydávaniu spisov Komenského prispeli v tomto období aj Slováci na Dolnej zemi, keď roku 1896 starostlivosťou Ev. cirkevného knihkupectva³¹³ v Békéš Căbe bol vytlaceny spis Přemýšlování o dokonalosti křesťanské. Na prelome storočí roku 1902 pripravil slovenské vydanie Komenského spisu Listové do nebe Jána Kvačala (Lipt. Sv. Mikuláš), jeho druhé vydanie vyšlo takisto v Mikuláši roku 1925.

Druhá polovica 19. storočia vyznačuje sa na Slovensku z komenio-

logického hľadiska dvoma typickými črtami. S prvou sme sa už oboznámili. Spočívala vo viac-menej nesúrodnom prístupe k pedagogickému dielu Komenského a vyústila v jubilejných rokoch 1871 (mal byť roku 1870) a 1892 aj do politicko-ideových prejavov za všeludskosť, Slovanstvo, za uznanie národných práv Slovákov. Tu už konštituovaný národ slovenský zápasí o svoje bytie a medzi svoje idey pojal aj myšlienky Komenského. Opieral sa o ne v boji za demokratizáciu spoločenského života, a ako sme videli, aj pri obrane proti maďarizačnému tlaku bolo možné dovolávať sa Komenského, lebo brázda, ktorú vyoral v Blatnom Potoku, mala i pre Maďarov istý kultúrno-historický dosah.

Druhou črtou slovenského komeniologického vývoja v druhej polovici 19. storočia je, že tu vzniká aj hlboký vedecký záujem o Komenského dielo, ktorý reprezentujú dvaja poprední kultúrni pracovníci, a to Ludovít Vladimír Rizner (1849–1913) ako zakladateľ slovenskej vedeckej i komeniologickej bibliografie a Ján Kvačala (1862–1934), zakladateľ modernej komeniológie v širších medzinárodných reláciách. U nich dvoch sa prejavila sila slovenského vedeckého tvorivého intelektu na komeniologickom poli. Oba zasahujú svojou činnosťou už aj do 20. storočia, tvoria teda akýsi most medzi dvoma storočiami. Kvačalovi pripadla historická úloha preniesť pochodeň modernej komeniologickej vedy aj do slobodného štátu Čechov a Slovákov – Československej republiky. Slovenské komeniologické bádanie, opierajúc sa o výskumné práce Kvačalu i Riznera, našlo nielen východisko, ale aj bázu, na ktorej bolo možné ďalej rozvinúť naše vedecko-výskumné cesty komeniologického snaženia.

Riznerov pedagogický profil širšie zhodnotila Katarína Ruttkayová v štúdií Ludovít Vladimír Rizner ako pedagóg.³¹⁴ V tejto práci predstavuje sa čitateľom celá pedagogická a vedecká osobnosť Riznerova. V pedagogickej práci sklbil v sebe učiteľa praktika s autorom slovenských učebníc ako aj pedagogických príspevkov do slovenských pedagogických časopisov. Rizner, preniknutý Komenského didaktickými zásadami, uplatňoval neustále zásadu názornosti, prístupnosti, zrozumiteľnosti prostredníctvom svojpomocne vyrobených učebných pomôcok, z ktorých usporiadal aj výstavu. Vyučovanie spájal s vy-

chádzkami do prírody a so školskými vlastivednými exkurziami za historickými pamiatkami blízkeho regiónu. Rizner sa zapodieval sociálnymi problémami mládeže školského veku, ale aj učiteľstva a nezostal ani mimo politický boj slovenského národa proti pomaďarčovaniu. O uvedených problémoch písal na stránkach časopisov Konfesionálna škola, Evanjelická škola, prispieval okrem iných aj do českého časopisu Komenský a písal o nich vo svojom Denníku,³¹⁵ v ktorom nachádzame aj výpisky presných štatistických údajov o stave školstva a zaškolovania detí v Uhorsku. Zaujímali postoj k školskej dochádzke, ku gramotnosti, k učiteľskej kvalifikovanosti, i školsko-hygienickým otázkam súčasnosti a pod.

K. Ruttkayová cituje Riznerovu hlavnú pedagogickú zásadu: „Neuč pre školu, ale pre život...“, lebo nevieš, čo si žiak vyvolá“. Jeho pedagogické zásady vyjadrené v článku Niekoľko pravidiel pre učiteľa,³¹⁶ sú preniknuté duchom Komenského. Požaduje v nich od učiteľa, aby bol nadchnutý pre svoj predmet a vedel získať preň aj svojich žiakov. Z didaktického hľadiska zdôrazňuje nutnosť zachovávanía zásady vekuprimeranosti a prístupnosti. Od učiteľa žiada, aby mal láskavý a otcovský vzťah k deťom, trpezlivo reagoval na otázky detí a aby svoje otázky formuloval jasne a krátko.³¹⁷ Riznerove požiadavky na učiteľa sú formulované taktiež komeniovsky, keďže má byť dobrým príkladom pre deti, má mať všestranné vedomosti, má sa ustavične vzdelávať a má mať rád svoje povolanie.³¹⁸

Nemenej významná je Riznerova tvorivá pedagogická práca, v ktorej takisto môžeme sledovať stopy Komenského. Prispôboval osnovy z prírodopisu, hospodárstva, z ručných prác a iných predmetov regionálnym podmienkam Bošáckej doliny, učiac žiakov aj praktickým zručnosťami v školskej záhrade – sadeniu, štepeniu, očkovaaniu stromov i práci na pokusnom poličku.³¹⁹ „Vďaka Karolovi i Ludovítovi Riznerovi je dodnes Bošácka dolina ako ovocná záhrada“, píše K. Ruttkayová.³²⁰ Je to výsledok ich hospodársko-osvetovej práce medzi tamojším ľudom.

Rizner pristúpil aj k svojpomocnému zhotovovaniu učebných pomôcok. Kreslil mapy, tvoril prírodopisné termíny, ale aj nové botanické názvy (43 rastlín pomenoval – K. R.), v čom priamo nasledoval

Komenského. Odporúčal zhotovovať herbáre, ak nie sú poruke živé kvety, považuje ich však vždy za lepšie ako „najkrajšie namaľovaný kvet v atlase“.³²¹ Pre pomoc učiteľom, a z ich podnetu, začal spracovávať terminológiu atlasu od Rath-Thiemanna, časť rastlinopisu za spolupráce prírodovedca J. M. Holubyho, a vysvetlivky k nemu uverejnil v Konfesionalnej škole.³²² V tvorbe slovenskej odbornej prírodopisnej terminológie pokračoval Rizner v knihe Zivočíchopis so zvláštnym ohľadom ku Rath-Thiemannovmu prírodopisnému atlasu (Uhorská Skalica 1875), v ktorej prevzal viacej názvov z ľudového pomenovania.³²³ Rizner bol aj autorom učebnice Dejepis Uhorska v krátkom výfahu pre slovenské ľudové školy (Uh. Skalica 1875) a učebnice Krátky zemepis so zvláštnym ohľadom na Kráľovstvo Uhorské (Uh. Skalica 1876). Z jeho pera vyšlo ešte niekoľko učebníc a textov, ktoré spracoval pre potreby slovenských škôl podľa maďarských originálov.³²⁴ Teda Rizner ako tvorca učebníc splnil požiadavky vyslovené Komenským. V ich zhotovovaní videl jednu z hlavných ciest na zlepšenie podmienok vyučovania ako aj na dosiahnutie náležitých učebných výsledkov.

Rizner, podobne ako mnohí iní slovenskí intelektuáli, nadviazal kontakty s kruhmi českých vzdelancov, o ktoré sa opieral najmä po zatvorení Matice slovenskej,³²⁵ a tak uňho „prerástla vzájomná spolupráca v literárnej, knižničnej a bibliografickej oblasti do veľkých rozmerov“ (K. Ruttkayová, c. d., 462). Komenský bol Riznerovou láskou. Prejavilo sa to v celej jeho pedagogickej činnosti a pedagogicko-literárnej tvorbe. V tejto súvislosti treba spomenúť aj výstavku, ktorú inštaloval na svojej škole pri príležitosti dekanátnej konferencie učiteľov roku 1892. Venoval ju tristému výročiu narodenia Komenského a prednášal pri tom o diele Komenského.

Okrem jeho šesťzväzkovej Bibliografie písomníctva slovenského, ktorá obsahuje cenné údaje aj z pedagogickej spisby, ostala v rukopise nedokončená Riznerova česko-slovenská komeniologická bibliografia s názvom Komenský v literatúre československej. Viazaný rukopis má dva zväzky, a to I. zväzok – 112 strán a 25-stranový register a II. zväzok – 148 strán. Nachádza sa v Literárnom archíve Matice slovenskej pod signatúrou C III (Bibliografia) Rizner.³²⁶

Táto Riznerova bibliografia je už rýdzo komeniologického charakteru. Je nedokončená. Rizner ju pravdepodobne začal písať asi roku 1892 a postupne k nej pridával materiál podľa toho, ako sa k nemu dostal. Žiaľ, z toho vyplynulo, že v dnešnej svojej forme je bibliografickým súpisom článkov a štúdií z časopisov, novin i samotných kníh o Komenskom, ako aj vydani Komenského diel v Čechách, na Morave a na Slovensku, ale bez vnútorného triedenia. Celkovo práca pôsobí dojmom, že Rizner sa dostal iba k zhromažďovaniu materiálu, ktorý mal v úmysle ešte spracovať, ale to už nestihol. Prejinnách, Slovensko je veľmi skromne zastúpené. I to poukazuje na nedokončenosť práce. Zo slovenských autorov sú tu zastúpení: J. Mičátek, F. V. Russel, J. Kvačala, K. Salva, Korimov, J. Zigmundik, P. B. Hroboň, J. Chorváth, M. Bencúr, P. O. Hviezdoslav, J. Močko, P. J. Tomášik, J. Kollár.

Rizner sa zrejme pripravoval na obsirne spracovanie českej a slovenskej komeniologickej bibliografie; vidno to i zo započatého súpisu knižných vydání prác Komenského (v I. diele začína jeho súpis na str. 100 a pokračuje i v II. diele) s uvedením aj jednotlivých vydání. No i táto časť je nedokončená.

Riznerovu komeniologickú bibliografiu, i napriek tomu, že je nedokončená, treba hodnotiť kladne, lebo bola prvým pokusom o bibliografické spracovanie materiálov českých a slovenských autorov o Komenskom a vydani Komenského diel v Čechách, na Morave a na Slovensku.

No Rizner pracoval aj na prvej slovenskej pedagogickej bibliografii. Podnetom k tomu bolo totiž požiadanie Adolfa Frumara, jedného z troch hlavných redaktorov ročenky Paedagogické rozhledy po literatúre československé,³²⁷ aby E. Rizner spracoval pre ročenku slovenskú pedagogickú tvorbu za roky 1860–1881.³²⁸ Rizner poverenie prijal. Žiaľ, vytlačené boli „iba tri prvé časti Riznerovej práce – vychovávateľstvo, mluvnica a počty s merbou“, píše V. Ružička v článku Prvá pedagogická bibliografia slovenská,³²⁹ v ktorej podal rozbor celej Riznerovej pedagogickej bibliografie. Teda väčšina práce v rukopise je dnes v Literárnom archíve Matice slovenskej.³³⁰

Ak chceme celkove zhodnotiť činnosť E. V. Riznera z komeniologického aspektu, treba jednoznačne povedať, že započal cestu vedeckého prístupu k štúdiu Komenského na úseku komeniologickej bibliografie na Slovensku. Avšak aj vo svojej ostatnej pedagogickej činnosti a literárno-pedagogickej tvorbe sústavne sledoval uplatňovanie Komenského pedagogiky, čím sa zaradil k našim popredným znalcom Komenského diela a k jeho tvorivým nasledovníkom.

Vedecký smer komeniologického bádania započatého E. V. Riznerom dopĺňa, integruje a rozvíja Ján Kvačala. Kvačala sa stal popredným slovenským a súčasne svetovým reprezentantom heuristického komeniologického bádania. Podľa výsledkov jeho celoživotného diela treba ho považovať za zakladateľa modernej komeniologie. Materiály, ktoré objavil na svojich vedecko-bádateľských cestách, utvorili predpoklady pre založenie širokej bázy komeniologického rozvoja nielen u nás, ale aj v zahraničí. Kvačalove vedecké úspechy kriticky zhodnotil Jozef Mátej v monografickej práci Ján Kvačala, život a dielo (Bratislava 1962). Jozef Mátej sa detailne zaoberá osobnosťou Jána Kvačalu z hľadiska spoločenského, politického, filozofického a zvláštnu pozornosť venuje jeho komeniologickému zameraniu vo vedeckom bádani.

Z tohto hľadiska treba na tomto mieste uviesť zásadné komeniologické práce Kvačalove, ktoré sa stali základom ďalšieho komeniologického bádania u nás aj pri tom všetkom, že Kvačalov filozofický prístup k problémom je neraz jednostranne teologicky hodnotiaci, a preto nie vždy vedie k objektívnej vedeckej interpretácii. Ale to už bola Kvačalova daň dobe, v ktorej žil a pracoval. Sám ako teológ a historik nemohol sa týmto chybám vyhnúť. No pri tom všetkom nim objavený komeniologický materiál ostáva stálou kultúrno-historickou hodnotou národnou i svetovou.

O jeho širšom vedeckom zameraní a úsilí o medzinárodné uplatnenie komeniologických výskumov svedčí aj používanie nemeckého jazyka pri spracovaní zásadných prác o Komenskom. Kvačala si tým zabezpečil širokú publicitu svojich prác. No nezabudol ani na práce v jazyku slovenskom, českom a maďarskom.

K jeho zásadným prácam patria:

Über J. A. Comenius' Philosophie, insbesondere dessen Physik (1884–1888) (O filozofii J. A. Komenského, najmä o jeho Fyzike). Je to Kvačalova doktorská dizertačná práca, uverejnená v *Jahrbücher für Philosophie und Pädagogik* (Ročenky pre filozofiu a pedagogiku – Leipzig 1886). Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften (Jan Amos Komenský, Jeho život a spisy – Berlin–Leipzig–Wien 1892) – je najhlbším Kvačalovým spracovaním života a diela Komenského, venovaným tridsiatému výročiu jeho narodenia. Kvačala v ňom zhrnul všetok materiál o Komenskom získaný výskumom v archívoch a knižniciach celej Európy. Potom nasledovalo vydanie *Korrespondence Jana Amosa Komenského a vstevníků jeho* (Praha 1898 a 1902) v dvoch dieloch. Materiál tu uverejnený je nepostrádateľný pre každého komeniológa i dnes, pričom sú veľmi cenné Kvačalove registry, uvádzajúce jednotlivé listy. Ich pokračovaním sú v istom zmysle *Analecta Comeniana* (Zbierky komenián), vydané v Jurjeve roku 1909. Aj Kvačalova práca *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts* (Pedagogická reforma Komenského v Nemecku do konca 17. stor. – 1903 a 1904) bola v zahraničí kladne prijatá. Potom nasledovalo slovenské dielo *Komenský, Jeho osobnosť a jeho sústava vedy pedagogickej* (prvýkrát knižne vyšlo roku 1914 a dosiahlo spolu šesť vydaní, vyšlo i po česky a aj v nemeckom preklade pod názvom *J. A. Comenius*³³¹ v zbierke *Die grossen Erzieher, Ihre Persönlichkeit und ihre Systeme* ako VI. zväzok v Berlíne r. 1914).

No Ján Kvačala sa zaslúžil aj o vydanie Veškerých spisů Komenského ako aj o vznik časopisu *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* (počnúc rokom 1910), kde väčšinou uverejňoval výsledky svojich výskumov.³³² Materiál uverejňovaný Kvačalom v *Archive* je väčšinou objavného charakteru, zakladá sa na nálezoch v archívoch a knižniciach. Tu uverejnil napr. časť Komenského autobiografie *Continuatio admonitionis fraternae* (Pokračovanie bratského napomínania), ktorú objavil v Petrohrade³³³ (*Archiv*, roč. 1913, 7–51), Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi (*Archiv*, roč. 1923), kde hodnotí Ladivera ako pedagogického nasledovníka Komenského, čo sa na základe ďalších výskumov ukázalo ako nesprávne.³³⁴ V článku

Komenský a počiatky pietizmu (Archiv, roč. 1926) píše o dôkazoch Huga Lehmana o vplyve Komenského na vznik pietizmu; cenným príspevkom je aj Kvačalova práca Komenského účinkovanie posmrtné (Archiv, roč. 1929–1930), spracoval v nej sled Komenského diel a myšlienok, ktorými pôsobil na generácie mysliteľov po svojej smrti. Pre oblasť slovenského komeniologického bádania cenná je Kvačalova štúdia K dejinám vplyvania Komenského na duševný život slovenský ako aj uverejnenie výťahov z Acta historica patriae (Historicko-vlastivedné spisy) o spore Abrahama Eccarda a Jána Sartoria (Archiv 1929–1930, zoš. 11–12, 49 a n.).

Kvačala uverejňoval svoje práce okrem Archivu aj v ďalších domácich a zahraničných časopisoch. Tak napr. v Národných novinách vyšli *Analecta Comeniana* ako séria článkov v súvisi s uverejnením knihy *Analecta Comeniana* v Jurjeve,³³⁵ v Slovenských pohľadoch uverejnil tiež sériu článkov – výsledky čiastkových výskumov.³³⁶ Roku 1889 v Budapešti Szemle uverejnil po maďarsky cennú štúdiu *Comenius és a Rákócziak* (Komenský a Rákócziovci), roku 1890 v *Protestáns Szemle* štúdiu o otázkach chiliazmu a revelacionizmu s názvom *A XVII. századbeli chiliazmus történetéhez*, v *Századok* roku 1892 uverejnil štúdiu na tému *Az angol-magyar érintkezések történetéhez* a iné. Po nemecky prispieval do časopisu *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* (Mesačníky spoločnosti Komenského), ktorý bol úradným časopisom berlínskej medzinárodnej spoločnosti (založenej roku 1892) *Comenius-Gesellschaft* (Spoločnosť Komenského), prispieval do časopisu *Paedagogium* (Wien–Leipzig), tu mu roku 1888 vyšiel článok *Comenius und Baco* atď.³³⁷

Kvačala sa dotýka komeniologických otázok aj v iných svojich prácach, napr. v dejinách ev. cirkvi. Treba tu uviesť predovšetkým po jeho smrti vydané dielo *Dejiny reformácie na Slovensku* (Lipt. Sv. Mikuláš, 1935), do ktorých zahrnul mnohé údaje týkajúce sa dejín školstva a pedagogiky na Slovensku, ale i Komenského.

Celkove o Kvačalovej komeniologickej činnosti možno povedať, že svojou šírkou a dosiahnutými výsledkami má medzinárodný význam a v celoeurópskom, ba aj svetovom meradle podnietil moderné komeniologické bádanie. Ani dnes a ani v budúcnosti žiadny pracovník

v oblasti komeniológie nebude môcť obchádzať jeho práce, ba práve naopak, takáedícia, ako je napr. Komenského korešpondencia, ostane nepostrádateľným prameňom pre ďalších bádateľov.

Možno teda povedať, že v Kvačalovi a Riznerovi malo Slovensko dvoch výrazných vedeckých reprezentantov, ktorých možno považovať za zakladateľov našej modernej komeniológie.

Uzatvárame kapitolu o Komenskom v slovenskej pedagogike v období národného obrodzenia v tom vedomí, že sme v nej prekročili hranice, ktorými sa toto obdobie vymedzuje z hľadiska literárnohistorického. Vychádzali sme zo skutočnosti, že proces konštituovania novodobého slovenského národa sa nekončí v revolučných rokoch 1848–49, ale v bojoch proti odnárodnovacím snahám pokračuje a doznieva až koncom minulého a začiatkom nášho storočia. Prešli sme v tejto kapitole celým 19. storočím, aby sme ukázali, že Komenského tradícia bola u nás i v tomto období živá. Pravda, naši národní buditeľia nadväzovali na Komenského predovšetkým z hľadiska potrieb doby, a tým obohatili jeho tradíciu o nové prvky.

Od vzdelávateľských a ľudovýchovných úsilí osvietenecov dostáva sa naše národné hnutie cez ideály všeslovanskej vzájomnosti v duchu humanity ku kodifikovaniu spisovného jazyka a napokon prenáša svoj program aj na pole politické. V tomto procese nachádzajú priestor tie Komenského idey, ktoré súviseli s jeho bojom za materinský jazyk, humanizáciu medzispoločenských vzťahov a za slobodný život národa.

V tomto duchu sa nesú aj Komenského oslavy v rokoch 1871 a 1892, keď sa Komenského odkaz stáva vhodným prostriedkom argumentácie proti utláčateľovi, ktorý nezabudol, že Komenský ho učil milovať rodný jazyk a nabádal k zveľaďovaniu národnej kultúry, v súčasnosti však sám kládol v tom prekážky nemaďarským národnostiam žijúcim v Uhorsku. Preto sa slovenské učiteľstvo v tomto období iba sporadicky môže zoznamovať s Komenského pedagogikou.

čo sa deje prostredníctvom slovenských pedagogických časopisov alebo novin.

Uroveň vyučovania je nízka a o prenášaní Komenského pedagogiky do praxe škôl na širšej báze nemôže byť reči. Usilujú sa o to iba jednotlivci alebo len niektoré školy, na Slovensku napr. patronátne gymnáziá. No aj v týchto dimenziách bolo cenné na príklone ku Komenskému to, že Slovensko zotrvalo na tej platforme, ktorá tu historicky bola daná vo vzťahu k Učiteľovi národov. Bez onej historickej základne ťažko predpokladať, žeby boli u nás vyrástli v 19. storočí takí významní komeniológovia ako Rizner a Kvačala. Im prináleží predovšetkým zásluha, že odovzdali pochodeň Komenského odkazu novej, slobodnej vlasti, sprevádzaní celým radom kultúrnych pracovníkov z 19. storočia, popularizujúcim Komenského myšlienky medzi slovenským učiteľstvom a verejnosťou.

[POZNÁMKY K TRETEJ KAPITOLE]

- [1] Podrobne o školských poriadkoch na Slovensku pozri prácu: Peter Vajcík, Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí, Bratislava, 1955.
- [2] Rukopisný exemplár Bezikovho diela sa zachoval vo viacerých prepisoch na Slovensku. Pre túto prácu sa použil prešovský prepis, uchovaný v kolegiálnej knižnici.
- [3] V Prahe vydali jezuiti Komenského Januu v roku 1694. Pozri C. Zibrt, Bibliografie české historie V, Praha, 1912, číslo 19122, str. 435.
- [4] Spracované podľa úvodného slova fotolitografického vydania Orbis sensualium pictus z levočskej tlačiarne z roku 1685.
- [5] Podrobný výklad o svojej metóde jazykového vyučovania podáva Komenský vo svojich dielach Veľká didaktika a Najnovšia metóda jazykov.
- [6] Vladislav Ružička, Komenského vplyv na vývoj slovenského školstva. Acta Comeniana, Archív pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského, roč. XVII., 1958, č. 2, 164.
- [7] Pozri Ján Petrikovich, Bibliografický súpis diel J. A. Komenského, ktoré vyšli na území Slovenska, Jednotná škola, roč. XII., 1957, 225–241.
- [8] Podľa Bibliografického súpisu diel J. A. Komenského vytlačených na Slovensku od Jána Petrikovicha (Jednotná škola, XII., 1957, 234 a n.) Janua linguarum reserata vyšla roku 1641 v Levoči a Bardejove, roku 1643 v Levoči a Bardejove, roku 1644 dva razy v Levoči, roku 1645 v Levoči, ako aj v rokoch 1649, 1655 dva razy, 1658, 1661, 1672, 1693, dva razy, 1698, 1709, 1715, 1724, 1727 vždy v Levoči. Vl. Ružička v c. d. a J. Petrikovich v citovanej Biblio-

grafii píšu o cennom exemplári Januy v knižnici Matice slovenskej v rukopisnom preklade Františka Bulovského z roku 1660, ktorý je vložený do levočského vydania z roku 1649. Na Slovensku vyšlo v rokoch 1641–1727 spolu dvadsať vydání Janui. Vestibál bolo na Slovensku vytlačených od roku 1643 do roku 1769 tridsaťštyri vydání, a to z tlačiarní: v Bardejove v rokoch 1643, 1690, 1698, 1698; v Levoči v roku 1648, v roku 1649 štyri razy, potom v rokoch 1660, 1667, 1670, 1687, 1696, 1697, 1699, 1702, 1702, 1703, 1703, 1712, 1715, 1722, 1724; v Trenčíne v roku 1649; v Košiciach v rokoch 1673, 1676, 1676, tlače z roku 1721, 1753 a 1789 pochádzajú z jezuitskej tlačiarne v Košiciach; v Bratislave v roku 1747.

- [9] A. Putera, Jana Amosa Komenského Korrespondence, 17.
- [10] L. Rácz, Comenius Sárospatakon, 155.
- [11] A. Putera, c. d., 149–150.
- [12] *Lycurg Kupetz, A nemesek iskolái, vagy az úgynvezett mágnási iskolák a Szepességben. A szepesmegyei történelmi társulat évkönyve, Lócse, 1889, V. évf., 153–154.*
- [13] Ján Mikleš, Kapitoly o vzniku ústavnej predškolskej výchovy na Slovensku, 1966, 19. Rukopis. J. Duchoňa ako markušovského rektora spomína J. Rezik v *Gymnasiologii*.
- [14] Fotolitografický pretlačok levočského Orbisu vyšiel u nás v roku 1958 z príležitosti tridsaťročia prvého vydania tohto diela v Norimberku v roku 1658. Epilóg k edícii napísal prof. dr. Ludovít Bakoš. V edičnej poznámke na konci knihy (s. 39) sa hovorí, že autor slovenského prekladu sa nedá spoľahlivo určiť a jazykovú úpravu slovenského textu uskutočnil Juraj Bahil až pri edícii z roku 1728.
- [15] J. S. Klein, Nachrichten II, 228.
- [16] Podľa Bibliografie Jána Petrikovicha (c. d., č. 31–43) Orbis pictus bol vytlačený na Slovensku v týchto rokoch: v Levoči r. 1685 dva razy, potom ešte v roku 1728 a v roku 1778; v Bratislave v roku 1728, v roku 1798 dva razy, v roku 1806 dva razy, v roku 1820, 1831, 1842 dva razy.

- [17] Maďarský preklad vydania z roku 1805 zhotovil István Rimány s názvom *Világ labirintusa és szív paradicsoma*, o čom napísal štúdiu József Bakos (*Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, Eger, 1962, 253 sz.), kde upozorňuje na hrubé zásahy bratislavskej cenzúry do textu prekladu, čím sa deformoval nielen Komenského text, ale aj Rimányho preklad. Rimány zhotovil preklad v Českých, keď pôsobil v Lysej ako kalvínsky kazateľ, kam prišiel s väčšou skupinou maďarských kalvínskych kazateľov z Debrecína a Blatného Potoka na výpomoc obnoveným českým kalvínskym cirkevným zborom koncom 18. storočia po vydaní tolerančného patentu.
- [18] Prehľad bol spracovaný podľa bibliografickej štúdie J. Petrikovicha, c. d., J. Bakosa *A magyar Komensky-tudalom*, Budapest, 1952, ďalej podľa bibliografických prác L. Riznera, J. Mištanika, K. Szabóa a C. Zibrta.
- [19] Pozri Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archívech a museích, Praha, 1959.
- [20] Bühringer po odchode z Prešova sa stal mestským notárom v Modre a nakoniec sa vrátil do Bratislavy, kde mu ponúkli miesto konrektora. Pozri J. S. Klein, *Nachrichten I*, 126. Klein podáva o ňom veľmi nepriaznivý posudok z hľadiska morálneho i vedomostného a nazýva ho „der grösste Ignorant“.
- [21] J. Hlatký – K. Schröder, *A körmöcbányai középiskolák története a XVI-ik századtól a jelen korig*, Budapest, 1895, 46. J. Mikleš, Význam pokrokového tradície bystrických školských zákonov z roku 1617 a ich súvislosť s Komenského učebnicami v Kremnici a v Banskej Bystrici, *Acta Comeniana, Archiv pro badání o životě a díle Jana Amose Komenského*, roč. XVII., 1958, č. 2, 207.
- [22] Domnienku o Ratkeho vplyve na Bühringera vyslovuje aj J. Mikleš v c. d., 207.
- [23] J. Hlatký – K. Schröder, *A körmöcbányai középiskolák története a XVI-ik századtól a jelen korig*, Budapest, 1882, I, 20. Pozri tiež citované dielo J. Mikleša, 210.
- [24] „... dass in den Schulen die rechte Art die Sprachen und freien Künste zu lehren nicht genug bekannt gewesen und die Jugend in der lateinischen Sprache wenig oder garnichts gelernet habe. Dies soll der unterordentlichen Lehrart zugeschrieben werden... welches vor drei Jahren etliche fürstliche Personen und andere

grosse Herren in Oberungarn wahrgenommen und um ihre Schulen zu reformieren, den hochgelehrten Mann Comenius berufen. Wir bitten um eine kleine vernünftige Änderung und geloben, dass dieselbe keine Confusion bei der Jugend erwecken wird' (J. Hlatky - K. Schröder, c. d., z roku 1882, I, 30).

- [23] Aladár Molnár, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, Budapest, 1881, 320-321.
- [26] J. Hlatky - K. Schröder, c. d., 20, citujú Bühringerov list mestskej rade v Banskej Bystrici, daný v Prešove dňa 10. augusta 1630, v ktorom sľubujú príležitostne predisponovať M. Hintersbergerovi z Banskej Bystrice, študujúcemu v Blatnom Potoku, 40 toliarov, ktoré mu boli doručené nemenovaným banskobystrickým mešťanom. Z toho sa dá usúdiť, že Bühringerovi bolo známe, že má kontakty s Blatným Potokom. Buď treba určiť, či Hintersberger nie je totožný s Hinterskircherom, ktorého uvádza J. Mikleš.
- [27] J. Mikleš neuvádza prameň, odkiaľ čerpal túto správu.
- [28] J. Mikleš, c. d., 213.
- [29] L. Gyöngyösi, Gyöngyösi István tanulópályája. Protestáns Szemle, 1912, 161-162.
- [30] J. Repčák, Knížnica prešovského rektora Jána Mathaeidesa. Slovenská národná knižnica, roč. III., 1946, 36.
- [31] Jana Amosa Komenského vlastní životopis ze spisu Pokračování v bratrském napominání Samuela Maresia o mírnění horlivosti láskou. § 114, str. 113. Preklad J. Hendricha. Bez roka.
- [32] Kálmán Demko, A löcsei egykori ág. ev. gimnázium és jelenlegi m. kir. állami főreáliskola története. Lőcse, 1896, 24. Stephani pôsobil pred príchodom do Levoče v Banskej Štiavnici, kde v roku 1652 bol zavedený nový školský poriadok a učebný plán vypracovaný Valentom Rulichom, tamojším seniorom. Už aj do tohto učebného plánu boli zaradené Komenského učebnice. Pozri J. Breznýk, A selmechányai ág. h. ev. egyház és lyceum története, Selmechányán, 1889, 82. Pozri aj výročnú správu lýcea z roku 1879/80.
- [33] O závislosti Komenského od D. Sennerta, najmä od jeho Fyziky, ako aj o Sennertovom vplyve na atomistiku I. Cabana píše E. R. Rössler Die Physik des Comenius (1920, lipská dizertácia), B. Hammer v úvode k vydaniu Veškerých spisov J. A. Komenského VI, Brno, 1911, 141-145. Na túto okolnosť upozorňuje aj D. Tschizewski schungen, B. XIII., 1954, 283.
- [34] Vyčerpávajúcu prácu o J. Bayerovi a jeho filozofii napísal Stanislav Felber, Ján Bayer, slovenský baconista XVII. storočia, Bratislava, 1953, v nej sa zaoberá aj Komenského vplyvom na Bayera.
- [35] J. Kvačala, Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi. Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, roč. 1933, zoš. 6, 8.
- [36] František Karšai, Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965, 68.
- [37] Originál návrhu sa nachádza v historickom archive mesta Bardejova, bez roku Zn. 1785/25.
- [38] Podrobný rozbor a porovnanie Komenského Skoly vševednej a Bayerových Regulae scholasticae pozri v práci František Karšai, Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, 57 a n.
- [39] Porovnaj Komenského spis Skola vševedná, preklad Augustína Krejčího. Vybrané spisy J. A. Komenského, díl III. Výbor prací potockých 64-65. Tu Komenský píše: „Za druhé je třeba i v téže posluchárně rozdělení zvláště při větším počtu žáků. Musí býti totiž rozdělení podle dekurií, a každá dekurie musí míti své místo. V čele každé dekurie musí býti dozorce, či pořadatel, nebo pedagog; buď kdo vyniká nad ostatní věkem, nadáním, nebo pilí, anebo kdo byl z těch kteří již prošli tu třídu, a proto již dobře vědí, co se tam má konati, takže takový může společnému učitelí třídy pomáhati tím lépe... Slovem musí bdíti nad svou dekurií jako nad svěřeným stádem, předcházeti příkladem píle a cnosti a býti ve všem ostatním spolehlivým zástupcem svého učitele a snaživě závoditi s jinými dekuriiony. Kdo by toho nekonal horlivě, budiž sesazen z dekuriionátu, a to veřejně, aby byl jiným na výstrahu“.

- [40] *Leges scholae bene ordinatae*, bod 21 a 22. Ján Amos Komenský, *Vybrané spisy II*, Bratislava, 1956, 395.
- [41] *J. A. Komenský*, c. d., 410, bod 7, 8.
- [42] *J. A. Komenský*, c. d., 388, bod 8. Podrobný rozbor vedenia učebno-výchovnej práce s paralelou Komenský-Bayer pozri v knihe *Fr. Karšai*, c. d., 65 a n.
- [43] *Acta historica patriae V.*, str. 73 „*Prosopographia Bayeri*“. Ján Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku*, 279, pozn. č. 13.
- [44] VI. Ružička v práci *Eliáš Ladiver mladší*, slovenský pedagóg, Turč. Sv. Martin, 1946, 61, cituje Rezikovu *Gymnasiologiu*, kde sa hovoriť, že prešovský školský poriadok kolegiálny je Ladiverovým školským poriadkom z Bardejova, spracovaný v duchu zásad Sturmových, doplnený a zdokonalený vplyvmi Komenského. Tento bardejovský školský poriadok od Ladivera sa v origináli nezachoval. Odcitoval ho J. S. Klein v *Nachrichten II*, str. 10 a n. v texte o bardejovskom rektorovi Michalovi Ac'sovi, ktorý tu účinkoval začiatkom 18. storočia. Ac's v spisku *Ein Sommerlektions-Katalogus, zur Zeit der neuerrichteten und verbesserten Schule zu Barthfeld*, bez udania roku tlače, uverejnil v príhovore *Novum Pentecostale...* venovanie Ladiverovho opravného školského poriadku pre bardejovskú školu. Tu hovorí, že predložený školský poriadok je v podstate školským poriadkom Ladiverovým, ktorý bol zavedený počas jeho pôsobenia v Bardejove (1661–1667) a neskôr ho zaviedli aj v Prešove. V triede deklinistov sa tu spomína ako učebnica Komenského *Vestibulum*. Doteraz nemáme istotu, či Rezikova poznámka o autorstve prvých kolegiálnych zákonov, pripisovanom Ladiverovi, je správna. Rezik totiž neuvádza rok, kedy bol Ladiverov poriadok zavedený a okrem toho Ladiver sa nezúčastnil na porade dňa 16. apríla 1667 v Prešove, kde boli spísané zákony kolégia v *Protocollum seu liber actuarius* Danielom Guthom, mestským notárom, a medzi účastníkmi a signatármi zmluvy medzi mestom a predstavenstvom kolégia sa jeho meno nevyskytuje. Ladiver bol v tom čase evanjelickým kazateľom v Lip-tovskej Teplej, odkiaľ ho do Prešova povolali za profesora novo-založenej školy až 6. mája 1667. Keďže sa Ladiverov učebný poriadok zachovaný Ac'som podstatne líši od kolegiálneho, nemáme istotu, či sa Rezikova noticka týka školských zákonov z roku 1667, a či sa nevzťahuje na učebný poriadok obnoveného kolégia z ro-

- ku 1682, keď sa rektorom kolégia stal Ladiver, po návrate z vyhnanstva, a keď na školu prišiel aj jej bývalý žiak Ján Rezik. Totiž kolegiálny školský poriadok, podľa ktorého sa počas Ladiverovho rektorátu v Prešove vyučovalo, sa nezachoval, a preto nemôžeme uskutočniť žiadne porovnanie. Pozri aj prácu *Fr. Karšai*, *Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova*, 67–70.
- [45] Pozri predchádzajúcu poznámku.
- [46] Rukopis Ladiverových *Annotationes* sa nachádza v Blatnom Potoku (Sárospataki ref. Főiskolai könyvtár kézirattára, inv. čís. 291).
- [47] Podrobné zhodnotenie Ladivera podáva VI. Ružička v c. d.
- [48] O liste píše i Ján Kvačala v štúdiu *Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi* (*Archív pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*, roč. 1923, zoš. 6, 10). Tu Kvačala cituje Lombardiniho a J. S. Kleina.
- [49] *Milena Cesnaková-Michalcová*, *Divadlo ako súčasť výchovného systému J. A. Komenského a jeho ohlas na slovenských školách*. *Slovenské divadlo*, roč. V., 1957, č. 5, 344.
- [50] *J. A. Komenský*, *Zákony školy dobre usporiadané*, *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, sv. II., výbor z pedagogických prác potockých a amsterodamských, Praha, 1960, 277.
- [51] *M. Cesnaková-Michalcová*, c. d., 343–344.
- [52] Pozri monografiu Jána Mikleša *Izák Caban*, slovenský atomista v XVII. storočí, Bratislava, 1948.
- [53] *J. S. Klein*, *Nachrichten II.*, 350, pozn. č. 255.
- [54] S Röserovým študijným poriadkom bližšie oboznamuje čitateľa K. Demko v práci *A löcsei egykori ág. ev. gimnázium és jelenlegi m. kir. állami főreáliskola története*, Lőcse, 1896, 28 a n.
- [55] O prvom vydaní Komenského diela *Orbis pictus* v Levoči sme sa obsirnejšie zmienili na začiatku tejto kapitoly.

- [56] K. Demko, c. d., 30. Pozri aj Győző Bruckner, A reformáció és ellen-reformáció története a Szepességen I, Budapest, 1922, 512.
- [57] K. Demko, c. d., 33.
- [58] Tu citovaná báseň sa nachádza v archíve ev. cirkvi v Levoči, sign. V. B/37, č. 22. Pozri aj Heinz Prokert, Eine Begegnung mit Comenius, Karpathenland, roč. 1934, zoš. 4., 100–102.
- [59] Myliusov školský poriadok z roku 1596 ich spomínať ešte nemôže a ďalší školský poriadok z roku 1703 už ich neuvádza. Zo 17. storočia sa nijaký upravený alebo nový učebný poriadok nezachoval a autori monografií z dejín kežmarského školstva, Ján Lipták a Š. Palcsó, taký ani nepoznajú.
- [60] Johann Lipták, Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark, Kežmarok, 1933, 71.
- [61] J. Lipták, c. d., 45.
- [62] František Karšai, Ján Bocatius (1568–1621), pedagóg humanista. Lětópis Instituta za serbski ludospyt, Rjad A, Rěčespyt a literatura, číslo 7, Budyšin, 1960.
Pozri takisto František Karšai, Najstaršia báseň o Tatrách, Vysoké Tatry, roč. 1967, č. 5. Bocatius uverejnil báseň v zbierke Hungaridos poematum libri V, Bardejov, 1599, 367.
- [63] János Breznyik, A selmecebányai ágostai hitv. evang. egyház és lyceum története. Második és harmadik füzet. A XVII–XIX-ik századbeli események. Selmecebányán, 1889, 83 a n.
- [64] Ján Mikleš, c. d., 213–214.
- [65] Preložil Ján Mikleš v c. d., 213, podľa textu Karla Rosenauera v štúdiu A besztercebányai á. h. ev. gymnázium története, Besztercebányán 1870, 86, pozn. č. 3. Latinský text u Rosenauera znie: „Accipio in manus Amos Comenii Orbem sensualium, et ad imitationem unius capitis simplicibus verbis inseribo tabulae latinum exercitium, insertis praecipue, quae in illo capite occurrunt, nominibus, et hoc ob parandam linguae Latinae copiam; quod exercitium explicatum ipse deinde cum iis vero, ita ut is, quem optimum dixerint, sensus tabulae inscribatur“.

- [66] E. Pappenheim, Die erste Ausgabe des Orbis pictus. Nürnberg. Mich. Endler 1658. Monatschrift der Comenius-Gesellschaft I, 1892, 57–62.
- [67] V súpise sú uvedené nasledujúce Komenského knihy: Lexicon Januale Comenii: 2 exemplaria, Januale Comenii Lateinisch und Hungarisch: 2 exemplaria, Vestibulum Comenii novissimae editionis, Vestibula: 4 exemplaria, Vestibula Lateinisch, deutsch und Böhmisch: 145 exemplaria, Janua linguarum, editio ultima. Pozri J. B. Čapek, Komenský a Slovensko. Naša veda, roč. IV., 1957, 360 a Ján Mikleš, c. d., 209. Mestský archív v Banskej Bystrici, fasc. 123, č. 3.
- [68] Sámuel Markusovszky, A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története, Pozsony, 1896, 59.
- [69] S. Markusovszky, c. d., 123.
- [70] Aladár Molnár, A közoktatás története Magyarországon a XVII. században, Budapest, 1881, 323.
- [71] A. Molnár, c. d., 313.
- [72] J. B. Čapek, Komenský a Slovensko, roč. IV., 1957, 360.
- [73] M. Cesnaková-Michalcová, c. d., 341.
- [74] Z Rezikovho diela Gymnasiologia zachovalo sa viacej rukopisných prepisov. VI. Ružička pripravil pre tlač kritický text tohto diela, ktorý má byť v blízkej budúcnosti uverejnený. My sme mali k dispozícii exemplár rukopisu z knižnice prešovského kolégia.
- [75] J. Rezik, Gymnasiologia, Praefatio, pozn. č. 37. Podrobný rozbor komeniologických problémov u Rezika podáva VI. Ružička v štúdiu Komenského vplyv na vývoj slovenského školstva, Acta Comeniana, Archiv pro badání o životě a díle Jana Amose Komenského, roč. XVII., 1958, č. 2, 161–177.
- [76] Pozri aj VI. Ružička, c. d., 165.
- [77] V. Ružička, c. d., 169, pozri aj J. Rezik, Gymnasiologia, pozn. 35.

- [78] Rezikov učebný plán v plnom rozsahu uverejnil J. Hörk v práci *Az eperjesi ev. ker. collegium története*, Kassán, 1896, 391 a n.
- [79] J. Hörk, c. d., 88. J. Rezik, *Gymnasiologia*, sec. II. cap. X., § 19. Tu pozvanie na exámeny s programom.
- [80] VI. Ružička, c. d., 173.
- [81] J. Mišianik a spolupracovníci, *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, 1958, 233 a n.
- [82] J. Mišianik a spol., c. d., 217.
- [83] J. Hörk, c. d., 78 a n.
- [84] J. B. Capek, c. d., 360. A. Pražák, *Dějiny slovenské literatury*, 303. J. Kvačala v *Dejinách reformácie na Slovensku* nevie o tejto intervencii Daniela Jablonského, hoci potvrdzuje, že mal vrelý vzťah k Rákócziom a cestovali s vyslancom Františka Rákócziho II. M. Klementom do Haagu i Londýna, aby vymohol pomoc rákócziovskému povstaniu. Takýmto činom sa stal Jablonský, vnuk Komenského, pokračovateľom v politických snaženiach svojho starého otca.
- [85] J. Mišianik a spol., c. d., 215.
- [86] Zakladateľom hnutia jansenistov bol Jansenius Cornelius, biskup ypernský. Ich odporcami boli jezuiti. Súvislosť jansenistov s počiatkami osvietenstva je dôležitá i pri výklade ideových predpokladov a podmienok národného obrodenia. Jansenisti našli oporu aj v Nemecku a Holandsku (Ottův slovník naučný, diel XIII, 1911. Kvietizmus je idealistický, mystický smer, hlásajúci zmierenie sa s osudom a otrockú pokoru pracujúcich voči vykorisťovateľom. Rozšíril sa v 17. storočí.
- [87] W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis*, Leipzig, 1911.
H. Heppe, *Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche namentlich der Niederlande*, Leiden, 1879.

- [88] Béla Szent-Iványi, *A pietizmus Magyarországon*, Századok LXIX, 1935, 9–10.
- [89] J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku*, 288.
- [90] B. Szent-Iványi, c. d., 11–12.
- [91] B. Szent-Iványi, c. d., 12.
A. Tholnak, *Geschichte des Rationalismus I. Geschichte des Pietismus und des ersten Stadiums der Aufklärung*, Berlin, 1865.
W. Schrader, *Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle*, Berlin, 1894.
- [92] J. Cečetka, *Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky*. *Jednotná škola*, XII, 1957, 157.
- [93] B. Szent-Iványi, c. d., 167.
- [94] B. Szent-Iványi, c. d., 17.
- [95] Pozri uznesenia ružomerskej synody z roku 1707 v *Kvačalových Dejinách reformácie na Slovensku*, 293 a n.
- [96] Stefan Pilárik vydal v Drážďanoch roku 1691 knihu *Zwölf Jährige Evangelisch – und Epistolische Kirchenarbeit Von Anno 1678 bis 1690*, ktorej prvá časť *Die Tugend Schule* je venovaná Spenerovi a názov druhej časti je *Praxis pietatis*, čo nám pripomína nielen Baylyho, ale aj Komenského. Pozri K. Szabó, *Régi magyar könyvtár III*, č. 3682.
- [97] B. Szent-Iványi, c. d., 32–33.
- [98] J. Mišianik a kol., c. d., 225.
- [99] B. Szent-Iványi, c. d., 34.
- [100] B. Szent-Iványi, c. d., 164–165.
- [101] J. Mišianik a kol., c. d., 195.
- [102] H. Jarník v úvode k X. zväzku *Veškerých spisů Jana Amosa Komenského*, Brno, 1927, v ktorom je uverejnený *Orbis sensualium*

- pietus v kritickom spracovaní z roku 1658 (Norimberk), uvádza český text z prvého levočského vydania (1685) a porovnáva ho s textom Bahilovým z roku 1728. Bahilove opravy sú uvedené v poznámkach, čím je vedecky spracovaný textový materiál oboch levočských vydání a vyznačený lingvistický rozdiel. Pozri aj foto-litografické vydanie Orbisu z roku 1685, edičná poznámka, str. 39–40.
- [103] *Johann Lipták*, Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark, Kežmarok, 1933, 71.
- [104] *J. Lipták*, c. d., 71.
- [105] *J. Lipták*, c. d., 72.
Rezik-Mathaeides, Gymnasiologia, Sect. II., C. 14., § 19 a 21. Vyučovanie astronómie na Frankeho ústave malo svoje popredné miesto. Christian Semler, profesor na univerzite v Halle a inšpektor na Frankeho školách, zhotovil pre Frankeho ústav aj astronomické modely. Od Semlera pochádza aj jeden návrh reálnej školy. Pozri aj Sipos Istvánné, O pedagogických reformách M. Bela (Magyar Pedagógia, roč. 62, 1962, pozn. 43).
- [106] *J. Melzer*, Biographien berühmter Zipser, Kaschau-Leipzig, 1833, 22. Pozri aj *J. Lipták*, c. d., 71, pozn. č. 88.
- [107] Podľa latinského rukopisu v kežmarskej lyceálnej knižnici uvádza *Lipták*. *Lipták* preložil rukopis do nemčiny a uverejnil v Karpathen-Post (1912–1913).
- [108] *J. Lipták*, c. d., 72.
- [109] *J. Buchholtz* opísal dva z týchto výletov. Svoje opisy uverejnil pod názvom Relation von der karpatischen Reise, so der Herr George Buchholtz in Kesmark, anno 1724 verrichtete, besonders vom Grünen See (Annales physico-medicorum oder Geschichte der Natur und Kunst. Breslau, 1725), Dreitägige karpatische Gebürgreise (taktiež v Annales z roku 1726). Pozri *J. Lipták*, c. d., 73, pozn. č. 100. *Buchholtzova* kresba nachádza sa v archíve ev. cirkvi v Levoči, zmenšená nachádzala sa v múzeu Karpathen-verein v Poprade.
- [110] Bel takýmto spôsobom získaval materiál k svojim Notitiám.
- [111] *K. Rosenauer*, A besztercebányai a. h. ev. gymnasium története. Besztercebányán 1870, 90.
- [112] Literárnohistoricky je zhodnotená *Simonidesova* práca v Dejínach staršej slovenskej literatúry od *J. Mišianika* a spolupracovníkov, 205 a n.
- [113] *Simonidesov* životopis pozri u *J. Mišianika*, c. d., 205 a n., u *J. Kvačalu*, Dejiny reformácie na Slovensku a *A. Pražáka*, Dejiny slovenskej literatúry.
- [114] *F. Karšai*, Poznámky k otázke založenia prešovského kolégia. Jednotná škola, XII, 1957, č. 5, 606.
J. Mišianik, c. d., 205.
- [115] *J. Kvačala*, c. d., 290.
- [116] *B. Szent-Iványi*, c. d., 35.
- [117] *J. Mišianik*, c. d., 209.
- [118] *J. Mišianik*, c. d., 208.
- [119] *K. Rosenauer*, c. d., 87.
- [120] *A. Pražák*, Dejiny slovenskej literatúry, 327.
- [121] *B. Szent-Iványi*, c. d., 160.
- [122] List Frankeho *Buriovi* zo dňa 31. mája 1709 je uchovaný v Staatsbibliothek Berlin. Pozri *B. Szent-Iványi*, c. d., 159.
- [123] *B. Szent-Iványi*, c. d., 160.
- [124] *K. Rosenauer*, c. d., 94.
- [125] *S. Markusovszky*, A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története, Pozsony, 1896, 129.
- [126] *S. Markusovszky*, c. d., 135.
- [127] Korešpondencia *M. Bela* s *Clementom* zachovaná v Magyar Nemzeti Múzeum (odd. rukopisov). Pozri *B. Szent-Iványi*, c. d., 159.

- [128] So životom Mateja Bela sa podrobnejšie zaoberajú nasledujúce práce: Ján Oberuč, *Matthieu Bel un piétist en Slovaquie au 18e siècle*, 1936, A. Molnár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Budapest, 1881, S. Markusovszky, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*, Pozsony, 1896.
- [129] J. Cečetka, *Zo slovenskej pedagogiky*, Turč. Sv. Martin, 1940, 22.
- [130] K. Rosenauer, c. d., 94.
- [131] J. Cečetka, c. d., 22.
- [132] J. Cečetka, c. d., 22.
B. Szent-Iványi, c. d., 160.
- [133] J. Cečetka, c. d., 22, pozri aj Oberuč, c. d., 47.
- [134] B. Szent-Iványi, c. d., 161.
- [135] B. Szent-Iványi, c. d., 162.
- [136] A. Pražák, c. d., 317.
- [137] B. Szent-Iványi, c. d., 164.
- [138] S. Markusovszky, c. d., 139.
- [139] S. Markusovszky, c. d., 167.
- [140] S. Markusovszky, c. d., 167.
J. Cečetka, c. d., 25.
- [141] J. Cečetka, c. d., 27.
- [142] J. Cečetka, c. d., 25, A. Molnár, c. d., 375. Bel odmietal aj Rheniove a Donatove učebnice pre ich rozsiahlosť a vraj nejasnosť (pozri S. Markusovszky, c. d., 168–169).
- [143] S. Markusovszky, c. d., 155–156.
- [144] F. Karjai, *Stúpenčí J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova*, 75.

- [145] S. Markusovszky, c. d., 156.
- [146] S. Markusovszky, c. d., 156.
- [147] J. Mišianik, c. d., 261.
- [148] S. Markusovszky, c. d., 150–204.
- [149] J. Cečetka, *Zo slovenskej pedagogiky*, 27.
- [150] J. Cečetka, c. d., 27, Imre Szinyei, *Magyar írók*, XIV, 261.
- [151] B. Szent-Iványi, c. d., 167.
- [152] J. Lipták, c. d., 86.
- [153] J. Lipták, c. d., 86.
- [154] J. B. Čapek, *Komenský a Slovensko*, *Naša Veda*, IV, 1937, 361.
- [155] A. Pražák, c. d., 312.
- [156] J. Mišianik, c. d., 276.
- [157] Systematický rozbor Balašovicovho *Napravovania* podal prof. J. Cečetka v úvodnom slove k Mišianikovej edícii s názvom *Gabriela Balašovica Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749*. Bratislava, 1956.
- [158] J. Mišianik, *Gabriela Balašovica Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749*, 98.
- [159] A. Pražák, c. d., 327.
- [160] A. Pražák, c. d., 327.
- [161] *Gabriela Balašovica Návrh*, J. Cečetka v úvode, 7.
- [162] Podrobný životopis Fabriho podáva Ervín Lazar, *Gregor Fabri – básnik*. Slovenská literatúra, 1961.
- [163] *Gabriela Balašovica Návrh*, úvod od J. Cečetku, 7.

- [164] K tejto práci použili sme exemplár knihy Gregora Fabriho, ktorý sa nachádza v kolegiálnej knižnici v Prešove. O pedagogickom diele G. Fabriho pozri štúdiu E. Lazara, Pedagogické dielo Gregora Fabriho, *Nové Obzory*, č. 8, 1966, 223–237.
- [165] J. Čečetka, Výbor zo slovenských pedagógov, Bratislava, 1947, 66. J. Mišianik, *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, 263 a n.
- [166] Pozri A. F. Kollár, *Návod súkromný*, vydal J. Čečetka, c. d., 73.
- [167] Čečetka – Vajcík, *Dejiny školstva a pedagogiky na Slovensku do prvej svetovej vojny*, Bratislava, 1956, 45.
- [168] A. F. Kollár, *Návod súkromný*, vydal J. Čečetka, c. d., 69–70.
- [169] Čečetka – Vajcík, c. d., 45.
- [170] A. F. Kollár, *Návod súkromný*, J. Čečetka, c. d., 76.
- [171] A. F. Kollár, c. d., 74–75.
- [172] A. F. Kollár, c. d., 75.
- [173] A. F. Kollár, c. d., 75–76.
- [174] A. F. Kollár, c. d., 70–71.
- [175] A. F. Kollár, c. d., 71.
- [176] A. F. Kollár, c. d., 71.
- [177] A. F. Kollár, c. d., 72.
- [178] Životopisné dáta pozri: J. Čečetka, *Zo slovenskej pedagogiky*, 33. Dagmar Čapková-Votrubová, *Slovenský uskutočňovateľ Komenského zásad pedagogických*. *Acta Comeniana*, Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského, XVII, 1958, č. 2, 226 a n.
- [179] D. Lehocký, *Knihy o moudrém a křesťanském vychovávání dítek*, Předmluva.
- [180] Porovnanie Lehockého názorov s myšlienkami Komenského podáva D. Čapková-Votrubová v c. d.

- [181] J. Čečetka, *Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky*, *Jednotná škola*, XII, 1957, 160.
- [182] Pozri F. Karšaj, *Vandrákovo Enchiridion antropologiae psychicae*. *Psychologické štúdie SAV III*, Bratislava, 1961, 269–283.
- [183] Jan Amos Komenský, *Vybrané spisy III*, Bratislava, 1957, 220.
- [184] Pozri J. Čečetka, *Výbor zo slovenských pedagógov*, Bratislava, 1947, 89. J. Čečetka, *Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky*, *Jednotná škola*, XII, 1957, 160. J. Čečetka, *Zo slovenskej pedagogiky*, 41. D. Čapková-Votrubová, c. d., 231.
- [185] O Tešedíkovom pedagogickom diele pozri práce J. Čečetku, *Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky*, *Jednotná škola*, XII, 1957, 162 a n.; *Život a dielo Samuela Tešedíka v edícii Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, Bratislava, 1959; *Samuel Tešedík, učiteľ Iudu*, Martin, 1952; *Samuel Tešedík a Komenského Oratio de cultura ingeniorum*, Archiv pri bádání o životě a díle Jana Amosa Komenského (*Acta Comeniana*), XVII, 1958, 216–218. *Zo slovenskej pedagogiky a ďalšie*. Prof. Jura Čečetka patri k našim popredným znalcom pedagogického odkazu Samuela Tešedíka.
- [186] J. Čečetka, *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, Bratislava, 1959, 29, pozri aj poznámku č. 1, k časti *Vlastný životopis*, 34.
- [187] *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, *Vlastný životopis*, 31.
- [188] J. Čečetka, *Samuel Tešedík a Komenského Oratio de cultura ingeniorum*, *Acta Comeniana*, XVII, 1958, 216 a n.
- [189] *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, *Dvanásť paragrafov o uhorskom školstve*, 111.
- [190] *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, 111.
- [191] *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, 115.
- [192] J. Čečetka, *Samuel Tešedík a Komenského Oratio de cultura ingeniorum*, *Acta Comeniana*, 1958, 218.

- [193] Pedagogické dielo Samuela Tešedíka, *Vlastný životopis*, 40–41.
- [194] Pedagogické dielo Samuela Tešedíka, *Vlastný životopis*, 43.
- [195] *Dejiny Slovenska I*, 390.
- [196] Pedagogické dielo Samuela Tešedíka, 141 a n.
- [197] Stavbu učebnice podľa Tešedíka pozri v c. d., 142–143.
- [198] Všeobecne historické podmienky vzniku národného obrodzenia a literárnohistorické základy národnobuditeľského obdobia pozri v *Dejinách Slovenska I*, 439 a n. a *Dejinách slovenskej literatúry II*, Bratislava 1960, 13 a n.
- [199] *Dejiny slovenskej literatúry II*, 101.
- [200] J. B. Čapek, *Komenský a Slovensko*. Naša veda, IV, 1957, 361.
- [201] J. A. Comenius, *Scholarum novi ordinis formator*, SPN, Praha 1937, 171.
- [202] Oznamy o Ribayovom dopyte o posledných troch sú uverejnené v *Novi ecclesiastico-scholastici annales*, Tomus IV. anni 1793, 143.
- [203] Uverejnené v *Krameriusových C. k. Pražských poštovských novinách* roku 1790, č. 28 – *Dejiny slovenskej literatúry II*, 79.
- [204] J. B. Čapek, *Komenský a Slovensko*, c. I., 362.
- [205] J. B. Čapek, c. d., 361. Komenského list P. Montanovi pozri B. Ryba, *Sto listů Jana Amosa Komenského*, č. 80, 246–255.
- [206] *Dejiny slovenskej literatúry II*, 79.
- [207] *Dejiny slovenskej literatúry II*, 80.
- [208] J. Hrdlička uverejnil svoju rozpravu v *Starých novinách* literárního urnění roku 1786.
- [209] *Dejiny slovenskej literatúry II*, 84.

- [210] Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archívech a museích, 225, č. 412.
- [211] Soupis děl, 361, č. 706.
- [212] Soupis děl, 322–323, č. 626 a 627.
- [213] Soupis děl, 324, č. 631.
- [214] Soupis děl, 324, č. 632.
- [215] Soupis děl, 325–326, č. 637.
- [216] O problematike pozvania maďarských teológov za kazateľov obnovených cirkevných obcí ev. ref. vierovyznania v Čechách po vydaní toleraného patentu píše Aladár Ballagi v článku *Maďarski ref. kňazi v Cechách (Magyar református papok Csehországban)*, ktorý uverejnil v *Protestáns egyházi és iskolai lap*, XXX, 1867, č. 41 a 42. Tu uvádza, že roku 1783 a 1784 odišlo z blatnopotockého kolégia do Čiech 29 „togátov“ (Ballagi ich uvádza menovite) a medzi nimi je uvedený aj István Rimány. Ballagi spracoval túto časť svojho článku podľa rukopisnej spravy Jánoša Wégha *Nachricht von der Entstehung der reformierten Gemeinden zu Böhmen. Verfasst und beschrieben von Johann Wegh, d. z. Prediger der Gemeinde zu Nebuschell*, 1819. Pôvodina tejto správy je uložená podľa Ballagiho v knižnici blatnopotockého kolégia (signatúra neudal). Wégheva správa je pre nás o to dôležitejšia, že on sám, ako uvádza, bol kazateľom v Nebuželochoch, kde sa našiel aj rukopis Rimányho prekladu *Labyrintu světa*. Medzi týmito faktami je určitá súvislosť, pretože Rimány a Wéghe odišli do Čiech spoločne (tak ich uvádza zoznam). Rimány sa stal kazateľom v obci Raná pri Chrudimi, ako to vysvitá z archívneho záznamu v blatnopotockom archíve vedeckých zbierok (Sárospataki Tudományos gyűjtemények Levéltára, sign. A XX-7312 – 165). Rimány pôsobil potom v Lysej (Výborný Jindřich, Nad starým obězníkem, *Kostnické jiskry*, roč. 38, 1953, č. 42) a vo Vysokej, pravdepodobne pri Mělníku.
- [217] Bakos József, *Comenius magyarul: Rimány „Világ labirintusa és Szív Paraditsoma“ – Az Egri Pedagógiai Főiskola, Füzetek, Eger, 1962, č. 253.*

- [218] Filológiai Közlöny, 1960, č. 3–4, 369–382 v článku Komenskývel a „Világ útvesztőjében“ (S Komenským v „Labyrinte sveta“).
- [219] Blížšie o prešovskom exemplári Komenského mapy Moravy pozri František Karšai, Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, 74–76 a František Karšai, Exemplár Komenského mapy Moravy na východnom Slovensku, Nové obzory – vlastivedná ročenka východného Slovenska II, 1960, 206–208.
- [220] Podrobný popis Komenského mapy Moravy pozri v citovanej literatúre, kde sa nachádzajú odkazy aj na ďalšie práce.
- [221] Monografickú štúdiu na tému Kollár a Komenský napísal J. B. Čapek, Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2. Pozri aj J. Čečetka, Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky, Jednotná škola, XII, 1957, 151 a n., ako aj prácu Zo slovenskej pedagogiky, Martin, 1940.
- [222] J. Kollár, Paměti, 95.
- [223] J. Čečetka, Zo slovenskej pedagogiky, 52.
- [224] J. Čečetka, c. d., 57.
- [225] J. Kollár, Paměti, 95.
- [226] J. Kollár, Paměti, 106.
- [227] J. Kollár, Paměti, 219.
- [228] Pozri J. B. Čapek, Kollár a Komenský, c. I., 258.
- [229] Pozri Fr. Karšai, Vandrákovo „Enchiridion antropologiae psychicae, Psychologické štúdie SAV III, 1961, 269–283.
- [230] V slovenskom preklade bol uverejnený v Pedagogickom zborníku, 1940, č. 2, 3, 4–5.
- [231] František Palacký, Život J. A. Komenského, Časopis Českého Muzea III. sv. 3, 19–55.
- [232] Pozri Novák – Hendrich, Jan Amos Komenský, jeho život a spisy, 692–693.

- [233] Novák – Hendrich, c. d., 700.
- [234] O vzniku Kollárovho Plánu píše J. Čečetka vo svojom Výbore zo slovenských pedagógov, Bratislava, 1947, 118 nasledovne: „Kollár na vyzvanie viedenskej vlády ako dôverník pre veci slovenské mal podať r. 1849 vyjadrenie k chystanej školskej reforme v Uhorsku – podkladom tu mal byť návrh rakúskych pedagógov F. Exnera a H. Bonitza, ich reformný plán sa napokon predsa zaviedol v Uhorsku za miestodržiteľstva grófa L. Thuna r. 1851, podľa toho menovala sa potom u nás reformou thunovskou. Časť Kollárovho vyjadrenia, memoranda – Gedanken und Plan... – sa zachovala v rukopise, nemecky pisanom. Túto časť vydal, aj so svojimi poznámkami r. 1903 J. Karásek v diele Kollárova dobrozdání a nástin životopisný. Podľa Karáskovho vydania pôvodiny Kollárovho Plánu vyšiel jeho preklad po slovensky v Pedagogickom zborníku r. 1940 (prekladala L. Fischer-Colbrie), odkiaľ prejíname aj my uverejnené úryvky“.
- [235] J. Čečetka, c. d., 119.
- [236] J. Čečetka, c. d., 120.
- [237] J. Čečetka, c. d., 122.
- [238] Z pedagogického hľadiska pozri historické hodnotenie štúrovského obdobia v práci L. Bakoša, Ludovít Stúr ako vychovávateľ a bojovník za slovenskú školu, Bratislava, 1957, ďalej Stúrovci a slovenská škola v prvej polovici 19. storočia, Bratislava, 1960 (úvodné slovo napísal L. Bakoš).
- [239] J. Čečetka, Zo slovenskej pedagogiky, 83. Pozri aj Jozef Mátej, Pedagogický ruch na Slovensku v predmatičnom období (r. 1859–1863), Jednotná škola, VIII, 1953, č. 5, 416.
- [240] Pišút – Rosenbaum – Kochol, Dejiny slovenskej literatúry II, Bratislava, 1960, 262.
- [241] Pozri Andrej Sládkovič, Dielo I, Bratislava, 1961, 403–409 a pozn. na s. 590 a n.
- [242] Ludovít Stúr v nepodpísanom článku Zásluhy Slowanů o ewropegskou ciwilisacj. Nowiny z oboru literatury, uměnj a wěd (Přiloha ku Kwětům) z 10. prosince 1840, č. XXV, 99.

- [243] *Fr. Frýdecký*, Dopisy Ludevíta Stúra Jaroslavu Pospíšilovi (1837–1842), Pacov–Rokycany, 1919, 52–53.
- [244] *J. B. Čapek*, Komenský a Slovensko, c. 1., 362.
- [245] *J. Čečetka*, Zo slovenskej pedagogiky, 59, pozn. č. 63.
- [246] Jednotná škola, XII, 1957, 167 a n.
- [247] *J. Čečetka*, Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky, Jednotná škola, XII, 1957, 168–169.
- [248] *J. Čečetka*, Príručný pedagogický lexikon I, Turč. Sv. Martin, 1943, pozri heslo Kadavý Ján, 322.
- [249] Pozri aj *A. Patera*, Jana Amosa Komenského korespondence, Praha, 1892, 1.
- [250] *J. Čečetka*, c. d., 322.
- [251] *T. Srogoň*, Vplyv J. A. Komenského na S. Ormisa, Jednotná škola, XX, 1968, č. 10, 921 a n. Materiál uložený v LAMS v Martine, sign. E (spolok Komenský).
- [252] *J. P. Tomášik* sa tu opiera napr. o Petra Boda, Slovník Párizi–Pápaiho, cituje archív potockej eklézie, uvádza súpis potockých učiteľov od Csécseiho atď.
- [253] *Jozef Mátej*, Komenský v slovenských pedagogických časopisoch v rokoch 1859–1879, Jednotná škola, XIV, 1959, 360. *J. Mátej* upozorňuje, že *Russel* písal svoje meno aj *Ruissel*. Tu si treba ešte všimnúť, že pod článkom Životopis Jána Amosa Komenského Priateľ školy a literatúry, 1859, 147–148) je podpísaný ako *Kuiszel*, čo však považujem za tlačovú chybu (R zamenené za K), ale *V. Ružička* v Bibliografii článkov o Komenskom v slovenských časopisoch a novinách (Acta Comeniana, XVII, 1958, 276) píše jeho meno *Kniszel* (alebo je to tlačová chyba?)
- [254] Priateľ školy a literatúry, I, 1859, 147–148.
- [255] Priateľ školy a literatúry, c. 1., 148.

- [256] Pozri *J. Mátej*, c. d., 361.
- [257] Konfesionálna škola, II, 1872, č. 5, 7, 11, 20.
- [258] Konfesionálna škola, II, 235–236.
- [259] *J. Mátej*, c. d., 362.
- [260] *J. Mátej*, c. d., 363.
- [261] Blížšie o *Nemessányim* pozri *J. Čečetka*, Zo slovenskej pedagogiky, 87 a n.
- [262] *Č. Zibrť*, Bibliografie české historie V, 393, č. 18665.
- [263] Konfesionálna škola, I, 1871, 144–147, článok Oslava Komenského a zjazd učiteľov československých v Pferove.
- [264] *J. Mátej*, c. d., 364.
- [265] Konfesionálna škola, I, 1871, 147. Pozri aj *J. Mátej*, c. d., 364.
- [266] Konfesionálna škola, I, 1871, 151 a roč. II, 1872, 10–12.
- [267] Pozri *Salvove* vydanie Informatória, Ružomberok, 1892, 4.
- [268] *Č. Zibrť* registruje nemecký preklad *Beegera* a *Zoubka* pod číslom 18000–18002.
- [269] *A. H. Škultéty*, Pamäti slovenského ev. a v. gymnasia a s ním spojeného učiteľského semeniska, Ružomberok 1889, 40. Na *Škultétyho* slová s *komeniovským* zameraním poukazuje aj *Andrej Čuma* v štúdií K niektorým problémom výchovno-vyučovacej práce na revúckom gymnáziu v zborníku Sto rokov revúckeho gymnasia 1862–1962, Bratislava, 1965, 33 a n.
- [270] *A. H. Škultéty*, Pamäti, 40.
- [271] *A. H. Škultéty*, Pamäti, 42.
- [272] *A. H. Škultéty*, Pamäti, 44.
- [273] *A. H. Škultéty*, Pamäti, 44.

- [274] A. H. Skultěty, Pamäti, 45.
- [275] O pedagogicko-osvetovej činnosti Ormisovej pozri J. Čečetka, Zo slovenskej pedagogiky, 77 a n., K. Sorner, Samuel Ormis, slovenský pedagóg filozof, T. Srogoň, Vplyv J. A. Komenského na S. Ormisa, Jednotná škola, XX, 1968, 921 a n. a iné.
- [276] T. Srogoň, c. d., 921–935 podrobne pojednáva o danej problematike.
- [277] T. Srogoň, c. d., 922.
- [278] S. Ormis, Výchovoveda I, 41, pozri tiež J. Čečetka, Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky, Jednotná škola, XII, 1957, 170.
- [279] Novák–Hendrich, c. d., 694.
- [280] S. Ormis, Výchovoveda, I, 41.
- [281] T. Srogoň, c. d., 926. Pozri výročnú správu slov. ev. a. v. gymnázia v Revúcej za šk. rok 1865/66.
- [282] Miloš Stilla, Znievske gymnázium, k stému výročiu jeho vzniku, Banská Bystrica, 1966, 27–28.
- [283] M. Stilla, c. d., 171.
- [284] Pozri J. Mátej, Martinské gymnázium a jeho miesto v dejinách slovenského školstva (1867–1875) v pamätnici Sto rokov slovenského gymnázia v Martine (1867–1967), Martin, 1967.
- [285] J. Čečetka, Zo slovenskej pedagogiky, 106.
- [286] Pozri štúdiu A. Čumu a F. Karšai, Diesterwegs Einfluss auf die slowakische Pädagogik im 19. Jahrhundert v zborníku Diesterweg und wir, Berlin, 1967.
- [287] Dom a škola, VII, 1891, 7–15. Tu je na str. 65–67 uverejnená báseň Sama Bohdana Hroboňa, Komenský.
- [288] Národné noviny, XIII, 1892, č. 37, z 29. III. 1892, 1–3.
- [289] Národné noviny, XV, č. 19 a Katolicke noviny, 1884, č. 6, pozri aj J. Schubert, Pokrokové snahy v pedagogickej a osvetovej práci J. Zigmundika. Sborník II, Pedagogický inštitút v Trnave, Bratislava, 1963, 147.
- [290] J. Schubert, c. d., 147.
- [291] J. Schubert, c. d., 150.
- [292] J. Schubert, c. d., 150.
- [293] J. Zigmundik, Život a význam Jána Amosa Komenského. Z prejavu na martinských oslavách. Uverejnené v materiáloch martinských osláv „Na oslavu 300-letej pamiatky narodenia Jána Amosa Komenského dňa 28. marca 1892 v Turčianskom Sv. Martine. Turč. Sv. Martin 1892“, 20. Pozri aj J. Schubert, c. d., 156.
- [294] J. Schubert, c. d., 156. Pozri aj Dom a škola, VII, 1891, článok J. Zigmundika, Výsledok mojej prosby ku ct. slov. obecnstvu ohľadom Komenského spisov, 206–211. Tu súpis diel Komenského, ktoré Zigmundik vlastnil.
- [295] J. Zigmundik, Celý vzdelaný svet ide osláviť 300-ročnú pamiatku Slováka, Dom a škola, VII, 1891, 2.
- [296] J. Zigmundik, Život a význam Jána Amosa Komenského, 21.
- [297] V ôsmom ročníku časopisu Dom a škola sú uverejnené správy: Oslava narodenin J. A. Komenského v Čechách a na Morave (s. 30–31) a Oslava Komenského v Rusku (s. 31), v ktorej sa hovorí o prednáške I. D. Florinského na tému Ámos Komenský, priateľ človečenstva, v Kijeve, 26. marca 1892.
- [298] M. Bencúr, Vo výstave Komenského v Prahe, Dom a škola, VIII, 1892, č. 4–5, 99–103.
- [299] J. Porub, Komenského slávnosť v Pešťbudíne. Národné noviny, XXIII, č. 40 z 5. 4. 1892.
- [300] M. Bencúr, č. 1., 100–101.

- [301] Pozri *VI. Ružička*, Bibliografia článkov o Komenskom, *Acta Comeniana*, XVII, 1958, č. 2, 274.
- [302] *Benjamin*, Slávnosť Komenského. *Národné noviny*, XXIII, 1892, č. 39 z 2. 4. 1892.
- [303] *J. Burian*, Pred slávnosťou Jana Amosa Komenského, *Národné noviny*, XXIII, 1892, č. 32 zo 17. 4. 1892.
- [304] *J. Schubert*, c. d., 156. *J. Schubert* v poznámke č. 96 píše, že *Zigmundikovu* reč prečítal *Rehor Uram*, lebo *Zigmundika* škola na slávnosť neuvolnila vraj pre „panslávske“ prostredie.
- [305] Hymna od *Sv. H. Vajanského* s hudbou *V. I. Hlaváčka*. *Národné noviny*, XXIII, 1892, č. 37 z 29. III. 1892. Tu bol uverejnený aj program osláv.
- [306] *Národné noviny*, XXIII, č. 38 z 31. III. 1892.
- [307] *Ján Zigmundík*, Život a význam Jana Amosa Komenského. *Národné noviny*, roč. XXIII, č. 37 z 29. III. 1892.
- [308] *Dom a škola*, VIII, 1892, č. 1, 31, prináša redakčný oznam o vydaní *Komenského Informatória*. V tom istom čísle je uverejnený aj článok *Juraja Chorváta* Jana Amosa Komenského *Informatorium školy materskej* (s. 4–13). Podáva rozbor *Informatória* a odkazuje čitateľa na české vydanie z roku 1873, ktoré možno bolo kúpiť v *Urbánkovom kníhkupectve* v Prahe. *Chorvát* zrejme ešte nevedel o pripravenom vydaní *Salvovom*.
- [309] *K. Salva*, Jubilejný rok 300-ročných narodenín *J. A. Komenského*. *Dom a škola*, VIII, 1892, č. 1, 1–3.
- [310] *K. Salva*, c. d., 1–3.
- [311] Pozri k tejto problematike *Fr. Karšai*, *Stúpenci J. A. Komenského* v politických a školských dejinách *Prešova*, 77 a n.
- [312] *Novák-Hendrich*, c. d., 706, uvádza pôvodný výtlačok v *Št. knižnici* v *Leningrade*. Tento odlačil *J. Kvačala* v *Korrespondence* II, 307 a n. *Salvove* vydanie uvádza *J. Petrikovich* v štúdiu *Bibliografický súpis diel J. A. Komenského*, *Jednotná škola*, XII, 1957, 235, č. 55, exemplár v *Matici slovenskej* SC 609.

- [313] Existenciu tohto spisu v *CSSR* *Soupis děl J. A. Komenského* ne-registruje a odvoláva sa iba na *Zbirka V*, č. 21525.
- [314] *Jednotná škola*, XVI, č. 5, 451–466.
- [315] Pozri *Denník E. V. Riznera*, Bratislava, 1955.
- [316] *Rizner* uverejnil svoje zásady pre pedagogickú prácu v časopise *Konfesionálna škola* roku 1871 v príspevku *Niekoľko pravidiel pre učiteľov*.
- [317] *K. Ruttkayová*, c. d., 455.
- [318] *K. Ruttkayová*, c. d., 455.
- [319] *K. Ruttkayová*, c. d., 456.
- [320] *K. Ruttkayová*, c. d., 456.
- [321] *K. Ruttkayová*, c. d., 457.
- [322] *Juraj Paška*, *E. V. Rizner*, Martin, 1956, 24.
- [323] *K. Ruttkayová*, c. d., 457. *J. Paška*, c. d., 24.
- [324] *J. Paška*, c. d., 24.
- [325] *K. Ruttkayová*, c. d., 462.
- [326] Pozri tiež *K. Ruttkayová*, c. d., 463.
- [327] Pozri list *Frumara Riznerovi* zo dňa 12. mája 1882, *LAMS*, cituje *K. Ruttkayová*, c. d., 464.
- [328] *VI. Ružička*, *Prvá pedagogická bibliografia slovenská*, *Knížnica*, VII, 1955, č. 5, 209.
- [329] *VI. Ružička*, c. d., 210. Pozri *Paedagogické rozhledy* zoš. XI. a XII, s. 522–535.
- [330] *K. Ruttkayová*, c. d., 464, tiež *VI. Ružička*, c. d., 209.

- [331] Píši *J. Mátej, Ján Kvačala, Život a dielo*, Bratislava 1962, 50, pozn. č. 34.
- [332] *J. Mátej* uvádza, že z dvanástich zošitov Archívu, ktoré majú spolu 622 strán, 439 strán je od Kvačalu. Rozbor príspevkov uverejnených v Archíve pozri v c. d. *J. Máteja*, 57 a n.
- [333] *J. Mátej*, c. d., 60, pozn. č. 68.
- [334] Píši prácu *VI. Ružičku*, Eliáš Ladiver mladší, slovenský pedagóg. Matica slovenská 1946.
- [335] *VI. Ružička*, Bibliografia článkov o Komenskom v slovenských časopisoch a novinách v 19. a 20. storočí do konca roku 1918, *Archív pro bádání*, XVII, 1958, 276.
- [336] *VI. Ružička*, c. d., 277.
- [337] Bibliografiu o Kvačalovi pozri v práci *J. Máteja, J. Kvačala, Život a dielo*, Bratislava, 1962. O Kvačalovi písal aj *J. Krumpholtz*: *Osobnosť a najmä pedagogické dielo prof. dr. Jána Kvačalu*, *Pedagogický sborník*, 1934, č. 3-4 ako aj prácu Dr. Jána Kvačala, Brno 1912. Bibliografiu o Kvačalovi uverejnil aj *Samuel Osuský* v štúdií Prof. dr. Jána D. Kvačala (*Životopisný a bibliografický nástin*). V Zborníku venovanom Dr. D. Jánovi Kvačalovi, profesorovi teológie k 70. narodeninám. Zredigoval Michal Lúčanský, Bratislava, 1933.

[IV.] KOMENSKÉHO ODKAZ STALE ŽIVÝ

Ak sme na začiatku tejto knihy vyjadrili názor, že málokto z mysliateľ českého národa mal toľko spoločného s národom slovenským ako Jan Amos Komenský, potom pri záverečných slovách našej práce treba doplniť tento poznatok tým, že prirodzeným historickým dôsledkom Komenského vplyvania na duševný život slovenský bolo utvorenie skutočnej tristoročnej tradície Komenského na Slovensku.

Rok 1970 je zavŕšením historického obdobia tristoročnice od smrti českého génia, ktorého život a pôsobenie boli úzko späté s politickými a kultúrnymi dejinami Slovenska. Celý Komenského život bol plný čínorodého úsilia a tvorivej práce, spoločensky všestranne pôsobiacej v celosvetovom meradle. Jej myšlienkový dosah ovplyvnil všetky storočia dodnes a utvoril podmienky aj pre vznik Komenského tradície v našom národe.

V čom je podstata Komenského tradície na Slovensku? Základy pre jej vznik a zakorenenie sa formovali v historických podmienkach vzájomných slovensko-českých vzťahov dávno pred Komenským. Sociálno-reformné myšlienky husitov našli u nás živnú pôdu a spolu s nimi udomácnili sa aj české duchovné prúdy, pričom Kralická biblia sa stala spájajúcim článkom medzi husitským odkazom, reformáciou a českobratskou emigráciou na Slovensku, a to tým skôr, že bibličina sa stala aj spisovným jazykom Slovákov. Táto historická skutočnosť, Komenskému dobre známa, mala významný vplyv na vyhraňovanie sa jeho vzťahov k Slovensku, ktoré mu bolo blízke aj ako domovina jeho predkov. Komenský strávil iba štyri roky svojho života v oblasti južného Zemplína, ale jeho súčinnosť so Slovenskom sa časovo rozprestiera fakticky od jeho mladosti až do smrti. V nej sú obsiahnuté tri hlavné okruhy Komenského pôsobnosti, ktoré sa navzájom prelínajú, navzájom sa podmieňujú a nemožno ich pri

posudzovaní Komenského vzťahov k Slovensku od seba odlúčiť. Je to okruh vplyvu na religiozitu protestantských cirkví, okruh politického vplyvu a okruh pedagogického vplyvu. Živé slovo, tlačené slovo a osobné listy boli formou rozširovania Komenského ideí a ich prenikania medzi náš ľud.

Pri historickom hodnotení významu jednotlivých okruhov pôsobenia Komenského u nás najsilnejším faktorom sa javí za života Komenského jeho politické pôsobenie. Ono však bolo bezprostredne spojené s jeho teologickými postojmi, predovšetkým prostredníctvom diela *Praxis pietatis*, potom s jeho bojom proti puritanizmu a independentizmu, no pedagogické pôsobenie sa spájalo predovšetkým s jeho postojom k revelacionizmu.

Jeho pedagogické novátorstvo nevyvolalo spočiatku väčší ohlas a z hľadiska tejto doby mohlo by sa javiť ako sekundárny faktor. Avšak po Komenského smrti dostáva sa jeho pedagogický odkaz výrazne do popredia ako hlavný zdroj podnetov pre rozvoj modernej pedagogickej vedy, ale aj sociálnych premien. No i pri tom všetkom už za života Komenského Slovensko patrí k popredným krajinám, kde sa tlačia predovšetkým Komenského učebnice *Janua* a *Vestibulum*, tieto potom prenikajú aj do škôl, čím sa súčasne ujíma u nás Komenského nová učebná metóda jazykov, vybudovaná na princípoch výuky materinského jazyka a spájajúca súčasne jazykové vyučovanie s výukou reálií. Zavedenie *Orbisu* ako učebnice do našich škôl ešte viac otvára priestor pre uplatnenie Komenského didaktických princípov, predovšetkým názornosti vo výučbe, zvlášť potom, keď levočská tlačiareň *Brewerovcov* začína vydávať *Orbis pictus* so slovenským textom.

Za života Komenského prispeli k položeniu základov jeho tradície na Slovensku nielen zbory Jednoty bratskej a učitelia, ktorí skoro poznali význam Komenského novej metódy vyučovania jazykov, ale aj poprední naši filozofi 17. storočia z prešovskej školy *Ján Bayer*, *Izák Caban* a *Eliáš Ladiver*; hoci posledný sa nie filozoficky a pedagogicky, ale politicky prejavil ako jeho prívrženec. Konečne podiel na utvorení Komenského tradície mali všetci tí, ktorí sa postavili s Komenským do jedného šiku v politickom boji proti Habsburgov-

com, nech už to boli povoláním pedagógovia, evanjelickí kazatelia, alebo svetskí ľudia z radov mešťanov, ba aj šľachticov.

Nie menej intenzívne zapôsobil na pedagogické myslenie Komenským svojím pietizmom, ktorý koncom 17. a začiatkom 18. storočia ~~snúbiac sa s franckocovským pietizmom~~, podnietil na viacerých školách na Slovensku rozlet smerom k pedagogickému realizmu. S pietizmom sa úzko spájali v našej pedagogike aj sociálno-reformné snahy, ktoré dostali svoje zvýraznenie v pedagogickom novátorstve *Mateja Bela*, *Gabriela Balašovica* a prispeli aj k formovaniu pedagogických myšlienok tvorcov školských reformných snáh *Gregora Fabriho* a *A. F. Kollára*. Duch Komenského pedagogickej tradície napájal teda studnice novátorstva vo výchove a vzdelávaní aj v 18. storočí, keď významné hospodársko-spoločenské premeny na prechode od feudalizmu ku kapitalizmu našli v školsko-pedagogickej oblasti oporu v progresívnej pedagogickej teórii Komenského. Ona vo svojej podstate anticipovala spoločenský vývin, a preto mohla byť aj podnetom pre teoretické koncipovanie pedagogických východísk. Modernosť, aktuálnosť a pribojnosť Komenského pedagogických ideí našli svoje tesné spojenie s dobovými pedagogickými cieľmi aj u *Samuela Tešedíka* a *Daniela Lehockého*. U nich sa dostávajú opäť na povrch sociálno-reformné tendencie Komenského, zosúladené s Tešedíkovými snahami o hospodársky progres a oživené v novej výchovno-vzdelávacej koncepcii u *Lehockého*.

Komenského tradícia na Slovensku dostáva sa do nových polôh aj nástupom národnobuditeľskej aktivity koncom 18. a začiatkom 19. storočia, spojenej s konštituovaním moderného slovenského národa. Organicky sa s týmto procesom spája aj boj o slovenský spisovný jazyk, vystupuje do popredia myšlienka všeslovanstva a humanizmu, pričom opäť nachádzajú Komenského idey svoje uplatnenie. Preto niet rozporu v prístupe ku Komenskému u *Kollára* a u štúrovcov. Je príznačné, že prvú báseň o Komenskom v spisovnej slovenčine píše *Andrej Sládkovič*. Ešte intenzívnejšie sa uplatňuje Komenského tradícia na Slovensku v druhej polovici 19. storočia, keď slovenské učiteľstvo prejavuje svoj príklon ku Komenskému článkami v pedagogických časopisoch a novinách a komeniovsky sa aktivizuje najmä

v jubilejných rokoch 1871 a 1892. Komenského pedagogický odkaz našiel konkrétnu ozvenu v slovenských patronátnych gymnáziách a vedecké nadšenie prebúda u L. V. Riznera a Jána Kvačalu. Ich význam v oblasti komeniologickeho bádania prerastá rámec Slovenska a najmä u Jána Kvačalu nadobúda celosvetový charakter. Z diel Komenského vychádza koncom 19. storočia starostlivosťou K. Salvu Komenského Informatórium školy materskej, v slovenských pedagogických časopisoch uverejňujú sa výňatky a ukážky predovšetkým z Veľkej didaktiky.

Cestu, ktorou sa má uberať komeniologické bádanie a uverejňovanie Komenského diel, ukázal Ján Kvačala. On má veľký podiel na českom vydaní Veškerých spisů J. A. Komenského. Z českej strany Kvačalovým partnerom v komeniologickej aktivite na Slovensku stal sa Josef Hendrich (1888–1950), prekladateľ a vydavateľ viacerých diel Komenského, medzi iným Vševýchovy a Všenápravy z rukopisov nájdených v Halle, spoluautor životopisu Komenského (s J. V. Novákom), ktorý pôsobil v rokoch 1928 až 1937 na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, a ktorá bola v r. 1919 pomenovaná z úcty slovenského národa k Učiteľovi národov Univerzitou Komenského. Spoločná vlasť Čechov a Slovákov – Československá republika – vrátila svoje školstvo k ideálom Komenského pedagogiky. Československá republika vybudovala taký školský systém, ktorý na svoj čas patril k najvyspelejším systémom na svete. Tým naše školstvo ukázalo, koľko síl skrýva v sebe Komenského pedagogika, o ktorú sa opieralo. Viac ako symboliku treba vidieť aj v tom, že maďarizáciou zgniavené slovenské školstvo, takmer úplne bez slovenského učiteľstva, prišli pomáhať budovať českí učitelia (predovšetkým stredné školstvo) práve na to Slovensko, ktoré v najťažších časoch českého národného života, po bielohorskej katastrofe, bratsky prichýlilo českých exulantov a poskytlo im nový domov. I tým sa upevnila sila Komenského tradície na Slovensku. Na druhej strane treba však pripomenúť správne konštatovanie prof. Čečetku, ktorý o komeniologických pomeroch v predmníchovskej republike píše: „Po zániku Uhorska vznikom predmníchovskej ČSR zlepšili sa predpoklady pre štúdium, propagáciu a uplatňovanie Komenského zásad u nás, žiaľ,

nevyužilo sa to dostatočne. Dôležité bolo však, že sa pokračovalo v historickom bádani o Komenskom a pokračovalo sa vo vydávaní jeho diela v češtine a tak sa toto v širšej miere sprístupnilo aj záujemcom na Slovensku“. Z Komenského diel jediným vydaním na Slovensku bol spis Listové do nebe (roku 1925 pripravené do tlače J. Kvačalom, vytlačené v Lipt. Sv. Mikuláši u F. Klimeša). Tento fakt dostatočne dáva za pravdu slovám prof. Čečetku. V týchto rokoch slovenská komeniologická tvorba bola zastúpená Jánom Kvačalom a jeho vedecká tvorba našla priestor v Acta Comeniana. Samotné Slovensko pôsobí však dojemom, ako by sa bolo uspokojilo s tým, čo mu poskytovali české pramene. Po smrti Kvačalovej (1934) niet už na Slovensku takej výraznej slovenskej osobnosti, ktorá by prevzala jeho komeniologickú pochodeň. Pravda, ani medzinárodné politické ovzdušie tomu neprialo. Svet pozoroval hrozivý nástup nemeckého fašizmu, preteky v zbrojení a prípravu druhej svetovej vojny. Naš národ vstupoval do obdobia, ktoré nevytváralo podmienky pre pokojnú vedeckú tvorbu a ktorého obeťou sa stalo aj Československo.

Fašistický režim počas existencie Slovenského štátu snažil sa zhlúšiť pamiatku Komenského i tým, že vymazal z názvu bratislavskej univerzity meno Komenského. No pokrokoví učitelia pripomenuli si tristo päťdesiate výročie narodenia Komenského (1942) a vtedy sa objavili aj články v pedagogických časopisoch, a to z pera Jána Šamka v Pedagogickom zborníku (1942), Jána Božu, Andreja Ottmára, Júliusa Celdera, Michala Pieška, Dezidera Urbánika a Karola Rapoša v Evanjelickom učiteľovi (1942). Náležite zhodnotil Komenského význam prof. J. Čečetka vo svojom Priručnom pedagogickom lexikone (Turč. Sv. Martin 1943). Svojím odkazom na Kvačalu a J. V. Nováka – J. Hendricha správne orientoval slovenského čitateľa v komeniologickej literatúre. O vplyve Komenského na slovenských pedagógov dočítali sa záujemci aj v Čečetkovej práci Zo slovenskej pedagogiky (Martin 1940).

Vývoj komeniologického bádania na Slovensku dostáva sa do kvalitatívne nového obdobia po obnovení Československa roku 1945. Česká i slovenská škola a pedagogická teória vedome sa vracia k od-

kazu Komenského a tomuto úsilu účinne napomáha teoretický rozbor Komenského pedagogických názorov i vydávania pedagogických i spoločensko-reformných diel na Slovensku.

Tak roku 1952 v preklade J. Lenku vychádza Labyrint sveta a raj srdca ako prvý slovenský preklad tohto Komenského spisu. Slovenská pedagogická obec pripravuje sa však na splnenie svojej historickej úlohy sprístupniť širokej učiteľskej i občianskej verejnosti výber z diela Komenského, ktorý z iniciatívy a pod redakčným vedením prof. Ludovíta Bakoša vychádza v Knižnici pedagogických klasikov Slovenského pedagogického nakladateľstva v Bratislave v rokoch 1954–1959 v štyroch zväzkoch ako Vybrané spisy Jana Amosa Komenského, kde ako I. diel vyšla Veľká didaktika roku 1954 (II. diel roku 1956, III. diel roku 1957 a IV. diel roku 1959).

Táto edícia reprezentuje prvý slovenský výber z diel Komenského. Nim prispelo Slovensko aj k tristoročnému jubileu amsterdamského vydania Komenského diela *Opera didactica omnia* (1657). Osobitne si uctilo Slovensko aj tristé výročie vydania Komenského diela *Orbis sensualium pietus*, vytlačený v Norimberku roku 1658, a to fotolitografickým bibliofilským vydaním prvej slovenskej edície *Orbisu* v levočskej tlačiarňi Brewerovcov z roku 1685. I táto svetoznáma kniha Komenského vyšla u nás roku 1958 starostlivosťou prof. L. Bakoša.

K týmto slovenským vydaniám Komenského knižných diel patrí vydanie faksimílie Komenského mapy Moravy vo vlastivednej ročenke *Nové obzory* (r. 1960) podľa jediného originálu tohto kartografického diela Komenského, nachádzajúceho sa na Slovensku v knižnici gréckokatolíckej eparchie v Prešove (do tlače pripravil Fr. Karšai).²

Od slovenských autorov po roku 1945 vyšli knižne dve komeniologické práce. Monografická práca Ján Kvačala od Jozefa Máteja (roku 1962) a Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova od Františka Karšai (roku 1965).

Z prekladovej literatúry treba uviesť prácu A. A. Krasnovského Jan Amos Komenský (z ruského originálu preložil J. Petrenko a A. Pogorielov v roku 1955).

V jubilejných rokoch 1957–1958 neobyčajne bohato je zastúpená slovenská komeniologická tvorba v pedagogických časopisoch. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amosa Komenského (*Acta Comeniana*) venoval takmer celé jedno číslo (roč. XVII, č. 2, 1958) slovenským komeniologickým otázkam. Prispeli doň nasledujúci autori:

V. Ružička, Komenského vplyv na vývoj slovenského školstva.
F. Karšai, Osobné vzťahy J. A. Komenského k Prešovu a jeho didaktický vplyv na prešovskú školu.
Ján Mikleš, Význam pokrokovej tradície bystrických školských zákonov z r. 1617 a ich súvislosť s Komenského učebnicami v Kremnici a v Banskej Bystrici.
J. Čečetka, Samuel Tešedík a Komenského *Oratio de cultura ingeniorum*,

F. R. Tichý, Komenský a Joachim Kalinka.

D. Čapková-Votrubová, Slovenský uskutočňovateľ Komenského zásad pedagogických,

J. B. Čapek, Kollár a Komenský,

V. Ružička, Bibliografia článkov o Komenskom v slovenských časopisoch a novinách v 19. a 20. storočí do konca roku 1918.

K. Ruttkayová, Riznerova dvojzväzková bibliografia Komenského. No i ďalšie čísla *Acta Comeniana* vracajú sa k slovenským súvislostiam Komenského, ako napr. článok M. Faltina Z novej slovenskej komeniologickej literatúry (roč. XIX, 1960).

Komeniologickej problematike bol venovaný aj Zborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove (časť I. – pedagogika) z roku 1966, do ktorého prispeli závažnejšími štúdiami A. Cuma na tému Komenského učebnice v Rusku koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia, A. Bolek prácou Z ohlasov majstra J. Husa a J. A. Komenského v tvorbe P. O. Hviezdoslava.

Na Slovensku najvýznamnejšie štúdie bádateľského a teoretického charakteru uverejnila Jednotná škola (roč. 1957) a to z pera nasledujúcich autorov:

L. Bakoš, Komenský – tvorca novovekej didaktiky,

J. Čečetka, Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky,

J. Petrikovich, Bibliografický súpis diel J. A. Komenského, ktoré vyšli na území Slovenska,
V. Ružička, Komenského rovesníci a jeho vplyv na vtedajšie uhorské školstvo,
P. Vajcik, J. A. Komenský pokrokový pedagóg a bojovník za svetový mier.

Aj ďalšie ročníky Jednotnej školy sa vracajú ku komeniologickej tematike, kde najmä štúdie J. Máteja Komenský v slovenských pedagogických časopisoch v rokoch 1859–1879 (roč. XIV, 1959) a Komenský v pedagogickom časopise „Dom a škola (1885–1897)“ (1959, č. 6) zasluhujú našu pozornosť.

Aj časopis Slovenskej akadémie vied v Bratislave Naša veda (roč. 1957) venoval pozornosť Komenskému orientačným článkom J. Čaploviča Pred tohoročnými oslavami J. A. Komenského a prehľadným článkom J. B. Čapka Komenský a Slovensko.

Podiel na uverejňovaní článkov s Komenského tematikou majú aj ďalšie slovenské pedagogické, ale aj nepedagogické časopisy a noviny, ktorých bibliografiu bude treba ešte spracovať. Svoju bohatú zbierku komenián bibliograficky sprístupnila verejnosti Matica slovenská v súpise Komeniána v knižnici Matice slovenskej (Matica slovenská 1957 – strojopisom rozmnožené). Spolu je tu registrovaných 119 Komenského diel. Medzi nimi sa nachádzajú viaceré vzácne vydania, ako sú napr. Centrum securitatis (Hlbina bezpečnosti) vydané v Lešne roku 1633, Eruditionis scholasticae Pars II. Janua (dielo blatnopotockej tlačiarne z roku 1652), Januae linguae latinae reserata aurea z levočskej tlačiarne z roku 1649 so slovenským rukopisným prekladom F. Bulovského z roku 1666, amsterdamské vydanie Komenského Kancyonálu v českom jazyku z roku 1659, lešnianske vydanie Labyrint světa z roku 1631, ruský preklad Labyrintu s názvom Labirint mira i rai serdca (1623 g) vydaný v Nižnom Novgorode roku 1896 (preložil F. V. Ržiga), Linguarum Methodus novissima vydaný v Lešne roku 1648, prvé slovenské vydanie Orbisu z levočskej tlačiarne z roku 1685 ako aj vydanie z roku 1628, Praxis pietatis lešnianske vydanie z roku 1631 a trenčianske vydanie z tlačiarne Václava Wokaliusa z roku 1641 a iné. Svoju zberateľskou

prácou Matica slovenská má dnes zásluhu na tom, že vykazuje jednu z najbohatších zbierok komenián na Slovensku povedľa zbierok Univerzitetnej knižnice v Bratislave, ktorá má vo svojich fondoch 365 pô-európskych jazykoch. V Univerzitetnej knižnici registrujú aj 134 diel o Komenskom od autorov takmer z celého sveta (pozri Oľga Kurvenskej pedagogickej knižnice v katalógoch Univerzitetnej a Slo-kopis diplomovej práce v Seminárnej knižnici Katedry knihovedy FFUK v Bratislave).

O fondoch komenián v ostatných slovenských knižniciach vyčerpávajúco pojednáva Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archívech a museích (Praha 1959), z ktorého sa dá usúdiť, že boli to práve knižnice, ktoré vďaka svojej usilovnej zberateľskej práci zaopatřili a uchovali knižné dielo Komenského u nás z čias jeho života až podnes.

Súčasťou komeniologickej aktivity na Slovensku v jubilejných rokoch boli aj početné slávnosti, akadémie a výstavy usporiadané na počesť tristého výročia vydania ODO a o rok nato tristého výročia vydania diela Orbis sensualium pictus. Do rámca slávností primerane zapadlo aj odhalenie pamätných dosiek na viacerých miestach Slovenska (Skalica, Trnava, Púchov, Lednica, Levoča, Prešov),³ dokonca v Bratislave vznikol aj krátky dokumentárny film o diele Komenského podľa materiálov Komenského výstavy v Bratislave roku 1958. Scenáristom, komentátorom a režisérom filmu bol Jozef Zachar, vedeckým poradcom Bohumil Novák a kameramanom J. Skal-ský. „Film Komenský v dokumentoch oboznamuje nás so životom a hlavnými dielami Komenského z hľadiska vzťahov Komenského ku Slovensku a vplyvu jeho diela na Slovensko“ – píše J. Bran-bora.⁴ Z výtvarných diel s tematikou Komenský na Slovensku treba spomenúť aj drevorez Štefana Pekára z Tisovca.⁵

Slávnosti a akadémie uskutočňovali sa v širokom, naozaj celoslovenskom rámci. Pri ich usporadúvaní veľkú horlivosť prejavilo najmä učiteľstvo. Boli to pritom podujatia, ktoré mali často verejný, občiansky charakter. Komenského dielo sa zhodnotilo nielen na ško-

lách, kde boli semináre o význame jeho pedagogiky pre dnešok, ale aj na okresných učiteľských konferenciách a na verejných akademiách. Ich výpočet a programy nemožno tu podať pre nedostatok priestoru. Uskutočňovali sa v takých širokých rozmeroch, že ich spracovanie si vyžaduje osobitnú publikáciu. A tieto jubilejné roky by si to azda aj zaslúžili, lebo znamenajú prvý slovenský všeučiteľský komeniologický rozlet po roku 1945 a aktivizujú Komenského pedagogický odkaz na najširšej spoločenskej báze.

Tristoročné jubileum úmrtia Komenského opäť oslávi Slovensko, podobne ako predchádzajúce výročia. No tentoraz sa už hlásime so svojim príspevkom k celosvetovým oslavám, aby sa tak náležite ocenili a zhodnotili vzťahy Komenského i k nášmu Slovensku, aby sme oboznámili svetovú verejnosť s tým, aká je historická nadväznosť v kultúrnych dejinách Slovenska na odkaz Jana Amosa Komenského.

Okresná knižnica
ŽILINA

[POZNAMKY K ŠTVRTEJ KAPITOLE]

- [1] J. Cečetka, Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky. *Jednotná škola*, XII, 1957, 172.
- [2] Zhodnotenie mapy pozri: *Nové obzory* č. 2, 1960 a L. Zapletal, Komenského mapa Moravy, Přešov, 1963.
- [3] Podrobnú správu o oslavách, výstavách a iných podujatiach pozri: J. Brambora, Světové oslavy jubileí J. A. Komenského v letech 1956–1958, Praha 1961.
- [4] J. Brambora, c. d., 117.
- [5] J. Brambora c. d., 113.

Upozornenie pre čitateľa!

Názov časopisu Archiv pro bádání o životě a spisech (resp. díle) Jana Amose Komenského uvádzame skratkou Acta Comeniana. Súčasne prosíme o porozumenie, že tu neuvádzame drobnejšie novinové a časopisecké materiály s komeniologickou tematikou, na ktorú je však odkaz v poznámkovom materiáli.

- Bakos, J., A magyar Komensky irodalom, Budapest, 1952.
- Bakos, J., Comenius magyarul: Rimány „Világ labirintusa és Szív Paraditsoma Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, Eger, 1962, č. 253.
- Bakoš, L., Ľudovít Štúr ako vychovávateľ a bojovník za slovenskú školu, Bratislava, 1957.
- Bakoš, L., Štúrovci a slovenská škola v prvej polovici 19. storočia (úvodné slovo), Bratislava, 1960.
- Bakoš, L., Komenský – tvorca novovekej didaktiky. Jednotná škola, XII, 1957.
- Balašoviča Gabriela Návrh na nápravu škôl dedinských z r. 1749. Na vydanie pripravil dr. Ján Mišianik, úvodné slovo napísal prof. J. Čečetka, Bratislava, 1956.
- Bán, I., Comenius és a magyar szellemi élet. Pedagógiai Szemle, 1958.
- Bayer, J., Ostium vel atrium naturae, ichnographice delineatum, Cassoviae, 1662.
- Bayer, J., Filum labyrinthi, vel Cynosura seu Lux mentium universalis, Cassoviae, 1663.
- Benjamin, Slávnosť Komenského. Národné noviny, XXIII, 1892, č. 39.
- Biszkup, S., Comenius a 30 éves háború nagy szatirikusa. Köznevelés, 1958, č. 17.
- Brambora, J., Světové oslavy jubilejí J. A. Komenského v letech 1956–1958, Praha, 1961.
- Breznyik, J., A selmeczbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. Selmeczbányán, 1883 és 1889, I, II.
- Brtáň, R., Danielovo Sinapiovo-Horčíckovo Neo-Forum latino-slavonicum, Nowy Trh Latinsko-Slovensky 1678. Liptovský Sv. Mikuláš, 1940.
- Bruckner, Gy., A reformáció és ellenreformáció a Szepességen, I, II, Budapest, 1922.
- Burian, J., Pred slávnosťou J. A. Komenského. Národné noviny, XXIII, 1892, č. 32.
- Burian, J., Komenského slávnosť v Pešťbudíne. Národné noviny, XXIII, 1892, č. 40.
- Burian, J., Jubileum Komenského. Národné noviny, XXIII, 1892, č. 147.
- Burii, J., Micae historico-chronologicae, Posonii, 1864.
- Büsching, A. F., Nachricht von dem Ursprung und Fortgange und hauptsächlich von der gegenwärtigen Verfassung der Brüder-Unität, Halle, 1781.
- Cesnaková-Michalcová, M., Divadlo ako súčasť výchovného systému J. A. Komenského a jeho ohlas na slovenských školách. Slovenské divadlo, V, 1957, 256–264, 325–345.
- Coroni, F., Hlas ostatný strašného, Prešov, 1786.
- Császár, K., Medgyesi Pál élete és működése, Budapest, 1911.
- Csóka, L., Mária Terézia iskolareformája és Kollár Adám, Pannonhalma, 1936.
- Capek, J. B., Augustin Doležal a jeho Tragoedia, Praha, 1931.
- Capek, J. B., Vývoj a význam Jednoty na poli kulturním. Jednota bratrská 1457–1957. Sborník k pětistému výročí založení, Praha 1956.
- Capek, J. B., Komenský a Slovensko. Naša veda, IV, 1957.
- Capek, J. B., Kollár a Komenský. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Čapková-Votrubová, D., Slovenský uskutočňovateľ Komenského zásad pedagogických. Acta Comeniana, roč. XVII, 1958, č. 2.
- Cečetka, J., Zo slovenskej pedagogiky, Turčiansky Sv. Martin, 1940.
- Cečetka, J., Výbor zo slovenských pedagógov, Bratislava, 1947.
- Cečetka, J., Učiteľ Iudu Samuel Tešedík, Martin, 1952.
- Cečetka, J., Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky. Jednotná škola, XII, 1957, č. 2.
- Cečetka, J., Samuel Tešedík a Komenského Oratio de cultura ingeniorum. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Cečetka–Vajcík, Dejiny školstva a pedagogiky na Slovensku do I. svetovej vojny, Bratislava, 1956.
- Cervenka, J., Prešovské kolégium v dejinách filozofie. Sborník prác profesorov Ev. kol. slov. gymnázia v Prešove, 1940.
- Čuma–Karšai, Diesterwegs Einfluss auf die slowakische Pädagogik im 19. Jahrhundert. Diesterweg und wir, Berlin 1967.
- Čuma, A., K niektorým problémom výchovno-vyučovacej práce na revúckom gymnáziu. Zborník Sto rokov revúckeho gymnázia 1862–1962, Bratislava, 1965.
- Čuma, A., Učebnice kníh Jana Amosa Komenského v ruských školách konca XVIII i prvej polovici XIX veka. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove, pedagogika – metodiky, Bratislava, 1966.

- Dejiny Slovenska I, Bratislava, 1961.
- D'Elvert, Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des dreissig-jährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im XVII. Jahrh., Brünn, 1867.
- Demkó, K., A felső-magyarországi városok életéről a XV.–XVII. században, Budapest, 1890.
- Demkó, K., A löcsei a. h. ev. gymnázium és a jelenlegi m. kir. állami fő-reáliskola története, Lőcse, 1896.
- Dezsényi, B., A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században, Magyar Századok, 1948.
- Divéky, A., Felső Magyarország kereskedelmi összekötetései Lengyelországgal főleg a XVI.–XVII. században, Budapest, 1905.
- Doleschal, M. D., Die wichtigsten Schicksale der evangelischen Kirche A. B. in Ungarn, Leipzig, 1828.
- Doležal, P., Grammatica Slavico-Bohemica, Bratislava, 1746.
- Durovič, J. P., Komenský na Slovensku. Jednota bratská, XXXII, 1955.
- Erdélyi, J., A bölcsészet Magyarországon, Budapest, 1885.
- Felber, S., Jan Bayer, slovenský baconista XVII. storočia, Bratislava, 1953.
- Frankl (Fraknoi), V., Pázmány Péter és kora I, Budapest, 1868.
- Frydecký, F., Dopisy Eudevíta Stúra Jaroslavu Pospíšilovi (1837–1842), Pá-cov–Rokycany, 1919.
- Gelei István levele I. Rákóczi Györgynek Anno 1643, 2. júliusán. Új magyar múzeum, IX, 1859, 229–230.
- Gindely, A., Geschichte des dreissigjährigen Krieges in drei Abtheilungen, Leipzig, 1882.
- Gooters, W., Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670, Leipzig, 1911.
- Heppe, H., Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche (namentlich der Niederlande), Leiden, 1879.
- Historischer Geschlechtsbericht (Familienkronik) von Georg Buchholtz, den Älteren, nebst einem Auszuge aus dem Tagebuche seines Sohnes Jakob Buchholtz. Nach den hinterlassenen Handschriften veröffentlicht durch Rudolf Weber, Budapest, 1904.
- Hlatky, J., – Schröder, K., A körmöczbányai középiskola története a 16.-ik századtól a jelen korig, Budapest, 1895.
- Holorenschaw, H., The Levellers und the English Revolution, London, 139.
- Holuby, J. L., Jako sa pripojili bratské sbory skalický, púchovský a iné v Horních Uhrách roztruseno sa nachodiace zlomky bratskej cirkve k vyznaniu helvetskému r. 1647. Cirkevné listy, 1889.
- Hosák, L., Po stopách emigrace na Slovensku. Uh. Skalice. Časopis Matice moravské, 1923/47.
- Hörk, J., Az eperjesi ev. ker. Collegium története, Kassán, 1896.

- Hroboň, S. B., Komenský. Dom a škola, VII, 1892, č. 3.
- Hudec, J., Jan Bayer a J. A. Komenský. Výročná zpráva Učiteľského ústavu v Lučenci za rok 1929/30.
- Husa, V., Dějiny Československa, Praha, 1961.
- Hviezdoslav, P. O., Prolog k slávnosti J. A. Komenského. Slovenské pohľady, XII, 1892.
- Chaloupecký, V., Kniha žilinská. Prameny Učené spoločnosti Safaríkovy, Bratislava, 1934.
- Chaloupecký, V., Jan Jiskra z Brandýsa. Tvůrčové dějiny, Praha, 1937.
- Chorváth, J., J. A. Komenského „Informatorium školy materskej“. Dom a škola, VIII, 1892.
- Jancsó, S., Kálvin János élete és egyházpolitikája, Nagy-Enyed, 1894.
- Janoušek, E., Konfesse Jednoty bratrské od oddělení „Malé stránky“ k prvním jejím stykům s Lutherem. Časopis Matice moravské, 1923/47.
- Janšák, S., Slovensko v dobe uhorského feudalizmu, Bratislava, 1932.
- Jireček, J., Duchovní styky Čechů a Maďarů za 14. a 15. věku a uherští husité. Časopis Českého musea, 1895/59.
- Jireček, J., Literatura exulantův českých. Časopis Českého musea, 1874/48.
- Jireček, J., Některé dodatky k „Literatuře exulantův českých“. Časopis Českého musea, 1874/48.
- Káral, K., Z „Didaktiky“ J. A. Komenského. Dom a škola, IX, 1893 a X, 1894.
- Kapitoly z dejín slovenskej filozofie, Bratislava, 1957.
- Kardos, T., Régi magyar drámai emlékek I, Budapest, 1960.
- Karšai, F., Lukáš Fabinus- Popradský. Sborník Filologickej fakulty Vysoké školy pedagogickej v Prešove, časť I., pedagogicko-metodická, Bratislava, 1957.
- Karšai, F., Osobné vzťahy J. A. Komenského k Prešovu a jeho didaktický vplyv na prešovskú školu. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Karšai, F., Ján Bocatius (1568–1621) pedagóg humanista. Letopis Instituta za serbski ludospyt, Rjad A, Rječespyt a literatura, č. 7, Budyšin–Bautzen, 1960.
- Karšai, F., Exemplár Komenského mapy Moravy na východnom Slovensku. Nové obzory, vlastivedná ročenka východného Slovenska, Martin, 1960, č. 2.
- Karšai, F., Jan Amos Komenský a východné Slovensko. Nové obzory, 1961, č. 3.
- Karšai, F., Vandrákovo Enchiridion antropologiae psychicae. Psychologické štúdie SAV III, Bratislava 1961.
- Karšai, F., Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova, Bratislava, 1965.
- Klein, J. S., Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn I–II, Leipzig–Ofen 1789.
- Klein, J. S., Gesammelte Nachrichten von den Lebensumständen wie auch

- Schriften evangelischer Prediger aller drey Nationen des Königreichs Ungarn. 3-4-tes Hundert (rukopis – opis) bez roka v knižnici Starého kolégia v Prešove.
- Klein, J. S., Gesammelte Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Lutherischer Lehrer des Königreichs Ungarn nach alphabetischer Ordnung. Viertes Hundert. 1779 (rukopis) v knižnici Starého kolégia v Prešove.
- Kollár, J., Nedělní, sváteční a příležitostné básně a řeči II, Budín, 1844.
- Kollár, J., Paměti z mladších let života, Praha, 1863.
- Kollár, J., Plán reformy školskej. Preklad v Pedagogickom zborníku r. 1940.
- Kollár, J., Plán. Úryvky uverejnené vo Výbore zo slovenských pedagógov J. Čečetku, Bratislava, 1947.
- Komenský, J. A., Informatórium školy materskej. K oslave trisťoch narodenín pôvodcových v slovenskom preklade vydal Slavo Čebratský, Ružomberok, 1892.
- Komenský, J. A., Independentia aeternarum confusionum origo, Amsterdam, 1661.
- Komenský, J. A., Lux e tenebris, hoc est: Solemnissimae divinae Revelationes in usum seculi nostri factae, 1665.
- Komenský, J. A., Lux in tenebris, 1657.
- Komenský, J. A., Listy státníkům a přátelům. Z latiny přeložil J. Hendrich, Praha, 1939.
- Komenského Jana Amosa Ohlášení, Praha, 1898.
- Komenský, J. A., Opera didactica omnia, Amsterdam 1657. (Fotolitografické vydanie).
- Komenský, J. A., Orbis sensualium pictus quadrilinguis, Leutschoviae, 1685.
- Komenský, J. A., Specilegium didacticum, podľa amsterdamského vydania Christophora Cunrada z roku 1680 znovu vydal Karol Salva v Ružomberku roku 1895.
- Komenský, J. A., Stručná historie církve slovanské, Praha, 1941.
- Komenského Jana Amosa Veškeré spisy, Brno, 1927.
- Komenského Jana Amose Vlastní životopis ze spisu Pokračování v bratrském napomínání Samuela Maresia o mírnění horlivosti láskou. Preklad J. Hendricha, Praha sine.
- Komenský, J. A., Všenáprava (Panorthosie) Všeobecné porady o nápravě věci lidských (část šestá), Praha, 1950.
- Komenského J. A. Vybrané spisy, díl III., Výbor prací potockých. Preklad J. Hendricha, Praha, 1926.
- Komenský, J. A., Zákony školy dobře uspořádané. Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. II., výbor z pedagogických prací potockých a amsterdamských, Praha, 1960.
- Komenského Jana Amosa Vybrané spisy, díl I., Bratislava, 1954.

- Komenského Jana Amosa Vybrané spisy, díl II., Bratislava, 1956.
- Komenského Jana Amosa Vybrané spisy, díl III., Bratislava, 1957.
- Korimov, J., J. A. Komenského Vybrané spisy, díl IV., Bratislava, 1959.
- Kosáry, D., Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I, Budapest, 1951.
- Košťal, R., Reformácia z odstupe. Kultúrny život, XXI, č. 48.
- Križko, P., Kremnické školstvo. Slovenské pohľady 1899–1900.
- Kupecz, L., A nemesek iskolái, vagy az ügynevezett mágnási iskolák a Szepességben. Szepesmegye tört. társ. Évkönyve, V. évf., Lőcse, 1889.
- Kúr, G., A Cseh-magyar református történelmi kapcsolatok, Komárom 1937.
- Kvačala, J., Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften, I–III, Leipzig und Wien, 1892.
- Kvačala, J., Comenius und Baco. Paedagogium, Wien–Leipzig, 1889.
- Kvačala, J., Comenius és a Rákócziak Budapesti Szemle, 1889.
- Kvačala, J., A XVII. századbeli chiliizmus történetéhez. Protestáns Szemle, II, 1890.
- Kvačala, J., Bisterfeld J. H. élete. Századok, 1891.
- Kvačala, J., Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620–1670). Századok, XXVI. évf., 1892.
- Kvačala, J., Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníkú jeho, I, II, Praha 1898, 1902.
- Kvačala, J., Príspevky k dejinám zjavení Drábikových. Acta Comeniana, II, zoš., 1912.
- Kvačala, J., Proces Mikuláša Drábika. Acta Comeniana, V, zoš., 1922.
- Kvačala, J., Niekoľko slov o El. Ladiverovi. Acta Comeniana, VI, zoš., 1923.
- Kvačala, J., Komenského úsilia o mier. Acta Comeniana, IX, zoš., 1926.
- Kvačala, J., Slovenské vydania Komenského „Praxis pietatis“. Acta Comeniana, VIII, zoš., 1925.
- Kvačala, J., K dejinám vplyvania Komenského na duševný život slovenský. Acta Comeniana, zoš. XI–XII, 1929–1930.
- Kvačala, J., Dejiny reformácie na Slovensku, Lipt. Sv. Mikuláš, 1935.
- Ladiver, E., Annotationes (rukopis v Sárospataki ref. Főiskolai könyvtár kézirattára, inv. č. 291).
- Lipták, J., Geschichte des ev. Lyceums A. B. in Kesmark, Kežmarok, 1933.
- Lazar, E., Pedagogické dielo Gregora Fabriho. Nové obzory, č. 8, 1966.
- Lazar, E., Gregor Fabri – básnik. Slovenská literatúra 1961.
- Lehocký, D., Kniha o moudrém a křesťanském vychovávaní dítek, Bratislava, 1786.
- Loesche, Gy. – Szabó J., Kálvin hatása Európa országaiban, 1912.
- Lombardini, A., J. A. Komenský. Slovenské pohľady, VII, 1887.
- Makkai, L., A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Budapest, 1952.

- Maliak, J., Eliáš Ladiver mladší, bezprostredný žiak Jána Amosa Komenského v Biatnom Potoku, Domácnosť a škola, III, 1913.
- Markusovszký, S., A pozsonyi a. h. ev. lyceum története, Bratislava, 1896.
- Mátej, J., Pedagogický ruch na Slovensku v predmatičnom období. Jednotná škola, VIII, 1953, č. 5.
- Mátej, J., Komenský v pedagogickom časopise Dom a škola (roky 1885–1897). Jednotná škola, XIV, 1959, č. 6.
- Mátej, J., Komenský v slovenských pedagogických časopisoch v rokoch 1859–1879. Jednotná škola, XIV, 1959, č. 4.
- Mátej, J., Ján Kvačala, Život a dielo, Bratislava, 1962.
- Mátej, J., Slovenské gymnáziá matičného obdobia. Jednotná škola, XVI, 1964, č. 1 a 2.
- Mátej, J., Martinské gymnázium a jeho miesto v dejinách slovenského školstva (1867–1875). Pamätnica Sto rokov slovenského gymnázia v Martine (1867–1967), Martin, 1967.
- Matica slovenská v našich dejinách. Sborník statí, Bratislava, 1963.
- Mátrai László, Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában. Századok, 91. évf., 1957.
- Mayer, M., J. A. Komenský. Listy národných učiteľov, IV, 1871.
- Melzer, J., Biographieen berühmter Zipser, Kaschau-Leipzig, 1833.
- Mičátek, J., Ve vyhnanství. Konfesionálna škola, II, 1872, č. 11.
- Mičátek, J., Kto bol Komenský? Konfesionálna škola, II, 1872, č. 9.
- Mikleš, J., Izák Caban, slovenský atomista v XVII. storočí, Bratislava, 1948.
- Mikleš, J., Význam pokrokovej tradície bystrických školských zákonov z r. 1617 a ich súvislosť s Komenského učebnicami v Kremnici a v Banskej Bystrici. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Mikleš, J., Kapitoly o vzniku ústavnej predškolskej výchovy na Slovensku, 1966 (rukopis).
- Mišianik, J., Minárik, J., Michalcová, M., Melicherčík, A., Dejiny staršej slovenskej literatúry, Bratislava, 1958.
- Mocko, J., Príspevok k histórii exulantov česko-moravských v Uhorsku. Cirkevné listy, VI, 1892.
- Mocko, J., Joachim Kalinka, biskup ilavský. Cirkevné listy VII, VIII, 1893 a 1894.
- Mocko, J., Diarium Kalinkii. Cirkevné listy VII, 1893.
- Mocko, J., Námahy Szelepcsényiho pravotu Kalinkovu preniesť na cirkevný súd. Kalinka obvinený Ruskom. Állameszme v XVII. století. Cirkevné listy VIII, 1894.
- Mocko, J., Magister Adam Lazius. Cirkevné listy VIII, 1894.
- Molnár, A., A közoktatás története Magyarországon a 18. században. I, II. kötet, Budapest, 1881.
- Na oslavu 300-letej pamiatky narodenia Jána Amosa Komenského dňa 28. marca 1892 v Turčianskom Sv. Martine, Turčiansky Sv. Martin, 1892.

- Novák, J. V. — Hendrich, J., Jan Amos Komenský, jeho život a spisy, Praha, 1932.
- Novák, J. V., Poměr J. A. Komenského k humanizmu, zejména ve spisech o jazykovém vyučování. Sborník Filologický, IV, 1913.
- Novi ecclesiastico-scholastici Annales evangelicorum august. et helvet. confessionis in terris austriacis, Neosoli, 1793, 1794.
- Novotný, V., Z politické činnosti J. A. Komenského. Naší doba, XXVIII, 1921.
- Odložilík, O., Bratři na Slovensku. Časopis Matice moravské, LV, 1931.
- Oosterhuis, Jana Amose Komenského poslední útulek a hrob (Holandsko a Naarden), Praha, 1928.
- Ormis, S., Výchovoveda pre seminaristov a rodičov, I. 1871, II. 1874.
- Palacký, F., Život J. A. Komenského. Časopis společnosti vlasteneckého Muzea v Čechách, III. roč., 1829.
- Palcsó, I., A késmárki a. h. ev. ker. lyceum története, Késmárk 1893.
- Paška, J., L. V. Rizner, Martin, 1956.
- Patera, A., Jana Amosa Komenského korespondence, Praha, 1892.
- Papler, Gy., Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. II, Budapest, 1876.
- Pauliny, E., Dejiny spisovnej slovenčiny I, Bratislava, 1966.
- Payr, S., Magyar pietisták a XVIII. században. Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák, I. kötet, Budapest, 1898.
- Payr, S., A pietizmus pedagogikája. Theologiai Szaklap 1907–1908. Pedagogické dielo Samuela Tešedíka. Úvodné slovo napísal prof. Juraj Čečetka, Bratislava, 1959.
- Petrikovich, J., Bibliografický súpis diel J. A. Komenského, ktoré vyšli na území Slovenska. Jednotná škola, XII, 1957.
- Pick, F., Denkschrift des Rektors Johannes Jessenius von Gross-Jessen an den Generallandtag von 1619 über Erneuerung der Prager Universität, Praha, 1920.
- Pišút — Rosenbaum — Kochol, Dejiny slovenskej literatúry II, Bratislava, 1960.
- Polišenský, J., Třicetiletá válka a český národ, Praha, 1960.
- Pražák, A., Dějiny slovenské literatury I, Praha, 1950.
- Prokert, H., Eine Begegnung mit Comenius. Karpathenland, 1934, č. 4.
- Rácz, L., Adalékok a XVII. század magyar műveltségtörténetéhez, Sárospatak, 1930.
- Rácz, L., Comenius Sárospatakon, Budapest, 1931.
- Rácz, L., Comenius és Eperjes. Protestáns Tanügyi Szemle, 1931.
- Ramsauer, R., Die Atomistik des Daniel Sennert, Kiel, 1935.
- Rebro, K., Istropolitana a Bologna. Zborník Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí, Bratislava, 1967.
- Rezik, J., Gymnasiologia evangelico-hungarica sive Historia scholarum et eorum rectorum celebriorum (rukopis v knižnici Starého kolégia v Prešove).

- Rizner, L., Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900, Turč. Sv. Martin, 1931.
- Rosenauer, K., A beszterczobányai a. h. ev. gymnázium története, Banská Bystrica, 1876.
- Russek, F. V., J. A. Komenský. Životopis Konfesionálna škola II, 1872.
- Ruttkayová, K., Riznerova dvojzväzková bibliografia Komenského. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Ruttkayová, K., Ludovít Vladimír Rizner ako pedagóg. Jednotná škola, XVI, 1964, č. 5.
- Ružička, V., Eliáš Ladiver mladší, slovenský pedagóg, Turč. Sv. Martin, 1946.
- Ružička, V., Prvá pedagogická bibliografia slovenská. Knižnica, VII, 1955, č. 5.
- Ružička, V., Komenského rovesníci v Uhorsku a jeho vplyv na vtedajšie uhorské školstvo. Jednotná škola, XII, 1957, č. 2.
- Ružička, V., Bibliografia článkov o Komenskom v slovenských časopisoch a novinách v 19. a 20. storočí do konca r. 1918. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Ružička, V., Dejiny slovenského šlabikára, Bratislava, 1966.
- Ružička, V., Komenského vplyv na vývoj slovenského školstva. Acta Comeniana, XVII, 1958, č. 2.
- Ryba, B., Sto listů Jana Amosa Komenského, Praha, 1942–1945.
- Ričan, R., Dějiny Jednoty v přehledu. Jednota Bratská, 1457–1957, Sborník k pětistému výročí založení, Praha, 1956.
- Sas, A., Comenius és a Rákócziak. Magyar Figyelő, III, 1935.
- Sajta, K., Jubilejný rok 300-r. narodenín J. A. Komenského. Dom a škola, VIII, 1892, č. 1.
- Schönebaum, H., Ausgewählte Schriften zur Reform in Wissenschaft. Religion und Politik (1924).
- Schröder, W., Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle, Berlin, 1894.
- Schubert, J., Pokrokové snahy v pedagogickej a osvetovej práci J. Zigmundika. Zborník II, Pedagogický inštitút v Trnave, Bratislava, 1963.
- Sládkovič, A., Dielo I, Bratislava, 1961.
- Snopek, F., Akta kardinála Ditrichštejna z let 1619–35. Časopis Matice moravské, 1915.
- Souček, St., Komenského „Labyrint“ u nás a v cizině. Acta Comeniana, VII, 208, 1924.
- Souček, St., Domnělá píseň pražských vyhnanců na Slovensku atd. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy university v Brně, č. 4.
- Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a muzeích, Praha, 1959.
- Srugoň, T., Vplyv J. A. Komenského na S. Ormisa. Jednotná škola, XX, 1968, č. 10.
- Szabó, K., Régi magyar könyvtár I, Budapest 1879, — II 1885, III/1 1896, III 2 1898.

- Szentiványi, B., A pietizmus Magyarországon. Századok 1935.
- Szilágyi, S., I. Rákóczi György 1593–1648, Budapest, 1893.
- Szilágyi, S., Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. Történelmi Tár 1887, 1890.
- Szilágyi, S., II. Rákóczi György és az európai diplomácia, Budapest, 1875.
- Sátek, J., Náboženské pomery v Skalici od reformácie do Jozefinizmu, Trnava, 1946.
- Skultéty, A. H., Pamäti slovenského ev. a. v. gymnázia a učiteľského seminiska vo V. Revúci, Ružomberok, 1889.
- Smaha, J., Komenského Independentia. Česká škola, XII.
- Spirko, J., Husiti, Jiskrovci a bratřici v dejinách Spiša (1431–1462), Levoča, 1937.
- Štilla, M., Znievske gymnázium, k stému výročiu jeho vzniku, Banská Bystrica, 1966.
- Štúr, L., Zásluhy Slovanů o evropejskou civilizaci. Noviny z oboru literatury, umění a věd (Příloha ku Květům) z 10. prosince 1840, č. XXV.
- Štúrovci a slovenská škola v prvej polovici 19. storočia. Do tlače pripravil, úvodnú štúdiu a poznámky napísal dr. Ludovít Bakoš, Bratislava, 1960.
- Thořnak, A., Geschichte des Rationalismus I. Geschichte des Pietismus und des ersten Stadiums der Aufklärung, Berlin, 1865.
- Tichonravov, N. S., Kvirin Kulman. Russkij vestnik 1867.
- Tichý, F. R., Komenský a Joachim Kalinka. Acta Comeniana XVII, 1958.
- Tomášik, J. P., J. A. Komenský v Blatném Potoku roku 1650–1654. Slovenské Noviny (viedenské) 1851, č. 44, 45.
- Tranovský, J., Cithara Sanctorum, v Pressburku, sine.
- Turnbull, G. H., Samuel Hartlib, A Sketch of his Life and his Relation to J. A. Comenius, Oxford, 1920.
- Turnbull, G. H., Hartlib, Dury and Comenius, Gleanings from Hartlib's Papers, 1947.
- Uher, J., Komenského Praxis pietatis. Časopis Matice moravské, LV, 1931.
- Vajanský, S. H., Apotheosa. Zborník na oslavu 300-letej pamiatky narodenia Jána Amosa Komenského dňa 28. marca 1892, Turč. Sv. Martin, 1892.
- Vajanský, S. H., Komenskému. Černokňazník XVII, 1892, č. 3.
- Vajcik, P., Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v 16. storočí, Bratislava, 1955.
- Vajcik, P., J. A. Komenský pokrokový pedagóg a bojovník za svetový mier. Jednotná škola, XII, 1957.
- Varsik, Br., Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku. Sborník Filozofickej fakulty v Bratislave III, 1926.
- Varsik, Br., Husiti a reformácia na Slovensku do Žilinskej synody. Sborník Filozofickej fakulty v Bratislave VIII, 1932.
- Vaszkó, M., Komensky Amos János világnézete és pedagógiája, Budapest, 1954.
- Vávra, J., J. A. Komenský. Cirkevné listy, VI, 1892, č. 3.

- Vincze, L., Život a pedagogická práca Samuela Tešedíka (1749—1820). Jednotná škola, XII, 1957, č. 6.
- Vonka, R. J., Komenský a Masaryk. Vůdce generací, díl první, Praha, 1930—31.
- Votrubová, D., Vychovatelské dílo Daniela Lehockého. Jednotná škola, XI, 1956, č. 4.
- Výborný, J., Nad starým oběžníkem. Kostnické jiskry, XXXVIII, 1953, č. 42.
- Vyskočil, F., K novému archivnímu nálezu o Janu Amosu Komenském. Museum J. A. Komenského v Uh. Brodě, Zpráva za první pololetí 1965.
- Wallaszky, P., Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, Posonii et Lipsiae, 1785.
- Zátarecký, A. P., Jadro XIV—XIX hláv Komenského Didaktiky. Evanjelická škola, III, 1879, č. 3—6.
- Zátarecký, A. P., J. A. Komenský, veliký prorok paedagogiky. Dľa Lindnera a iných. Evanjelická škola, III, 1879, č. 1—6.
- Zapletal, L., Komenského mapa Moravy, Přerov, 1963.
- Zibr, Č., Bibliografie české historie V, Praha, 1912.
- Zigmundik, J., Život a význam J. A. Komenského. Národné noviny, XXIII, 1892, č. 37.
- Zoványi, J., Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Budapest, 1911.
- Zsilinszky, M., A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I, Budapest, 1880.

[РЕЗЮМЕ] ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ И СЛОВАКИЯ

ФРАНТИШЕК КАРШАЙ

В книге дана полная картина отношений Коменского в Словакии с общественной, политической и педагогической точки зрения. Автор обращает свое внимание на глубокое влияние Коменского на школьное дело и педагогическую мысль в Словакии и значение Словакии в международном комениологическом масштабе и рассматривает от 17 века до сегодня. Книга состоит из 4 глав со следующей тематикой.

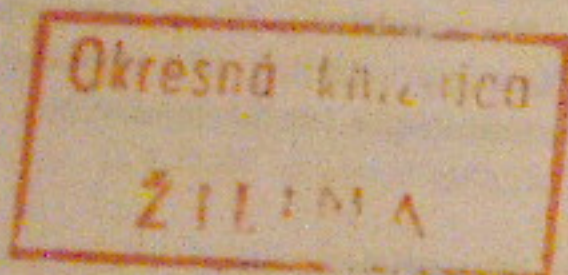
Глава I

Словакия — убежище чешскобратских эмигрантов

В первой главе автор указывает на исторические связи между чехами и словаками и рисует картину общественных и политических предпосылок для переселения чешскобратской эмиграции в Словакию после катастрофы на Белой Горе в 1620 году. Традиция дружественных отношений между словаками и чехами была обостроена в начале 17 века главным образом в пражском университете, и, наоборот, много чехов и образованных людей Моравии жило и работало в Словакии. С времени движения чешских братьев и условия государственного значения с Словакией были более благоприятными, чем в Чехии и притягивали в Словакию моравскую ветвь объединения чешских братьев. Словакия стала их убежищем. Братья поселялись в Западной Словакии, но спораместях под защитой венгерских и трансильванских дворян. Ян Амос Коменский лично и на других местах, напр. в Восточной Словакии, где жил в городах и поселился не в Словакию, а в Польшу (в Лешно), но все же с молодых лет имел к Словакии непосредственное отношение. Родился вблизи словакоморавской границы, в так называемой Моравской Словакии. Не меньшее значение имело и происхождение предков Коменского. Они переселились в Моравию из Словакии и первоначально носили фамилию Сегеш. Свое происхождение от рода Сегеш подтверждает и сам Коменский в недавно найденном документе в Познани, на котором Коменский подписан: „Ян Амос Сегеш Нивницкий“. Этот факт еще больше сближает Коменского со Словакией, но все же в сердце своем он до конца остался верным сыном чешского народа.

О том, что Коменский еще в молодости хорошо знал Словакию, главным образом ее западную часть до самого Вага, свидетельствует его составленная с большой точ-

gogischen Zeitschriften veröffentlicht. Das Jahr 1970 bietet wieder Gelegenheit zu einer weiteren Entfaltung der komeniologischen Forschung bei uns in der Slowakei, wozu auch dieses Buch seinen Beitrag leisten soll.

[O B S A H]

	UVOD	1
[I]	SLOVENSKO – ÚTOČIŠTE ČESKOBRATSKÝCH EXULANTOV	11
	Krajina, ktorá nám dala Komenského	11
	Spoločenská obnova Európy a jej odraz v našich krajinách	14
	Poznámky k prvej kapitole	38
[II]	SLOVENSKO V POLITICKEJ KONCEPCII J. A. KOMENSKÉHO	49
	Hospodársky a politický obraz Slovenska v prvej polovici 17. storočia	49
	Komenského osobné kontakty so Slovenskom pred príchodom do Uhorska	56
	Puritanizmus a independentizmus ako protifeudálne ideológie v Uhorsku	63
	Rákócziovci v politickej koncepcii Komenského	71
	Slovensko ohnívkom v diplomaticko-spravodajskej činnosti Komenského	98
	Lux in tenebris na Slovensku a politické súdne procesy	109
	Poznámky k druhej kapitole	131
[III]	KOMENSKÝ V SLOVENSKEJ PEDAGOGIKE	149
	Prenikanie Komenského pedagogických ideí do vyučovania na Slovensku v 17. a začiatkom 18. storočia	149
	Odras Komenského pedagogickej teórie v období pietizmu a osvietenstva na Slovensku	191
	Komenský v slovenskej pedagogike v období národného obrodzenia	252
	Poznámky k tretej kapitole	299
[IV]	KOMENSKÉHO ODKAZ STÁLE ŽIVÝ	327

Poznámky k štvrtej kapitole	337
Pramene a literatúra	338
Resumé	349
Obsah	361
Obrázková príloha	

SKLADNÉ
PĚDAGOGICKE
A PSYCHOLOGICKE
DIELA

FRANTIŠEK KARŠAI

**JAN AMOS
KOMENSKÝ
A SLOVENSKO**

Vydalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo
v Bratislave — Zodpovedná redaktorka Ma-
ria Dopjerová — Technický redaktor Adam
Hanák — Korektorka Ota Janušová — Obál-
ku navrhol Karol Rosmány

62/45 — Prvé vydanie — Náklad 2.150 — Ro-
kopis zadany do výroby v septembri 1969 —
Vytlačené v septembri 1970 — Papier 2121 2
80 g — Tlačili Tlačiarne Slovenskeho národ-
ného povstania, n. p., Martin — Tlačené zo
sadzby — Typ písma garmond Primus

Strán 364, 16 str. prílohy a mapa — AH
23.564 — VH 24.594

87-174-70

Kes 31,50 v.

500.21 065

[OBRAZKOVA PRÍLOHA]

EXEMPLA
DECLINATIONVM ET CONIV-
GATIONVM, QUÆ SVNT
ANIMÆ DONATI,

Vtilissimis Regulis illustrata:

CARMINA DIFFEREN-
TIALIA.

ITEM, BREVES ET PVERI-

les præceptiones de Orthogra-
phia, edita in vsum Scholæ

Eperiensis, à

LVCA FABINO POPRA-
DIENSI.

F P E R I E S.

Anno M. D. LXXIII.

Obr. 1. Titulný list Exempla declinationum et coniugationum (Vzory skloňovania a časovania) Lukáša Fabina-Popradského z roku 1573, v ktorom už použil porovnávaciu metódu učovania latinského jazyka na základe materinského jazyka.

J. A. COMENII
PHYSICÆ
AD LUMEN DIVINUM
REFORMATA

Synopsis,

Philosophicorum & Theodidacti-
cum censura exposita.

LVD. PIPES.

*Non est Natura ad Constitutionem Incernam servanda
obscura luce matremque: sed ad faciem sola-
rem, hanc Christum Mundi: necesse est
tam ad rem scribendam nobis fuit Opus, ne
gen. illa non consilium necesse sit; tanto Bala-
gionu discernimus. Et certe Aristotelia, ut
multum eruditum & ingenii, sic plurimum
obscuritatu habent: quod infam præbuit qu-
tudam, ut qui nati sunt inquirunt, &
videre se putant, &c.*

Nos igitur

In lumine tuo, Deus, videbimus lumen

Psal. 36. 7. 10.

Ex Libris
P. Comarcey
G. G. G. G.
G. G. G. G.
G. G. G. G.

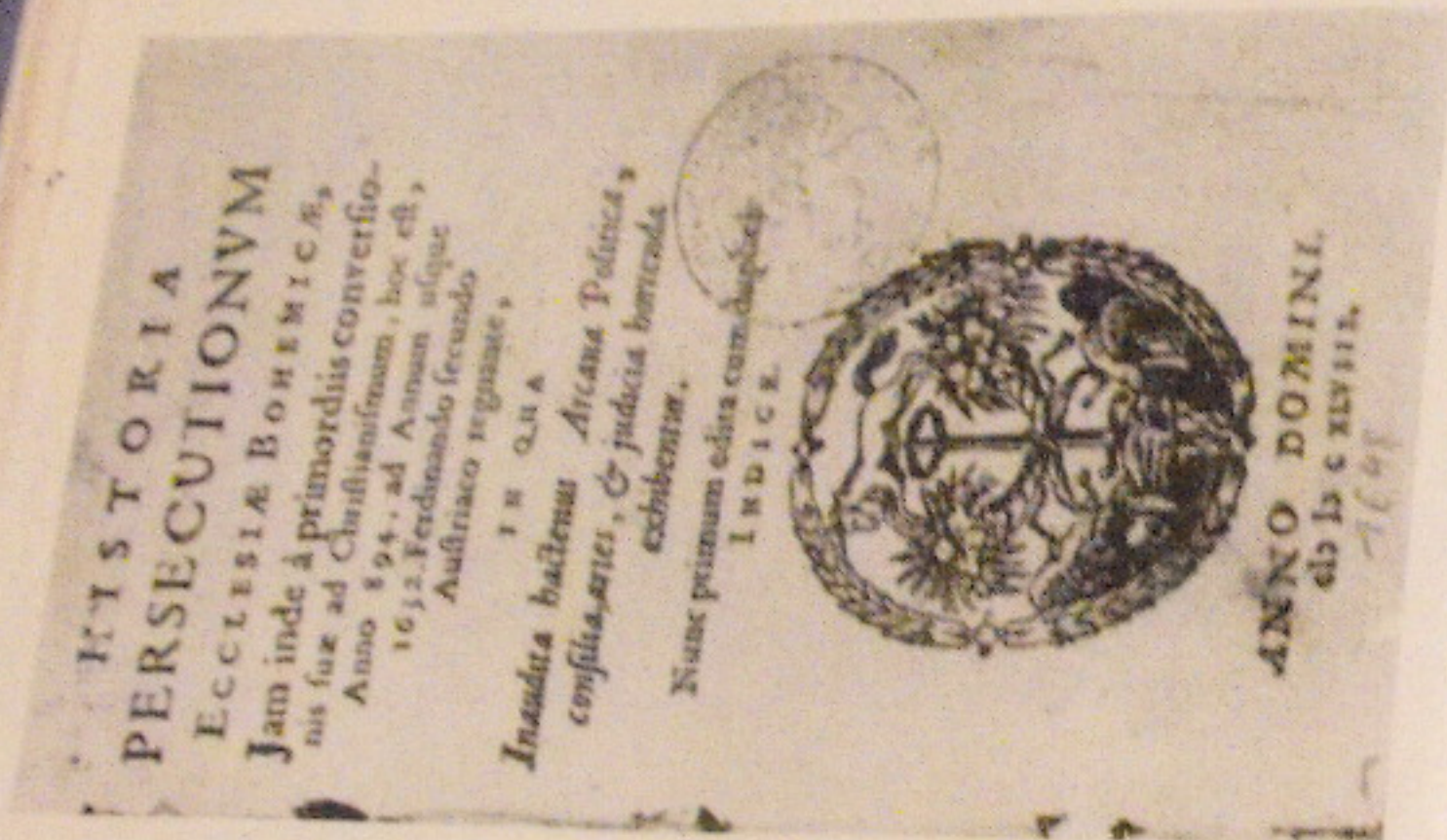
AMSTELÆDAMI,

Apud ION & IODOC. IANSSONIOL.

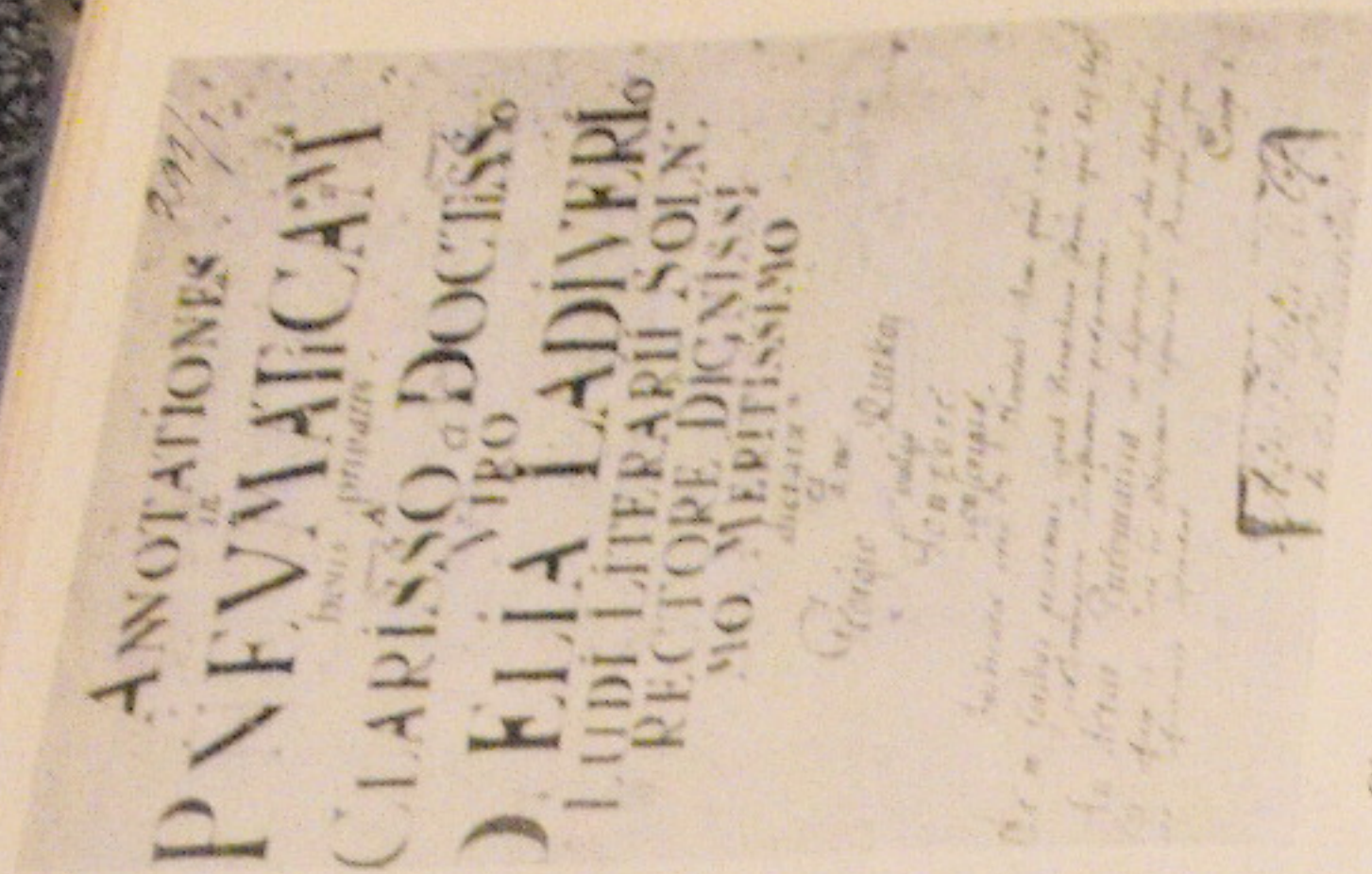
Anno. Ch. 1643. 13C. XLIII.

6.2.

Obr. 2. Titulný list diela J. A. Komenského Physicæ synopsis (Prehľad fyziky) z roku 1643, uchovávaný v knižnici kolégia v Prešove.

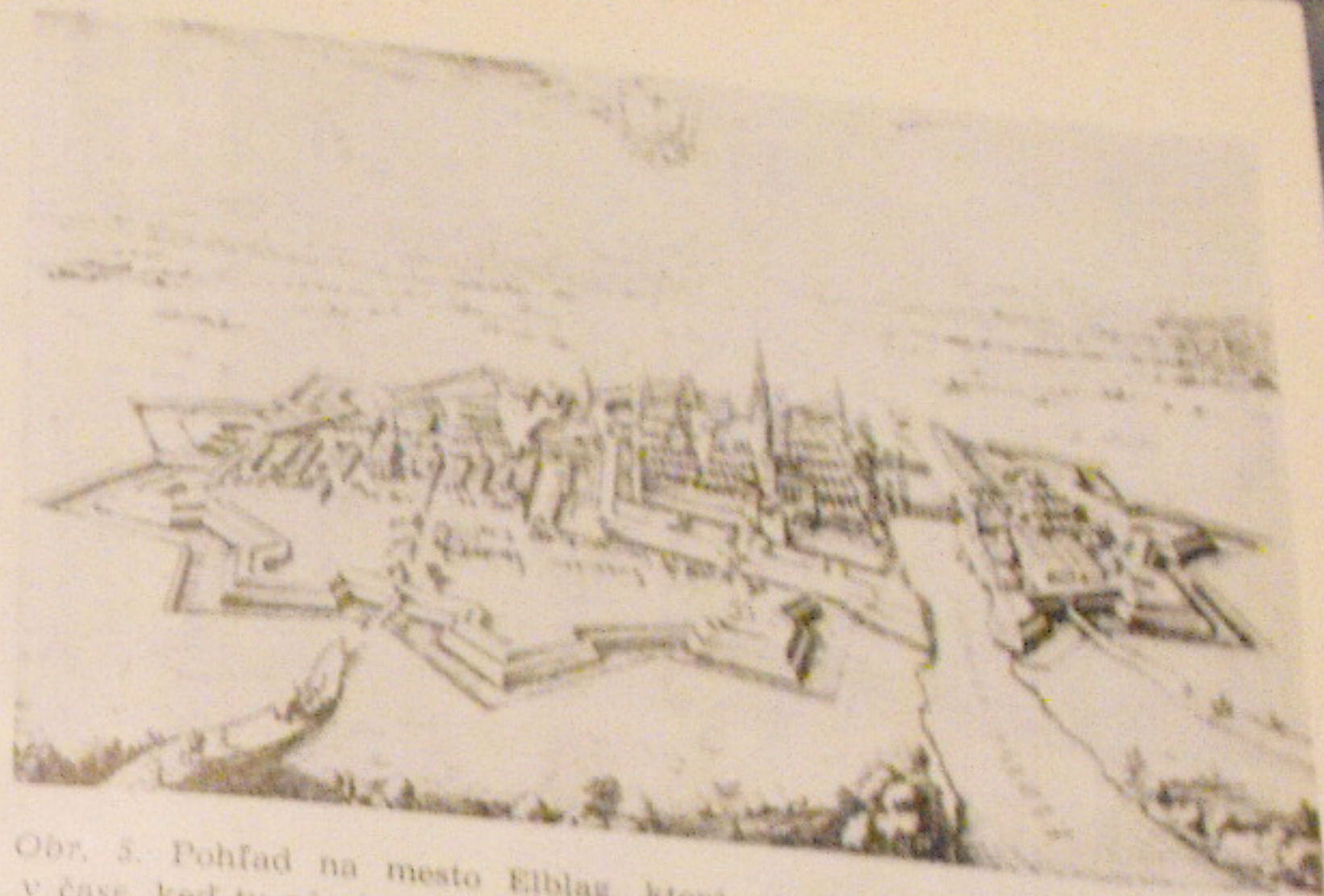
Obr. 3. Titulný list Komenského diela *Historia persecutionum ecclesiae bohemicae* (Dejiny prenasledovania cirkvi českej) z roku 1648. Majetok Univerzitetnej knižnice v Bratislave.

Obr. 4. Titulná strana *Ladiverových Annotaciones* (Poznámky), súboru diel, ktoré sa nachádzajú v rukopise v kolegiálnej knižnici v Blatnom Potoku. Tu časť *Annotaciones in pneumaticarum* (Poznámky k vede o duši).

Obr. 6. Obraz prešovského kolégia zo 17. stor. Ziaci sa tu učili z Komenského učebnice.

Obr. 5. Pohľad na mesto Elbląg, ktoré navštevovali študenti zo Slovenska v čase, keď tu pôsobil Komenský (1642–1648).

Obr. 7. Titulný list Bayerovho diela Filum labyrinthi, v ktorom píše o Komenskôm ako o svojom vzore.

Obr. 8. Portrét Samuela Pomaria, rektora prešovského kolégia, ktorý zaradil do učebného plánu školy aj Komenského jazykové učebnice.

Obr. 9. Budova staroslávneho bardejovského gymnázia z čias Leonarda Stöckla, kde Eliáš Ladiver učil podľa Komenského jazykových učebníc.

Obr. 10. Ukážka titulného listu Komenského Janua linguarum reserata z bardejovskej tlačiarne z roku 1643 ako doklad jej používania až takmer do jej zničenia.

Obr. 11. Pohľad na budovu prešovského kolégia z 18. storočia.

Obr. 12. Pohľad na Levoču z druhej polovice 17. storočia, ako ju Ján Amos Komenský poznal pri svojej ceste do Uhorska.

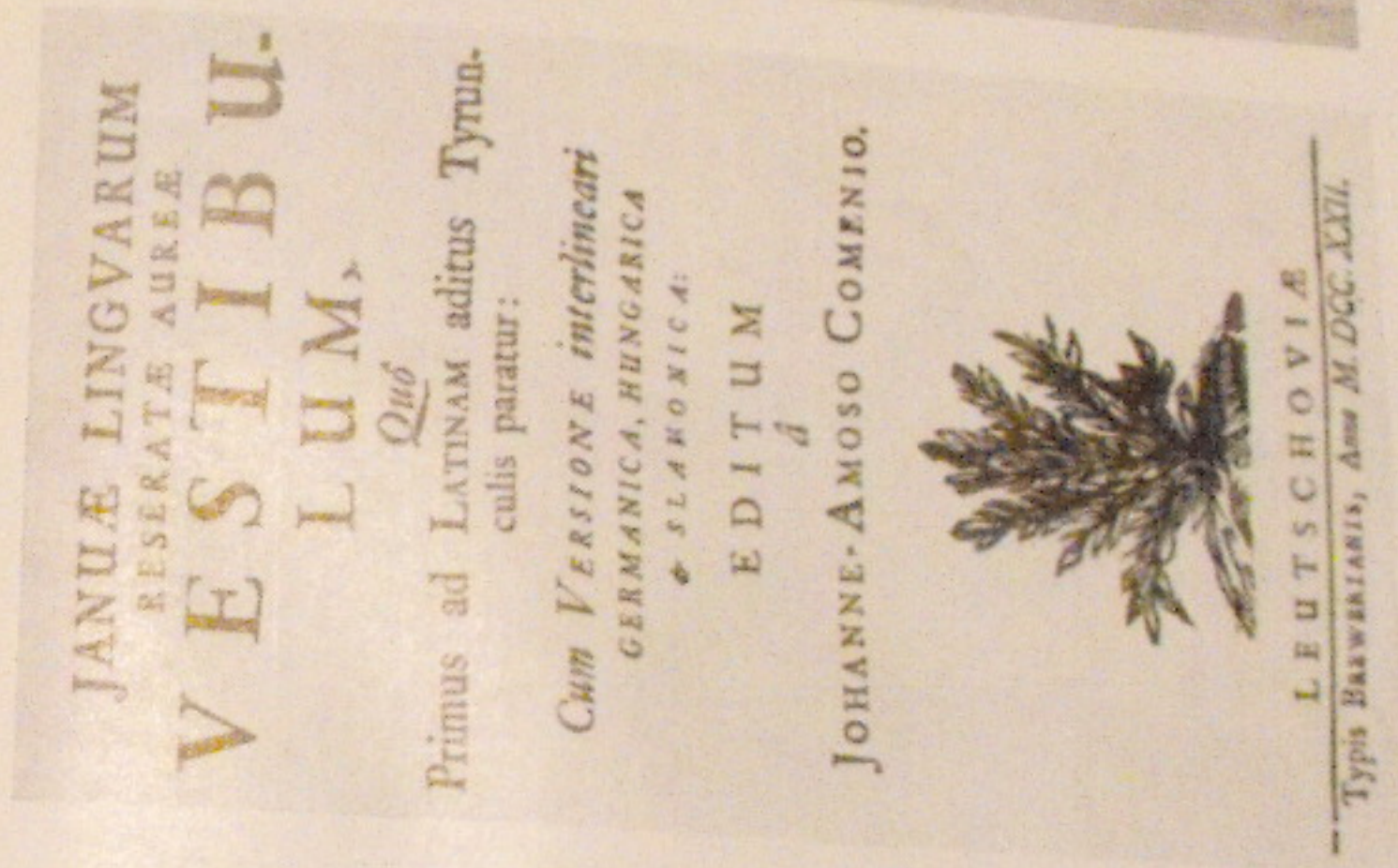
Obr. 13. Celkový pohľad na Blatný Potok (Sárospatak), kde Komenský pôsobil v rokoch 1650–1654. Na ľavom okraji obrazu je viditeľný hrad, vpredu tečie rieka Bodrog. Zo zbierok knižnice kolégia v Sárospataku.

Obr. 14. Vnútorné nádvorie rákócziovského hradu v Blatnom Potoku, kde sa hrali Komenského divadelné hry.

Obr. 16. Portrét Juraja Rákócziho II. Zo zbierok knižnice kolégia v Blatnom Potoku.

Obr. 15. Titulný list Komenského die-
la Januae linguarum vestibulum z le-
vošskej tlačiarne Brewerovcov z ro-
ku 1722.

Obr. 17. Portrét Zuzany Lórántfy, veľkej mecenášky J. A. Komenského.

POH AMB COMENII
ORBIS SENSUALIUM PICTUS
 QUADRILINGUIS

Omnium fundamentatum, in multis rebus, & in viis

adhibetur.
 Præterquam in Nomenclatura
 LATINA, GERMANICA, HUNGARICA, & BOHEMICA
 Cum Tabularum quatuor Vocabulariorum, Latine,

Die sichbare Welt
 in Vier Sprachen.

Alle vornehmsten Dinge, und Lebens-
 Verhältnisse, nach Lateinischer, Englischer, ungarischer,
 & böhmischer Sprache beschrieben.

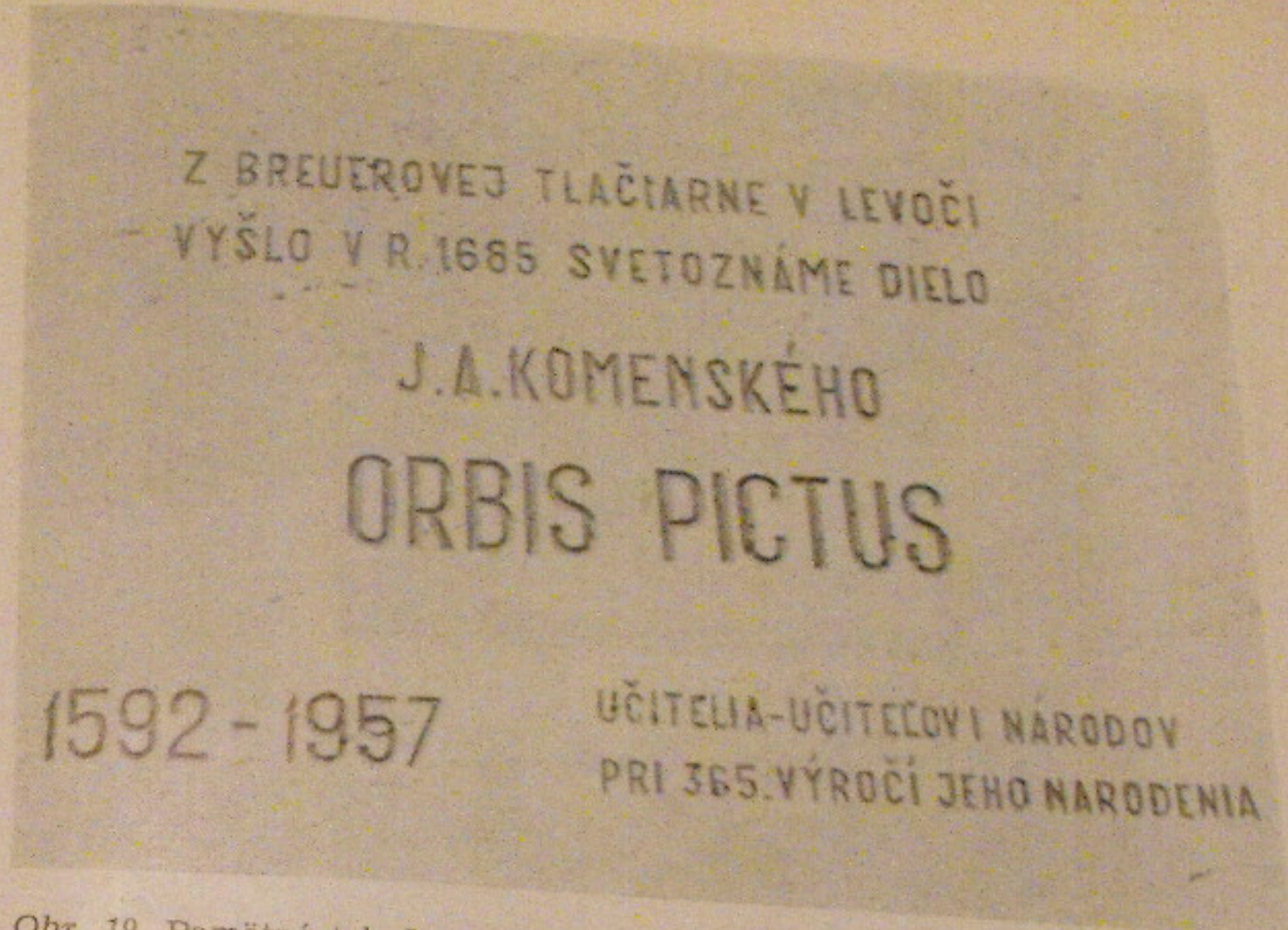
A' Látható Világ
 négyféle nyelven.

Minden derekafélét az világos képe dolgotoknak, az ez. német, való, etc.
 és Dáni, Német, Magyar és Tót nyelven.

Świat Widoczny.
 objaśniony, a czterech językach, polskim, niemieckim,
 węgierskim, a czeskim.

Objasneny a čtyřech jazycích, německém, českém, uherském,
 a polském. Tiskem J. A. Komenského, v Praze, u
 Laurincova, Typis Samsonis Brewera, Anno 1685.

Obr. 18. Titulný list slávneho levočského vydania Orbis sensualium pictus z roku 1685. Po-
 dľa fotolitografického vydania z roku 1958.

Obr. 19. Pamätná tabuľa na budove brewerovskej tlačiarne v Levoči.

Pictura.

Die Waßleren.

A' Kép-Írás,

Valástvíj.

Obr. 20. Obraz č. 18 z Komenského Orbisu, na ktorom je záznam Jonáša Bubenku že obrazy zhotovil v roku 1679.

HISTORIA
REVELATIONVM

Christophori Kotteri,
Christinae Pomistoviae,
Nicolai Drabicij.

& quae circa illas variè acciderunt, us-
que ad curandam Anno 1657 publi-
cacionem, & post publicationem.

In conspectu Dei & Ecclesiae postea sicut testifi-
cavit ipse Ihu (Dei in ligno) emanantibus
suis aspectibus, verbis, consensu,
clarioribus suis.

Anno M. DC. L. IX.

Obr. 22. Titulný list Historie revelationum (Dejiny revelácií) z roku 1659.

4025 (11) 5 007

CP III.

Europa.

Europa.

Europa.

(Světí Strana Světa)

Inrota

Obr. 21. Obr. č. 108 z Komenského Orbisu, znázorňující Evropu.

LUX ET TENEBRAE NOVIS radiis aucta.

Hic est:

Solemnissima Divinae REVELATIONES, in usum seculi nostri facta.

I. De Populi Christiani extrema corruptione lamentabilis
Quibus
II. Impenitentibusque terribilibus Dei plaga denuntiatur.

III. Et quomodo tandem Deus (delicta Pictura Christianorum,
Judaeorum, Turcarum, Pagano-rum, & omnium sub Caelo Gentium habi-
tante) iudicium, veri Catholice, donat et Divinae plura conseruet. Scilicet
confutur, et quare unquam sit in fine usque, ferat, explicatur.

Per sanctissimas Virgines, & Angelica Divinaque alloquia, facta.

I. CHRISTOPHORO KOTTERO Silesio, Anno 1616, ad 1624.

II. CHRISTINA PONIATOWI & Bohemae, Anno 1627, 1628, 1639.

III. NICOLAO DRABICIO Moravo, de Anno 1638, ad 1664.

Com privilegio Regis Regum, & sub favore omnium Regum Terra, recedunt
has tabulas gratias, donec omnia reddantur hinc omnibus sub Caelo populo & lingua.

M D C L X V.

Obr. 23. Titulná strana Lux a tenebris
(Svetlo z temnot) z roku 1665.

VOLUMINIS PROPHETICI JUDICIA ultimi seculi Mundo nuntiantis,

Et e tenebris in lucem proceduntis,
Ad

Eminentissima Christiani Orbis
Capita solemniss, iussu DEI,
dimissio.

Anno M.DC.LXVII. mense Maio.

Obr. 24. Vzácný exemplár Voluminis Pro-
phetici dimissio (Rozoslantie spisu proroc-
kého) uložený v Univerzitnej knižnici v Bra-
tislave.

REPERENDI HUMANARVM EMENDATIONE CONSULTATIO CATHOLICA, AD GENVS HVMANVM Ante alios vero AD ERUDITOS, RELIGIOSOS, POTENTES EVROPAE.

H. A. LAE, Typis & impensis Orphanotrophae. 1704

Obr. 25. Vzácný exemplár Komenského diela
De rerum humanorum emendatione consul-
tatio catholica (Všeobecná porada o náprave
vecí ľudských) vytlačený v Halle v r. 1702.
Majetok Univ. knižnice v Bratislave.

ANALECTA COMENIANA.

COLLEGIT

IOANNES KVAČALA.

IBIDIEM
TYPIS MATTIENSIANIS
1666

Obr. 26. Titulný list Kvačalovej zbierky
Analecta Comeniana (Jurjev 1909).